

152. évfolyam (2018) | 5. szám

SZÁZADOK

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata

Az alapítás éve
1867

Főszerkesztő:
Frank Tibor

Felelős szerkesztő:
Simon Anita

Szerkesztőség:
Csukovits Enikő, Eiler Ferenc, Hegedűs István,
Kenyeres István, Toma Katalin, Völgyesi Orsolya

SZÁZADOK
www.szazadok.hu

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata
Szerkesztőség: H-1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4. B. épület V. emelet 511.
Telefon: (+36) 1 224 67 00 / 4637 mellék
E mail: szerkesztoseg@szazadok.hu
152. évfolyam 2018. 5. szám

Szerkesztőbizottság:

Csernus Sándor, Draskóczy István, Fodor Pál, Font Márta, Földes György, Gecsényi Lajos,
Gyarmati György, Hermann Róbert, Horn Ildikó, Izsák Lajos, Klaniczay Gábor, Kövér György,
Krász Lilla, Lévai Csaba, Orosz István, Pál Judit, Pál Lajos, Pálffy Géza, Papp Klára, Pók Attila,
Rainer M. János, Romsics Ignác, Sajti Enikő, Szakály Sándor, Varga Zsuzsanna,
Veszprémy László, Vonyó József, Zakar Péter, Zsoldos Attila

Nemzetközi tanácsadó testület:

Vojtech Dangel (Szlovákia), Robert John Weston Evans (UK),
Marie-Madeleine de Cevins (Franciaország), Holger Fischer (Németország),
Ovidiu Ghitta (Románia), Olga Khavanova (Oroszország), Árpád von Klimó (USA),
Stanisław A. Sroka (Lengyelország), Arnold Suppan (Ausztria), Kees Tszelszky (Hollandia)

Olvasószerkesztő:

Somogyi Gréta

Tördelés, nyomdai előkészítés: ElektroPress
www.elektropress.hu

Nyomás, kötészet: Prime Rate
www.primerate.hu

ISSN 0039-8098

TARTALOMJEGYZÉK

HADÜGYI FORRADALOM – FISKÁLIS ÁLLAM – FISKÁLIS-KATONAI ÁLLAM EURÓPÁBAN A 16–18. SZÁZADBAN

<i>Kenyeres István</i> : Bevezető	937
<i>B. Szabó János</i> : A félreértett „hadügyi forradalom”. Egy hadtörténeti eredetű globális világmagyarázat terjedésének dinamikája	939
<i>Ágoston Gábor</i> : Oszmán hadügyi változások a 16–18. században	961
<i>Korpás Zoltán</i> : A fiskális-katonai állam és a Katolikus Monarchia a 16–17. században.....	981
<i>Sashalmi Endre</i> : A 17–18. századi Oroszország mint fiskális-katonai állam	1013
<i>Kenyeres István – Pálffy Géza</i> : A Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság had- és pénzügyigazgatásának fejlődése a 16–17. században. Modellek és értelmezési lehetőségeik	1033
<i>Oross András</i> : A magyarországi végvidéki katonaság járandóságai a 17. század közepén	1077
<i>Szántay Antal</i> : A Habsburg Monarchia és pénzügyei a 18. században	1095
<i>Schrámek László Péter</i> : A magyar vármegyék szerepe a Habsburg Monarchia haderejének finanszírozásában. Egy 1730. évi felmérés tapasztalatai	1127

KRÓNKA

Birodalmak és Sasok: Napóleon és Ausztria. Beszámoló az International Napoleonic Society kongresszusáról (<i>Nagy-L. István</i>)	1151
---	------

TÖRTÉNETI IRODALOM

Tusor Péter – Szovák Kornél – Fedeles Tamás (szerk.): Magyarország és a római Szentszék II. Vatikáni magyar kutatások a 21. században (<i>Viskolcz Noémi</i>)	1157
--	------

<i>Tóth Gergely</i> : Szent István, Szent Korona, államalapítás a protestáns történetírásban (16–18. század) (<i>Csorba Dávid</i>)	1159
<i>Habner Péter</i> : Államférfiak. Fouché és Talleyrand párhuzamos életrajza	
(<i>Vajnági Márta</i>)	1163
<i>Ormos István</i> : Egy életút állomásai. Kmoskó Mihály 1876–1931. (<i>Tüske László</i>)	1166
<i>Ujváry Gábor</i> : Kulturális hídfőállások. A külföldi intézetek, tanszékek és lektorátusok szerepe a magyar kulturális külpolitika történetében I–II. (<i>Fazekas István</i>)	1169
<i>Gali Máté</i> : Berzeviczy Albert. A márványarcú miniszter (<i>Matolcsi Réka</i>)	1172
E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI	1175

HADÜGYI FORRADALOM – FISKÁLIS ÁLLAM – FISKÁLIS-KATONAI ÁLLAM EURÓPÁBAN A 16–18. SZÁZADBAN

BEVEZETŐ

A *Századok* szerkesztőségének kezdeményezésére az MTA Történettudományi Intézete 2018. június 19-én *Hadügyi forradalom – fiskális állam – fiskális-katonai állam Európában a 16–18. században* címmel konferenciát rendezett Budapesten. A cél az volt, hogy a folyóirat tematikus blokkjába felkért szerzők a tanulmányuk alapjait szolgáló téziseket egymás között megvitathassák, és az eredményeket hasznosítani tudják kézírataik véglegesítése kapcsán. A *Századok* és a Történettudományi Intézet együttműködésének eredményeként elkészült munkákkal ismerkedhet meg az olvasóközönség e számunk hasábjain. A tanulmányok több tematikát és területet igyekeznek felölelni. A hadügyi forradalom 1970-es években világszerte elterjedt elmélete – ha némi késéssel is, de – ma már beépült a hazai (nem csak had)történetírásba, azonban fontosnak tartottuk e tézis kapcsán a nemzetközi szakirodalomban felbukkanó újabb nézetekkel megismertetni az olvasót. Annál is inkább, mivel a nemzetközi gazdaságtörténeti kutatások egyik meghatározó területe, a fiskális állam kialakulása és fejlődése mindeddig nem kapott jelentősebb figyelmet a magyar történetírásban. Az utóbbi két évtizedben pedig a két elméleti megközelítés egyfajta vegyületeként megjelent, és főként az angolszász historikusok világában igen népszerű értelmezési keretként használt „fiscal-military state” tézist – egy-két hazai publikációtól eltekintve – a magyar történetírásban lényegében „terra incognita”-ként tartották számon. Az elmélet terminusának sem alakult ki elfogadott hazai fordítása, mi az alábbiakban egységesen a fiskális-katonai állam kifejezést fogjuk használni azt remélve, hogy a hazai történetírásban is így fog meghonosodni. A tematikus blokk szervezésénél fontos szempont volt, hogy az európai kitekintésből kiindulva Magyarország története szempontjából meghatározó területeket is figyelembe vegyünk. Mivel mind a hadügyi forradalom, mind a fiskális, illetve a fiskális-katonai állam elmélete szempontjából a 16–18. század közötti időszak európai történései a meghatározók, ezért írásaink is erre az időszakra koncentrálnak. A korszak nagyhatalmai közül Spanyolország (helyesebben a több földrészre kiterjedő Katolikus Monarchia), valamint egyik legnagyobb ellenfele, a Közép-Európát és a Mediterraneumot egyaránt fenyegető, dinamikusan hódító Oszmán Birodalom, továbbá a korszak utolsó évszázadában felemelkedő kelet-európai nagyhatalom, Oroszország hadi potenciálja és (az Oszmán Birodalmat leszámítva) fiskális államfejlődése kerül bemutatásra.

A fiskális, illetve fiskális-katonai állam kérdésköre a magyar történetírás szempontjából a dunai Habsburg Monarchia keretében értelmezhető. Ezért kísérletet teszünk a 16–17. századi Habsburg Monarchia hadügyi és fiskális fejlődésének vázlatán keresztül értelmezési lehetőségeket kínálni, illetve bemutatni a már valóban európai nagyhatalommá váló, azonban nemzetközi viszonylatban (azaz világméretben gondolkodva) lemaradó 18. századi Monarchia pénzügyi és fiskális fejlődését is bemutatni. A nagyobb lélegzetű áttekintések mellett két esettanulmány közlésére is sor kerül: a 17. század közepi hadsereg-finanszírozás, illetve a 18. századi adóigazgatás egy-egy vetülete jól mutatja be, hogy a „nagy számok” mögött a valóságban sokszor egészen más húzódott meg, és a gyakorlatban mennyire másként működtek a dolgok, mint azt az államok teoretikusai és esetenként a ma történésze is elképzelte/elképzeli. Egyúttal arra is rá kívánjuk irányítani a figyelmet, hogy európai szintű, globális narratívákhoz illeszkedve miért is fontos például a végvárak mindennapjainak vagy a megyei adózásnak, adóigazgatásnak a történetét kutatni. Természetesen a nyújtott kép nem lehet teljes, joggal merülhet fel az olvasóban, hogy a korszak más „fiskális-katonai hatalmainak” a bemutatása elmarad: így például az elmélet szempontjából meghatározó Anglia, vagy a korszakban valódi nagyhatalommá váló Franciaország, a kontinentális politikában és háborúkban a 16–17. században meghatározó szerepet játszó, fiskális-katonai mintaállamoknak tekintett Hollandia és Svédország, a feltörekvő Poroszország vizsgálatára nem kerül sor. Ugyanígy a Habsburg Monarchia tekintetében is számos kutatási terület kínálkozik alaposabb feldolgozásra a hadügyi forradalom vagy a fiskális átalakulások tekintetében, a magyarországi várháborúk és hadjáratok, a 18. századi birodalmi háborúk fenti szempontok szerinti vizsgálatától a konkrét pénzügyi és adózási adatok részletesebb feltárásán túl a bürokrácia fejlődésén, a gazdasági teóriákon át a rendek és a rezsim, az uralkodó közötti együttműködés szerepéig van még bőven feltárandó terület. A *Századok* szerkesztősége e tematikus blokkjával szeretné ezekre a kutatási területekre ráirányítani a figyelmet, valamint ösztönözni a hazai történésztársadalmat újabb kérdések felvetésére és megválaszolására, tanulmányok írására, amelyek megjelentetésére folyóiratunk szívesen nyújt lehetőséget.

Kenyeres István

B. Szabó János

A FÉLREÉRTETT „HADÜGYI FORRADALOM”

Egy hadtörténeti eredetű globális világmagyarázat
terjedésének dinamikája

Egy több mint 60 éves elmélet

A MTA Történettudományi Intézete 2018. június 19-én konferenciát rendezett,¹ amelyen a fiskális-katonai állam fogalom vizsgálata mellett a hadügyi forradalom-elmélet külön témaként szerepelt. Úgy tűnik, ezzel egy trend részévé vált: a nottinghami Trent University szintén ez év július 11-én workshopot rendezett *Thirty Years' War – 400 Years' On Military History and the 'Military Revolution' in the Early Seventeenth Century* címmel. 2018. május 29–30-án a portugáliai Évora egyetem pedig egy hadügyi forradalom tematikájú konferenciával emlékezett meg arról, hogy harminc éve jelent meg Geoffrey Parker *The Military Revolution. Military innovation and the rise of the West, 1500–1800* című könyve², amelynek a legújabb, 4. kiadását épp 2018-ra tervezték.³

A szerző azonban jóval korábbra datálja az elmélet eredetét: az akkor már az Ohio State Universityn tanító Parker 2005-ben megjelentett írásában elégedetten nyugtázta, hogy a leginkább az ő nevével fémjelzett hadügyi forradalom elmélet ekkor már ötven évre tekintett vissza, és alapjaiban véve nem kérdőjeleződött meg, hiszen a folyamatos kritikák dacára Barcelonától Hágán keresztül Belfastig ott találni képviselőit a porondon.⁴ Ebből a nézőpontból ma is nehéz lenne vitába szállni vele, hisz azóta nemcsak Lengyelországban és Csehországban jelent meg a témával kapcsolatban teoretikus igényű monográfia,⁵ de az ír és az indiai hadügyi forradalomról is jelentek meg munkák. 2015-ben a California Institute of

¹ A konferencia címe: Hadügyi forradalom – fiskális állam – fiskális-katonai állam Európában a 16–18. században. Helyszíne: MTA Humán Tudományok Kutatóközpontja, Bp.

² *The Military Revolution in Portugal and its Empire (15th–18th Century)* Host institution: CIDEHUS, University of Évora (Portugal) 29th–30th May 2018.

³ <https://history.osu.edu/sites/history.osu.edu/files/ParkerG-cv16.pdf> (letöltés 2018. jún. 3.)

⁴ *Geoffrey Parker: The „Military Revolution”, 1955–2005. From Belfast to Barcelona and The Hague. The Journal of Military History* 69. (2005) 205–209.

⁵ *Jerzy Maroń: Wokół teorii rewolucji militarnej. Wybrane problemy. Wrocław 2011.; Petr Wohlmut: Bastionové pevnosti a vojenská revoluce. Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze – Ochránci památek pevnosti Josefov Ravelin no. XIV. Praha 2015.*

Technology gazdaságtörténésze, Philip T. Hoffman pedig ismét ennek felhasználásával értelmezte a „Nyugat” világhódító sikerét,⁶ sőt a 2010-es években a City University of New York két oktatója még mindig egy vaskos kötetet szentelt az egész teória revíziójának és átértelmezésének.⁷

Ugyan Parker első írását e témában valójában csak 1976-ban közölte, az elmélet alapítójának megtett „ős”, a Queen’s University Belfast (Észak-Írország) svéd specialistája, Michael Roberts valóban 1956-ban publikálta első ízben *The Military Revolution, 1560–1660* című tanulmányát.⁸ Ebben tágabb összefüggésekbe ágyazta ennek a száz évnek a hadügyi fejleményeit: a lőfegyverek széles körű európai elterjedése után a 16. században végbemenő holland és svéd „taktikai forradalom” aknázza ki ezek lehetőségeit a harctereken, így sikerült végképp háttérbe szorítani az addig domináns „feudális” lovasságot. Ezzel egyidőben megsokszorozódott az európai hadseregek létszáma, bonyolultabbá váltak a hadműveletek, a háborúk időtartama pedig elhúzódott, így megnöttek a társadalomra nehezedő háborús terhek. Végso soron mindez döntő szerepet játszott a kor abszolútista államberendezkedéseinek kiépülésében.

Ez a később igen gyakran hivatkozott munka a maga korában korántsem kellett élénk visszhangot. Ennek egyik oka az lehetett, hogy a második világháború utáni időszakban nagyon más irányba haladt a mainstream történettudomány: a 19–20. századi német hadtörténeti iskola nagyon is „katonás” eredményeit⁹ az eredendően más irányultságú angolszász irodalom számára is hozzáférhetővé tevő írás eléggé purista hadtörténeti szellemisége igencsak elűtött mind a korszak kutatását uraló *The Crisis of the Seventeenth Century* vita megközelítési módjaitól, a téma társadalomtörténeti vonatkozásait pedig a vele szinte egyidőben és helyen születő, ám nemsokkal később oly divatossá váló *New Military History* komplexebb, de alapvetően szintén a marxizmus hatásait mutató, erősen gazdaság- és

⁶ James O’Neill: *The Nine Years War, 1593–1603*. Mountjoy and the Military Revolution. Dublin 2017.; Richard M. Eaton – Philip B. Wagoner: *Warfare on the Deccan Plateau, 1450–1600*. A Military Revolution in Early Modern India? *Journal of World History* 25. (2014) 5–50.; Andrew de la Garza: *The Mughal Empire at War: Babur, Akbar and the Indian Military Revolution, 1500–1605*. (Asian States and Empires) Abingdon–New York 2016.; Phillip T. Hoffman: *Why did Europe Conquer the World?* Princeton 2015., előzménye *Phillip T. Hoffman: Prices, the Military Revolution, and Western Europe’s Comparative Advantage in Violence*. *The Economic History Review* 64. (2011) 39–59.

⁷ A közelmúlt irodalmának széles körű áttekintésével lásd *Frank Jacob – Gilmar Visoni-Alonzo: The Military Revolution in Early Modern Europe: A Revision*. New York 2016.

⁸ *Michael Roberts: The Military Revolution, 1560–1660*. An Inaugural Lecture Delivered Before the Queen’s University of Belfast. Belfast 1956. Új kiadása: *The Military Revolution Debate. Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe*. Ed. Clifford J. Rogers. Boulder 1995. 13–35.

⁹ „A korszak általános bemutatásához *Hans Delbrück: Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte* IV. Berlin 1920., a legjobb munka, bár ez a kötet kisebb, mint elődje *Paul Schmittner: Krieg und Kriegsführung im Wandel der Weltgeschichte*. Potsdam 1930.” (*Roberts, M.: The Military Revolution* i. m. 13. 1. jegyz. Saját fordítás – B. Sz. J.)

társadalomtörténeti irányultságú *War and Society* megközelítés képviselői aknázták ki.¹⁰

Paradox módon Magyarországon még ma sem feltétlenül szükséges Roberts művéhez nyúlni, ha meg akarjuk tudni a svéd királyról, hogy ő találta fel a „szorozott” néphadsereget, hogy ő alkotta meg a rugalmasan kezelhető svéd dandárt, hadseregében bevezette a könnyű muskétát és a könnyű tábort „ezredágyúk” használatát, dinamikus, új harcmódra képezte ki lovasságát stb. – hiszen a szorosán vett hazai hadtörténeti szakirodalom sok tekintetben még mindig a 19–20. századi német gyökerekből táplálkozik.

Igaz, a magyar kutatók és diákok addig nem is nagyon találkoztak, találkozhattak a téma angol irodalmával, mígnem a rendszerváltás szabadabb légkörében, 1989–1990 táján Ágoston Gábor, az ELTE tanárának írásai és órái révén meg nem ismertette kollégáival és diákjaival Geoffrey Parker *The Military Revolution. Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800* című, 1988-ban megjelent könyvét és az annak nyomán fellángoló vitákat. Ágoston szerepe azt az – akkor alighanem elég közkeletű – illúziót erősítette, hogy nemcsak a politikai térben, hanem a tudomány világában is leomlottak a falak, s a világ végre – ismét – globális szellemi térré változott, amiben nemcsak mód nyílik a nyugati térfélen addig zajló folyamatok megismerésére, de a kölcsönösség jegyében – különösebb kultúrpolitikai kontroll nélkül – be is lehet majd kapcsolódni azok alakításába.¹¹ Közben pedig fel sem tűnt, hogy ez a globális szellemi tér korántsem annyira egységes, mint hinni szeretnénk, és hogy tulajdonképpen már le is „csúsztunk” a hadügyi forradalom-vita első szakaszáról.

A brit tudósok első csörtéi

Már Roberts eredeti téziseinek vitatására is alapvetően kétféle megközelítési mód kínálkozott. Az egyik utat – nevezzük kiterjesztő-megközelítésnek – Roberts nézeteinek első érdemi kritikusa, a skóciai Saint Andrews egyetem tanára, Geoffrey Parker képviselte, aki a 16. századi spanyol hadtörténetre specializálódó kutatóként 1976-ban már élesen látta, hogy Roberts holland és svéd centrikus, a 19. századi vállaltan elfogult porosz protestáns történeti hagyományokban gyökerező

¹⁰ *Ágoston Gábor*: Európa és az oszmán hódítás. Bp. 2014. 146.; *Geoffrey Parker*: *The Military Revolution. Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800*. Cambridge 1988. 2.; *Peter H. Wilson*: *British and American perspectives on early modern warfare. Militär und Gesellschaft in der Frühen Neuzeit. Bulletin 5*. (2001) 108–109., az első feccske *George N. Clark*: *War and Society in the Seventeenth Century*. Cambridge 1958.

¹¹ Ágoston Gábor még 2006-ban is úgy vélte, hogy a hadügyi forradalom témáját érintő magyar munkák „valódi értéke [...] abban van, hogy saját kutatások alapján tudnak érdemben bekapcsolódni egy fontos nemzetközi vitába.” *Ágoston G.*: Európa i. m. 149.

nézetei, melyek csak és kizárólag Orániai Móric és Gusztáv Adolf katonai reformjaiban vélték felfedezni a kor hadügyi fejlődésének esszenciáját,¹² aligha állják ki az összehasonlítás próbáját. Már Parker korai munkája¹³ nyomán világossá kellett válni mindenki számára, hogy a spanyol Habsburgok ormótlanul nehézkesnek és ódivatúnak tartott hadai bizony mind szervezettség, mind logisztika, mind pedig a taktikai rugalmasság és fegyverzet terén az oly nagyra tartott protestáns haderők mellett – sőt azzal szemben – a kor vezető erejének számítottak a 17. század derekáig.¹⁴

A másik utat, a radikális kritikáét – amely magának az egész gondolatmenetnek a létjogosultságát is megkérdőjelezte – pedig talán az oxfordi David Parrott, a Richelieu-kori francia hadsereg szakértője képviselte a legplasztikusabban e korai időszakban. Roberts alapvetően taktikai és fegyverzeti változásokra koncentrálnak elképzelése kapcsán 1985-ben elég meggyőzően érvelt amellett, hogy a megnevezett időszakban valójában sem Hollandia nyolcvanéves spanyol háborúja, sem a Német-római Birodalom harmincéves háborúja nem tekinthető általában „forradalmi” újításokat hozó időszaknak, hisz rendre egyszerűen az erősebb, tapasztaltabb seregek, vagy egyszerűen a kisebbet hibázó hadvezérek győztek – így a két „kanonizált” protestáns vezérférfiú tevékenységét sem ártana a korábbiánál árnyaltabban bemutatni.¹⁵

Ezzel szemben az első megközelítés nagy előnye az volt, hogy folytathatónak bizonyult. Parker a Roberts-féle tézisek magjára építkezve már 1976-ban szélesebb időszávrá is kiterjesztette a gondolatmenet érvényességét: az 1530 és 1710 közötti Európában az új itáliai eredetű erődítési rendszer, a *trace italienne* elterjedését tartotta a legfontosabbnak, mert úgy vélte, hogy a 15. század végétől az évtizedekre állandósult itáliai háborúk hatására megszülető új erődépítészeti rendszer

¹² Az evangélikus svéd király alakját már igen korán, a 17. század második felében „ráfagarták” a brandenburgi/porosz állam virtuális emlékművének ideológiai talapzatára: a svéd király és sógora, a brandenburgi választófejedelem ágyúkkal kikényszerített szövetsége hamarost a brandenburgi/porosz állam németországi „missziójának” kiindulópontjává lényegült át, s a „protestáns egyház hős Gedeonjaként” tisztelt svéd uralkodó kultuszát a hivatalos állami ideológia részeként buzgón ápolták a későbbi évszázadokban. (Siegfried Henry von Steinberg: A harmincéves háború: új interpretáció. Világtörténet 2. (1980) 2. sz. 3–4.; Franz Mehring: Tanulmányok a német történelemből. Bp. 1981. 143–147.)

¹³ Geoffrey Parker: The Army of Flanders and the Spanish Road 1567–1659. The Logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries’ Wars. Cambridge 1972.

¹⁴ Hozzá hasonló nézeteket publikált a kor másik európai nagyhatalma, Franciaország hadserege kapcsán 1985-ben John L. Lynn: Tactical Evolution in the French Army, 1560–1660. French Historical Studies 14. (1985) 176–191.

¹⁵ Az elvileg a hollandokéhoz hasonló módon kiképzett és szervezett protestáns hadak pedig sorozatos kudarckokat vallottak nemcsak a spanyol király, hanem a katolikus Liga hadaival szemben is a harmincéves háború első felében. Lásd David A. Parrott: Strategy and Tactics in the Thirty Years’ War. The ‘Military Revolution’. In: Rogers, C. J.: The Military Revolution Debate i. m. 1995. 230–234. (a cikk első megjelenése: Militärgeschichtliche Mitteilungen 18. [1985] 7–25.)

döntően befolyásolta az európai stratégiai gondolkodást, a „hadügyi forradalom” elterjedésének területén a háborúk leginkább ostromok sorozatává váltak. A nagy nyílt csaták Európa fejlettebb területein így elvesztették jelentőségüket, mivel a szembenálló hadseregek hagyományos mezei összecsapásai már „csak” azokban a térségekben dönthették el a háborúk sorsát, ahol még nem épültek ki tömegesen az újfajta erődök, azaz kívül maradtak a „hadügyi forradalom” világán.

A „hadügyi forradalom” jeleként emellett Parker a hadseregek létszámának emelkedését és a gyalogság előtérbe kerülését emelte ki, mivel az újonnan kiépített erődöket már csak módszeres ostrommal lehetett bevenni, amelyeknek óriási ember- és hadianyag igénye volt. Szerinte mindezek döntő hatást gyakoroltak a kora újkori államfejlődésre, sőt a gazdaságra és a társadalomra is. A „hadügyi forradalom” együtt járt a központi hatalom megerősödésével, és végül az abszolutista államok – végső soron a modern európai nemzetállamok – kialakulásához vezetett, mert csak ezek erőforrás-koncentrációi voltak képesek hatalmas ágyúparok, erődítési rendszerek, a megnövekedett létszámú hadseregek fenntartására.

A korszak angliai kutatói Parker téziseinek már az első, „európai” verzióját sem feltétlenül fogadták nagy lelkesedéssel: a kiadás éve ugyan tulajdonképpen „elfedi”, hogy az 1995-ben megjelent, s széles körben ismert *The Military Revolution Debate* című tanulmánykötet írásainak kisebbik része már ezt az első, 1976-os verziót vette kritikai „ostrom” alá. A korai hozzászólók közül¹⁶ érdemes megemlítenünk a vita közismert tanulmánykötetében már nem szereplő Michael Duffyt az exeteri egyetemről, aki 1980-ban az általa szerkesztett kötetben egyrészt már érzékeltette a kora újkori Európát ért „oszmán-kihívás” fontosságát, másrészt a tengeri haderő jelentőségét is beemelte már az elméletbe, harmadrészt az államfejlődésben vélelmezett szerepe okán jelentős mértékben kiterjesztette a „hadügyi forradalom” folyamatának időhatárait.¹⁷ 2016-ban Tonio Andrade a „hadügyi forradalom” teória egyik fő erényének a rugalmasságot, a bővíthetőséget jelölte meg,¹⁸ s valóban, Parker már ekkor dolgozott az elmélet „hatósugarának” bővítésén, s következő munkájában már Duffy két utóbbi szempontját is a magáévá tette.

¹⁶ Közéjük tartozott a németországi születésű, második világháborús brit veterán, Gunther Erich Rothenberg, az indianai Purdue egyetem tanára, aki – még tulajdonképpen Roberts nyomdokain járva – a dunai Habsburg Monarchia kiemelkedő katonai vezetőjét, a katolikus olasz Raimomundo Montecucoli személyét állította Nassaui Móric és Gusztáv Adolf mellé, megelőlegezve ezzel a Jeremy Black későbbi súlyponteltolását. *Gunther E. Rothenberg: Maurice of Nassau, Gustavus Adolphus, Raimondo Montecucoli, and the 'Military Revolution' of the Seventeenth Century.* In: *Modern Strategy from Machiavelli to the Nuclear Age.* Eds. Peter Paret – Gordon A. Craig – Felix Gilbert. Oxford 1986. 32–63.

¹⁷ *Michael Duffey: The Military Revolution and the State, 1500–1800.* Exeter 1980.

¹⁸ *Tonio T. Andrade: The Gunpowder Age, China, Military Innovation, and the Rise of the West in World History.* Princeton–Oxford 2016. 118.

Az ember, aki jókor volt jó helyen

Az 1988-ban könyv formában megjelentetett bővített változat már nem elégedett meg az európai fejlemények magyarázatával, hanem a 16. századi európai „hadügyi forradalmat” egyenesen megtette a kora újkorban megszülető világméretű európai hegemonia motorjának az 1500 és 1800 közötti időszakra. Azon térségek esetében pedig, ahol nem találta meg a szükségesnek vélt jeleket, bevezette az „ellenállás” kissé misztikusra sikerült fogalmát, mint „magyarázatot”.¹⁹

Ez az 1984-ben Cambridge-ben tartott egyetemi előadás-sorozatból kinövő új munka magán viselte az angolszász felsőoktatás elegáns és gördülékény előadásmódját. Magában hordozta a történelem globális világmagyarázó funkcióját – amit mi Magyarországon már szinte alig ismerünk a felsősoktatásból –, mégis frappánsan egyszerű megoldást kínált egy meglehetősen bonyolult problémára – miért is pont Nyugat-Európa lett a világ vezető térsége a kora újkorban? –, így könnyen tanítható volt. Ráadásul azzal kecsegtetett, hogy – legalábbis a hadtörténet terén – képes összeegyeztetni egy kutató szaktudós részletekbe menő vizsgálati eredményeit a Nagy Világmagyarázó Elméletek elegáns, madártávlati perspektívájával.²⁰ (A sok évtizedes marxista egyeduralom után ismerős szempontok ezek Magyarországon is a történetírásban.)

Ráadásul a kötet 1988-as megjelenése szinte egybeesett a hidegháború megnyerésével és a keleti blokk összeomlásával, amelynek egyik okaként a fegyverkezési versenyt és Reagen elnök „csillagháborús” terveit volt szokás emlegetni, azaz Parker új tézisei még jól illeszkedtek az amerikai hadtudományt akkor meghatározó *Revolution in Military Affairs* (RMA) koncepcióhoz²¹ is, ami sokaknak sugallhatta, hogy múlt és jelen történései hasonló mederben folytak-folynak, hisz a mostani győzelem forrása épp az, amivel a „Nyugat” egykor megszerezte a hegemoniát a világban. Aztán 1995-ben – David Hanson nyomán – Parker egy tudományos népszerűsítő munkában már kiterjesztette a Nyugat „sikerét” a még korábbi múltba is. Ekkor már úgy vélte, hogy a Kr. e. 5. század óta öt kulcsfontosságú tényező határozza meg a Nyugat dominanciáját: a technológiai fölény, a

¹⁹ „Valójában Spanyolország nagy része ellenállt a katonai forradalmaknak is. A francia határ kivételével nagyon kevés bástya volt Spanyolországban 1640 előtt.” (Saját fordítás – B. Sz. J.) Lásd *Parker, G.: The Military Revolution* i. m. 24. 54. jegyz. De vajon miért is kellett volna a nem fenyegetett ország-részekben korszerű, de igen drága erősségeket építeni, amíg tartós béke volt a félszigeten?

²⁰ Robert A. Stradling egyenesen úgy laudálta e munkát, mint az általa mélyen utált „New Military History” egyeduralmának végét jelző hírnököt. Lásd A „military revolution”: the fall-out from the fall-in. *European History Quarterly* 24. (1994) 271–278.

²¹ Bár a névhasznosság ellenére sem volt azonos ezzel, lásd *Clifford J Rogers: Military Revolutions’ and ‘Revolutions in Military Affairs’. A Historian’s Perspective*. In: *Toward a Revolution in Military Affairs? Defense and Security at the Dawn of the Twenty-First Century*. Eds. Thierry Gongora – Harald von Riekhoff. (Contributions in Military St. 197.) Westport 2000. 21–36.

fegyelem és kiképzés fölénye, a „nyugati katonai hagyomány” folyamatossága, az államok közötti versengés és az innováció.²²

Ebben az euforikus hangulatban – amikor sokak számára úgy tűnt, hogy a történelem épp „véget ért”²³ – a könyv hatalmas sikert aratott. A műből a szerző saját bevallása szerint 2016-ig 30 000 példányt adtak el, s az angol mellett 1990-ben megjelent német, spanyol, olasz, 1992-ben francia, 1995-ben japán, 1996-ban kínai, 2007-ben török, 2012-ben pedig koreai nyelven is.²⁴

A hadtörténészeknek mindez világszerte páratlan lehetőséget kínált arra, hogy – dacára annak, hogy az akadémiai történettudományon belül régóta alulértékelt és háttérbe szorított volt a saját diszciplínájuk – végre a maguk terepén csatlakozhassanak egy globális történeti diskurzushoz, és a kora újkor brit kutatói valószínűleg mind meg is tették ezt. Csakhogy amíg a történeti szociológiával, közgazdaságtannal vagy államtörténettel foglalkozó szerzők rendre örömmel fogadták be saját műveikbe a „segédelméletként” könnyen felhasználható „hadügyi forradalom” teóriát, a hadtörténészek zöme mégis inkább fanyalgott és tovább kritizálta Parkert.

Senki sem lehet próféta a saját hazájában? – Angol humor és vitakultúra

A „Nagy Elméletnek” ugyanis kezdettől komoly hátulütői mutatkoztak. Parker ugyan „forradalomnak” nevezte a könyve tárgyát, ezért igencsak ellentmondásosnak tűnt, hogy közben mégis három évszázadra növelte a vizsgált időszakot, ami sokkal inkább illett volna valamiféle braudeli *longue durée* megközelítéshez. Magának a „forradalom” kifejezésnek a használata is komoly kritikákat kapott: bizonyos változások dinamikájának leírására nyilvánvalóan születtek ennél alkalmasabb megoldások is – az evolúciós megközelítéstől a Clifford J. Rogers által javasolt *punctuated equilibrium*ig –, amelyek azonban már közel sem épültek be ilyen mélyen a köztudatba.

Ez esetben azonban aligha volt a kifejezés mögött ilyen mértékű át- és meg gondoltság:²⁵ a teória forrásvidékére, a 20. század derekára esett a marxista

²² *Geoffrey Parker: The Cambridge Illustrated History of Warfare. The Triumph of the West.* Cambridge 1995.

²³ *Francis Fukuyama: A történelem vége és az utolsó ember.* Ford. Somogyi Pál László – M. Nagy Miklós. Bp. 1994.

²⁴ <https://history.osu.edu/sites/history.osu.edu/files/ParkerG-cv16.pdf> (letöltés 2018. jún. 5.)

²⁵ Vö. *Geoffrey Parker: A hadügyi forradalom védelmében.* In: A korai stratégiai gondolkodás. Szerk. Veszprémi László. Bp. 2005. 64–66.

történelemfilozófia hatásának zenitje a nyugati tudományosságban, így egyszerűen divatos volt a rendkívüli nagyságrendűnek ítélt változásokat forradalomnak nevezni. Így jöhetett létre a régészetben például a neolitikus forradalom²⁶, a történettudományban pedig a „kengyel forradalma” a kora középkorban, amit a lovasság és a feudalizmus születésével kapcsolatos össze, vagy a 18–19. századi ipari forradalom fogalma.²⁷

Egyes tudósok azzal érveltek, hogy a hadviselésben nem a technológiai, hanem demográfiai, gazdasági, illetve politikai tényezőket kell keresnünk a változások mögött, s felvetődött az is, hogy egy adott új haditechnika vagy technológia megjelenése feltétlenül különleges választ igényelt-e. Az University of Durham tanára, Jeremy Black – tulajdonképpen Parrott nézeteit továbbgondolva – már 1991-től azt hangsúlyozta, hogy itt nem is egy – hanem legalább két-három – *forradalomról* beszélhetünk. Az igazán fontos globális változások, mint a tűzfegyverek rohamos elterjedése és a hatékony ostromtüzéség megjelenése, vagy később az állandó hadseregek létrejötte, vagy a szurony révén a védelem és tüzerő egyesítése a gyalogságnál, és a lovasság szerepének tényleges visszaszorulása ugyanis tulajdonképpen a Roberts által megjelölt időszakon (1560–1660) kívül, még az előtt vagy épp az után következtek be a hadviselésben. S ezek mögé lehet sorolni még egy harmadik, 1789-cel kezdődő *forradalmat* is a francia forradalmi háborúk időszakában, ám ezek közül igazán csak a korai időszakot illesztette be Parker a saját elméletébe.²⁸

Mivel Parker alapvetően a saját szűkebb szakterületén, a Németalföldön tapasztalt jelenségeket extrapolálta európai méretekben, volt egy viszonylag széles – ámde Magyarországon szinte ismeretlen – kör, amely az elmélet forrásvidékének olyan kutatóiból állt össze, akik más térségekkel foglalkoztak, és ottani tapasztalataik alapján radikálisan elvetették Roberts és Parker téziseinek már a kiindulópontjait is. David Eltis 1995-ben megjelent, a 16. századról szóló könyvének bő negyede inkább Roberts 40 évvel korábbi téziseit – azaz Parker elméletének eredeti magját – vette tüzetes kritika alá. Egyrészt a kiképzési gyakorlatot

²⁶ A neolit forradalom kifejezést V. Gordon Childe alkotta meg az 1920-as években. A „forradalom” kifejezés széleskörű elterjedésének egyik érdekes példája Thomas T. Allsennél fordul elő, aki egyfajta ázsiai perspektívából így ír Kelet-Európáról: „azok az államok és kultúrák, amelyekben hosszú története volt a nomádokkal való kölcsönhatásnak, és akik egy régebbi »lovass-forradalom« fenyegetése és varázsa alatt éltek, inkább [...] tévőáztak csatlakozni a »lőpor-forradalomhoz«”. (Saját fordítás – B. Sz. J.) *Thomas T. Allsen: The Circulation of Military Technology in the Mongolian Empire*. In: *Warfare in Inner Asian History, 500–1800*. Ed. Nicola Di Cosmo. Leiden 2002. 286.

²⁷ *Lynn Townsend White Jr.: Medieval Technology and Social Change*. Oxford 1962.; *Ákos Paulinyi: Revolution and technology*. In: *Revolution in History*. Eds. Roy Porter – Mikulas Teich. Cambridge 1986. 261–289.

²⁸ *Jeremy Black: Hadügyi forradalom? Az 1660 és 1792 közötti időszak tanúsága*. In: *A korai stratégiai i. m. 133–175.*

vizsgálva, másrészt csaták és ütközetek során tesztelve azok szavatosságát, az eredmény nála is hasonló volt, mint Parkernél, Parrott-nál vagy Lynn-nél. Nem látta sem a Roberts által vélelmezett helyszíneket, sem az időpontot érdemesnek kiemelni és kitüntetett szerephez juttatni, s az sem tűnt fel neki, hogy a pisztolyal (is) felszerelt lovasság zsákutcába juttatta volna a lovassági taktikát, ami így jelentőségét veszítette volna a csatamezőkön, amíg Gusztáv Adolf vissza nem adta volna neki azt.²⁹

A torontói egyetemről Bert S. Hall viszont mind a könyvről – Kelly DeVries-vel³⁰ közösen – írt recenziójában, mind 1997-ben megjelent saját könyvében még radikálisabban elutasította Parker megközelítését.³¹ Technikatörténész létere – vagy épp ezért – úgy látta, hogy „akárcsak a gazdaságtörténészek egész nemzedéke, Parker a technikát egyfajta ’fekete dobozként’ használja olyan elsődleges *explananként*, amelynek a természete önmagában megmagyarázhatatlan”.³² Ezért elvetette a hadtörténeti változások esetében a Parker téziseit átható leegyszerűsítő technikai determinizmust (ami miatt például drasztikusan elhanyagolta egy egyszerű, de fontos fegyver, a pika szerepét), amely így visszalépésnek tűnt a szemében még a teória ősforrása, Hans Delbrück munkásságához képest is.³³ Ő ehelyett inkább egyfajta evolúciós szemlélettel vizsgálta a késő középkori és kora újkori európai változásokat, és azt hangsúlyozta, hogy számos olyan kihívásra – mint például a természetben előforduló salétrom hiánya Európában, a sima csövű lőfegyverek esetében a ballisztika korlátai, minőségi, hatékony, megbízható és erőteljes puskapor gyártásának nehézségei – csak fokozatosan találták meg a jó választ, így a *forradalom* terminus aligha tűnik a legmegfelelőbb címkének.³⁴

Az itáliai reneszánsz hadtörténet elismert specialistája, a Warwick University professzora, Michael Mallett is ugyanígy jelezte könyvismertetésében, hogy a lőfegyvereket és azok hatását abszolutizáló, technikai determinizmuson alapuló

²⁹ *David Elis: The Military Revolution in Sixteenth-century Europe.* London 1995. 6–42.

³⁰ A középkori európai had- és technikátörténet kutatója a marylandi Loyola Universityn, s Hallhoz hasonlóan a Parker-tézisek technikai determinizmusának kemény bírálója.

³¹ „Eddig az egyetlen lényegi bírálatot Bert S. Hall és Kelly R. DeVries fogalmazta meg egy hétoldalas ismertetésben – írta Parker 1995-ben – az ismertetés terjedelme azonban félrevezető, mivel bírálatuk 90 százaléka az általam közölt időpontokat, tényeket és a lábjegyzeteket támadja.” (*Parker, G.: A hadügyi fordalom védelmében* i. m. 63.) Az az elvi kérdés viszont nem merült fel ezek után, hogy vajon juthat-e a kutató helyes eredményre tendenciózusan összeválogatott adatokra épített téves következtetések felhasználásával?

³² *Technology and Culture* 31. (1990) 3. sz. 500–507., itt: 501–502. A recenzió emellett még számos olyan témához fűzött fontos megállapításokat, amelyek később kulcsszerephez jutottak Parker téziseinek kritikájában.

³³ Delbrück az 1470-es évekkel, az új típusú szálfegyverekkel felszerelt gyalogság győzelmeivel kezdi nagy hadtörténeti összefoglalójában a modernitásról szóló részét. Lásd *Delbrück, H.: Geschichte der Kriegskunst* i. m.

³⁴ *Bert S. Hall: Weapons and Warfare in Renaissance Europe.* Baltimore 1997.

Parker-féle gondolatmenet a vizsgált korszak kezdetén biztosan durván leegyszerűsítő és ezért félrevezető is. Számára is nyilvánvaló volt, hogy a francia ostromtüzérség a valóságban korántsem volt annyira hatékony az 1490-es évek itáliai hadjárataiban, mint azt a kortárs történétírók művei sugalmazták. A *forradalom* első lépése, a gyalogság szerepének átértékelődése pedig a svájci pikások győzelmeihez kötődik – nem pedig például a kézi tűzfegyvereket ténylegesen tömegesen használó velencei milíciához.³⁵

Az erős kritikát megfogalmazó szerzők közé tartozott a 16. századi angol-skót háborúk szakértője, Philip Gervase is, akinek 1999-ben megjelent könyvében közlőről tanulmányozhatjuk, hogy – míg 1513-ban az angol sereg színevírága VIII. Henrikkel az élen a kontinensen hadakozott – a hátrahagyott, középkori fegyverekkel, hosszújjal és billet felszerelt angol területvédelmi erők katasztrofális vereséget mértek a reformer skót királynak, Jakabnak a francia szakértők segítségével, „korszerű” tüzérséggel és pikákkal felszerelt hadseregére.³⁶ Ahogy az 1547. évi Pinki Clugeh-i csatát az angolok javára eldöntő pisztolyos német zsoldos lovasság sem mutathatja a lovasság hanyatlásának biztos jeleit, úgy könyvéből az is világossá válik, hogy nehezen hihetünk a modernizációs trendekhez való csatlakozás automatikusan érkező „áldásaiban”, ahogy általában a lovasság szerepének a 16. században már szinte közhelyszerűen emlegetett leértékelődése sem annyira nyilvánvaló.³⁷ A kor hadügyi változásai ugyanis – amellett, hogy korántsem szorították oly mértékben háttérbe a csatadöntő nehézlövasságot, mint azt sok kutató sokáig rendületlenül hitte – az erődítések és ostromok jelentőségének ismételt felértékelődése miatt szerte Európában igen fontos szerephez juttatták a kor legkülönbébb könnyűlovas csapatnemeit is.³⁸

A kritikusok legkülönbébb munkái jelzik tehát, hogy elegendő véletlenszerűen kiválasztott példa esetében gyorsan világossá válhat: minden olyan modell, amely Parkeréhoz hasonló módon – a hadtörténeti adatok gondosan előválogatott láncolatára épített – monokauzális megközelítéssel próbálja értelmezni a történelmi eseményeket, egy részletesebb megközelítési móddal ütköztetve a legtöbb esetben szinte magától értetődően tévesnek fog bizonyulni. Amikor a modellt egy tetszőlegesen kiválasztott esemény esetében utólagos „jósásra” szeretnénk felhasználni, a részletek iránt fogékony, hagyományos *operatív military history* művelője, a „szakember” rendre szembe fog kerülni az „elméletet alkotó tudóssal”.

³⁵ Renaissance Quarterly 45. (1992) 2. sz. 377. Vö. *Michael. E. Mallett – John Rigby Hale: The Military Organization of a Renaissance State. Venice c. 1400 to 1617. London–New York 1984. 79–80.*

³⁶ *Philips Gervase: The Anglo-Scottish Wars, 1513–1550. A Military History. Woodbridge 1999. 109–133.*

³⁷ *Gervase, P.: The Anglo-Scottish Wars i. m. 1999. 193–200.*

³⁸ Uo. 9–41.

Ha azonban a „Nagy Elmélet” már belekényszerítette a maga Prokusztész-ágyába a régről ismert információkat, abból újabb és újabb problémák keletkeznek. Érdemes egy pillantást vetnünk arra a tendenciózusan kiválasztott, gyakran szinte anomáliának számító adatokból összeállított adatsorra, amely révén Parker kívánta – sajnos a kora újkor jó részében egyáltalán nem tipikus³⁹ – létszámadatokkal demonstrálni a 15–17. században az európai hadseregek drasztikus létszámnövekedését. Ugyan számos kritikusa jelezte, hogy ez a növekedési tendencia aligha hozható oly módon összefüggésbe a *trace italienne* erődítési szisztéma elterjedésével Európában, mint azt ő állította, de ettől még mindez a korszak vége felé már nyilvánvaló volt. Arról azonban nem esett szó, hogy egy új összetett monarchia egyes országainak területein egyáltalában nem a jelzett mértékben nőhetett a hadseregek létszáma a 14–15. századhoz képest, ahogyan az Oszmán Birodalom haderejének növekedése is nyilván összefüggött a hódításai nyomán növekedő területei mértékével.⁴⁰ Amikor III. vagy IV. Fülöp katonáit számláljuk össze, akkor ezt a haderőt nem csupán Kasztília és Aragónia korábbi seregeivel, és nem is egy másik korabeli európai állam, hanem az általuk uralt összes állam korábbi együttes katonai potenciáljával kell összevetni: a velencei diplomácia szerint az 1420-as években Kasztília 30 000, Aragónia 12 000, Portugália 6000, Nápoly 12 000, Milánó 10 000, a burgundi herceg pedig 3000, azaz a később Habsburg uralom alatt álló területek összesen 73 000 lovast tudtak állítólag a saját védelmükre kiállítani – és akkor ezen országok nem megvetendő létszámú gyalogságáról még nem is esett szó.⁴¹

A problémák egyik forrása nyilván az volt, hogy Parker – aki a saját részterületén megbecsült, jól tájékozott „szakember” volt – elvileg egyedül látott neki a kora újkori világ teljességére kiterjedő anyag feldolgozásának, ami aligha tette lehetővé, hogy egyforma mélységben tudjon foglalkozni minden további résztermával. (Főleg, hogy azok jó részének ismeretanyaga angolul vagy spanyolul nem is volt hozzáférhető, ami pedig nyilvánvalóan nem segítette a magányos elméletalkotót a korlátok felmérésében.⁴²) Így pedig minél nagyobb ívűvé vált Parker keze

³⁹ Hall, B. S.: *Weapons and Warfare* i. m. 206–210.; Hogy ki tudja mutatni a „növekedést” már a 16. század első felében is, Hispánia esetében egy alacsony, 1492. évi 20 000 fős bázis számról indít, holott az ezt megelőző években Kasztília és Aragónia összességében ennek a háromszorosát, sőt négyeszeresét is képes volt kiállítani. (*Albert D. McJoynt: Introduction to The Art of War in Spain. The Conquest of Granada, 1481–1492, by William H. Prescott. London 1995. 30.*)

⁴⁰ *Agoston G.: Európa* i. m. 15–42.

⁴¹ *Translations and reprints from the original sources of European history. No. 3. Period of the Later Reformation. Ed. Merrick Whitcomb. Philadelphia 1896. 15–16.* (A forrásra Romhányi F. Beatrix hívta fel a figyelmet, amit ezúton is köszönök neki.)

⁴² E jelenség pszichológiai hátterének magyarázatát később Justin Kruger (University of Illinois) és David Dunning (Cornell University) tárta fel: *Unskilled and Unaware of It. How Difficulties in*

nyomán az elmélet, annál sebezhetőbb is lett az egyes érintett témák részleteit jól ismerő szakértők túsúrásaival szemben.

A 18. századi brit történelem specialistájaként induló, ám ezen túl remek szervezőkészséggel is megáldott, mára igencsak sokoldalúnak bizonyuló Jeremy Black pedig a saját területét érintő észrevételein túl immár képes volt „világméretűvé” növelni a Parkerre zúduló kritikát azzal, hogy tematikus kötetekbe szerkesztette közzé az egyes térségek Parkerénál értelemszerűen mélyebb helyismerettel rendelkező specialistáinak összefoglaló tanulmányait, majd ezek nyomán Black maga is előállt újabb hasonló tematikájú kötetekkel Európára és a világra, nagyjából minden évszázadra is külön-külön. (Ebben a „sorozatban” kapott helyet a magyarok közül egyedülként Ágoston Gábor is.)

Ez a kritikai hiperaktivitás Parkernek is szemet szúrt, aki nem kevés malíciával állapíthatta meg, hogy tanult kollégája olyan termékeny író, hogy már-már intézményesült: az ő művei – a „Black History” – már önmagukban is kitesznek egy-egy szekciót a könyvesboltokban épp úgy, mint a világtörténelem vagy a nő-történet.⁴³ A két szerző szó szerint is „összemérte” tollát a hadügyi forradalom kapcsán,⁴⁴ sőt Black egyik könyvét Parkernek is ajánlotta (⁴⁵), és vitájuk nem akadályozta meg abban sem, hogy írjon a Parker tiszteletére 2012-ben összeállított tanulmánykötetbe is.⁴⁶

A Jeremy Black által fontosnak tartott hadtörténeti diverzitás bemutatása azonban igen jótékony hatást gyakorolt a teória körüli vitákra. Ő ugyanis szívesen dolgozott azon, hogy kimutassa: Parker eredeti, merev centrum-periféria modellje, amiben a központból az európai kolonizáció révén szinte sugárirányban és direkt módon terjed a világban a „hadügyi forradalom” technikája és ismeretanyaga – tarthatatlan. Az ugyanis ebből a modellből nyilvánvalóan nehezen volt levezethető, hogy a vélelmezett korai európai dominancia mellett hogyan is születhettek a korai 16. századi nagy muszlim „lőporbirodalmak”

Recognizing One's Own Incompetence Lead to Inflated Self-Assessments. *Journal of Personality and Social Psychology* 77. (1999) 1121–1134.

⁴³ *Geoffrey Parker: Military Revolution, Past and Present.* In: *Recent Themes in Military History.* Ed. Donald A. Yerxa. Columbia 2008. 11.

⁴⁴ *Recent Themes in Military History.* Ed. Donald A. Yerxa. Columbia 2008. 11–25.

⁴⁵ „Külön öröm számomra, hogy Geoffrey elfogadta ennek a kötetnek az ajánlását. Munkája mindig inspirációt jelentett. Ő egy nagyszerű, bölcs és következetes tudós.” (Saját fordítás – B. Sz. J.) *Jeremy Black: War and the World. Military Power and the Fate of Continents, 1450–2000.* New Haven–London 1998. V. 2.

⁴⁶ *The Limits of Empire. Case of Britain.* In: *The limits of empire: European imperial formations in early modern world history. Essays in honour of Geoffrey Parker.* Eds. Tonio Andrade – William Reger. Farnham 2012.

(az Oszmánok, a Szafavidák és a Mogulok)⁴⁷, mint ahogy az sem, hogy a lőpor „őshazájában”, Kínában – majd pedig Koreában – pontosan miféle szerepet is kapott volna már a Ming-korban az európai hatás a különféle lőfegyverek igen széles körű és kifinomult használatában.⁴⁸ Időközben magának Parkernek is be kellett látnia, hogy – az általa a „hadügyi forradalom” szinte ikonikus elemének tartott metódust – a sortűz és ellenmenet kombinációját sem lehet pusztán európai exportnak tekinteni mindenütt Ázsiában, így például a 16. század közepi Japán esetében sem.⁴⁹ Sőt, ő maga is eljutott a Black által alkalmazott modellhez: az egyes általa kevésbé ismert területeken már helyi specialistákkal együtt írtak cikkeket, amiben (például Ázsia esetében) már igencsak máshová tette a hangsúlyokat, mint a könyve első kiadásában. A közös munka gyümölcsözőnek bizonyult: „Parker és Sanjay Subrahmanyam egy közös esszében elhárította az elmélet teleológiai pályáját és globalizálta a diskurzust, figyelembe véve azon különböző módozatokat, ahogyan a korai modern korszakban számos ázsiai társadalom a lőfegyvereket fogadta.”⁵⁰

A húsz évnyi vita után kirajzolódó „eredményt” jól tükrözik azok a finoman szkeptikus gondolatok, amelyeket a readingi egyetem oktatója, Frank W. Tallet és szerzőtársa Davis J. B. Trim fogalmazott meg 2007-ben az elmélet karrierjéről: „Az európai hadviselést ebben az időszakban általában egy késő középkori vagy egy korai modern szemszögből közelítették meg, ami komoly zavart okozott [...] bár a hadügyi forradalmi tézisést nem övezi általános egyetértés a hadtörténeszek között, széles körben elfogadták a szociológusok, például Charles Tilly és Michael Mann; [...] és a gazdaságtörténeszek, mint például John Brewer és Jan Glete, akik mindannyian olyan jelentős katonai változásokat látnak – ha nem is forradalmiakat –, amelyek integrálódnak az államfejlődésbe és a szélesebb körű politikai fejlődésbe.”⁵¹

⁴⁷ *Marshall Hodgson*: The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization III. The Gunpowder Empires and Modern Times. Chicago 1974.

⁴⁸ *Andrade, T.*: The Gunpowder Age i. m. 55–72., 135–187. Vö. *Tonio Andrade – Hyeok Hweon Kang – Kirsten Cooper*: A Korean Military Revolution? Parallel Military Innovations in East Asia and Europe. *Journal of World History* 25. (2014) 47–80.

⁴⁹ *Geoffrey Parker*: The Limits to Revolutions in Military Affairs. Maurice of Nassau, the Battle of Nieuwpoort (1600), and the Legacy. *Journal of Military History* 71. (2007) 331–372.

⁵⁰ *Rolf Loeber – Geoffrey Parker*: The Military Revolution in seventeenth-century. Ireland. In: *Ireland from Independence to Occupation, 1641–1660*. Ed. Jane H. Ohlmeyer. Cambridge 1995. 66–88.; *Geoffrey Parker – Sanjay Subrahmanyam*: Arms and the Asian. Revisiting European Firearms and their Place in Early Modern Asia. *Revista de Cultura (Macau)* 26. (2008) 32., a reflexiót lásd *Richard M. Eaton – Philip B. Wagoner*: Warfare on the Deccan i. m. 42. (Saját fordítás – B. Sz. J.)

⁵¹ *European Warfare, 1350–1750*. Ed. Frank Tallett – D. J. B. Trim. Cambridge 2010. 1., 7. (Saját fordítás – B. Sz. J.)

Kétségtelen, hogy Parkernek hadtörténetíróként sikerült egyfajta „nyelvi fordulatot” elérnie – ami csak igen kevés kollégájának jutott osztályrészül –, hisz alighanem hosszú időre átkeresztelte vizsgált témáit, amit az ő fellépése előtt a 16–17. század esetében jobbra *Renaissance Warfare*-nek, a 18. század esetében pedig inkább az *Ancien Régime*, vagy az abszolutizmus hadművészetének és hadügyének, valamint reneszánsz és barokk erődépítészetnek neveztek. Az új „hadügyi forradalom” kifejezés pedig magába sűrítette – sok esetben azonban egyszerűen csak átvette – a hatás, kölcsönhatás, átalakulás, innováció, modernizáció és reform szavak helyét és jelentését a történeti szakirodalomban.⁵² Ez a sokszor igen kuszának tűnő halmaz azonban bedobozolva és Parker által közös címkével ellátva jól használható építőkönek bizonyult a hadtörténethez képest sokkal inkább elmélet-centrikus történeti közgazdaságtan és szociológia számára. Ennek a megközelítésmódnak köszönhetően született tehát meg a hadügyi forradalom vita oldalhajtasaként a vizsgált kora újkori jelenségkör állam-centrikus elméleti keret, a *fiskális-katonai állam* teória is.⁵³

Távolságtartás a Centrumban – „másodvirágzás” a Periférián?

Nem nélkülözi azonban a tanulságokat annak felvázolása sem, hogy minden kritika dacára hol is él tovább máig Parker elmélete – vagy legalábbis hol használják fel annak frazeológiáját –, és hol nem sikerült igazán gyökeret vernie. Úgy tűnik, hogy magán az angol tematikájú történetírásán belül már viszonylag korán eldőlt a Roberts-Parker tézisek sorsa: mivel a saját térségük a kora újkorban hosszú időn át gyakorlatilag kimaradt a Parker által felvázolt nagy folyamatból,⁵⁴ így a nagyszabású „világmagyarázator” kínáló hadügyi forradalom teóriával szemben – vagy mellé – e témakör kutatói inkább kisebb volumenű, egy-egy időszakhoz vagy egy-egy aspektushoz kötődő „forradalmakat” állítottak. A változások kezdete így visszacsúszhatott az angol katonai dicsőség fénykorába, a késő középkorba, ahol megjelent a 14. századi gyalogsági forradalom fogalma,⁵⁵ de emellett

⁵² A legtöbb esetben azonban pusztán a lőfegyverek megjelenését vagy elterjedését leíró értelemben használják.

⁵³ Összefoglalóan lásd *Mark Knights: Fiscal-Military State*. In: Oxford Bibliographies (<http://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780199730414/obo-9780199730414-0073.xml>, letöltés 2018. márc. 10.).

⁵⁴ Kiválóan tükrözi a helyzetet *John M. Stapleton, Jr.* 1994. évi MA tézisének címe az Ohioi Egyetemen: “Importing the Military Revolution: William III, the Glorious Revolution, and the Rise of the Standing Army”. Az augustai egyetem oktatója igen finom mértéktartással kezelte a problémát. Lásd *Mark Charles Fissel: English Warfare, 1511–1642*. London–New York 2001. 47., 146., 181–183.

⁵⁵ A százéves háborúval foglalkozó amerikai Clifford J. Rogers a gyalogság és tüzérség jelentőségének középkori növekedési ciklusaira irányította rá a figyelmet, magát a „forradalom” elnevezés létjogosultságát is teljes joggal kétségbe vonta. Kelly DeVries pedig a „forradalom” időhatárának 14. századig való

már az egyes királyok forradalmairól – a 14. században III. Edvardéről, a 16. században pedig VIII. Henrikéről – is írtak,⁵⁶ aminek révén tulajdonképpen az angol történelem esetében egészen jól meg lehetett kerülni magát a felvetődött problémát: a szigetországról rendelkezésre álló ismertanyag milyen mértékben is feleltethető meg Parker sémáinak.⁵⁷

Látszólag meglepő, de valójában nagyon is érthető, hogy a Parker által a „hadügyi forradalom” magterületének megtett, s ma is Európa fejlett centrumának számító nagy országok kutatóit viszont nemigazán hozta lázba az elmélet: akár francia,⁵⁸ akár német⁵⁹ viszonylatban vizsgáljuk a kérdést, viszonylag kevés nyomát találni annak, hogy tartósan és érdemben építettek volna Roberts és Parker téziseire. Ezeknek az országoknak ugyanis még nyilvánvaló módon meg volt a saját külön nyelvi-tudományos univerzumuk, amelyben hagyományosan a saját belső kérdésfeltevéseik alapján folytatják a saját vitáikat. Kivételt talán csak a magterület kellős közepén található kis Hollandia esete képez, ahol a téma kutatóinak sajátos nyelvi elszigeteltségük okán maguk a holland tudósok ugyan kissé későn, de végül mégis megragadták a tálcán kínálkozó lehetőséget, hogy érdemben és támogatólag kapcsolódjanak be a saját történelmük egy igen fontos szakaszát érintő angolszász diskurzusba. A kutatók azonban ott – éppúgy,

---

előrehozást javasolta, s úgy vélte, hogy nem találni közvetlen ok-okozati kapcsolatot a technikai fejlődés és a hadügyi változások között.

⁵⁶ III. Edvard tevékenységét és győzelmeit Clifford J. Rogers interpretálta elsőként, mint „hadügyi forradalmat”. Lásd *The Military Revolutions of the Hundred Years' War*. *The Journal of Military History* 57. (1993) 241–278.; *Andrew Ayton*: Katonai forradalom a 14. századi Angliában. *Aetas* 10. (1994) 4. sz. 5–27.; *James Raymond*: Henry VIII's Military Revolution: The Armies of Sixteenth-Century Britain and Europe. London 2007.

⁵⁷ Ezt a távolságtartást érzékelteti Philip Gervaise egyik előadásának címe is: *England; Scotland and the European 'Military Revolution', 1480–1560*. (Richard III Foundation symposium, Dixie Grammar School, Market Bosworth, 2013. augusztus), – aki azonban épp ezért mégis vállalkozott egy elemzésre.; David Eltis véleménye elég lesújtó e tekintetben. Lásd *Eltis, D.*: *The Military Revolution* i. m. 99–135.

⁵⁸ A War and Society megközelítés legfontosabb francia képviselője, André Corvisier melegen üdvözölte Parker könyvét. Lásd *Revue Historique* 283. (1990) 2. sz. 375–376.; A távolságtartóbb megközelítés példája *La révolution militaire en Europe – XVe-XVIIe siècles, actes du colloque... 4 avril 1997 à Saint-Cyr Coëtquidan*. Ed. Jean Bérenger. Paris 1998. (Meglepő módon a konferencia nagy teret szentelt a dunai Habsburg Monarchiának.); Az elmélet továbbfejlesztett francia változata államtörténeti megközelítésben íródott és a *Revolution in Military Affairs (RMA) koncepció felé közelít*. Lásd *Laurent Henninger*: *La „révolution militaire”*. *Quelques éléments historiographiques*. Mots. *Les langages du politique* 73. (2003) 87–94.; *Michel Fortmann*: *Les cycles de Mars – Révolutions militaires et édification étatique de la renaissance à nos jours*. Paris 2009.

⁵⁹ Az alapvetően társadalomtörténeti beállítottságú német hadtörténetírásban is felbukkant egy-két szerzőnél, de elsősorban a 18. századi sajátos német államfejlődéshez kapcsolódva. Lásd *Jürgen Lub*: *Ancien Régime Warfare and the Military Revolution. A Study*. (Baltic Studies) Groningen 2000.; *Thomas Wollschläger*: *Die Military Revolution und der deutsche Territorialstaat. Determinanten der Staatskonsolidierung im europäischen Kontext 1670–1740*. H. n. [Books on Demand Verlag] 2004.

mint eredetileg Roberts – nem kifejezetten a technikai fejlődés fontosságát hangsúlyozták:⁶⁰ Olaf Nimwegen például a holland hadsereg esetében a Roberts és Parker által is kiemelt 1600 körüli „taktikai forradalom” létjogosultságát elismerve emellé odaállította Black nyomán az 1670–1680 tájkán végbemenő „szervezeti forradalmat” is.⁶¹ A 16. századi Németalföld történetén osztozkodó másik modern állam, Belgium érdekelt kutatói talán megosztottabbak. Egyesek a francia nyelvterületen erős hadiépitészeti stúdiumok felől szemlélve a jelenséget alapvetően kritikusként bizonyultak Parker felületességével szemben,⁶² a középkorászok viszont szívesen látnák Merész Károly burgundi herceget a hadügyi forradalom „feltalálójának”.⁶³

Ugyanakkor egyre világosabb lett, hogy az egykor fontos szerepet játszó, de az elmúlt két-három évszázadban már csupán a fejlett atlanti Európa perifériájának, félperifériájának számító déli katolikus országok jelentőségének leértékelése, a hozzájuk kötődő személyiségek jelenlétének feltűnő hiánya nem pusztán a véletlen műve volt a „haladást” hagyományosan a protestantizmussal azonosító angolszász szakirodalomban.⁶⁴ Így Parker elmélete egyfajta történeti korrekció lehetőségét kínálja ezeknek az egykor többnyire a Habsburgokhoz kötődő területeknek – még akkor is, ha az elmélet az ottani kutatók szerint is kiegészítésekre, azaz kiterjesztésre szorul. Ennek révén ugyanis nem csak az demonstrálható, hogy egykor részesei voltak ennek a modernizációs folyamatnak (mint Magyarország esetében),⁶⁵ hanem egyenesen az is, hogy valójában épp ők maguk indították el azt, kezdve a Parker által ikonikus jelentőségűvé emelt sortűzzel és ellenmenettel.⁶⁶ Az olaszok

⁶⁰ *Jaap A. de Moor*: Experience and Experiment. Some Reflections upon the Military Developments in 16th- and 17th century Western Europe. In: Exercise of Arms. Warfare in the Netherlands, 1568–1648. Ed. Marco van der Hoeven. Leiden–New York–Köln 1997. 17–32.

⁶¹ *Olaf Nimwegen*: The Dutch Army and the Military Revolutions, 1588–1688. Wodbridge 2010. 1–18.

⁶² *Pieter Martens*: Siege warfare (early modern). In: The Encyclopedia of War IV. Oxford 2012. 1987–1994.

⁶³ *Quentin Verreycken*: Charles le Hardi a-t-il inventé la révolution militaire? In: Pour la singulière affection qu’avons a luy. Études bourguignonnes offertes à Jean-Marie Cauchies. Eds. Paul Delsalle et al. Turnhout 2017. 515–522. Vö. *David S. Bachrach*: A Military Revolution Reconsidered. The Case of the Burgundian State Under the Valois Dukes. Essays in Medieval studies 15. (1998) 9–17.

⁶⁴ *Jeremy Black*: Military Revolutions and Early Modern Europe: the Case of Spain. In: Guerra y sociedad en la monarquía hispánica: política, estrategia y cultura en la Europa moderna (1500–1700). Eds. Enrique García Hernán – Davide Maffi. Madrid 2006. 17–30., különösen: 20–21.

⁶⁵ *József Kelenik*: The Military Revolution in Hungary. In: Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe. Eds. Géza Dávid – Pál Fodor. Leiden–Boston–Köln 2000. 117–159.

⁶⁶ *Luis Costa e Sousa*: From Tangier to Alcácer Quibir. The Portuguese Military Revolution (Re)visited. Portuguese Studies Review 23. (2015) 1–29.; *René Quatrefores*: La revolución militar moderna: el crisis español. Madrid 1996.; *Fernando Gonzalez de Leon*: Spanish Military Power and the Military Revolution. In: Early Modern Military History, 1450–1815. Ed. Geoff Mortimer. Basingstoke 2004. 25–42.; *Lorraine White*: Guerra y revolución militar en la Iberia del siglo XVII. Revista d’història moderna. Manuscripts 21. (2003) 63–93.; Itáliáról újabban lásd *Luciano Pezzolo*: La “rivoluzione militare”: una

a hadiépítészetben⁶⁷ és ostromművészetben, a spanyolok pedig a gyalogsági tak-
tikában alkottak új minőséget, s elsőként ők is közvetíthették a világban ennek
eredményeit.⁶⁸

Eddig sokkal kevésbé tűnik „kifizetődőnek” ez a vita Kelet-Közép-Európa szá-
mára. A mi régióinkban a közelmúltig is legfeljebb egy-egy lengyel és cseh szakem-
ber szentelt komolyabb figyelmet a témakörnek. Úgy tűnik, hogy e kutatók még
saját közegükben is elszigeteltek lehetnek, s állásfoglalásaiktól függetlenül az ő né-
zeteik eddig még nem is jutottak át a nyelvi különbségek által emelt korlátokon.⁶⁹
A Mediterrán világon túl ugyanis inkább a 16–17. századi változások nagy kata-
lizátora, az Oszmán Birodalom, illetve a jövő félelmetes nagyhatalma, az Orosz
Birodalom került az angolszász vizsgálatok fókuszába.⁷⁰ (Ami persze magyarázható
azzal, hogy a globális hadtörténetírás – érthető módon – hagyományosan mindenek-
előtt a nagy birodalmakra koncentrál.) A mai török és orosz történetírásban pedig (a
spanyol esethez hasonlóan) szintén a elfogadó-kiterjesztő értelmezés jelenik meg.⁷¹

---

prospettiva italiana 1400–1700. In: *Militari in età moderna: la centralità di un tema di confine*.
Milano, 20 giugno 2004. Eds. Alessandra Dattero – Stefano Levari. Milano 2006. 15–62.

⁶⁷ Ezt a lehetőséget Itáliában már a második világháború előtt felfedezték. Lásd *Leone Andrea Maggiorotti*: *Architetture e architetture militari. Gli architetti militari italiani nella Spagna, nel Portogallo e nelle Loro colonie. L'opera del genio italiano all'estero*. Roma 1939.

⁶⁸ *Fernando Gonzalez de Leon*: *Doctors of Military Discipline. Technical Expertise and the Paradigm of the Spanish Soldier in the Early Modern Period*. *The Sixteenth Century Journal* 27. (1996) 61–85.; *Eduardo de Mesa Gallego*: *Innovaciones militares en la Monarquía Hispánica durante el siglo XVI: origen y desarrollo*. In: *Guerra y sociedad en la Monarquía Hispánica. Política, estrategia y cultura en la Europa Modern*. Eds. Enrique García Hernán – Davide Maffi. Madrid 2006. 537–552.

⁶⁹ Lásd 4. jegyz. Vö. egy 2015-ben megrendezett, a címe szerint *Military Revolution* tematikájú konferencián valójában a nyitóelőadást tartó Maron volt az egyetlen előadó, aki a szorosan vett témáról beszélt. A magyarországi recepcióról lásd *Bagi Zoltán*: *A hadügyi forradalom elméletének rövid összefoglalása*. In: *Mozaikok a Magyar Királyság 16–17. századi történelméből*. Szerk. Horváth Adrienn – Bagi Zoltán. Bp. 2012. 141–158.; A román kutatók lengyel, illetve erdélyi viszonylatban érintették a teóriát, lásd *Ovidiu Cristea*: *In visceribus regni. Constrângerii militare în timpul Războiului cel Lung*. *Revista istorică* 17. (2006) 141–152.; *Florin Ardelean*: *Organizare militară în Transilvania princiară. Comitate și domenii fiscale*. Doktori (PhD) értekezés. Cluj-Napoca 2010. 13–21.; *Florin Ardelean*: *Military Leadership in the Transylvanian principality. The captain general in the second half of the Sixteenth Century*. *Banatica* 26. (2016) 337–350.

⁷⁰ Például *Brian Davies*: *The development of Russian military power, 1453–1815*. In: *European Warfare, 1453–1815*. Ed. Jeremy Black. London 1999. 145–179.; *Uő*: *The Foundations of Muscovite Military Power, 1453–1613*. In: *The Military History of Tsarist Russia*. Eds. Frederick W. Kagan – Robin Higham. New York 2002.; *The Military and Society in Russia, 1450–1917*. Eds. Eric Lohr – Marshall Poe. Leiden–Boston 2002.; *Carol Belkin Stevens*: *Russia's Wars of Emergence: 1460–1730*. Harlow 2007.; *Gábor Ágoston*: *Military transformation in the Ottoman empire and Russia, 1500–1800*. Kritikáját lásd *Explorations in Russian and Eurasian History* 12. (2011) 281–319.; *Gábor Ágoston*: *Ottoman Warfare in Europe 1453–1826*. In: *European Warfare, 1453–1815*. Ed. Jeremy Black. London 1999. 118–263.; *Virginia Aksan*: *Ottoman War and Warfare 1453–1812*. In: *War in the Early Modern World*. Ed. Jeremy Black. London 1999. 147–175.; *Gábor Ágoston*: *Guns for the Sultan: Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire*. Cambridge 2006.

⁷¹ A kiterjesztő kritika irányát lásd *Colin Imber*: *Ibrahim Pecevi on war: a note on the European 'military revolution'*. In: *Frontiers of Ottoman Studies II*. Eds. Colin Imber – Keiko Kiyotaki – Rhoads

Hasonló, de jóval korlátozottabb „integrátori” szerepet tölt be a Parker-tézisek gondolatmenetének vagy legalább frazeológiájának feltűnése olyan egészen távoli tájak esetében – például a 17–18. században az Orosz Birodalmon túl keletre Belső-Ázsia,⁷² Irán⁷³ vagy Délkelet-Ázsia (Sziám,⁷⁴ Kambodzsa⁷⁵), illetve a nyugati irányban pedig Marokkó,⁷⁶ sőt Észak-Amerika⁷⁷ –, ahol a vizsgált jelenségeket többnyire csak komoly megszorításokkal lehet megfeleltetni a „hadügyi forradalom” teória eredeti téziseinek. Így esetükben a felhasznált fogalomkészlet egyfajta mutációjának lehetünk szemtanúi. E szerteágazó jelenség képviselői nem is feltétlenül az adott régiók nemzeti tudományosságából kerülnek ki, hanem jellemzőbb, hogy ők maguk is részei az angolszász tudományos közösségnek, amelyben a saját témáikat ilyen módon vélhetően jobban pozícionálhatónak látják.

Mindez rávilágít az ilyen típusú tudományos diskurzus egyik alapvető jellegzetességére. Az angol nyelvi közeg „közérthetősége” elfedheti ugyan, de ez a diskurzus jó ideig valójában a régi nemzeti, illetve (a nyugat-európai nemzetállamok gyarmatosító múltja okán) legfeljebb az egykori birodalmi keretben zajlott, amelyekbe infrastrukturális, nyelvi okokból – és a személyes kapcsolatok gyakori hiányának nem becsülhető jelentősége miatt – igen nehéz a

---

Murphey. London–New York 2004. Vö. *Günhan Börekci*: A Contribution to the Military Revolution Debate. The Jannissaries Use of Volley fire during the Long Ottoman – Habsburg War of 1593–1616 and the Problem of Origins. *Acta Orientalia* 59. (2006) 407–438.; *Vitalij Viktorovics Penszkoj*: Voennaja revolucija v Evrope i voorszjonnie szili Roszii vtoroj polovini XV–XVIII vv. ot druzsini k reguljarnoj armii. Moszkva 2004.

⁷² *Spencer Haines*: The ‚Military Revolution’ Arrives on the Central Eurasian Steppe. The Unique Case of the Zunghar (1676–1745). *Mongolica: An International Journal of Mongol Studies* 51. (2017) 170–185.

⁷³ *Rudi Matthee*: Unwalled Cities and Restless Nomads: Firearms and Artillery in Safavid Iran. In: *Safavid Persia. The History and Politics of an Islamic Society*. Ed. Charles Melville. London–New York 1996. 389–416.; *Michael Axworthy*: The Army of Nader Shah. *Iranian Studies* 40. (2007) 635–646.

⁷⁴ *Sven Trakulhun*: Suspicious friends. Siamese warfare, Portugal, and the ‚military revolution’ in Southeast Asia (1540–1700). In: *Unravelling The Myths of Southeast Asian Historiography. Essays in honour of Barend Jan Terwiel*. Hrsg. Volker Grabowsky. Bangkok 2011. 190–209.

⁷⁵ *Grégory Mikaelian*: Une ‚révolution militaire’ au pays khmer? Note sur l’artillerie post-angkorienne (XVI–XIXe siècles). *Udaya: Journal of Khmer Studies* 10. (2009) 57–134.

⁷⁶ *Weston F. Cook Jr.*: Warfare and Firearms in Fifteenth Century Morocco. 1400–1492. *War and Society* 11. (1993) 25–40.; *Weston F. Cook Jr.*: The hundred years war for Morocco: Gunpowder and the military revolution in the early modern Muslim world. Boulder 1993.

⁷⁷ „Az európai hadügyi forradalom vitájában háttérbe szorulnak az észak-amerikai változások. Nem állítom, hogy ez egy közvetlenül összehasonlítható tapasztalat. Például, tudjuk, hogy az indián nemzettek nem váltak transzatlanti hatalmakká a katonai gyakorlat és a haditengerészeti technológia változásai következtében. [...] De a tágabb elméleti kérdés továbbra is fennáll: milyen új politikai, kulturális és társadalmi vonatkozásai voltak az új haditechnikák és technológiák – a lőfegyverek és erődök – megjelenésének?” *Wayne E. Lee*: The Native American Military Revolution: Firearms, Forts, and Politics. In: *Empires and Indigenes. Intercultural Alliance, Imperial Expansion, and Warfare in the Early Modern World*. Ed. Wayne E. Lee. New York–London 2011. 49–79., idézet helye: 51. (Saját fordítás – B. Sz. J.)

„nyersanyagszállító” szerepkörön túl érdemben bekapcsolódni a távolból, a diskurzus valós „terét” jelölő, gyakran nem kellően feltérképezett formális és informális kereteken kívülről.

A lokalitás lehetőségei

Akármilyen módon kívánnánk is kapcsolódni a továbbiakban ehhez a diskurzushoz, fontos lenne leszögezni – legalább a magunk számára –, hogy az oly gyakran mintaadónak tekintett „nyugat-európai” hadügyi kultúra sem volt valójában valamiféle monolitikus egység a tárgyalt korszakban. A vitában résztvevő illinois-i John F. Lynn, a kora újkori francia hadsereg szakértője már rég felvetette, hogy nem számolhatunk még Európában sem azzal, hogy az egyes (például taktikai vagy szervezeti) minták egyszerűen valamiféle „centrumból” terjedtek volna a „periféria” felé, hisz például Franciaország is számos területen a maga külön útját járta – s ezzel mintegy meg is előlegezte az Európán belüli lokális hadi kultúrák fogalmát.⁷⁸ Nagy-Britannia esetében is világos volt a kutatók számára, hogy a szigeteken nem is egy, hanem legalább három különféle lokális hadi kultúra élt – kölcsönhatásban – egymás mellett, amelyek amellett, hogy különféle ütemben, de mégis folyamatosan adaptálták a kontinens felől érkező újdonságokat, ennek ellenére a legkülönbébb archaikus vonásaikat megőrizték.⁷⁹ S nyilvánvalóan nem volt ez másként Itália vagy a Hispán-félsziget esetében sem.⁸⁰

Tehát a 16. században még sokkal inkább érdemes lenne az európai állapotokat különféle versengő hadi kultúrák interakciójaként és egymás vívmányainak adaptációjaként leírni, mert valójában az első száz évben még nem nagyon lehetett tudni, hogy végül melyik is lesz a „nyerő kombináció”.⁸¹ A Magyar Királyság hadi kultúrája például mindig is őrzött olyan jelentős, Nyugat-Európaéhoz képest egyedi sajátosságokat, mint például a lovasság tömeges alkalmazása, melyek inkább „Kelet” örökségének tekinthetők – de elmondható ez a szomszédos Lengyelország esetében is –, amellyel egy többé-kevésbé azonos hadi kultúra részesei voltak a késő középkorban. Térségünk államai azonban nem pusztán „elszenvedői”, hanem aktív részesei voltak a kor

⁷⁸ Lynn, J. A.: Tactical Evolution i. m.

⁷⁹ Eltis, D.: The Military Revolution i. m. 99–135.; Fissel, M. C.: English Warfare i. m.

⁸⁰ Hispán-félszigetre lásd McJoynt, A. D.: Introduction to The Art of War i. m.; Itáliára lásd Mallett, M. E. – Hale, J. R.: The Military Organization i. m.; Maurizio Arfaioli: The Black Bands of Giovanni. Infantry and Diplomacy During the Italian Wars (1526–1528). Pisa 2005. 12–27.

⁸¹ Például az angol útkeresések gazdag irodalmát a korszakból lásd Eltis, D.: The Military Revolution i. m. 99–140.

hadügyi változásainak, amiben például Csehország különösen fontos jelentőséggel bírt.

Az 1970-es évek angolszász hadtörténeti irodalmában még jelen volt néhány kutató, akik releváns ismereteket tudtak közvetíteni erről a régióról,⁸² így nem meglepő, hogy Parker korai műveiben is előfordulnak a kelet-közép-európai térség valódi viszonyaira vonatkozó utalások, de úgy tűnik, végül ezek beható értelmezése is áldozatul esett a „Nagy Elméletbe” való besűrítésüknek.⁸³ Szerencsésnek mondható, hogy a vitában Robert I. Frost révén a 16–17. században a térség számottevő hatalmának számító Lengyelország hadtörténetéről elég korán fontos információk láthattak napvilágot.⁸⁴ (Ha ugyanis egy-egy kérdésben sikerült is új eredményeket megfogalmaznia magyar vagy lengyel kutatónak, ezek a munkák ritkán – s akkor is csak jókora késéssel – jelennek meg angolul.⁸⁵) Így érthető, hogy a Gusztáv Adolf alakját övező legendák „lebontásában” élen járó történészek eredményei miatt épp egy lengyel származású amerikai író, Richard Brzezinski munkái révén kerültek be az angolszász tudományos népszerűsítő irodalom vérkeringésébe, s nem véletlen az sem, miért épp a – baltikumi dominanciáét vívott harcban a svédekkel szemben alulmaradó – 17. századi Rzeczpospolita kutatói számára jelenthet kihívást a „hadügyi forradalom” teória a lengyel tudományosságban.⁸⁶

Így végül mégiscsak fény derülhetett arra, hogy Svédország királya 35 évesen nem a „semmitől” érkezett flottájával és hadseregével 1629-ben Pomeránia partjaira, mintha nem lett volna semmilyen előélete, s nem is vívott volna váltakozó sikerű harcokat szerte a Baltikumban dánok, oroszok, lengyelek ellen. Ez utóbbiak esetében a svédeknek bőven akadt tanulnivalója, s a lengyel lovasság elleni

⁸² *Gunther Erich Rothenberg*: The Austrian Military Border in Croatia, 1522–1747. Urbana 1960.; *Thomas M. Barker*: The military intellectual and battle. Raimondo Montecuccoli and the Thirty Years' War. Albany 1975.; *Rothenberg, E. G.*: Maurice of Nassau i. m. 32–63.

⁸³ Például már 1972-ben nyilvánvaló volt számára, hogy: „a németalföldi, a magyarországi vagy lombardiai hadviselés körülményeit – ahol széles körben elterjedtek a bástyák – nem szabad általánosítani más hadszíntereken, ahol nagyobb volt a tér a manőverezésre.” (*Parker G.*: The Army of Flanders i. m. 20. Sajtó fordítás – B. Sz. J.)

⁸⁴ Például *Robert I. Frost*: The Polish-Lithuanian Commonwealth and the Military Revolution. In: Poland and Europe. Historical Dimensions. Selected Essays from the Fiftieth Anniversary International Congress of the Polish Institute of Arts and Sciences of America I. Eds. James S. Pula – Marian B. Biskupski. (East European Monographs 390.) New York 1994. 19–47.; *Robert I. Frost*: The Northern Wars. War, State and Society in Northeastern Europe, 1558–1721. Harlow 2000.

⁸⁵ Kelenik József angol nyelvű cikkének kommentje: „A »Nagy hadügyi-forradalom vita« részeként van néhány hibája, és túl sok figyelmet összpontosít egyes tényezőkre.” Good books on the Habsburg „Long War”. Topic, 2014. január 25. (<http://theminiaturespage.com/boards/msg.mv?id=333711>, letöltés 2018. márc. 8.)

⁸⁶ *Richard Brzezinski*: The Army of Gustavus Adolphus. Infantry. London 1991.; *Uő*: The Army of Gustavus Adolphus: Cavalry. London 1993.; *Karol Łopatecki*: Wstęp – a Rewolucja militarna című alfejezet. In: Jan Kunowski: Ekspedycja inflancka 1621 roku. Białystok 2007. 81–106.

küzdelem tanulságai és hatásai rövid időn belül forradalmasították szinte az egész nyugat-európai lovassági harcászatot.⁸⁷ Összességében azonban az egész térség, így az 16–18. századi Európa történelmében kulcsszerepet játszó dunai Habsburg Monarchia⁸⁸ – s ezzel együtt az Erdélyi Fejedelemség⁸⁹ – hadügyeivel kapcsolatban is még óriási adósságok vannak.⁹⁰

Ahogy az orosz hadtörténet specialistája, Brian Davies nemrégiben megfogalmazta, a jelenség mögött fellelhető nyelvi és kulturális szakadék még ma, közel három évtizeddel a vasfüggöny lebontása után is élő probléma: „a közép-kelet-európai tudósok gazdag szakirodalmat alkottak Kelet-Európa hadtörténetéről – a lengyel és a német történészek különösen termékenyek voltak –, de egészen a közelmúltig ezek közül kevés munkát fordítottak le angol nyelvre. Így azután az angolszász olvasóközönség számára kevéssé ismert, hogy mennyiben különböznek az erőforrások háborús mozgósításának lehetséges módjai, illetve a háború hatásai az államra és a társadalomra Kelet- és Nyugat-Európában. Emiatt pedig számos félreértés gyökeresedett meg.”⁹¹

⁸⁷ Gusztáv Adolf sokat emlegetett lovassági reformjai valójában nehezen értelmezhetőek, ha nem tudjuk, hogy a svédeknek korábban épp az igen gyors és ütőképes, de alapvetően hidegfegyvereket használó lengyel lovasság és a rendkívül tüzerős lengyel gyalogság ellen kellett harcolnia.

⁸⁸ *Bagi Zoltán Péter*: A császári–királyi mezei hadsereg a tizenöt éves háborúban. Hadszervezet, érdekérvényesítés, reformkísérletek. Bp. 2011. 357–366.

⁸⁹ Vö. *Peter H. Wilson*: Europe's Tragedy. A New History of the Thirty Years War. Penguin 2010. 78–79.

⁹⁰ Paradox módon az osztrák hadtörténetírás a 20. században önként visszavonult a birodalmi örökség gondozásától, s nem sok kísérletet láthatunk a Parker-tézisekhez való kapcsolódáshoz. Ritka kivételként lásd *Andrea Pübringer*: Die Entwicklung des Militärs und die militärische Revolution in der Habsburgermonarchie. In: Die Schlacht von Mogersdorf/St. Gotthard und der Friede von Eisenburg/Vasvár 1664. Rahmenbedingungen, Akteure, Auswirkungen und Rezeption eines europäischen Ereignisses. Hrsg. Karin Sperl – Martin Scheutz – Arno Strohmeyer. (Burgenländische Forschungen Band 108.) Eisenstadt 2016. 63. Így a dunai Habsburg Monarchia jelentőségére a korai újkor Európa hadügyi fejlődésében nemrégiben épp magyar kutatók hívták fel ismételtlen a figyelmet. Lásd *Gábor Ágoston*: Empires and warfare in East-Central Europe, 1550–1750. The Ottoman–Habsburg rivalry and military transformation. In: *Tallett, F. – Trim D. J. B.*: European Warfare i. m. 110–134.; *Géza Pálffy*: Defense System in Hungary Against the Ottomans in the Sixteenth Century. A Catalyst of Military Development in Central Europe. In: Warfare in Eastern Europe, 1500–1800. Ed. Brian J. Davies. (History of Warfare, 72.) Leiden–Boston 2012. 35–61.

⁹¹ *Davies, B.*: Warfare in Eastern Europe i. m. 1. (Saját fordítás – B. Sz. J.)

MILITARY REVOLUTION MISUNDERSTOOD

The Dynamics of Expansion of a Global Paradigm of Military Historical Origins

by János B. Szabó

SUMMARY

The paper explores the origins and career of the *military revolution* theory within British military historiography, from the beginning to the early 2000s, when, in the wake of serious criticism, the theory was practically eliminated as a usable scientific paradigm. The author also aims to shed light on reactions to the theory outside British-American scholarship, as well as to reveal the potential role and opportunities of East-Central Europe in this global discourse.

OSZMÁN HADÜGYI VÁLTOZÁSOK A 16–18. SZÁZADBAN

Az Oszmán Birodalom a kora újkor egyik legerősebb katonai hatalma volt. Az európai kortársak, így például Niccolò Machiavelli firenzei humanista politikus, filozófus és történész, Ogier Ghiselin Busbecq, aki 552 és 1562 között I. Habsburg Ferdinánd követe a Portán, vagy az orosz Iván Pereszvetov, csodálták és félték az oszmán szultánok – vagy ahogy ők magukat nevezték – a padisah hatalmát. A 16. századi velencei diplomaták a padisahot a leghatalmasabb uralkodónak, hadseregét pedig a legerősebb haderőnek tartották. Pereszvetov példaként állította saját ura, IV. Rettegett Iván (ur. 1547–84) számára II. Hódító Mehmed szultán (ur. 1444–1446, 1451–1481) birodalmát és hadseregét. A 16. század végén azonban a kortársak már arról számoltak be, hogy a korábbi oszmán katonai fölényt a Habsburgoknak sikerült kiegyenlíteniük, sőt már időleges taktikai fölényre is szert tettek. A 17. század végi hosszú háborúban (1683–1699) a Habsburgok visszahódították Magyarország nagy részét az oszmánoktól, 1718-ra pedig a Temesi Bánságot is. Bár a Habsburgok ezeket az eredményeket a Szent Liga többi államával (Velence, Lengyelország és Oroszország) együtt érték el, a 17. század végére a korábbi oszmán katonai fölény már elmúlt, és az 1684–1699-es háború idejére a Habsburgok már képesek voltak az oszmánokéhoz hasonló nagyságú seregek kiállítására. Jóllehet a 18. század elején az oszmánok visszafoglalták Moreát Velencétől, az 1737–1739-es Habsburg–oszmán háborúban pedig Belgrádot vették vissza a Habsburgoktól, az oszmán és európai megfigyelők már ezekben a háborúkban is érzékelték az oszmán hadügy gyengeségeit. Nem sokkal az 1716–1717-es oszmán–Habsburg háború után Ibrahim Mütefferika (1674–1754) – egy magyarországi renegát és az oszmán reformok szorgalmazója – már az európai seregek fölényéről értekezett, és követendő példaként – a többi között – Nagy Péter hadseregét és katonai reformjait ajánlotta az oszmán vezetők figyelmébe. Pereszvetov és Ibrahim Mütefferika véleménye híven tükrözte az eltérő oszmán, Habsburg és orosz hadügyi változásokat.

Az alábbi tanulmányban az oszmán hadügyi átalakulást kívánom felvázolni úgy, hogy közben röviden érintem a Habsburg hadügy fejlődését is. Az utóbbi évek kutatásai ugyanis világossá tették, hogy az oszmán és néhány tévesen „paradigmatikusnak” tekintett nyugat-európai állam hadügyi fejlődésének összehasonlítása helyett sokkal gyümölcsözőbb, ha az Oszmán Birodalmat a szomszédos rivális hatalmakkal, mindenekelőtt a Habsburg Monarchiával és Oroszországgal vetjük egybe. Egy ilyen összehasonlítás jobban rámutat az oszmán hadügy, kormányzat és pénzügyigazgatás erősségeire és gyengeségeire, illetve a három

birodalom eltérő fejlődési tendenciáira. E három birodalomban a hadügy, a kormányzat és a pénzügyigazgatás területén megfigyelhető változások ugyanis gyakran összefüggtek, hisz a változásokat és reformokat sokszor épp az ellenfél katonai hatalmának ellensúlyozására vezették be.¹

Oszmán katonai fölény és Habsburg ellenintézkedések

A klasszikus oszmán haderő két pillérré épült: 1. a tartományi lovassági csapatokra, amelyeket a Porta a timár-birtokok jövedelméből fizetett, valamint 2. a Porta *kapukuluként*, vagy a „Porta rabszolgáiként” ismert állandó zsoldoshadseregére, amelyet az elit janicsár gyalogság, tüzérek és más műszaki alakulatok mellett a központi lovascapatok alkották.²

Az oszmán seregek derékhadát a rövid karddal és íjjal felszerelt, sisakot és páncélinget viselő, timár-jövedelmekkel javadalmazott tartományi szpáhik, és az általuk kiállított lovas dzsebelük, azaz vértések adták. Lovasrohamaik számos alkalommal döntötték el a csaták kimenetelét. Ugyanakkor hatékonyan biztosították a jogrendet és közbiztonságot a tartományokban. Az 1527. évi központi kincstári kimutatás szerint 27 888 fő volt a szpáhik száma, akik mintegy 42 000 főnyi vértest állíthattak ki, azaz az oszmán tartományi könnyűlovas had minimum 70 000 fő körül lehetett, de egyes kutatók 100 000 főre teszik számukat. Ezt a timáros tartományi lovasságot egészítették ki az udvari vagy portai zsoldosok, akik közül a gyalogos janicsárok számítottak a legfontosabbnak. Ők voltak a szultán elit katonái, akik ekkoriban már mesterien bántak a kézi lőfegyverekkel is, fegyelmezettségük és harcértékük pedig európai viszonylatban is kimagaslott. A későbbi janicsárokat ekkor még a devsimével vagy gyermekadóval toborozták a padisah birodalmának keresztények lakta területeiről. Az általában 10–12 esztendőes gyermekek iszlám hitre való áttérésük után éveket töltöttek el anatóliai falvakban, ahol paraszti gazdaságokban dolgozva megerősödtek, valamint megtanulták a török nyelvet és szokásokat. Ezt követően kerültek a janicsárújoncok, azaz az adzsemi-oglánok isztambuli vagy edirnei kaszárnyaiba, ahol többéves katonai kiképzés mellett mesterséget is tanultak, és mint

¹ Lásd *Gábor Ágoston*: Habsburgs and Ottomans. Defense, Military Change and Shifts in Power. Turkish Studies Association Bulletin 22. (1998) 1. sz. 126–141.; *Uő*: Empires and Warfare in East-Central Europe, 1550–1750. The Ottoman-Habsburg Rivalry and Military Transformation. In: European Warfare, 1350–1750. Eds. David Trim – Frank Tallett. Cambridge 2009. 110–134.; *Uő*: Military Transformation in the Ottoman Empire and Russia, 1500–1800. Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History 12. (2011) 2. sz. 281–319.

² A klasszikus oszmán haderőre lásd *Káldy-Nagy Gyula*: A török állam hadseregének kialakulása I. Szuzejmán korára. In: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. Szerk. Rúzsás Lajos – Szakály Ferenc. Bp. 1986. 163–194.; *Rboads Murphey*: Ottoman Warfare. New Brunswick 1999.; *Colin Imber*: The Ottoman Empire, 1300–1650. The Structure of Power. London 2009.

olcsó munkaerő gyakorta dolgoztak a hajóépítő műhelyekben vagy nagyobb középítkezéseken. Többéves kiképzés és szolgálat után kerülhettek csak be a janicsárok elit egységeibe. Erre kivált nagyobb hadjáratok után volt lehetőségük, amikor a csatákban elesett janicsárokat és egyéb udvari zsoldosokat kellett pótolnia az oszmán hadvezetésnek. Az udvari zsoldosok másik részét a hat lovasalakulat, valamint az ágyútüzérek (topcsi), az ágyúszekerészek (top arabadzsi) és a fegyverkovácsok (dzsebedzsi) alkották. (Ez utóbbiak a janicsárok puskáit és fegyvereit szállították és tartották rendben.) Az udvari zsoldosok 1527-ben 15 136 főt számláltak. Ezekon kívül a porta 27 617 várkatonát és 3761 Egyiptomban állomásozó katonát fizetett zsolddal, 9653 várvédő katonát pedig timár-jövedelemmel javadalmazott. Összesen tehát közel 126 000 főre becsülhető a porta rendelkezésére álló hivatásos katonaság.³ Ehhez a hadi potenciálhoz még hozzá kell adni az ijjal felszerelt gyalogos azabokat, akiket a magyar portális katonákhoz hasonlóan a birodalom adófizetői állítottak ki és fizettek a hadjáratok idején, valamint a balkáni határvidéken élő lovas akindzsikat, akik bégjeik vezetésével az ellenséges területeket pusztították beütéseikkel és portyázásaikkal, és akiket hadjáratokban is nagy számban bevetettek. Az azabok száma 10–20 000, az akindzsiké legalább 20 000 fő lehetett a 16. század elején. Szulejmán az 1521. évi Magyarország elleni hadjáratára Anatóliából 10 000 nyilas azabot és 20 000 akindzsit parancsolt.⁴ Összesen tehát az Oszmán Birodalom hadi erejét Szulejmán szultán uralkodásának első évtizedében mintegy 155–160 000 főre tehetjük.⁵

Bár a 16. század elején az oszmánok ezzel a katonai potenciállal messze túlszárnyalták ellenfeleiket, ez a szám azonban mégsem támogatja azt az állítást, miszerint az Oszmán Birodalom „majdnem tökéletes katonai társadalom” lett volna,⁶ hisz a hadi potenciál a birodalom 13 millióra becsülhető népességének alig több mint 1%-a volt. Ebből a hadsereglétszámból a szultán 50–60 000 főt tudott mozgósítani egy-egy nagyobb hadjáratra. Láttuk, hogy 1527-ben a mintegy 126 000 fős profeszszionális katonaság egyharmada, több mint 41 000 fő, a birodalom 292 várában teljesített szolgálatot. A timáros katonaságnak és a központi zsoldosoknak is csak egy részét lehetett mozgósítani. 1526-ban az akkor 70 000 fős timáros tartományi

³ A forrásokra és a számításokra lásd *Ágoston Gábor*: Európa és az Oszmán hódítás. Bp. 2014. 38–39.; *Uő*: Mohács és Szulejmán szultán magyarországi hadjáratai. In: *Művészet és mesterség*. Tisztelegő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére. Szerk. Horn Ildikó et al. Bp. 2016. 59–73., különösen: 63–66.

⁴ *Káldy-Nagy Gy.*: A török állam hadseregének kialakulása i. m. 182., 189.

⁵ Sokszor elfeledjük, hogy az Oszmán Birodalom tengeri hatalom is volt, és hatalmas flottával rendelkezett a Földközi- és a Fekete-tengeren, de voltak kisebb flottái a Vörös-tengeren és az Indiai-óceánon, valamint a birodalom szinte minden nagyobb folyóján. Ez utóbbiak közül főként az oszmán dunai flotta, valamint a Tigris és Eufrátesz folyón lévő flották voltak jelentősek. Jelen tanulmányban azonban a tengeri haderővel nem foglalkozom.

⁶ *Peter Sugar*: A Near-Perfect Military Society. The Ottoman Empire. In: *War. A Historical, Political and Social Study*. Ed. Lancelot L. Farrar. Santa Barbara 1978. 95–104.

haderőből Szulejmán csak 45 000 főt hívott hadjáratba.⁷ Még ha feltételezzük is, hogy Szulejmán 1526-ban magával hozta portai zsoldosainak nagy részét, akkor is azt az eredményt kapjuk, hogy az azabok és akindzsik nélkül a szultán mintegy 60 000 fős professzionális sereget mozgósított. Ennek 75%-a timáros tartományi lovasság volt, a maradék 25%-ot pedig a portai zsoldosok alkották.

Az európai hadszíntér jelentőségét jól szemlélteti, hogy 1527-ben a 292 várból 200 a Balkán-félszigeten volt, és itt szolgált a várkatonák 58%-a is. Magyarország meghódítása után ennek a balkáni várkatonaságnak egy része a hódoltságba került. 1545-ben a hódoltság 29 várában 12 975 helyi katona szolgált, akiket a budai tartományi kincstárból kellett (volna) fizetni. Ha beleszámítjuk a központból kirendelt és fizetett, Magyarországon szolgáló portai janicsárokat is (ezek száma 1547-ben 2 282 fő volt), akkor a hódoltsági várak katonaságát mintegy 15–16 000 főre tehetjük. Sajnos az 1552-ben kialakított temesvári beglerbégségről 1591-ig nincsenek megbízható adatok. Ekkor a budai és temesvári tartomány váraiban mintegy 20 000 fő várkatonára szolgált.⁸ Ehhez még hozzá kell adni azt a 10–11 000 katonát, akik az 1580-ban beglerbégséggé alakított boszniai tartomány mintegy száz várában szolgáltak, és akik főként Horvátországot, a Dél-Dunántúlt és az osztrák örökös tartományokat fenyegették.⁹

Magyar királyként a Habsburgoknak tehát ezzel a haderővel szemben kellett megvédeniük Magyarországot és a dunai Habsburg Monarchiát. Feladatukat nehezítette, hogy Szulejmánnal szemben sem Habsburg V. Károlynak, sem Ferdinándnak nem volt állandó mezei serege. Veszély esetén mindketten királyságaik és a birodalom rendjeihez fordultak katonáért, zsoldért. Amikor Szulejmán 1529-ben Bécs ellen indult, Ferdinándnak nagy nehezen sikerült csak összeszednie 17 000 gyalogost, 1400 nehézlovast és 1200 könnyű fegyverzetű lovas. Szulejmán 1529-ben mozgósított hadserege ennél négyszer-öttször nagyobb lehetett. Így Bécs sikeres védelme 1529-ben nem is ennek a – törökökéhez képest – szerény Habsburg haderőnek volt köszönhető, hanem Szulejmán hibáinak. A padisah ugyanis nagyon későn, szeptember 27-én kezdte meg az ostromot, amit a hideg, a heves esőzések és a korai havazások, az élelem és takarmány, valamint a szükséges ostromágyúk hiánya miatt alig három hétnyi harc után, október 15-én be is kellett fejeznie. Olyan

⁷ A mohácsi csata idején mozgósított seregek létszámára lásd *Káldy-Nagy Gy.*: A török állam hadseregének kialakulása i. m. 181.; *Uő.*: Szulejmán. Bp. 1970. 74.; *Ágoston G.*: Mohács és Szulejmán i. m. 66–70. A hadjáratra mozgósított szandzsákok listájából látható, hogy az 1526-ban nem rendelték ki a Karamán, Rum, Dijarbekir és Damaszkusz tartományok mintegy 44 szandzsákjából kiállítandó 24 000 lovas katonát, valamint Anadolú beglerbégségből is hiányzott néhány szandzsákbég.

⁸ *Hegyvi Klára*: A török hódoltság várai és várkatonái I–III. Bp. 2007. I. 157., 166.

⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul (a továbbiakban: BOA) Bâb-ı Defteri Başmuhasebe Kalemi Defterleri (a továbbiakban: D.BŞM) Bosna Hazinesi Defterleri (a továbbiakban: BNH.d.) 16768 ek 10/1a (az adat 1613-ra vonatkozik).

sereget, ami Szulejmán haderejével vetekezhett, a Habsburgoknak csak 1532-ben sikerült kiállítaniuk. V. Károly ekkor 80 000 gyalogost és 6000 lovast küldött öccse megsegítésére. Ferdinánd is összeszedett vagy 42 000 gyalogost és 8000 lovast, és dunai hajóhadán is szolgált 10 000 fő. Szulejmán nem is vállalta a nyílt ütközetet.¹⁰

Jórészt az oszmán katonai fenyegetettséggel és az oszmánok hadügyi, államigazgatási és pénzügyi fölényével magyarázható, hogy a Habsburgok mindezen területeken egy hosszú távú központosító és modernizációs folyamatot indítottak el. Megerősítették, és a korban e területen élen járó itáliai hadmérnökök segítségével modernizálták Magyarország elavult középkori erődítményeit, ezekbe az erősségekbe állandó helyőrséget helyeztek és fizettek. Mindezzel párhuzamosan modernizálták pénzügyi és kormányzati rendszerüket. Bár Bécs továbbra is a magyar, cseh és osztrák rendektől függött az erődítmények fenntartása és a helyőrségek fizetése tekintetében, mégis a 17. századra a Habsburg uralkodók a hadügyek és az azzal összefüggő pénzügyek felett nagyfokú ellenőrzést szereztek.¹¹ Az oszmán katonai kihívás jelentőségét a Habsburg Monarchia katonai, pénzügyi és kormányzati modernizálásával kapcsolatban azért kellett néhány éve ismét hangsúlyoznom, mert a monarchia egyik ismert amerikai szakértője, Charles Ingrao tagadta ennek jelentőségét. Szerinte ugyanis „a Habsburg-oszmán háborúk önmagukban egyik birodalom politikai, gazdasági vagy kulturális struktúráját sem változtatták meg jelentősen. Ez azért volt így, mert egyik birodalom sem fenyegette eléggé a másikat [...]. Két évszázadon át az oszmán hadigépezet szervezeti és taktikai értelemben kevésbé fejlődött. Mindeközben a Habsburg hadsereg modernizációját a nyugatról, nem pedig a Konstantinápolyból eredő veszélyek motiválták.”¹² Bár Ingrao állítása a 18. század második felére vonatkozóan releváns, hisz akkor valóban a porosz katonai fölény ellensúlyozása volt a Habsburg kormányzat fő célja, a 16–17. századra vonatkozóan ennek mindkét része téves. A 16. és 17. században ugyanis a Habsburg hadügyi és pénzügyi modernizáció egyik legfontosabb katalizátora épp

¹⁰ Az adatokra lásd *Christine Turetschek*: Die Türkenpolitik Ferdinands I. von 1529 bis 1532. Wien 1968. 311–312.; *Bárdossy László*: Magyar politika a mohácsi után. Bp. 1943. 344.; *James Tracy*: Emperor Charles V, Impresario of War. Cambridge 2002. 139.

¹¹ Az oszmán kihívásra és az erre adott Habsburg válasza összefoglalóan lásd *Ágoston Gábor*: Habsburgs and Ottomans i. m.; *Uő*: Empires and Warfare i. m. A védelmi rendszer kiépítésére és modernizálására lásd *Pálffy Géza*: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. *Történelmi Szemle* 38. (1996) 163–217.; *Uő*: Európa védelmében. Haditérképészet a Habsburg Birodalom magyarországi határvidékén a 16–17. században. Pápa 2000.; *Uő*: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. Bp. 2010.; *Domokos György*: Ottavio Baldigara. Egy itáliai várfundáló mester Magyarországon. Bp. 2000. A pénzügyekre lásd *Kenyeres István*: A királyi Magyarország bevételei és kiadásai a 16. században. *Levéltári Közlemények* 74. (2003) 59–103.; *Uő*: I. Ferdinánd magyarországi pénzügyigazgatási reformjai és bevételei. *Történelmi Szemle* 45. (2003) 61–92.; *Uő*: Uradalmak és végvárak: A kamarai birtokok és a törökellenes határvédelem a 16. századi Magyar Királyságban. Bp. 2008., valamint *Kenyeres István – Pálffy Géza* e számban közölt cikkét.

¹² *Charles Ingrao*: The Habsburg-Ottoman Wars and the Modern World. In: *The Peace of Passarowitz, 1718*. Eds. Charles W. Ingrao – Nikola Samardžić – Jovan Pesalj. West Lafayette 2011. 4.

az oszmán katonai erőfölény volt. Az is tarthatatlan állítás, hogy e két évszázadban „az oszmán hadigépezet szervezeti és taktikai értelemben kevésbé fejlődött” volna.¹³ A tanulmány további része épp az oszmán hadügyi változásokat kívánja bemutatni, rámutatva arra, hogy ezen változások egy része pont a megerősített magyarországi Habsburg védelmi rendszerre és katonai modernizációra adott válaszlépés volt.

A portai zsoldosok létszámemelkedésének kezdetei: Szulejmán uralkodása és a perzsa háborúk

Korábban úgy gondoltuk, hogy az oszmán hadügyi változások – mindenekelőtt a kézi tüzfegyverek elterjedése és e lőfegyverekkel felszerelt portai zsoldosok számának emelkedése – a hosszú (vagy más néven) tizenöt éves háború (1593–1606) idején tapasztalt Habsburg katonai fölényre adott válaszlépés volt. Az utóbbi években megismert adatokból azonban világossá vált, hogy a változások egy része, így a portai zsoldosok számának emelkedése, már Szulejmán alatt elkezdődött.

1. táblázat A portai zsoldosok létszáma 1484 és 1711 között

Év	Janicsárok	Tüzérség	Portai lovasok	Összesen
1484	7841	-	4306	12 147
1512	8164	1078	3896	13 138
1514	10 065	1182	6202	17 449
1520/ I. Selim	7780	1217	5667	14 664
1520/I Szulejmán	8361	1226	6380	15 967
1521	8349	1608	6192	16 149
1522–1523	7010	1715	6022	14 747
1523	7164	1659	6118	14 941
1523–1524	8641	1705	5882	16 228
1524–1525	9390	1676	5997	17 063
1527–1528	7886	2162	5088	15 136
1530	8407	2383	4906	15 696
1547	12 131	-	-	-
1567–1568	12 798	2671	11 044	26 513
1569	11 535	2460	5395	19 390
1574	13 599	2124	5957	21 680
1582	16 905	3736	8346	28 987
1592	23 323	-	-	-
1597	35 000	6527	17 000	58 527
1609	37 627	7966	20 896	66 489
1652–1653	55 151	7 246	20 479	82 876

¹³ Ingrao nézetének kritikája *Gábor Ágoston*: The Impact of the Habsburg-Ottoman Wars. A Reassessment. In: Die Schlacht von Mogersdorf/St. Gotthard und der Friede von Eisenburg/Vasvár. Hrsg. Karin Sperl – Martin Scheutz – Arno Strohmeyer. Mogersdorf 2015. 87–98.

Év	Janicsárok	Tüzérség	Portai lovasok	Összesen
1654	51 047	6905	19 844	77 796
1661–1662	54 222	6497	15 248	75 967
1666–1667	47 233	6193	13 267	66 693
1669–1670	53 849	8014	14 070	75 933
1687–1688	62 826	17 995	19 800	100 621
1691–1692	35 839	8309	10 807	54 955
1694–1695	78 798	21 824	13 395	114 017
1696–1697	69 620	14 726	15 212	99 563
1699	67 729	15 470	13 447	96 646
1700	50 102	11 934	12 992	75 028
1701–1702	39 925	10 893	12 999	63 817
1702–1703	40 139	10 010	12 976	63 125
1704–1705	52 642	11 851	17 133	81 626
1709–1710	16 609	3265	14 101	33 975
1710–1711	43 562	8775	15 625	67 962

Forrás: lásd a jegyzetben¹⁴

A janicsárok száma 1530 és 1547 között 8407 főről 12 131 főre növekedett. Létszámuk ezt követően fokozatosan gyarapodott, 1547 és 1550 között kerekítve 12 300 és 12 800 fő között mozgott.¹⁵ 1564-ben a legalacsonyabb létszám 13 340 fő, a legmagasabb 13 572 fő volt.¹⁶ Az 1570-es években a legalacsonyabb létszámot 1573-ból találtam, ekkor az egyik negyedévben 13 565 főnek fizetett a kincstár, a legmagasabb létszámot pedig az 1578. évi kincstári naplóban jegyezték fel: ez év őszén, a Szafavidák elleni háború (1578–1590) első évében, 14 955 fő janicsár kapott zsoldot, akik közül 5017 főt a hadjáratra rendeltek.¹⁷ A háború ötödik évében, 1582-ben a kincstár kerekítve 16 500 és 16 900 janicsárnak fizetett zsoldot.¹⁸ A háború utolsó hónapjaiban (1589. november 10. és 1590. február 6. között) pedig a janicsárok létszáma már 22 760 főre emelkedett, azaz a háború alatt a janicsárok száma több mint 50%-kal (7805 fővel) nőtt.¹⁹

¹⁴ *Gábor Ágoston*: Firearms and Military Adaptation. The Ottomans and the European Military Revolution, 1450–1800. *Journal of World History* 25. (2014) 1. sz. 113. 7. táblázat, az adatok forrásait lásd uo. Az 1569. évi adatok forrása BOA KK.d. 1767. A tüzérség címszó alatt összevontam az ágyútüzérséget, az ágyúszekerészeket és a fegyverkovácsokat. Ezek részletes létszámára lásd uo. 96. 3. táblázat.

¹⁵ Lásd a táblázatok adatait.

¹⁶ BOA Kamil Kepeci Defterleri (a továbbiakban: KK.d.) 1866.

¹⁷ BOA Maliyeden Müdevver Defterleri (a továbbiakban: MAD.d.) 7227, p. 794.

¹⁸ A hidzsra szerinti 990. év első három évnegyedében (Masar, Recce és Reşen), ami az 1582. jan. 26-tól okt. 28-ig terjedő időszakot jelenti, a janicsárok létszáma 16 594, 16 456 és 16 738 volt. Lásd BOA KK.d. 1771. A központi kincstár más elszámolásai 16 905 főt adnak meg. Lásd BOA MAD.d. 893, p. 15–16. *Fodor Pál*: Vállalkozásra kényszerítve. Az oszmán pénzügyi és hatalmi elit változásai a 16–17. század fordulóján. Bp. 2006. 45.; *Mehmet Genç – Erol Özvar*: Osmanlı Maliyesi. Kurumlar ve Bütçeler I–II. İstanbul 2006. II. 45.

¹⁹ BOA KK.d. 1773, p. 243. Az oszmán–safavida békét 1590. márc. 21-én kötötték meg.

2. táblázat A janicsárok összeírt létszáma 1484 és 1699 között

Év	Létszám
1484	7841
1512	8164
1514	10 065
1520 (Szelim szultán)	7780
1520 (Szulejmán)	8361
1521 (június-augusztus)	8349
1521 (szeptember–november)	7422
1522–1523	7010
1523	7164
1523–1524	8641
1524–1525	9390
1527–28	7886
1530	8407
1547	12 131
1549	12 822
1549–1550	12 285
1563–1564	13 572
1564	13 340
1567	12 798
1568–1569	11 535
1573	14 486
1574	13 839
1574–1575	14 355
1577	14 142
1578	14 955
1582	16 905
1589–1590	22 760
1591–1592	23 372
1592	23 323
1593	24 250
1597	35 000
1609	37 627
1620	31 174
1624	37 809
1628	31 850
1632–1633	43 000
1652	56 042
1654	51 047
1660–61	55 151
1666	49 556
1666–67	47 233
1669	53 849
1670	49 868
1687–88	62 825
1691–92	35 839
1694–95	78 798
1696–97	69 620
1699	67 729

Forrás: lásd a jegyzetben²⁰

²⁰ *Ágoston G.*: Európa és az Oszmán hódítás i. m. 196–197. Az 1620., 1624., 1628., 1632–1633. évi adatokhoz lásd Kanún-nâme-i Sultâni Li Aziz Efendi. *Aziz Efendi's Book of Sultanic Laws and Regulations. An Agenda for Reform by a Seventeenth-Century Ottoman Statesman.* Ed. Rhoads Murphey. Cambridge (USA) 1985. 46–47. Az ott nem szereplő adatok forrását lásd jelen tanulmány főszövegében.

Az, hogy janicsárújoncok száma 1520 és 1582 között 2668 főről 9396 főre emelkedve több mint megháromszorozódott, arra enged következtetni, hogy ebben az időszakban a janicsárok fő utánpótlási bázisát még a janicsárújoncok jelentették, szemben a későbbiekkel, amikor egyre több rája, azaz adófizető alattvaló került be a hajdani elit gyalogos alakulat soraiba.²¹ A janicsárok létszámában bekövetkezett emelkedés ugyanakkor egy általánosabb tendenciát szemléltet, hisz az udvari lovasok száma éppúgy megkétszereződött 1530 és 1582 között, mint a janicsároké.

A portai zsoldosok és kivált a janicsárok létszámának emelkedését Szulejmán uralkodása alatt több tényező is kényszerítette. A modernizált európai várak ellen indított, elhúzódozó ostromokhoz – Málta 1565-ben 66 nap, Gyula és Szigetvár 1566-ban 63 és 66 nap, Nicosia 1570-ben 46 nap, valamint Famagusta 1571-ben 74 nap – ugyanis a korábbinál sokkal több janicsárra volt szükség. A meghódított várakba és az újonnan kialakított végvidéki tartományokba – Bagdad (1534), Erzurum (1535), Buda (1541), Baszra (1546) és Temesvár (1552) – is egyre több katonát kellett küldeni. Bár e várak őrségének zöme nem portai zsoldos volt, hanem „helyi” katona, akiket a tartományi kincstáraknak kellett (volna) fizetniük, a stratégiai fontos várakba szép számmal kerültek portai zsoldosok, elsősorban janicsárok. 1547-ben az akkor 12 131 janicsárból 4648 fő szolgált a végvárakban. Az, hogy ezek majdnem fele (2282 fő) a magyarországi várakban teljesített szolgálatot, az itteni végvidék jelentőségét mutatja.²² Budán 1563–64-ben 1556 portai janicsár szolgált, de 1569-ben már csak 945 janicsár volt a magyarországi tartomány központjában és az 1570-es években – egy kivétellel – 900 fő, az 1580-as években pedig 800 fő körül volt számuk.²³ A keleti végekre is szép számmal kerültek portai janicsárok. Bagdadban 1549 nyarán, amikor a kincstár összesen 12 822 janicsárnak fizetett zsoldot, 1440 janicsár szolgált.²⁴

A létszámemelkedéseknek belpolitikai magyarázatai is voltak, amik közül a Szulejmán fiai között az utódlásért folytatott harcok voltak a legfontosabbak. Az a herceg ugyanis, aki nem tudta megszerezni a szultán és a portai csapatok támogatását, ezrével fogadott fel napi zsoldosokat az adózó pór nép és az irreguláris kőbor-katonák (*levend*) közül, azt ígérve nekik, hogy ha trónra kerül, besorozza őket az elit portai zsoldosok közé. Ez azért is vonzó volt ezeknek a rája-státuszú

²¹ Mindezekre részletesebben lásd *Ágoston, G.*: Firearms and Military i. m. 81–120., különösen: 107–120.

²² Az adatokra és a magyarázatra lásd *Ágoston, G.*: Firearms and Military Adaptation i. m. 114.

²³ BOA KK.d. 1866, p. 48. Az 1570-es 1580-as évek adatait lásd *Ágoston Gábor*: A hódítás ára. A magyarországi török végvárak őrsége, fenntartási terhei és a tartomány pénzügyi helyzete. Hadtörténelmi Közlemények 111. (1998) 2. sz. 360–361. és *Hegyi K.*: A török hódoltság várai i. m. 144.

²⁴ BOA MAD.d. 12872, pp. 161. 379. A létszámok ingadoztak: 1549 telén és 1550 januárjában a kincstár már csak a 12 285 janicsárt fizetett. Lásd uo. 333.

katonáknak, mert így bekerültek volna az oszmán társadalom kiváltságos, adómentes, aszkeri rendjébe, ahová a szultán katonái mellett a vallási rend tagjai (*ulema*) és az államigazgatás emberei is tartoztak. Bajezid herceg, akit Szulejmán lázadónak nyilvánított, állítólag 10 000 napi zsoldost fogadott fel, azzal kecsegtetve őket, hogy később felveszi őket a janicsárok közé. Szulejmán támogatásával Szelim herceg is ezrével fogadott fel zsoldosokat. Bár a két herceg által a Konya mellett vívott csatában kb. 8000 zsoldos esett el, és az oszmán kormányzat hájtóvadászatot indított az 1562-ben kivégzett Bajezid katonái ellen, a harcokat ezrével éltek túl a levendek, akik ötven-hatvan fős csapatokban mint banditák és útonállókként keresték kenyerüket. Az eseményeknek volt egy, a kormányzatra és a közrendre különösen veszélyes következménye: az adózó népesség köreiben gyorsan és nagy számban terjedtek el a kézi lőfegyverek. A puskákkal felfegyverzett levendeket, rablókat és felkelőket a lőfegyverrel nem nagyon rendelkező timáros szpáhik, akiknek a közrend fenntartása lett volna a feladata, már nem tudták féken tartani. A szpáhikat a rendfenntartásból amúgy is fokozatosan kiszorították a janicsárok. Mivel a tartományi timáros szpáhik közül sokan támogatták a lázadó Bajezid herceget, a kormányzat már nem merete rájuk bízni a rend fenntartását. A közrend helyreállítására Isztambul egyre nagyobb számban küldött janicsárokat a vidéki városokba. Ezek a janicsárok zsoldjukat bírságpénzek beszédésével (ami korábban szintén a timáros szpáhikaké volt) egészítették ki, illetve vállalkozásba kezdtek vidéken vagy paraszti gazdaságokat szereztek maguknak. Mindeközben egyre több anatóliai város kérte a kormányzatot, hogy védelmükre küldjön janicsárokat. Ez pedig a helyi adózó rájának és levendeknek adott lehetőséget arra, hogy magukat a janicsárok vagy janicsárújoncok közé felvetessék. Nem tudjuk, hány ilyen ál-janicsárnak sikerült felkerülnie a hivatalos janicsár zsoldlistákra, de a jelenség tovább rontotta a janicsárok katonai értékét és a vidék közbiztonságát.²⁵ Ez azonban már átvezet bennünket a tizenöt éves háború időszakába.

A tizenöt éves háború és az európai „hadügyi forradalom” hatása

A háború elején, Esztergom visszafoglalása (1595) után Pálffy Miklós így fogalmazta meg a korábbi oszmán katonai fölény hanyatlásának felismerését Kodzsa Murád Pasa nagyvezírnek: „Mi a muszlimán népet mostanáig olyan doboznak tartottuk, melyet elődeink nem mertek felnyitni, mert azt mondták, hogy telidestele van

²⁵ *Şerafettin Turan*: Kanuni Süleyman Dönemi Taht Kavgaları. Ankara 1997. 81–84., 93–95., 103–104., 145–149.; *Mustafa Akdağ*: Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası. „Celalî İsyancıları”. İstanbul 1995. 108–109.; *Halil İnalcık*: The Socio-Political Effects of the Diffusion of Fire-arms in the Middle East. In: *War, Technology* i. m. 196–197.; *Ágoston, G.*: Firearms and Military Adaptation i. m. 114–115.

kígyókkal, százlábú férgekkel, skorpiókkal s ha ezt a dobozt felnyitnánk, ezek országunkra kiáradnának s a népet elpusztítják, megölik. Egymástól így hallották, ebben a hiedelemben nőttek fel s e téves hitben meg is maradtak. Ezt a dobozt nem kell felnyitani, a világ az én időmben el ne pusztuljon, így szólt mindegyik, s császáraink és királyaink mindegyike egy-egy lakatot tett rá. Most azonban szükséges volt, mi felnyitottuk és a doboz teljesen üres, éppen semmi sincs benne. Sajnos, hogy ily hiedelemben töltöttük mostanáig az életünket.”²⁶

A keresztény csapatok fölényét az oszmánok is érzékelték. A mezőkeresztesi csatában (1596) részt vett Haszán Kjáfi török emlékiró így panaszkolt el, hogy a magyar és német puskások tűzereje felülmúlta az oszmánokét: „Mostanában az ellenség felülkerekedett némely (újonnan) feltalált harci eszköz használatával. Puskákat és ágyúkat, azaz számtalan fajta puskát és ágyút találtak fel, amelyeket fölös számban használnak. A mi katonáink azonban az efféle fegyvereket elmulasztják használni, s lehet, hogy még a régen használt fegyverek használatát is elhanyagolják.”²⁷ Jemiscsi Haszán pasa nagyvezír pedig 1603 májusában a következő felterjesztést küldte a Portára: „Mivel az átkozottak katonáinak java gyalogos és puskás, az iszlám katonáinak zöme viszont lovas, kevés közte a gyalogos, s más, puskához szokott mester pedig alig van, ezért az összecsapások idején és várostromnál komoly nehézségeket kell elviselni.”²⁸

Haszán Kjáfi emlékiratát és Jemiscsi Haszán pasa jelentését az oszmán katonai hanyatlás és hadügyi átalakulás kapcsán a többi között Vernon Parry angol és Halil İnalçık török történész is idézte 1975-ben és 1980-ban megjelent tanulmányában. İnalçık úgy látta, hogy a Porta a Habsburg katonai fölényt a többi között a puskákkal felszerelt gyalogos elit janicsárok számának emelésével, valamint újabb puskás zsoldos egységek felállításával kívánta ellensúlyozni.²⁹ Magam is hasonlóan vélekedtem korábbi cikkeimben, és az akkor rendelkezésre álló adatok alapján úgy gondoltam, hogy a Porta a tizenöt éves háború tapasztalatai miatt, a keresztény seregek tüzerőben mutatkozó fölényét ellensúlyozandó emelte meg a janicsárok létszámát, illetve fogadott fel zsoldos puskásokat az adózó ráják közül.³⁰

²⁶ *Karácson Imre*: Pecsevi İbrahim Tarihjából. In: *Uő: Török történetírók III.* Szerk. Szekfü Gyula. Bp. 1916. 126–127. Az eredeti szöveget lásd *İbrahim Pecevi: Tarih-i Pecevi.* Istanbul 1864–1866. II. 187–188.

²⁷ *Karácson Imre*: Az egri török emlékirat a kormányzás módjáról. Bp. 1909. 20.

²⁸ *Dávid Géza – Fodor Pál*: Magyar vonatkozású török államiratok a tizenöt éves háború korából. *Had-történelmi Közlemények* 30. (1983) 485. Az eredeti iratot lásd *Cengiz Orbonlu: Telhisler.* Istanbul 1970. 98.

²⁹ *Vernon J. Parry*: La manière de combattre. In: *War, Technology and Society in the Middle East.* Eds. Vernon J. Parry – Malcolm Edward Yapp. London 1975. 218–56.; *İnalçık, H.*: The Socio-Political Effects i. m. 195–217.; *Uő: Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600–1700.* *Archivum Ottomanicum* 6. (1980.) 288.

³⁰ *Ágoston Gábor*: Az európai hadügyi forradalom és az oszmánok. *Történelmi Szemle* 37. (1995) 465–485.; *Uő: Habsburgs and Ottomans* i. m.; *Uő: Ottoman Warfare, 1453–1826.* In: *European*

Az előbbieken azonban láthattuk, hogy a janicsárok és más udvari zsoldosok száma már Szulejmán uralkodása alatt emelkedni kezdett. A janicsárok száma a Szafavidák elleni háborúban jelentősen növekedett, és a háborút a Porta 22 760 janicsárral zárta. Ez a létszám 1592-ben kb. 600 fővel emelkedett,³¹ de igazán majd csak a tizenöt éves háború idején ugrott meg jelentősen. 1593 őszén a Porta már 24 250 janicsárnak fizetett zsoldot, akikből 9080 főt a magyarországi hadjáratra rendelt.³² A janicsárok száma 1597-re már elérhette a 35 000 főt, a portai zsoldosok összlétszáma pedig meghaladta az 58 500 főt. A háború után, 1609-ben a janicsárok létszáma 37 000 fő körül stabilizálódott, a zsoldosok száma pedig 66 500 fő közelébe emelkedett. A 17. század derekán, a krétai (1645–1669), valamint az erdélyi és magyarországi hadjáratok idején, a kincstár már 50–55 000 janicsárt és 66–76 000 portai zsoldost fizetett. A létszámok a csúcstól visszafoglaló háborúk alatt 1687–1688-ban és 1694 és 1699 között érték el, kerekítve 63 000 és 79 000 janicsárral és 100 000 és 114 000 fő portai zsoldossal. Ezek a számok jól szemléltetik, hogy a 17. században elhúzódó háborúban a Szulejmán-korabeli hadjáratokhoz képest már jóval több katonára volt szükség, de azt is, hogy az oszmán kormányzat képes volt ezen igények kielégítésére a birodalom „harmincéves háborújában” (1578–1612) vagy inkább „hatvanéves háborújában” (1578–1639) – amikor az oszmánok a szafavidák (1578–1590, 1603–1612, 1615–1618, 1623–1639), a Habsburgok (1593–1606), valamint az anatóliai és szíriai dzseláli felkelők ellen (1595–1610) harcoltak, sokszor átfedésekkel –, illetve a krétai és a magyarországi háborúban.

A 17. századi oszmán seregek összetételét, fegyverzetét és taktikáját az ellenfelekéhez kellett igazítani. A legnagyobb kihívást a Habsburg seregek jelentették. A tizenöt éves háborúban a Magyarországon harcoló császári-királyi toborzású seregek taktikája, harcászata a löfegyverek tűzerejére épült, azaz e csapatok a korabeli hadügyi fejlődés vagy hadügyi forradalom élvonalába tartoztak.³³ A „hadügyi forradalom” elmélete, pontosabban az elmélet Geoffrey Parker által átfogalmazott változata az 1990-es években a nemzetközi történettudomány felkapott tézisévé vált. Sikerét nagyrészt annak köszönhetette, hogy egyszerre kínált magyarázatot a kora újkori Európa és a világtörténelem nagy átalakulásaira – a 17. század válságára, az abszolutista államok kialakulására és „a Nyugat felemelkedésére.” Ez utóbbi az Európa-központú történetírásnak mindig is kedves témája volt. A hidegháború

Warfare, 1453–1815. Ed. Jeremy Black. London 1999. 118–144., különösen: 134–139.

³¹ 1592-ben az első három fizetési negyedévben a janicsárok száma 23 372 fő, 23 323 fő és 23 359 fő volt. Lásd BOA MAD.d. 7477, pp. 360., 686., 1032. Az első adatot Fodor Pál is használta, lásd *Fodor P.: Vállalkozásra kényszerítve* i. m. 45.

³² BOA KK.d. 1775, p. 235.

³³ *Kelenik József: A hadügyi forradalom és hatása Magyarországon a tizenöt éves háború időszakában. Tények és megjegyzések a császári-királyi hadsereg valós katonai értékéről.* Hadtörténelmi Közlemények 103. (1990) 3. sz. 80–120.

elmúltával és a nyugati demokráciák nagy ellenfelének, a Szovjet Birodalomnak az összeomlásával az elmélet immár nemcsak a történészek és társadalomtudósok között, de a szélesebb olvasóközönség köreibben is népszerűvé vált.³⁴

Ebben a politikai és intellektuális légkörben ismét divatba jött az Európa-központú történészek és orientalista kutatók azon véleménye, amely azt állította, hogy az oszmánok – és általában az iszlám birodalmak – képtelenek voltak lépést tartani az európai hadügy forradalmi fejlődésével. Az oszmán katonai lemaradás okai között az európai és amerikai szerzők „az iszlám konzervativizmusát” és „katonai despotizmusát” említették, amelyek szerintük „a nyugati technika befogadása és a helyi feltalálókékv ellen dolgoztak”, aminek következtében az oszmánok függővé váltak a nyugati szakemberek és fegyverek importjától, de még ezek segítségével sem voltak képesek lépést tartani a nyugat-európai hadügy fejlődésével, és lemaradásuk hamarosan katonai kudarcok sorához, és végül a „Nyugat felemelkedéséhez” vezetett. Bár e nézetekkel olyan ismert történészek és orientalisták munkáiban találkozhatunk, mint Carlo Maria Cipolla, Kenneth M. Setton, Eric L. Jones, Paul Kennedy, Geoffrey Parker, Victor Davis Hanson vagy Bernard Lewis, ezek néhány nyugati kortárs utazó és diplomata kiragadott, sokszor felületes megfigyelésén alapulnak.

Az 1980-as években isztambuli levéltári kutatásaim során lettem figyelmes arra, hogy ezek az általánosító vélemények ellentmondanak az oszmán lőpormalmok, ágyúöntők és hadiipari műhelyek korabeli elszámolásaiból kibontakozó képnek. Ezeknek az elszámolásoknak a módszeres feldolgozása után a fenti nézetek szinte valamennyi állítását cáfoltam. Bizonyítottam, hogy az oszmán fegyveripar mind minőségi, mind pedig mennyiségi tekintetben képes volt a birodalmi hadsereg lőpor-, ágyú- és lőfegyver-szükségleteinek kielégítésére. E forrásokból az is látható, hogy nem volt lényeges minőségi eltérés az oszmánok és a padisah ellenfelei által használt tűzfegyverek között. Ennél is fontosabb, hogy a 17. század végéig – részint az önellátó fegyvergyártásnak, részint pedig logisztikai fölényüknek köszönhetően – az oszmánok rendre több fegyvert, hadianyagot és katonát voltak képesek bevetni csaták és várostromok alkalmával, mint európai ellenfeleik, aminek következtében az oszmán kormányzat ellensúlyozni tudta ellenségei technológiai és taktikai fölényét is.³⁵ Ezen eredmények alapján nemcsak Parker módosította korábbi

³⁴ *Geoffrey Parker: The Military Revolution. Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800.* Cambridge 1988. Az elmélet rövid ismertetése a magyar szakirodalomban *Kelenik J.: A hadügyi forradalom* i. m.; *Ágoston G.: Az európai hadügyi forradalom* i. m. 465–468.; *Uő: Történetírás és hadtörténetírás. Gondolatok a professzionális és népszerű angolszász hadtörténetírásról.* Hadtörténelmi Közlemények 119. (2006) 524–537. Lásd még B. Szabó János e számban megjelent írását.

³⁵ Lásd például *Ágoston Gábor: Párhuzamok és eltérések az Oszmán és az európai tüzérség fejlődésében a XV–XVII. században.* Történelmi Szemle 34. (1992) 173–198.; *Uő: Oszmán monstrumlövegek: valóban szétváltak az európai és az oszmán tüzérség fejlődésének útjai?* Keletkutatás 1992. ősz 11–19.

véleményét az oszmánokról, de azok beépültek a nemzetközi hadtörténeti és oszmanisztikai szakirodalomba,³⁶ illetve a kelet-nyugati kapcsolatokkal, vagy a „Nyugat felemelkedésével” foglalkozó irodalomba is.³⁷ Kutatásaim kapcsolódtak az Oszmán Birodalom hanyatlását vizsgáló irodalomhoz is, amely elvetette az oszmán történelem hagyományos (felemelkedés – aranykor – hanyatlás – modernizáció) periodizációját, és azt állította, hogy a birodalom a 17. században bevezetett reformoknak köszönhetően erősödött, s kijelentette, hogy a hanyatlás paradigma csak egy mítosz.³⁸ Azonban sem saját korábbi kutatásaim, sem az oszmán hanyatlást cáfolni próbáló irodalom nem tudott választ adni az oszmán és Habsburg katonai erőviszonyok eltolódására, valamint az oszmán hadi képességek hanyatlására. Ez ugyanis nem a haditechnika vagy a fegyverzet közötti különbségekkel, hanem az oszmán és a Habsburg (és általában az európai) hadügy eltérő fejlődésével magyarázható.

Eltérő hadügyi fejlődés

A harmincéves háborút követően a Habsburgok is létrehozták állandó hadseregüket. Az 1680-as évektől kezdve, háborús időkben, a *Landrekrutenstellung* vagy más néven „a tartományi sorozási” rendszer vált a csapatok kiállításának

---

A vonatkozó magyar nyelvű tanulmányok megtalálhatók *Ágoston G.*: Európa és az Oszmán hódítás i. m.; *Uő*: Guns for the Sultan. Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire. Cambridge 2005.; *Uő*: War-Winning Weapons? On the Decisiveness of Ottoman Firearms from the Siege of Constantinople (1453) to the Battle of Mohács (1526). *Journal of Turkish Studies* 39. (2013) 129–43.; *Uő*: Firearms and Military Adaptation i. m.

³⁶ Tanulmányomat (*Gábor Ágoston*: Ottoman Artillery and European Military Technology in the Fifteenth and Seventeenth Centuries. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 47. [1994] 15–48.) beválogatták a *Warfare in Early Modern Europe 1450–1660*. Ed. Paul E. J. Hammer. (International Library of Essays on Military History) Aldershot 2007. (új kiadása London 2016.) kötetbe, amely a korszak olyan jeles hadtörténészeinek tanulmányait tartalmazza, mint Geoffrey Parker, Clifford J. Rogers, Simon Pepper, David Parrott, David Potter vagy David Trim. Lásd még *Ágoston, G.*: Ottoman Warfare i. m.; *Uő*: The Ottomans. From Frontier Principality to Empire. In: *The Practice of Strategy. From Alexander the Great to the Present*. Eds. John Andreas Olsen – Colin S. Gray. Oxford 2011. 105–131. Néhány mérvadó hivatkozás *Jeremy Black*: European Warfare in a Global Context, 1660–1815. New York 2007. 205–206.; *Niccolò Capponi*: Victory of the West. The Story of the Battle of Lepanto. London 2006. 189. 353., 356., 385.; *Imber, C.*: The Ottoman Empire i. m. 355–357.; *Kaushik Roy*: War, Culture, and Society in Early Modern South Asia, 1740–1849. Milton Park 2011. 197., 202., 203., 222.; *Andrew Wheatcroft*: The Enemy at the Gate. Habsburgs, Ottomans and the Battle for Europe. New York 2009. 272., 274., 283., 287–288., 307.

³⁷ Lásd pl. *Jack Goody*: The Theft of History. Cambridge 2006. 103–106.; *Philip T. Hoffman*: Why Did Europe Conquer the World? Princeton 2015. 13–14., 39., 90–92., 94., 97., 148.

³⁸ Lásd pl. *Douglas Howard*: Ottoman Historiography and the Literature of ‘Decline’ of the Sixteenth and Seventeenth Centuries. *Journal of Asian History* 22. (1988) 52–77.; *Linda T. Darling*: Revenue-Raising and Legitimacy. Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1560–1660. Leiden 1996. 1–21.; *Cemal Kafadar*: The Question of Ottoman Decline. Harvard Middle Eastern and Islamic Review 4. (1998) 1–2. sz. 30–75.; *Jane Hathaway*: Problems of Periodization in Ottoman History. The Fifteenth through the Eighteenth Centuries. *Turkish Studies Association Bulletin* 20. (1996) 25–31.

meghatározó formájává. Jóllehet ez továbbra is nagyban függött a rendek szerepvállalásától, de a korábbi időkkel ellentétben, amikor a tartományok átválthatták kötelezettségeiket pénzbeli fizetésre, most kötelességük volt az újoncok kiállítása, ami a rendszert hatásosabbá és kevésbé költségessé tette. Bár a Habsburg reguláris hadak létszámát illetően a becslések igen eltérőek, az látható, hogy a bécsi udvar jelentősen növelte mind a hadra fogható, mind pedig a ténylegesen mozgósított katonák létszámát, amelyek így már felvették a versenyt az oszmánokkal.

A 17. század közepén a Habsburg csapatok bevethető létszáma 14 000 és 53 000 fő között ingadozott, nem számolva a magyarországi erősségekben állomásozó 14–15 000 főnyi katonaságot. Az 1680-as és 1690-es években a Habsburg vezetés már 64–86 000 fő közötti katonaság mobilizálására volt képes. 1705-ben a haderő bevethető létszáma a 110 000 főt is meghaladta, sőt az 1716–18-as Habsburg–török háború idején papíron a Habsburg haderő összeírt létszáma a 160 000 főt is elérte. Természetesen a tényleges létszám jelentősen ez alatt maradt. 1706-ban például a hadseregből 31 000 gyalogos és 13 000 lovas katona hiányzott, de a gyalogságban még a következő esztendőben is az elvártnál 26 000 fővel voltak kevesebben.³⁹

Láttuk, hogy a Porta az 1680-as évek végén és az 1690-es évek elején 60–80 000 portai zsoldost fizetett a Szent Liga ellen viselt háborúja során. 1694–1695-ben az állandó hadsereg létszáma, legalábbis papíron, 114 000 főre növekedett, a háború következő éveiben pedig kevéssel 100 000 fő alatt állapodott meg. A létszám a háború után az azt megelőző 63–66 000 főre esett vissza. Az Isztambulban állomásozó központi egységek mellett az erősségekben a katonák további tízezrei állomásoztak. Az ő számuk 1694–1695-ben elérte az 59 094 főt, így a központi csapatok és a helyőrségek létszáma együttesen 170 000 fő körül volt. A 18. század első évtizedében a hadsereg összlétszáma 133 000 és 159 000 fő között mozgott. Mindehhez még hozzá kell adnunk azoknak a helyőrségeknek a katonáit, akiket nem a kincstárból hanem *odzsaklikokból* fizettek, azaz olyan bevételi forrásokból, melyeket a kincstár kifejezetten a katonák testületi javadalmazására különített el.⁴⁰ 1747-ben a Porta Isztambulban állomásozó központi csapatainak létszáma 81 366 volt. További 72 396 portai zsoldos, köztük 62 000 janicsár „a dicsőséges határok erősségeinek védelmét” biztosította. A határ menti helyőrségekben a központi kincstár további 24 907 helyi (*yerlü*) gyalogost és lovast fizetett, 55 943 helyi katona pedig odzsaklikból kapta fizetését. A központi és helyőrségi csapatok összlétszáma tehát 1747-ben papíron elérte a 234 612 főt.⁴¹ Ez meghaladta a Habsburg hadsereg

³⁹ *Michael Hochedlinger: Austria's Wars of Emergence. War, State and Society in the Habsburg Monarchy, 1683–1797.* London 2003. 102–104., 236–237.

⁴⁰ A rendszerre magyarul lásd *Fodor P.: Vállalkozásra kényszerítve* i. m. 272–299.

⁴¹ *Genç, M. – Özvar, E.: Osmanlı Maliyesi* i. m. 327–339.

létszámát (202 598 katona 1734-ben, de már csak 160 000 fő 1736-ban), igaz a Habsburg adat nem tartalmazza a tartományi erőket.⁴²

Válaszul a Habsburgok megnövelt csatatéri tűzerejére a Porta fokozatosan növelte puskás janicsár csapatainak létszámát. Legmagasabb 17. századi létszámukat (78 789 fő) a Szent Liga ellen viselt 1694–1695-ös hadjárat idején érték el. Számuk a század hátralévő részében is magas maradt (1696–1697-ben 69 620 fő, és 1698–1699-ben 67 729 fő), és csak a háború után kezdett csökkenni, 1700-ra 42 119 főre. A 18. század első évtizedében a kincstár 40 000 és 53 000 janicsárt fizetett, majd létszámuk a Nagy Péter Oroszországa elleni 1711-es hadjárat előtt lett a legalacsonyabb, hogy aztán a hadjárat alatt ismét emelkedni kezdjen. A Velence és a Habsburg Monarchia elleni háború ellenére a janicsárok száma csak 26 000 fő körül volt, és maradt ezen a szinten az 1720-as években is, hogy azután az Irán elleni háború idején 1729–30-ban induljon gyors növekedésnek, elérve a 98 726 fő létszámot. Az 1768–1774. évi orosz–török háborút lezáró békét követően a létszám visszaesett 47–45 000 főre, és csak a Habsburg Monarchia és Oroszország elleni 1787–1792. évi háború idején emelkedett ismét 60 000 fő fölé.

A janicsároknak azonban csak töredéke volt mozgósítható, hisz sokan a végvárakban szolgáltak. A stratégiai jelentőségű erősségekben már a 16. században szép számban voltak portai janicsárok, a század végi háborúk idején és a következő két évszázadban azonban egy-egy nagyobb várban már több ezer janicsár szolgált. 1597-ben Budán 2676, Temesvárott 1414, a frissen meghódított Egerben pedig 3121 janicsár állomásozott.⁴³ Váradon 1661-ben 1577, Újváron 1684-ben 2462, Azak (Azov) várában 1686–88-ban pedig 3281 janicsár szolgált. Kameniec (Kamieniec Podolski) az 1670-es években számuk kerekítve 2800 és 3700 között változott.⁴⁴ A létszámok a mindenkori katonai helyzetnek megfelelően ingadoztak. Candia (Iráklion) várában például a hódítást követő évben, 1670-ben, 5926 portai janicsár szolgált, de számuk 1677-ben már csak 2754, 1692-ben pedig csak 1485 volt.⁴⁵ A keleti végeket őrző Bagdadban az 1660-as és 1670-es években kerekítve 3300 és 5500 között mozgott a számuk.⁴⁶ Az 1723–1736. évi Irán elleni

⁴² A Habsburg hadsereg papíron rögzített létszámára lásd *Hochedlinger, M.*: Austria's Wars of Emergence i. m. 235.

⁴³ *Caroline Finkel*: The Administration of Warfare. The Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593–1606. Wien 1988. 77.

⁴⁴ A janicsárok létszámára vonatkozó források az egyes erősségek szerint lásd Várad: BOA MAD.d. 6616, p. 159.; Újvár: BOA Bab-i Defteri Yeniçeri Kalemî Defterleri (a továbbiakban: D.YNÇ.d) 33980, p. 34.; Kameniec: BOA D.BŞM 304, D.BŞM 343 és *Dariusz Kolodziejczyk*: Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki 1672–1699. Warszawa 1994. 163. Azak: BOA D.BŞM 531, p. 2.

⁴⁵ BOA MAD.d 1951. p. 144; BOA MAD.d 4042. p. 156 és Piyade Mukábelesi Kalemî Defterleri (a továbbiakban: D.PYM.d) 35148, p.1.

⁴⁶ BOA MAD.d 6616, p. 160.; BOA MAD.d 1951, p.134.

háború hatását jól szemlélteti, hogy a bagdadi portai janicsárok száma az 1723. évi 2981 főről 1736-ra 8300 főre emelkedett.⁴⁷ Birodalmi szinten az 1650-es és 1710-es években a janicsároknak hozzávetőleg 30–60%-a teljesített határvédelmi szolgálatot. Még az 1691–1692-es Szent Liga elleni háború alatt is mintegy 42%-uk szolgált a végvárakban.

Az Isztambulban állomásozó janicsárok sem voltak mind bevethetőek. Az öreg janicsárokat – akik frontszolgálatra már nem voltak alkalmasak – *korudzsuk*ként (őr) az isztambuli janicsárlaktanyák őrzésére rendelték. De azok sem harcoltak, akik a sereggel vonultak, hanem harcoló társaik sátrait őrizték. I. Szulejmán szultán idejében a fővárosban hátrahagyott janicsárok száma mindössze 80 fő volt. Egy 17. századi forrás szerint a század első negyedében a *korudzsuk* és *mütekaidok* száma meghaladta a 7000 főt, jóllehet közülük csak alig ezren voltak harcra alkalmatlanok.⁴⁸ A *mütekaidok* olyan nyugállományú janicsárok voltak, akiket már nem terhel katonai kötelezettség. II. Szelim szultán (ur. 1566–1574) óta nyugdíjukat a birodalmi kincstár fizette, így őket a katonai szolgálatra alkalmas janicsárokkal együtt regisztrálták, ami tovább torzítja a csapatok tényleges létszámára vonatkozó becsléseket. 1654-ben például az Isztambulban állomásozó 33 463 janicsárból 1747 fő *kurudzsuk*, 8918 fő pedig *mütekaid* volt, azaz az összes janicsár több mint 31%-a tartozott valamelyik nem harcoló kategóriába. 1701-ben és az 1704–1705-ös években a *korudzsuk* és a *mütekaidok* együttes aránya 22 és 17% volt.⁴⁹ A janicsároknak ezért csak töredékét mozgósították a hadjáratokra: 1660–1661-ben 18 013 főt (33%), 1697-ben 21 000 főt (30%), 1701–02-ben 9975 főt (25%), 1704–1705-ben 23 934 főt (45%), 1710-ben pedig 7255 főt (17%).⁵⁰

Mindezek ellenére az 1680-as és 1690-es években az oszmánok 80–100 000 fős seregeket tudtak kiállítani egy-egy nagyobb hadjáratra, ami még Szulejmán korához képest is komoly emelkedést jelentett. A mozgósítható katonák száma ennek akár a kétszerese is lehetett. Egy 1697 márciusában készült lista, amely a II. Musztafa szultánnal és Elmász Hüszejn Pasa nagyvezírrrel a magyarországi (zentai) hadjáratra mozgósítandó egységeket vette számba, 104 514 fős hadsereggel kalkulált. Ez azonban csak az egyik, jóllehet a legjelentősebb része volt az 1697-ben mozgósított seregeknek. A Szent Ligához 1686-ban csatlakozott oroszok által veszélyeztetett Kercsi-szorost őrző Kercs és Taman várak védelmére 17 023 fős, Özi (Oczakow) és környéke védelmére pedig 16 608 fős sereget

⁴⁷ BOA D.YNÇ.d 34217, p. 2.

⁴⁸ *İsmail Hakkı Uzunçarşılı: Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapukulu Ocakları. Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı I.* Ankara 1984. 378–381.

⁴⁹ *Genç, M. – Özvar, E.: Osmanlı Maliyesi i. m. II. 112., 287.*

⁵⁰ Az 1697-es évre lásd BOA MAD.d 2731. 187. Az 1701. és 1710. évi adatokra lásd *Genç, M. – Özvar, E.: Osmanlı Maliyesi i. m. II. 249., 287.*

mozgósítottak. A velenceiek ellen Moreában 6237 katonát terveztek bevetni. Ugyanekkor Egriboz (Negroponte) és Kamanicse védelmére 4812, illetve 5451 főt, Belgrád és Temesvár megerősítésére pedig további 9321, illetve 6141 katonát jelöltek ki. 1697-ben tehát a szultán által vezetett főszeregen kívül a többi frontra további 65 593 főt, összesen pedig több mint 170 000 katonát mozgósítottak.⁵¹ A zentai vereség és a komoly – európai kortársi becslések szerint 20–30 000 fős – veszteségek ellenére az Oszmánok a következő évi hadjáratra is majd 100 000 katonát mozgósítottak.⁵²

Ugyanakkor ezen csapatok összetétele már jelentősen eltért a 16. századi oszmán hadakétól. Az oszmán hadügy átalakulása érzékenyen érintette a birodalmi haderő korábbi pillérét, a tartományi szpáhi lovasságot. Az elszegényedett szpáhik gyenge harci értéket képviseltek, és ha tudták, akkor kerültek a szolgálatot. Az oszmán kormányzat is felismerte a szpáhik hanyatló harci értékét, ezért egyre ritkábban rendelte a kis timár-birtokosokat hadjáratra, megengedve nekik, hogy pénzzel megváltsák a szolgálatot, vagy katonát küldjenek maguk helyett. Máskor azonban a kormányzat elkobozta a szolgálati birtokot azoktól, akik nem jelentek meg a hadjáratokon. Az elkobzott birtokok jövedelmét adóbérlők kezelték, és a kincstár az így befolyó pénzekből fizette az egyre duzzadó zsoldossereget. Az is egyre gyakrabban fordult elő, hogy a kormány a timáros szpáhikra bízta a hátszág védelmét, vagy várszolgálatra rendelte őket, és az így mentesített, a harcokban edzettebb várkatonákat rendelte a hadjáratokra. A kormányzat felemelte azt a jövedelmi határt is, ami után a timáros szpáhiknak vértéseket kellett kiállítaniuk. Ennek következtében azonban a timár-birtokosok által kiállított katonák száma jelentősen csökkent. A hiányzó és gyenge harci értékű katonákat a szandzsák- és beglerbégek jobban felkészült, több száz fős magánseregei (*kapu halki*) pótolták. Ez viszont egyre több szandzsák és beglerbégség kialakítását tette szükségesé, ami viszont magyarázatul szolgál e közigazgatási egységek számának ugrásszerű növekedésére.⁵³ A 17. század elején a kormányzat elvárta, hogy a szandzsákbégek és beglerbégek jelentős magánsereget tartsanak el, és ez a képesség a kinevezések feltételévé vált. Egyre több bég kapott szandzsákokat „ellátási jövedelem” (*arपालuk*) címen, hogy azután ezekből tartsa fenn katonáit, még akkor is, amikor épp nem volt hivatala.⁵⁴

Az átalakulást jól szemlélteti az 1698-ban mozgósított 86 884 fős sereg is. E seregben a tartományi timár-birtokos csapatok aránya kerekítve 12% volt

⁵¹ BOA MAD.d 7483, pp. 8, 16–22.

⁵² *Dávid Géza – Fodor Pál: Az oszmán timár birtokos haderő nagysága és összetétele a XVII. század második felében. Hadtörténelmi Közlemények 117. (2004) 496–498, 506.*

⁵³ *Dávid G. – Fodor P.: Az oszmán timár birtokos haderő i. m.*

⁵⁴ *Metin Kunt: The Sultan's Servants. The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550–1650. New York 1983. 87–93.*

(10 100 fő), a kormányzók seregei pedig 16%-ot (14 070 főt) képviseltek, ami együttesen is csak 28%. Emlékeztetőül: Szulejmán idején a mozgósított seregek 75%-át a tímáros szpáhik alkották. 1698-ban a nem tímár-rendszer alapján kiállított egyéb tartományi csapatok száma 13 244 fő (15%) volt. Ennél is érdekesebb azonban, hogy ez utóbbi csapatoknak már 63%-a gyalogos volt, miként a nagyvezír és tartományi kormányzók csapatainak 23%-a is gyalogos katonákból állt. Mindent összevéve a tartományi csapatok 30%-a (11 597 fő) már gyalogos volt, noha a 16. században ezek a csapatok még kizárólag lovasok voltak. Összességében a hadra kelt seregben a gyalogos alakulatok aránya közel 57% volt.⁵⁵ Hasonló volt az összetétele a zentai hadjáratra mozgósított seregeknek is, amelynek 56%-a (58 588 fő) gyalogos, 44%-a (45 926 fő) pedig lovas volt.⁵⁶

Összegzés

Bár az oszmán hadi potenciálra, valamint a mozgósított seregek nagyságára és összetételére bemutatott adatok az oszmán hadügy sikeres fejlődését sugallják, a kép nem ilyen rózsás. A janicsárok már csak árnyékai voltak a hajdani elit csapatoknak. Kihasználva, hogy Isztambulnak egyre több lőfegyverrel bánni tudó gyalogosra volt szüksége, a janicsárok tömegesen íratják be fiaikat a testületbe, így szerevve nekik adómentességet, zsoldot és ellátást. Ugyanekkor egyre több rája „vásárolta be” magát a janicsárok közé. Mivel az inflálódo és a többször leértékelt akcsében fizetett zsold egyre kevesebbet ért, aki tudott, más jövedelemforrás után nézett: kereskedett, kézműves műhelyt vagy boltot nyitott, adóbérlettel és kölcsönügyletekkel foglalkozott. Nem csoda, ha ezek az áljanicsárok igyekeztek elkerülni a hadjáratokat. Az 1711. évi orosz és az 1736–39. évi oszmán–orosz–Habsburg háborúban mozgósított janicsárok 70–80%-át ezért a hadjárat idején kellett felfogadni. A janicsárok és más portai zsoldosok mellett a kormányzat rendszeresen fogadott fel és fizetett irreguláris levendeket is. Az 1736–1739-es háborúban ilyen állami (*miri*) levendek adták a mozgósított hadak 10–15%-át. Mindezek mellett Isztambul egyre jobban támaszkodott a szandzsákbégek, beglerbégek és tartományi elitek által kiállított katonaságra is. Az oszmán felzárkózási stratégia tehát hadügyi és pénzügyi decentralizációt eredményezett, és gyengítette Isztambulnak a katonai erőforrások és a fegyveres erők feletti ellenőrzését, miközben megnövelte függőségét a tartományi elitektől és a helyi csapatoktól. A tartományi elitek a 18. század elejére a birodalmi erőforrások jó részére ráratték a kezüket, és ezekre a forrásokra alapozva állították ki és tartották fenn

⁵⁵ Dávid G. – Fodor P.: Az oszmán tímár birtokos haderő i. m. 497.

⁵⁶ BOA MAD.d 7483, p. 8.

magánhadseregeiket. Ezek a jövedelmek tehát nem veszték el Isztambul számára, hisz a kormány rendszeresen mozgósította e csapatokat. Ezért is elhibázott egyes gazdaságtörténészek kísérlete, hogy az oszmánok és az európai államok fiskális és katonai forrásainak összehasonlításával próbálják magyarázni az előbbieik katonai gyengülését. Ilyen szedett-vedett seregekkel – amelyek harckészültsége, fegyelmezettsége, tudása és fegyverzete is meglehetősen vegyes volt – persze egyre nehezebb volt harcolni olyan ellenfelek ellen, ahol a hadügyek fejlődése épp ellentétes fejlődési utat járt be. A 17. század végére a bécsi kormányzat ugyanis egyre jobban ellenőrzése alá vonta a seregek kiállítását és finanszírozását. Ez akkor is igaz, ha tudjuk, hogy a központosítás mértékében a bécsi hadügyi kormányzat egészen az 1740-es évekig elmaradt európai riválisaitól. Mégis – összehasonlítva az oszmánokkal – a bécsi központi kormányzatok a 17. század végére olyan ellenőrzést biztosítottak az uralkodónak és tábornokainak a hadügyek és pénzügyek felett, amiről a padisah és nagyvezírei álmodni sem mertek.

CHANGES IN THE OTTOMAN MILITARY ORGANISATION IN THE SIXTEENTH TO EIGHTEENTH CENTURIES

by Gábor Ágoston

SUMMARY

In the sixteenth century, during the era of seasonal campaigns, the Ottomans enjoyed military superiority against their neighbors due largely to their military potential and superior logistics. However, the seventeenth and eighteenth centuries brought protracted wars, overburdened frontiers, and stronger enemies. This paper examines how the Ottoman government, ruling elite, and military establishment adapted to – and profited from – these new circumstances. It focuses on the growth of the standing army of the Porte, the decline of fief-based provincial cavalry, and the rise of the household troops of provincial governors. While military devolution enabled the Ottomans to mobilize armies comparable both in size and composition to their Habsburg rivals at the end of the seventeenth century, in the long run the decentralized Ottoman military fell short in comparison to its eighteenth-century rivals.

Korpás Zoltán

A FISKÁLIS-KATONAI ÁLLAM ÉS A KATOLIKUS MONARCHIA A 16–17. SZÁZADBAN

Az elmúlt évtizedekben a kora újkori Európa történetírását markáns és divatos irányzatok határozták meg. Évtizedek óta vita tárgyát képezi, hogy létezett-e hadügyi forradalom, és ha igen, akkor annak mik a technológiai, térbeli és időbeli kiterjedései, határvonalai. A hadügyi forradalom körül zajló vitától nem függetlenül került be a történetírás legutóbbi fősodrába az úgynevezett fiskális-katonai állam körüli vita, azaz egy tudományos interpretáció arra, hogy a kora újkori pénzügyi folyamatok, az állam és a rendek együttműködésének a változásai, az államszervezés hatékonysága (vagy éppen annak hiánya) miként befolyásolják az állam és/vagy dinasztia hadviselő képességét, expanzióját, valamint hadügyi és társadalmi fejlődését.¹

A hadügyi forradalom és a fiskális-katonai állam elmélete a spanyol történeti irodalomban

A spanyol birodalom hanyatlása, a birodalmi glória elvesztése és a perifériára szorulás a spanyol történetírás egyik állandó és visszatérő tematikája. A birodalmi glória elvesztésének okáért a Habsburg-dinasztia fenntarthatatlan fiskális politikáját és az eladósodás folyamatát jelölték meg.²

A hispániai történetírásban nagyon komoly hagyományai vannak a gazdaságtörténeti és hadtörténeti jellegű kutatásoknak, hiszen örök kihívás azt megválaszolni, hogy a világ első globális hatalmából miként lett periférikus, lesajnált, szegény állam a 20. század elejére.³

---

¹ A hadügyi forradalom nemzetközi és hazai szakirodalmáról lásd B. Szabó János, a fiskális-katonai állammal pedig Kenyeres István – Pálffy Géza e számban közölt tanulmányát. *Kenyeres István: A „Fiscal-Military State” és a Habsburg Monarchia a 16–17. században*. In: *Művészet és mesterség*. Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére I–II. Szerk. Horn Ildikó et al. Bp. 2016. I. 91–122.

² A témakör hosszú és részletes történetírásai, valamint szépirodalmi műltra tekint vissza. Pl. *Xavier Rubert de Ventós: El laberinto de la Hispanidad*. Espejo de España. Barcelona 1987.; *Anthony Pagden: Señores de todo el mundo. Ideología del Imperio en España, Inglaterra y Francia (en los siglos XVI, XVII y XVIII)*. Barcelona 1997.

³ *Pagden, A.: Señores de todo i. m.; Ricardo García Cárcel: La leyenda negra. Historia y opinión*. Madrid 1992., a 20. századi szemléletekről különösen: 202–217.; *Uó: Las culturas del Siglo de Oro*. (Cambio 16.) Madrid 1996. Egy nagyon egyedi gazdaságtörténeti megközelítés a spanyol királyságok gazdasági „versenyképességéről”, összevetve más európai területekkel *Carlos Álvarez Nogal: The Rise and Fall of Spain (1270–1850)*. In: *Economic History Review* 66. (2013) 1. sz. 1–37.

A 2008-as gazdasági válság, amelynek a spanyolok a legnagyobb elszenvedői a görög, ír és más európai államokkal egyetemben, talán szokatlan, de semmiképpen sem meglepő módon megihlette a spanyol történetírást. A gazdaságtörténészek intenzíven kezdtek el foglalkozni a válságok történelmi hátterével. A *new fiscal history* nemzetközi trendjéhez úgy tűnik, hogy a spanyolok két fontos irányból csatlakoznak. Egyrészt jelentős művek születnek olyan szerzők tollából, mint Carlos Álvarez Nogal⁴, Carlos Javier de Carlos Morales⁵, Francisco Comín Comín⁶ stb., akik részletesen elemezték a Habsburg Katolikus Monarchia pénzügyi politikáját a krízisek, az eladósodás és a hatékonyság szempontjából.⁷ Az általuk felvázolt kép rendkívül komplex pénzügyi rendszereket mutat, amely szakít a Habsburgok fiskális politikájáról alkotott eddigi alapjában negatív véleménnyel. A másik irányzat leginkább a navarrai egyetem és egyes andalúziai oktatók kiemelkedő teljesítményéhez kapcsolódik. A *fiskális-katonai állam* brit mintára a spanyol történetírásban leginkább a navarrai egyetem egyes történészei, Agustín González Enciso⁸, Rafael Sánchez Torres⁹, illetve a sevillai Bartolomé Yun-Casalilla¹⁰ tudományos tevékenysége révén terjedt el, kifejezetten a 18. századi Bourbon Spanyolországra alkalmazva. Ez a tudományos közeg a 18. századi angol fiskális-katonai állam mintájára elemezte a kora újkori spanyol monarchiákat, és arra a következtetésre jutott, hogy a 18. századi Bourbon Spanyolország alapjában véve megfelel a klasszikus modellnek, és az angol mintával összhangban szintén fiskális-katonai állammak tekinthető. Egyes

⁴ *Álvarez Nogal, C.*: The Rise and Fall i. m.; *Carlos Álvarez Nogal – Christophe Chamley*: La crisis financiera de Castilla en 1575–1577. Fiscalidad y estrategia. In: Revista de la historia de la economía y de la empresa 7. (2013) 187–211.; *Carlos Álvarez Nogal*: Oferta y demanda de deuda pública en Castilla. Juros de alcabalas (1540–1740). Madrid 2011.

⁵ *Carlos Javier de Carlos Morales*: El precio del dinero dinástico: endeudamiento y crisis financieras en la España de los Austrias, 1557–1647. II. Madrid 2016.; *Uő*: Endeudamiento dinástico y crisis financieras en tiempo de los Austrias: las suspensiones de pagos de 1557–1627. Libros de la Corte 7. (2013) 59–128.

⁶ Crisis económicas en España. 1300–2012. Eds. Francisco Comín Comín – Mauro Hernández. (Lecciones de Historia) Madrid 2013.; *Francisco Comín Comín*: Las crisis de la deuda soberana en España (1500–2015). Madrid 2016.

⁷ *Comín, F. – Hernández, M.*: Crisis económicas i. m.; España en crisis. Las grandes depresiones económicas, 1348–2012. Eds. Enrique Llopis – Jordi Maluquer de Motes. Barcelona 2013. Kiváló összefoglaló az elmúlt évtized legjelentősebb műveiről *José Miguel Escribano Páez – Alejandro García Montón*: De gobernantes y deudas. Una década de producción historiográfica sobre la Castilla de los Austrias. In Cuadernos de Historia Moderna 42. (2017) 2. sz. 369–410.

⁸ *Agustín González Enciso*: El estado fiscal-militar. Una reflexión alternativa. In Memoria y Civilización 11. (2008) 271–295.; *Uő*: Un Estado militar. España, 1659–1820. Madrid 2012.

⁹ *Rafael Sánchez Torres*: Military entrepreneurs and the Spanish contractor state in the Eighteenth Century. Oxford 2016.; *Uő*: El precio de la guerra: el estado fiscal-militar de Carlos III (1779–1783). Madrid 2013.; *Uő*: War, State and Development. Fiscal-Military States in the Eighteenth Century. Pamplona 2007.

¹⁰ *Bartolomé Yun-Casalilla – Francisco Comín Comín*: Spain. From Composite Monarchy to Nation-State, 1492–1914. An Exceptional Case? In: The Rise of Fiscal States: A Global History 1500–1914. Eds. Bartolomé Yun-Casalilla – Patrick K. O’Brien. Cambridge 2012. 233–266.; *Bartolomé Yun-Casalilla*: Marte contra Minerva. El precio del imperio español, c. 1450–1600. Barcelona 2004.

pontokban eltéréseket emelnek ki azt hangsúlyozva, hogy a spanyol uralkodók a 18. században olyan válságos állapotokat örököltek Habsburg elődjeiktől, hogy annak eredményeképpen két vezérmotívum jellemezte a korszak hispániai nagypolitikáját: egyrészt mindenáron meg akarták akadályozni az eladósodást, másrészt a háborúkat, amennyire lehetett, el kívánták kerülni.¹¹

Egyes atlanti államok – elsősorban Anglia a 18. században – arra törekedtek, hogy hatékony pénzügyi intézményeket hozzanak létre, amelyek a tőkepiacokkal összekapcsolódva pénzügyi forrásokat biztosítottak, de egyben az állam költekezését keretek között tartva, kereskedelem és gazdaságösztönző lépések révén teremtettek hatékony és fenntartható működést. Társadalmi szempontból ez egyben azt is jelentette, hogy a korona hatékony együttműködést alakított ki a kereskedelemben érdekelt, abból vagyonosodó és jellemzően „nemzeti” társadalmi rétegekkel, akik cserébe sokkal szívesebben hitelezték a korona háborúit. Az uralkodó ezáltal olcsó hitelhez jutott, „ellenszolgáltatásként” viszont a háború sokkal inkább a kereskedelmi érdekeket (is) szolgálta. Ezek az államok, amelyek a fiskális-katonai államban a fogalom mindkét tartalmi részére hatékony megoldást találtak, szemmel láthatóan hosszú távon fenntartható globális hatalmakká váltak. Ugyanakkor, más dinasztiák – így a spanyolországi Habsburgok – más utakat jártak, a dinasztikus politika a drasztikus eladósodásra épült, ami azonban összeegyeztethetetlen volt a tartós gazdasági növekedéssel. Joggal merül fel a kérdés, hogy mennyire hasonlítható össze egy olyan összetett birodalom, mint a Katolikus Monarchia más államokkal, a protestáns Angliával, a katolikus Franciaországgal vagy a Holland Köztársasággal? A Katolikus Monarchia önmagában olyan komplex, többközpontú állam volt a 16–17. században, ahol a birodalom heterogenitása, az egyes területek földrajzi távolsága, a három, sőt Fülöp-szigetek révén négy kontinensre kiterjedő mérete miatt egyedülálló volt. Talán a korabeli Oszmán Birodalom vagy a 18–19. századi Anglia (immár teljesen más történelmi környezetben) küzdött hasonló méretű kihívásokkal. Az összehasonlítást az is nehezíti, hogy a Katolikus Monarchia dimenziói okán egyszerűen nem is volt nagyon más megoldás, mint a külföldi tőkepiacok, az európai bankár-dinasztiák bevonása, ami az adott struktúrák mellett folytonos és növekvő eladósodáshoz vezetett. A hatalmas méretek, a sokszínű rendi rendszerek nemcsak a Habsburg dinasztia egyes koronáin belül, hanem a koronák és tartományok között szintén sokszínű megoldást igényeltek: a birodalom finanszírozásához Európa tőkepiacainak teljességére volt szükség. Más szóval: a helyi, azaz kasztíliai és más spanyol tőkeerő kevés volt ahhoz, hogy a dinasztikus politikát hatékonyan kiszolgálja. Viszont a nemzetek feletti dinasztiához kötött fiskális megoldások

¹¹ *González Enciso, A.*: El estado fiscal-militar i. m. 286–288.

szükségszerűen kevésbé voltak figyelemmel Kasztília, Nápoly, Szicília vagy egyéb területek helyi gazdaságnövelő szükségleteire. Korabeli „globális hatalmat” a 16. és 17. században a korabeli gazdasági adottságok mellett a „külföldi” hitelforrások ilyen arányú bevonása révén lehetett működtetni. Főleg olyan helyzetben, amikor a dinasztia számára kimeríthetetlen és hatalmas „zsebpénzként” jelent meg a gyarmati ezüst és arany, ami sok esetben a hitelezés fedezeteként szolgált, ilyen különleges forrás ugyanis sehol máshol nem állt rendelkezésre. E jelentős gazdasági előny révén hiányzott, illetve sokkal később jelent meg az a kényszerítő erő, ami a spanyol uralkodókat gazdasági hatékonyságra, a kereskedelem ösztönzésére készítette volna.¹²

A hadügyi forradalom kapcsán a spanyol szakirodalom nagyjából egységes abban, hogy a nemzetközi, ezen belül leginkább az angolszász háttérű történetírók meglehetősen mostohán bántak a Katolikus Monarchia katonai és politikai jelentőségével, fiskális kapacitásával, még inkább innovációs képességével és annak hatásával az európai hadügyekre. Talán Geoffrey Parker tartozott az első olyan angolszász (had)történészek közé, aki jelentős spanyolországi levéltári kutatásokat végzett, és naprakésszé vált a spanyol történetírás kritikus kérdéseiben.¹³ Parker az úgynevezett Ejército de Flandes, azaz a németalföldi spanyol királyi sereg részletes tanulmányozása révén ugyan egyértelműsítette, hogy a kora újkori spanyol hadsereg, azon belül a híres spanyol terciók jelentősége és hatása az európai hadügyi fejlődésre kiemelkedő, ennek ellenére a spanyol hadügyi változások – mind szárazon mind vízen – kevésbé ismertek, vagy egyes esetekben tudatosan negligáltak tűnnek az angol nyelvű szakirodalmat vizsgálva.¹⁴ Olvasás közben – kis túlzással – olyan érzést nyújt, mintha a 16–17. századi spanyol birodalom egy tehetetlen és rugalmatlan monstrum lett volna, ami arisztokratikus nemtörődomséggel és barokkos eleganciával hagyta, hogy a szorgos és hatékony kisebb államok lekörözzék.

Talán mindezek okozhatták, hogy Spanyolország – Közép-Kelet Európa mellett – azon kevés területek közé tartozik, ahol a hadügyi forradalom körüli történetírói vita termékeny talajra hullott, és a nemzetközi irodalomban megjelenő (sok

¹² *Carlos Morales, C. J.*: *Endeudamiento dinástico* i. m. 126–127.; *González Enciso, A.*: *El estado fiscal-militar* i. m. 287–289.

¹³ *Geoffrey Parker*: *The Army of Flanders and the Spanish Road 1567–1659. The Logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries' Wars.* Cambridge 1972. 2004. Spanyol nyelvű kiadása *El ejército de Flandes y el camino español (1567–1659)*. Madrid 2006. A tanulmányomban a spanyol nyelvű kiadásra hivatkozom.

¹⁴ Jó példa erre *Jan Glete*: *Warfare at Sea 1500–1650. Maritime conflicts and the transformation of Europe.* London 2000. munkája az európai tengeri hadviselésről, ahol a Katolikus Monarchia inkább gyenge mediterrán tengeri hatalomként kerül bemutatásra, mellőzve nemcsak azt a komplex gályaraj rendszert, amit a földközi-tengeri pozíciók védelmére alakított ki a spanyol birodalom, hanem a spanyol óceáni armadák teljes rendszerét is. A szerző külön kiemeli azt a valótlán állítást, hogy a spanyolok jelentősebb óceáni haderőt csak 1580 után, a portugál korona bekebelezésével szereztek.

esetben téves) értelmezések inspirálták az ottani hadtörténeti kutatásokat.¹⁵ Ennek okán az elmúlt évtizedekben jelentős hadtörténeti művek születtek spanyol szerzők tollából, melyek feltárták a Katolikus Uralkodók alatt zajlott európai jelentőségű hadügyi változásokat a 15. század végén, folytatva olyan meghatározó 16. századi eseményekkel, mint az állandó hadsereg, azon belül a spanyol tercio születése, a fél-sziget védelmi rendszerének átalakulása, valamint az erődítményépítéssel fejlődése (nemcsak Hispániában, hanem a birodalom legtávolabbi területein, beleértve az amerikai gyarmati területeket is).¹⁶ Vizsgáltak olyan területeket is, mint a verhetetlennek tekintett spanyol hadsereg hadszervezési, szociológiai, pszichológiai háttere, beleértve a kiképzés, az összetartozás, az egyén és a közösség viszonyát.¹⁷ Jelentős munkák születtek a mezei hadseregeknél sokkal költségesebb és komoly intézményi hátteret, pénzügyi és gazdasági szervezést megkövetelő mediterrán és atlanti-óceáni flották, gályarajok és armadák témakörében, beleértve a geostratégiai pontokra telepített állandó armadák és flották részletes tanulmányozását is.

Mielőtt a három nagy elemre – szárazföldi haderő, erődítmények, tengeri haderő – röviden kitekintünk, fontos kiemelni azt a geostratégiai tényt, hogy a Habsburg uralkodók spanyol birodalma azon felül, hogy – a legújabb definíciót alkalmazva¹⁸ – *dinasztikus koordináló összetett állam* volt, amellet a *világ első globális hatalmának* tekinthetjük. A hatalmas kiterjedésű birodalom „működését” még teljesebbé tette az a tény, hogy Európában és a világ több kontinensén egyaránt, földrajzilag egymástól távol álló területekből állt, amelyek gyakran különálló államrendszerekkel és jogrenddel bírtak, illetve a távolságok okán egymással és a királyi udvarral nehezen (például Németalföld, Szicília, Milánó vagy Nápoly), vagy a transzatlanti átkelések hossza okán ritkán (például a két gyarmati alkirályság, Új-Spanyolország és Peru) tudtak kommunikálni. A birodalom tagoltsága, több kontinensre való kiterjedése és kommunikációs nehézségei megengednek egy

¹⁵ A spanyol hadügyi reformokat elemző egyik spanyol hadtörténeti alapmű *René Quatrefages*: Los tercios. Madrid 1983. Szintén meghatározó összefoglaló munka *Enrique Martínez Ruiz*: Los soldados del rey. Los ejércitos de la Monarquía Hispánica (1480–1700). Madrid 2008. A hadügyi forradalom spanyol hozzájárulásáról lásd *Enrique Martínez Ruiz – Magdalena de Pazzis Pi Corrales*: La investigación en la historia militar moderna: realidades y perspectivas. In: Revista de Historia Militar, Número extraordinario dedicado a Historia Militar. Métodos y recursos de investigación. Madrid (2002). 123–169.; *Fernando González de León*: Spanish military power and the Military Revolution. In: Early modern military history, 1450–1815. Ed. Geoff Mortimer. New York 2004. 25–42. A várépítészetről és technológiai fejlesztésekről lásd *Las fortificaciones de Carlos V*. Ed. Carlos José Hernández Sánchez. Madrid 2000.; *Eduardo de Mesa Gallego*: Innovaciones militares en la Monarquía Hispánica durante el siglo XVI. Origen y desarrollo. In: Guerra y sociedad en la Monarquía Hispánica. Política, estrategia y cultura en la Europa Moderna (1500–1700). Eds. Enrique García Hernán – Davide Maffi. Madrid 2006. 537–551.

¹⁶ *Hernando Sánchez, C. J.*: Las fortificaciones i. m.

¹⁷ *Quatrefages, R.*: Los tercios i. m. 383–453.; *Parker, G.*: El ejército de Flandes i. m. 199–272.; *Martínez Ruiz, E.*: Los soldados del rey i. m. 966–1015.

¹⁸ Lásd Kenyeres István – Pálffy Géza e számában közölt tanulmányát.

harmadik meghatározást is: *multicentrikus állam*. A multicentrikus állam nemcsak abban a formában értelmezhető, hogy alkirályi és kormányzói rendszereken keresztül a királyi udvar tulajdonképpen jelentős kormányzati autonómiával hatalmazta fel az uralkodó alteregóit, azaz az alkirályokat Nápolyban, Szicíliában, Milánóban vagy Németalföldön, hanem azt is, hogy a királyi udvarral összevethető elemekkel rendelkező centrumok alakultak ki a perui és az új-spanyolországi (mexikói) alkirályi udvarokban egyaránt.¹⁹ Hasonló struktúrák a 16–17. században a Katolikus Monarchián kívül más európai államszervezetben nem alakultak ki, és rájuk a fenti meghatározások összessége nem alkalmazható.

Hadügyi forradalom és a Katolikus Monarchia

Az állandó hadsereg kérdéskörében a spanyol szakirodalom a mainstream európai történetírás szemére veti, hogy alábecsülik a spanyol hadszervezés újításait, különös tekintettel arra, hogy a kora újkori hadszervezés egyik legmeghatározóbb modellje köthető a Katolikus Monarchiához.²⁰ A spanyol hadügyi modell a 15. század végén született, amikor is az itáliai háborúk és a granadai visszafoglaló háborúk „kísérleti harcmezőin” megszületett az a jellemzően tűzfegyveres gyalogosokból és pikákból álló haderő, amely sikeresen állt ellen a francia lovagi harcmodornak. A hadügyi reform során kialakított új modellt két fő elem alkotta, és mindkettő már állandó haderőnek tekinthető: a modern – 1495-ös, 1503-as rendeletekkel szabályozott – gyalogság (*infanteria de ordenanza*), amely a kora újkor során az úgynevezett különösi királyi sereg legmeghatározóbb elemeként sikeresen harcolta végig Európa legfőbb harcmezőit és tett szert verhetetlen hírnévre. A nápolyi olvasztótégelyben született új, állandó spanyol gyalogság sokat örökölt a korabeli svájci gyalogosoktól és az ókori macedón falanksz hadszervezéstől. A hosszú pikaerdőkre és a kézi lőfegyverek (kezdetben számszerj és arkabúz) kiemelkedő arányú használatára támaszkodva, majd később, a 16. század derekán a muskéta bevezetésével megerősített, az összetartozás és a harctéri rugalmasság révén professzionális spanyol gyalogság évtizedeken keresztül csatadöntő elemmé vált a kora újkori harcmezőkön. A későbbi taktikai és szervezeti változások is meghatározók voltak nemcsak a spanyol, hanem az európai hadügyi fejlődésben is. Az 1536. évi genovai rendelettel hivatalosan is létrehozott négy „öreg” tercio, majd II. Fülöp alatt létrehozott további öt ugyanis nemcsak a spanyol királyi haderő állandó magját jelentette, hanem az

¹⁹ *Alejandra Osorio*: El Imperio de los Austrias españoles y el Atlántico. Propuesta para una nueva historia. In: Procesos y prácticas de integración y conflictos entre Europa y América (siglos XVI–XX). Eds. Valentina Favaro – Manfredi Merluzzi – Gaetano Sabatini. Madrid 2017. 35–54.

²⁰ *Martínez Ruiz, E.*: Los soldados del rey i. m. 29–33.; *Mesa Gallego, E.*: Innovaciones militares i. m. 549–551.

évtizedek során felállított többi tercióval együtt a korabeli európai elit seregek közé tartozott. A hadügyi forradalom nemzetközi vitája során a terciók történelmi jelentősége kapcsán a spanyolok nem győzik hangsúlyozni, hogy Nassaui Móric 1594. évi reformjai semmiképpen nem jelentettek minőségi változást a terciókhoz képest, hanem inkább a hollandok taktikai és hadszervezési felzárkózását a spanyol mintához. Jó példa erre, hogy a nemzetközi szakirodalomban Nassaui Móric úgy jelenik meg, mint aki több reformmal, köztük a kontramars alkalmazásával meghaladta a spanyol hadművészetet. Ezzel szemben a valóság az, hogy a kontramarsot először az 1522-es bicoccai ütközetben a spanyol gyalogság alkalmazta, nem beszélve arról, hogy 1586-ban Martín de Eguiluz *Discurso y regla militar* című traktátusában már tárgyalja azelőtt, hogy Nassaui Móric egyáltalán használta volna.²¹ De hasonló el-
lentmondást találunk a Nassaui Móric-féle kompániák mérete, tisztjeinek aránya és a spanyol terciók valósága esetében – a nemzetközi szakirodalomban sok helyen átvett állítással szemben egyáltalán nem hatékonyabb a holland modell, mindkét esetben kb. 10–12 katonára jut egy tiszt.²² A mezei seregek kapcsán szintén ritkán emlegetett tény, hogy Európában egyedülálló módon V. Károlyhoz köthető az első, 1540-ben született rendelet az ágyúk és lövegek kaliberének az egységesítésére, amellyel a sok tucat típust és méretet nyolc kategóriára igyekeztek szűkíteni.²³

A spanyol hadszervezési modell másik eleme a középkori hagyományokat tükröző állandó nehézlovasság (*Guardas de Castilla*), amely a Hispániai-félsziget védelmét ellátó „belhoni” haderő gerincét képezte egészen a 17. század végéig, amikor felszámolják.²⁴ A Guardas de Castilla pár ezer fős állandó lovas haderő volt, háromnegyed részben jellemzően nehézlovakosok (*hombres de armas*), negyed részben könnyűlovakosok (*jinetes*) alkották. A félsziget védelmi ereje részeként, a városi milíciák, illetve a spanyolországi lovagrendek (Santiago, Álcantara, Calatrava, Montesa) katonai erejével kiegészülve elsősorban a rendfenntartásért, a védelemért voltak felelősek. Bár létszámuk pár ezer fő volt, a félszigetet fenyegető veszély esetén a „honi véderő” több tízezres létszámra is duzzadt, ahogy például az alpajurasi mór felkelés (1568–1571) idején 40-60 000 fős haderőt mozgósítottak annak elfojtására. Rendelkezésre álló adatok szerint a helyőrségekben állomásozó, királyi zsoldon fizetett állandó „belhoni” haderő 17 164 volt 1613-ban és 14 598 fő 1622-ben. Közülük 1269 (1613) és 762 (1622) fő a Guardas de Castilla.²⁵ Ezek

²¹ *Martínez Ruiz, E.*: Los soldados del rey i. m. 31–32.; *León, F. G.*: Spanish military power i. m. 28.

²² *Mesa Gallego, E.*: Innovaciones militares i. m. 543., szemben Parker állításával.

²³ Uo. 538., 549.

²⁴ *Martínez Ruiz, E.*: Los soldados del rey i. m. passim.

²⁵ *Enrique Martínez Ruiz*: La compleja financiación del Ejército Interior en la España de los Austrias. In: *Revista de Historia Militar* 2007 (LI). Núm. extraordinario (=La Guerra y su financiación. Baja Edad Media y Edad Moderna) 79.

a számok 1633-ban és 1651-ben egyértelmű csökkenést mutattak. Ugyanakkor az európai hadszíntereken túl a félszigeti véderő költségét és nehézségeit is jól jelzi, hogy 1652-ben a félszigeten két helyen állomásozott jelentősebb királyi erő: a portugálok elleni hadsereg Extremadurában, valamint a franciák elleni sereg Katalóniában. A két hadsereg költsége 1 593 000, illetve 1 200 000 dukát volt, ami miatt a királynak azt javasolták, hogy a kevésbé költséges katalán frontot részesítsék előnyben a másikkal szemben.²⁶ A „honi véderő” másik eleme volt az erődítményrendszerek fejlesztése és a partvédelem megszervezése. A stratégiaileg fenyegetett területeken, mint például a portugál határvidéken, a franciák által támadott Pireneusok vonulatán, vagy a mediterrán és atlanti kalózkodásnak kitett kikötőkben jelentős erődítésépítéssel, illetve őrtornyok hálózatának fejlesztése zajlott a *trace italienne* technikáknak megfelelő módon.²⁷ A modern várak és erődítmények építése során a Katolikus Monarchia különleges kihívásokkal szembesült, hiszen a kompozit monarchia globális és európai földrajzi összetettsége miatt nemcsak egymástól rendkívül távol lévő európai területeken volt szükséges kialakítani modern erődítményrendszereket, erődített kikötőket, hanem a gyarmatokon is spanyol és olasz hadmérnökök és építésmesterek irányításával emeltek jelentős erődöket (például San Juan de Puerto Rico, Santo Domingo, Cartagena de las Indias, Veracruz, Havanna, Lima, Panamá, Callao, Manila stb.).²⁸ Mivel a spanyol uralkodók a korban jellemzően nem viseltek belhoni háborúkat, ezért a félsziget belső területein (például Kasztília) megmaradtak a középkori magas falú várak. Ugyanakkor a határterületeken (Extremadura, Baszkföld, Navarra) az atlanti-óceáni és földközi-tengeri parti kikötőkben és a távoli gyarmatokon a legmodernebb komplex erődítményrendszereket építették, amelyek nagyon sok helyen (főként a volt gyarmatokon) még ma is épen fellelhetők.

Legvégül említsük meg a Katolikus Monarchia hadszervezetének talán legrágább elemét, a tengeri és óceáni állandó flottákat. E témakör a magyar nyelvű szakirodalomban jóformán látóköron kívül marad, ezért érdemes itt részletesebben bemutatni, hogy láthatóvá váljon: a Katolikus Monarchia nemcsak egy jelentős szárazföldi vagy mediterrán hatalom volt, hanem – részben vagy egészben állandó (hadi)flottái révén – a Globus jelentős vizeire kiterjedő globális hajózási nagyhatalomnak is tekinthető.

²⁶ Uo. 83.

²⁷ *Hernando Sánchez, C. J.*: Las fortificaciones. i. m.; *Alicia Cámara Muñoz*: Fortificación y ciudad en los reinos de Felipe II. Madrid 1998.

²⁸ *Antonio Gutiérrez Escudero*: La defensa y las fortificaciones del Caribe español durante la época colonial. In: Puertos y fortificaciones en América y Filipinas. Actas del Seminario, 1984. Ministerio de Fomento. Madrid 1985. 145–159.

A flották (armadák)²⁹ rendszere alkalmazkodott a világtengerek hajózási lehetőségeihez, a multicentrikus világbirodalom geostratégiai kihívásaihoz, a dinasztia politikai céljaihoz, szövetségi rendszeréhez, illetve pénzügyi, gazdasági lehetőségeihez egyaránt. Első helyen érdemes megemlíteni a szél- és áramlatviszonyokhoz történő alkalmazkodást: nem véletlen ugyanis, hogy a Földközi-tengeren a korabeli hajózási hagyományokat is követve a Katolikus Monarchia hadiflottái főként evezős gályák alkalmazására épültek. A gyorsan változó szélviszonyok között praktikusnak alkalmazható gálya az óceáni vizeken komoly kockázatnak volt kitéve és emiatt kerültek a használatát.³⁰ Ugyanakkor az evezős hajók kisebb-nagyobb sikerrel voltak bevethetőek a Karib-tenger nyugodtabb vizein, illetve a Csendes-óceán Panama-Callao közötti speciális szél- és áramlatviszonyai között. A birodalom szempontjából ugyanakkor az atlanti-óceáni térség kiemelt jelentőséggel bírt. Nemcsak az Angol és Francia Királyságokkal zajló küzdelmek vagy Németalföld védelme, hanem a gyarmatok és az anyaország közötti kapcsolattartás miatt is. E hatalmas nyílt vízen állandó szél- és áramlatviszonyok között a gálya helyett (egészen a sorhajó 17. század derekán történő megjelenéséig) a korszak kiemelkedő hadihajója a jellegzetesen spanyol fejlesztésű galleon dominált. A geostratégiai kihívások, a távolságok és a korszak technológiája ugyanakkor nem tették lehetővé, hogy a többközpontú birodalom távoli területeit hermetikusan védjék, így csak a kulcsfontosságú pontok védelmére irányult figyelem állandó vagy időszakosan felállított, változó méretű hadiflották alkalmazása révén. A flották, a kapcsolódó intézmények, tanácsok és junták, az erősített kikötők építése, a hajókat biztosító hajóépítő műhelyek, arzenálok, a faanyagot szolgáltató királyi erdők, a fegyver- és ágyúkészítés manufaktúrái, a szükséges bányák és az ellátmány biztosítása, valamint a tengerészek, illetve a korszakban megjelenő első haditengerész katonai egységek csak egyes elemei annak a nagyon komplex és költséges rendszernek, ami lehetővé tette, hogy a Katolikus Monarchia tengeri hatalomként a korabeli világ összes jelentős vizen jelen legyen.³¹

Ha a Földközi-tenger térségét nézzük, akkor a Katolikus Monarchia több gályaflottára, más szóval gályarajokra támaszkodhatott, amelyek hosszabb-rövidebb

²⁹ A spanyol szakirodalom a flottákat jellemzően kereskedelmi egységeknek tekinti, míg az armada a hadiflottákat takarja. Az armada lehet nemcsak egy hadjáratra szervezett expedíciós egység – mint például 1588-ban –, hanem állandó haditengerészeti egység, amely bizonyos katonai funkciókat lát el éveken keresztül.

³⁰ Ezt a realitást jól tükrözi az 1588-as Nagy Armada sorsa, ahol a 134 hajóból álló hadiflottából összesen négy volt mediterrán gálya, amit a kis merülési mélység miatt elsősorban partraszálló egységként szándékoztak használni.

³¹ A 16–17. századi spanyol hadiflották rendszeréről lásd *Ricardo Cerezo Martínez*: Las Armadas de Felipe II. Madrid 1988.; *Esteban Mira Caballos*: Las Armadas Imperiales. La guerra en el mar en tiempos de Carlos V y Felipe II. Madrid 2005.; *José Luis Martínez*: Pasajeros de Indias. Viajes trasatlánticos en el siglo XVI. Ciudad de México 1999.

korszakokon át, de állandóan rendelkezésre álltak. A Katolikus Monarchia a földközi-tengeri térségben átlagban 60, egyes hadi években 120-nál is több gályából álló rendszert finanszírozott különböző technikák révén³². Ebből a mennyiségből jellemzően a felét fizette a korona.³³ Egyes mediterrán hadjáratok költségei jól tükrözik a méreteket: a hajókon elhelyezett királyi haderő kiállítását és fenntartását is beleértve 1565-ben Málta felszabadítása 2 millió, míg a lepantói győzelem 1571-ben 1,1 millió dukátba került. Mindkét esetben a több száz gályából álló haderő a szövetséges mediterrán erőkkel közösen került kiállításra, ettől függetlenül a költségek túlnyomó részét a Katolikus Monarchia viselte. 1571 és 1581 között egy gálya fenntartásának éves költsége 5653 és 15 000 dukát között ingadozott. Viszont, amennyiben a költséget az asiento-szerződések révén megosztották a hadi vállalkozóval, akkor a költség 4–6000 dukáttal csökkenhetett.³⁴

Ha a konkrét egységeket nézzük, megállapíthatjuk, hogy a mediterrán világban, de az óceáni és gyarmati térségekben egyaránt, a spanyol szolgálatban lévő hadiflották jellemzően magánszemélyek, szövetségesek vagy alkirályok által kiállított és fenntartott armadák voltak, amelyeket az uralkodó és a fenntartó közötti asiento-szerződés biztosított. Ez alól kivételt képeztek a kereskedelemre kivetett indirekt adókból (avería, alcabala, almojarifazgo de las Indias) fenntartott flották, armadák. Röviden összefoglalva: az *asiento* egy olyan rövid távú pénzügyi hitelezési eszköz volt, ami alapjában véve egy hitelszerződésből és a pénzpiacokon beváltható váltólevélből állt. A korona az asiento révén a hitelező számára bizonyos jövedelmek, uralkodói bevételek, vámok vagy gyarmati jövedelmek elzálogosítását, behajtási jogát biztosította, aminek a fejében a hitelező valamilyen szolgálatot tett a koronának (így hitel nyújtása vagy egy hadügyi finanszírozási teher átvállalása). A flották legfőbb parancsnokai, például a Doriák, vagy Rodrigo Portuondo, Bernardino de Mendoza egyszerre töltötték be a hadivállalkozó, a bankár és az admirális feladatkörét. E pénzügytechnikai megoldás a dinasztia számára a hatékony kormányzati megoldás és egyben a mindennapos likviditás fenntartásához volt szükség. A modell megértéséhez a témához kapcsolódva és a hadiflotta fenntartásánál maradva, például egy gályaraj esetében az asiento-szerződésben „hadivállalkozó” vállalja, hogy a szerződésben meghatározott hajómennyiséget a meghatározott védelmi feladatra vagy hadjáratra megfelelő felszereltséggel, evezősökkel ellátva biztosítja. Az uralkodó felelőssége volt ugyanakkor a megfelelő

³² Pl. 1567–79-ben, 1574-ban 146 gályát tartottak fenn, amiből több mint 100 a korona által fizetett volt. Lásd *Miguel Ángel Bunes Ibarra*: La defensa de la cristiandad; las armadas en el mediterráneo en la edad moderna. In: Cuadernos de Historia Moderna V. Madrid 2006. 82.

³³ Lásd részletesen *Cerezo Martínez, R.*: Las Armadas de Felipe II. i. m. 158–162., *Mira Caballos, E.*: Las Armadas Imperiales i. m. 77–137.

³⁴ *Bunes Ibarra, M. Á.*: La defensa de la cristiandad i. m. 88.

mennyiségű katona és élelem (kétszersült) biztosítása a hajók fedélzetén, sőt nem egyszer biztosítékot is nyújtottak, hogy a hadivállalkozó kárát a korona megtéríti, ha egy hadjáratban például hajói és legénysége elvesznek. A rendszer bár előnyöket jelentett a kincstár leterheltsége szempontjából, de az optimális működésben ez hátrány volt, mert a „hadivállalkozó” saját harcászati kötelességeinek minimálisra szorításában volt érdekelt, hiszen a hajók újraképzése, megfelelő evezősökkel és legénységgel való ellátása nemcsak nehézkes volt, hanem rendkívül magas költségekkel járt. Mivel a magánpénzből fenntartott flották rendszere a térségben nem volt kizárólag spanyol, ezért sok tengeri csata esetében a hadivállalkozó-admirális anyagi kockázatvállalása maradt a kimenetelt befolyásoló tényező – bármelyik harcoló félről is beszélünk.

A dinasztia földközi-tengeri partjait az alábbi gályarajok védték:³⁵

1. A földközi-tengeri partvédelmet szolgáló gályarajok jellegzetessége, hogy valójában egyetlenegy, az andalúziai kikötőkben állomásozó úgynevezett Királyi Gálya Armada, vagy más néven a (gibraltári) Szoros Armada (Armada Real de Galeras, vagy Armada de Estrecho) tekinthető a királyi kincstár által fenntartottnak, az összes többi asiento-szerződések vagy adóbevételek révén finanszírozták. A királyi gályák feladata a Gibraltári-szoros két oldalának a védelme, egyes esetekben egészen a Kanári-szigetekig is elevezve. Állandó hadiflottának tekinthetjük, és mint ilyen, először 1492-ben került kiállításra. A 16–17. század folyamán az állandóan fenntartott gályák száma 4 és 38 között váltakozott.

2. Levantei Partvédő (Escuadra de Guardacostas de Levante) – elsősorban a 16. századból rendelkezünk forrásokkal a létezésről. Valencia központtal, a tartományban zajló kereskedelemre kivetett adóból (úgynevezett *avería*) fenntartott hajók alkották. A valenciai partokat az észak-afrikai kalózkodások portyázásai ellen védő hajók létszáma 2–4 között váltakozott és időszakosan létezett.

3. Nagyon hasonló rendszer szerint működött a Katalóniai Partvédő raj (Escuadra de Guardacostas de Cataluña), nemcsak a hajók száma, hanem finanszírozási modellje, illetve védelmi feladata is hasonló volt. Időszakos fennállásának egyes éveiben besorolták a királyi gályarmada alá, és uralkodói (katalóniai) bevételekből tartották fenn.

4. A térség másik jelentős gályarmadája volt a Genovai Gálya raj (Escuadra de las Galeras de Génova). Andrea Doria 1528. évi átállása francia szolgálatból és szövetsége V. Károllyal döntő hatást gyakorolt a Habsburgok földközi-tengeri helyzetére. A francia–spanyol rivalizálásban nemcsak Nápoly maradt Habsburg kézben, hanem Genova pénzügyi és katonai potenciálja jelentős hozzáadott értéket jelentett

³⁵ Az egyes hadiflották bemutatásánál Cerezo Martínez és Mira Caballos idézett munkáira támaszkodunk, lásd 31. jegyz.

a birodalom hitelképességében, illetve a mediterrán oszmán- és franciaellenes harcokban egyaránt. Az Andrea Doria és leszármazottai által fenntartott gályák száma meglehetősen nagy volt, sokszor húsznál jóval több, de a legrosszabb években is legalább 6 egységből állt. A hajókat Genova asiento-szerződések révén biztosította. Nagyobb hadjáratok esetén (így 1538 Preveza, 1560 Djerba, 1565 Málta felszabadtítása, 1571 Lepanto) a genovai flotta parancsnoka (Andrea Doria, Gian Andrea Doria) az egyesített keresztény flotta egyik főparancsnoka, illetve a térség legfőbb és legtapasztaltabb tengeri hadvezérei közé tartoztak.³⁶

5. A nápolyi gályaraj (Escuadra de Galeras de Nápoles) a nápolyi alkirály irányítása alatt a másik jelentős spanyol szolgálatban álló tengerészeti egység volt a Mediterráneumban. Méretét nézve talán a legnagyobbnak tekinthető, átlagban 20 hajóból állt. A legkevesebb 4 és legtöbb 54 gályából álló állandó flottát jellemzően asientok révén finanszíroztak a nápolyi alkirályok. Fontos megjegyzés, hogy a spanyol flottarendszer keretén belül született meg 1537-ben a világ első állandó és hivatásos tengerészgyalogsága, a nápolyi gályák tercioja (tercio de las galeras de Nápoles), a mai spanyol tengerészgyalogság, a Cuerpo de Infantería de Marina őse.

6. A Szicíliai Alkírályság is rendelkezett egy önálló rajjal (Escuadra de las Galeras de Sicilia), amely méretét tekintve közepes, de átlagos 10 gályájával még így is ütőképesebb egységnek tekinthető. Nápolyhoz és Genovához hasonlóan ezt is asiento-szerződés révén tartották fenn, és állandó egységnek tekinthető.

7. A fenti rendszernek ugyan nem volt része, de V. Károlyal kötött hűbéri szerződése révén a térség leghíresebb, ellenfeleik számára a leghírhedtebb egysége volt a Máltai Lovagrend hajóin szolgáló tengerészcsapat, amit az ellenséges flották – elsősorban az észak-afrikai kalózállamok vagy az oszmánok, és sokszor a velenceiek is – rettegett kalózflottaként tartottak nyilván. A máltai hajókat a korszak összes jelentősebb tengeri ütközetében ott találjuk a spanyol uralkodó szolgálatában.³⁷

Az óceáni térségekben a spanyolok szintén jelentős flottákat tartottak fenn, ahol a korabeli jellemző hadihajó a galleon volt. Az óceáni hadiflottákat, azaz armadákat többnyire indirekt adókból tartották fenn, jelesül leginkább a gyarmati kereskedelemre, illetve a személyek és vagyontárgyak óceáni átkelésére kivetett adók (*avería*), valamint a gyarmatokról származó importvámok (almojarifazgo de las Indias) biztosították. Az avería mértéke a korszakban változó, a becslült érték 1–8% körül volt. Az óceáni térség kereskedelmi természetű, de az európai és spanyol gazdaságra

³⁶ Genováról részletesen lásd *Benoit Maréchaux*: Instituciones navales y finanzas internacionales en el Mediterráneo de la época moderna. Los asentistas de galeras novohispanas al servicio de la Monarquía Hispánica (1500–1650). Doktor (PhD) értekezés. Madrid 2017.

³⁷ A Máltai Lovagrendről lásd *Jaime Salvá*: La Orden de Malta y las acciones navales españolas contra y berberiscos en los siglos XVI y XVII. Madrid 1944.

gyakorolt történelmi jelentősége okán témánk szempontjából tárgyalandó állandó konvoja volt a jelentősebb gyarmati kikötőkből kihajózó, nemesfémeket szállító kincses flotta (Carrera de Indias, Flota de Indias, Treasury Fleet). Visszatérve a hadiflottákhoz, az óceánjáró, kisebb-nagyobb hajókból (főleg galleonok, illetve fregattok és kisebb hajók) álló állandó armadák egységei megközelítőleg 100 körül lehettek. A nagyobb hadjáratok során a hajókat összevonták, ahogy ez például az 1588-as Nagy Armada esetében is történt, ahol a lefoglalt kereskedelmi hajókkal egyetemben valamivel több mint 130 (had)hajó, köztük négy evezős gálya vitorlázott a La Manche csatornán. A technológiai fejlesztések sorában külön említésre méltó 1567-ből Pedro Menéndez de Avilés nevéhez köthető kísérlet, hogy egyesítsék a gálya és a galleon előnyeit a gályásított galleon (galeón agalerado) formájában. Bár a darabszámuk után 12 apostolnak nevezett evezős galleonok a gyarmati konvojok védelmére készültek, végül az óceáni viszonyok között szákutcának bizonyultak.³⁸ 1580 körül megszületett a spanyol birodalom második haditengerész egysége, a Galleonok tercioja (Tercio de los Galeones). Ennek a haditengerész egységnek az elsődleges feladata volt, hogy az Indiák Flottáját védelmező hadihajókon szolgálva biztosítsák, hogy a gyarmati ezüst és arany ne kerüljön kalóz és idegen kézre.³⁹ A Katolikus Monarchia számára stratégiai jelentőségű volt az óceáni hajózás biztosítása és védelme az alábbi armadák révén:

1. 1521-ben állították fel a Tenger-Óceán Armadáját, vagy más néven az Andalúziai Partvédő Armadát (Armada de la Mar Océano, Armada de Guardacostas de Andalucía). A dél-andalúziai, Sevilla és Cádiz környéki avería adókból fenntartott, mintegy 3–20 galleonból álló hadiflottának a feladata volt, hogy biztosítsa a kalóz- és ellenségmentes hajózást, illetve a kincses flotta háborítatlanságát a Kanári-szigetek – Azori-szigetek – Cádiz/Sevilla háromszögben.⁴⁰

2. 1537-től az Indiák Flottája, azaz a kincses flotta külön őrarmadát kapott az Indiák Flottájának Őrarmadája néven (Armada de la Guarda de las Carreras de Indias). A hadiflotta a 17. század folyamán mintegy 8 galleonból és 3 kisebb hajóból állt, feladata önmagáért beszél: a kincses flotta haditengerészeti biztosítását látták el.

3. A felfedezések korának egyik legrégebbi és többé-kevésbé állandó armadája a Vizcayai Armada (Armada de Vizcaya), az 1492-ben létrehozott és

³⁸ *Cayetano Hormaechea – Isidoro Rivera – Manuel Derqui: Los galeones españoles del siglo XVII. I.* Barcelona 2012. 59., 343.

³⁹ Az óceáni hadiflották bemutatása esetében is Cerezo Martínez és Mira Caballos már idézett munkáira támaszkodunk. A haditengerészet születéséről lásd *Francisco Javier San Martín de Artiñano: La defensa militar de la carrera de Indias. La Infantería de Armada y el Tercio de Galeones (1521–1717).* Madrid 2015.

⁴⁰ A fenti irodalmon túl lásd még *José Manuel Díaz Blanco: Una armada de galeras para la Carrera de Indias: el Mediterráneo y el comercio colonial en tiempos de Felipe II.* *Revista de Indias* 74. (2014) 262. sz. 661–692.

elsősorban a korabeli francia kalózkodás ellen operáló észak-spanyolországi armada 2–20 vitorlás hajóból állt. Szintén a kereskedelemre kivetett avería adóból tartották fenn. A Vizcayai-öböl védelme mellett időszakonként eltérő módon, de feladatai közé tartozott a portugál partokkal szembeni járőrözés, illetve a 16. század második felében a Németalföld felé zajló spanyol óceáni hajózás és kereskedelem védelme.

4. 1575-ben a karibi térségben létrehoztak egy kisebb flottát, ami az ottani szélviszonyokhoz próbált jobban igazodni. A karibi, vagy ahogy a 18. századi Bourbon-korszakban hívták, a Szélfelöli Armada (Armada del Caribe, Armada de Barlovento) egyedisége volt, hogy a galleonok mellett itt próbáltak először gályákat is alkalmazni az amerikai térségben. A 2–6 egységből álló kis hadiflottának a feladata a térségbeli hajózás biztosítása volt a növekvő angol és holland kalózkodással szemben. Ahogy a többi armadát, ezt is avería adóból tartották fenn, de a gyarmatokon beszedett legfőbb adó, az ingó és ingatlan tárgyak eladására kivetett alcabala jövedelmeit is felhasználták szükség esetén.

5. 1578-tól kísérlet született arra, hogy a déli kontinens karibi partjait védő armada üzemeljen. Az Armada de Tierra Firme 2–4 gályából állt.

6. Valamikor 1580 után, Francis Drake földkörüli hajózásának, azon belül pedig a csendes-óceáni perui védtelen kikötők kifosztásának hatására született a Dél-tengeri Armada. Az Armada del Mar del Sur feladata volt, hogy 2 gálya, majd később 2 fregatt, járőrszolgálatot lásson el Panama és Callao kikötői között. Az addig védtelen partvidék biztosítására szükség volt annak okán is, hogy azokban az évtizedekben növekedett meg a perui ezüst-, azon belül a potosí-i bányakitermelés, ami szárazföldi és óceáni utakon jutott el a Karib-térségbe. Drake tettének hatását jól tükrözi az a rövid időn belül súlyos emberi áldozatok mellett kudarcba fulladt, de rendkívül ambiciózus terv is, hogy a Tűzföld területén, a Magellán és Drake átjárók közelében erődítményt építsenek, hogy elejét vegyék további váratlan kalóztámadásnak a messzi csendes-óceáni partoknál.⁴¹

Magyarországon kevésbé ismert, de hatalmas nemzetközi szakirodalom foglalkozik a gyarmati kereskedelem legfontosabb intézményével, az Indiák Flottájával, más néven Kincses Flottával (Flota de Indias, Carrera de Indias, Treasury Fleet).⁴² Az 1520-as évektől folyamatosan szabályozott és módosított flotta valójában egy konvojrendszert alkotott, amely eljuttatta az anyaországba a kasztíliai bevételek 10–25%-át kitevő gyarmati kincseket. A flotta jelentősége kiemelkedő, hiszen a

⁴¹ *Joaquín Zuleta Carrandi*: La fortificación del estrecho de Magallanes: un proyecto al servicio de la imagen de la monarquía. *Revista Complutense de Historia de América* 39. (2013) 153–176.

⁴² A Carrera de Indiasról lásd részletesen *Martínez, J. L.*: Pasajeros de Indias i. m. passim; *Cerezo Martínez, R.*: Las Armadas de Felipe II. i. m. 67–96. már idézett munkáit.

hatalmas gyarmati kincs kiemelkedő hatást gyakorolt az európai pénzügyekre, inflációra. Ezen felül a gyarmati bevételek asiento-szerződések révén pénzügyi fedezetként is szolgáltak a spanyol Habsburg uralkodók számára, és gyakran már évekre előre elzálogosították ezeket a forrásokat. Amennyiben a korona pénzügyeiben jelentős likviditási problémák léptek fel, a gyarmati kincsek késedelme vagy elmaradása jelentős károkat okozhatott a nagypolitikában, vagy birodalmi pénzügyekben egyaránt, ahogy ez történt például az 1596-os államcsőd esetén, amikor előtte két évig a gyarmati időjárásviszonyok (gyakori hurrikánok) miatt a kincses flotta nem tudott kihajózni Havannából.

A konvojrendszer két flottából állt. Egyik az Új-spanyolországi flotta (Flota de Nueva España) volt, amely Santo Domingo, Santiago de Cuba érintésével a mexikói Veracruzba tartott. Oda nemcsak a mexikói kincseket rakodták be, hanem ide szállították át a csendes-óceáni Acapulco kikötőjéből a rendkívül értékes távol-keleti kereskedelmi tárgyakat szállító manilai galleon rakományát is. A másik flotta a Szárazföld Galleonjai (Galeones de Tierra Firme) Caracast, Maracaibot, Cartagena de las Indias, Santa Marta-t és Panamát a keleti partokkal összekötő Portobellot érintve hajózott a kontinens partjainál, és gyűjtötte a perui, venezuelai, új-andalúziai kincseket. A két flotta (lehetőleg) bevárta egymást Havannában, és egy vagy két hatalmas konvojban hajóztak a Floridai-csatornán keresztül Európa felé. A flották rendszerét az Indiák Tanácsa, a Szerződések Háza és a Sevillai konzulátus felügyelte és szabályozta. A rendeletekkel körbebástyázott rendszer részletesen kitért olyan pontokra is, hogy mekkora hajók, mennyi ágyúval hajózhatnak a konvojban, hány katona szolgáljon a flottát alkotó hadi- és kereskedelmi hajókon, vagy milyen feltétellel lehet az óceánon átkelni gyors hajónak egyedül. A változó, gyakran 20–70 hajóból álló hatalmas konvoj hatékonyságát jól mutatja, hogy fennállásának több mint kétszáz éve alatt egyetlen egy alkalommal szenvedett el jelentős támadást, amikor Piet Hein 1628-ban a kubai Matanzas kikötőjében sikeresen támadta meg a flottát.

A Katolikus Monarchia pénzügyei

Bevételek

Az állandó hadseregek, milíciák, „belhoni és külhoni” seregek, gályaflották és galleon armadák fent bemutatott rendkívül komplex hadügyi rendszerének elsődleges célja a spanyol globális hatalom biztosítása, geostratégiai pontok védelme volt a több kontinensre is kiterjedő birodalom teljes területén. A rendszer és a hozzá tartozó intézmények fenntartása hatalmas költségekkel járt. A következőkben azt

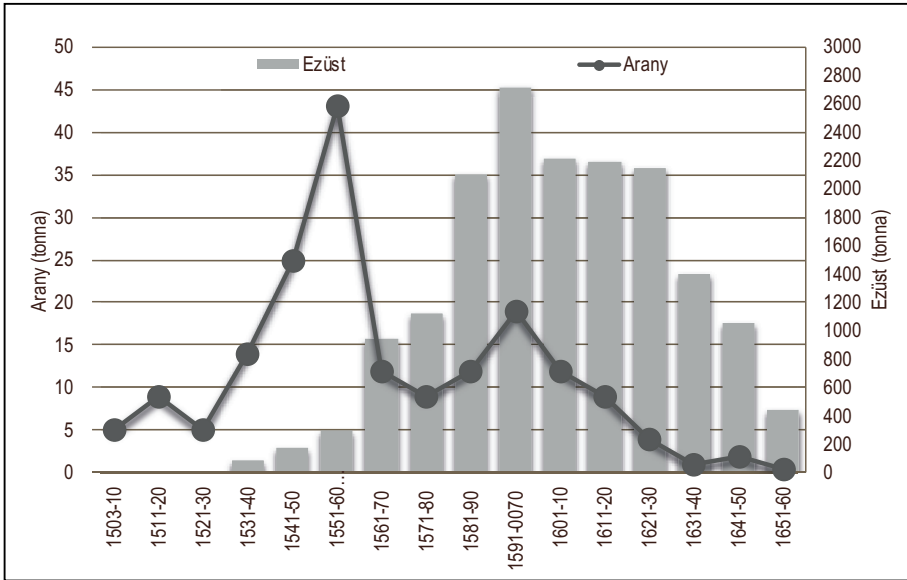
tekintjük át röviden, hogy a 16–17. századi Katolikus Monarchia hogyan tudta a dinasztia katonai és politikai céljai mögé a szükséges pénzügyi forrásokat felsorakoztatni.

A többi európai fiskális-katonai állammal szemben a spanyol Habsburgoknak volt egy hatalmas előnyük: közjogilag az amerikai gyarmatok a kasztíliai korona alá tartoztak. A gyarmatokról származó nemesfémek a korona bevételei között kerültek elszámolásra, és ezek a hatalmas (a bevételek mintegy 10–25%-ot kitevő) összegek egyfajta „magánpénztárként” szolgálták a pénzügyi tevékenységeket. A gyarmati kincsek már a korai időben kedvelt eszközök voltak a hitelezés finanszírozásában, és elzálogosításuk révén gyakran szolgálták fedezetként a rövid lejáratú hitelszerződések (asiento) megkötése során. A genovai, német, portugál, spanyol stb. bankárok és hitelezők számára a jól behajtható és biztos jövedelemnek tekintett egyházi adókat követően a gyarmati kincsek kiemelten kedvelt fedezeti források voltak. Igazi aranybányáról beszélhetünk, hiszen a gyarmati kincsek hosszú évtizedeken keresztül kimeríthetetlen és a távolság ellenére biztos pénzügyi forrásnak tűntek, amit az uralkodó kénye és kedve szerint használhatott fel dinasztikus politikai céljaira. Ugyanakkor ez a végtelennek tűnő forrás az európai hegemoniáért zajló küzdelmek feneketlen zsákjába folyt be, és nem a spanyol – még inkább a kasztíliai területek érdekeit segítő – gazdaságot és kereskedelmet serkentő megoldásokat szolgáltatta. A legfőbb problémát az jelentette, hogy a korona likviditási gondjai miatt az (akár több évre) előre elzálogosított gyarmati jövedelmek késedelmes bevételezése, vagy elmaradása extrém esetben gazdasági katasztrófát is okozhatott. (Ahogy az történt 1596-ban a korábban említett eset során a hurrikánok miatt gyarmati kincsekkel Havannában rekedt kincses flotta esetében.) Ha áttekintjük a 16–17. századi nemesfémek áramlását, akkor azt látjuk, hogy az arany az 1530-as évektől kezdett nagyobb mennyiségben Európa felé áramlani, a csúcsidőszakot pedig az 1550-es években érte el. A perui potosi-i és a mexikói ezüsbányák (például Zacatecas) megnyitását követően viszont az ezüst futott be szédítő „karriert” és a 16. és 17. század fordulóján érte el csúcsidőszakát. 1503 és 1660 között Hamilton ismert számai alapján mintegy 181,5 tonna arany és közel 16 887 tonna ezüst jutott át az óceánon.⁴³ (Az adatokat az 1. diagram szemlélteti.)

⁴³ *Earl J. Hamilton: American treasure and the price revolution in Spain. 1501–1650. Cambridge 1934.*

1. diagram A gyarmati nemesfém-kitermelés 1503–1660

Forrás: *Hamilton, E. J.: American treasure i. m. 42.*

Ugyanakkor ez a hatalmas mennyiségű vagyon teljes egészében sosem gazdagította a Habsburg-dinasztiát. Bár a kasztíliai korona egyik legjelentősebb és legkülönlegesebb forrásáról beszélünk, mégis rendszerszintű szivárgást tapasztalunk, amely az évtizedek során, különösen a 17. században egyre súlyosabbá vált. 1571 és 1595 között a nemesfém termelés a gyarmatokon a nyilvántartások szerint 235,8 millió peso⁴⁴ értékű volt. Ugyanakkor az anyaországba csak 194,4 millió peso jutott el. A különbség, kb. 17,6% „eltűnt” a gyarmatok és Spanyolország között.⁴⁵ Valamivel később, 1611 és 1635 között már 36%-a „veszett el” a gyarmati nemesfém bányászatnak, 1663 és 1669 között pedig már 69%-ra növekedett a különbség. 1671 és 1680 között a 253,9 millió pesot érő kitermelt nemesfemből csak 126,8 milliót regisztráltak az andalúziai kikötőkben, ami azt jelenti, hogy a kibányászott érték több mint fele nem érkezett be a kincstárba. Legegyszerűbb magyarázat az lehetne, hogy a többi európai, elsősorban az angolok által felfuttatott

⁴⁴ A peso, más néven a nyolc reálos (real de a ocho) a világtörténelem első globális fizetőeszköze Európától a Fülöp-szigetekig, Japánnal bezárólag. A spanyol gyarmatokon kívül 1857-ig fizetőeszköz volt az Amerikai Egyesült Államokban. A dollár eredete is visszavezethető a pesora. Az ezüstpénz a tallérral összevethető értékű volt.

⁴⁵ *Stanley J. Stein – Barbara H. Stein: Silver, trade and war. Spain and America in the making of Early Modern Europe. Baltimore 2000. 23–26.*

és a spanyol intézményeket is átható csempészet a felelős mindezért. A képet azonban szükséges azzal is árnyalni, hogy a nemesfémek egy része a gyarmatokon maradt, az ottani közigazgatást gazdagította, illetve meglepő nagy arányban jutott Ázsiába is, hiszen a Távol-Keleten az egyetlen egyetemesen elfogadott fizetési eszköz az ezüst és az arany volt. Ennek köszönhető a Manila és a mexikói Acapulco között hajózó manilai galleón, a világtörténelem talán egyik legértékesebb kereskedelmi hajója volt. Odafelé amerikai nemesfémeket, visszafelé ázsiai és távol-keleti fűszereket, porcelánt és egyéb értékes tárgyat szállított. Egyes kutatók úgy tartják, hogy az 1521 és 1610 között a gyarmatokon kibányászott mintegy 15 000 tonna nemesfém kb. 60% jutott Spanyolországba, 25% a gyarmatokon maradt, 15% pedig Ázsiába került.⁴⁶ Úgy tűnik, hogy a 17. század második felére a gyarmati kereskedelem külföldi kézbe került, például a kereskedelem egyik központjában, Sevillában már jelentősebb súlyuk volt a francia, angol, holland és egyéb nemzetiségű kereskedőknek, mint a hazaiaknak.

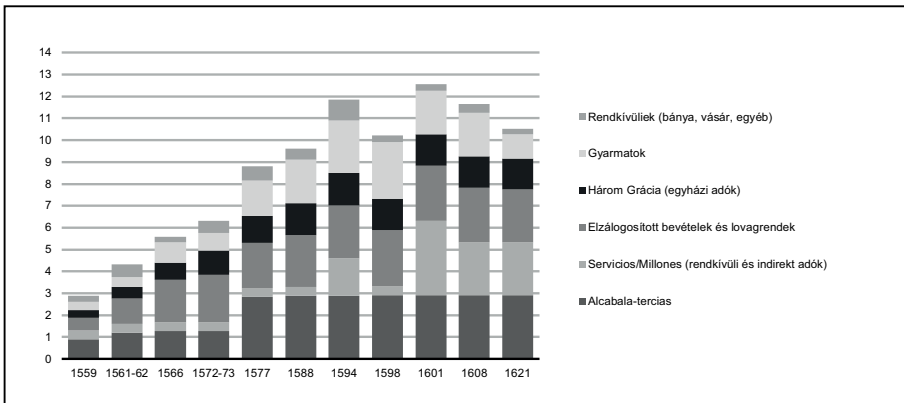
A gyarmati kincsek sorsa is jól mutatja az európai, azon belül is leginkább az angol és a spanyol fiskális-katonai államok egyik legfontosabb megkülönböztető jelét. Míg az angol korona dinasztikus érdekei sokkal szorosabb összhangban voltak az alattvalók, köztük a kereskedők, pénzemberek, vállalkozók szándékaival, a korona sikeresen folytatott olyan gazdaságpolitikát, amely a kereskedelemre ösztönzően hatott. Így az alattvalók szívesebben finanszírozták a korona hiteligényeit a háborús terjeszkedéshez. Ezáltal kialakult egy szimbiózis, ahol a háború sokszor a kereskedelmi expanziót is szolgálta. Ezzel szemben a Habsburg-dinasztia stratégiája sokkal kevésbé szolgálta a spanyol alattvalók érdekeit, a multicentrikus állam nem a kereskedelem ösztönzésére használta fel a beáramló hatalmas vagyont, hanem a globális hatalom dinasztikus érdekeit szolgáló, a forrásokat végtelen mennyiségben felszippantó dinasztikus háborúkra és politikára. Ezeket a Spanyolországtól gyakran távol zajló, nem az alattvalók valós érdekeit szolgáló dinasztikus politikai és katonai akciókat jelentős részben spanyolországi pénzügyi források révén fedezték, ami joggal vívta ki a spanyol és különösen a terhek túlnyomó részét viselő kasztíliai alattvalók gyakori elégedetlenkedését. A két állam hatékonysága közötti legnagyobb különbség abban rejlik, hogy a 18. század folyamán a brit esetben a korona kereskedelemösztönző tevékenysége re-invesztícióként visszahatott az államfinanszírozás fenntarthatóságára, ezzel szemben a 16–17. századi spanyol birodalomban ez nem történt meg. Amikor a spanyol birodalom bizonyos gondolkodói, például

⁴⁶ Uo. 25–26.; *Cerezo Martínez, R.*: Las Armadas de Felipe II. i. m. 84., *Ádám Szászdi Borja*: Preliminary Estimates of Gold and Silver Production in America. In: *Precious Metals in the Age of Expansion. Papers of the XIVth International Congress of the Historical Sciences*. Ed. Hermann Kellenbenz. Klett–Cotta 1981. 151–224.

a 17. századi arbitristák⁴⁷ felismerték ezt a problémát, és hatékonyabb működésre igyekeztek rávenni a koronát, már késő volt.

A következőkben áttekintjük, hogy pontosan mivel gazdálkodtak a katolikus uralkodó udvaroncai, miniszterei (2. diagram). A Katolikus Monarchia összetett dinasztikus államként több politikai centrummal rendelkezett, amelyek saját jogrenddel, fiskális és pénzügyi struktúrákkal bírtak. A három nagy birodalmi részkomponensben – ibériai, itáliai és németalföldi birtokok – mindegyik államalakulat arra törekedett valójában, hogy bevételeit csak helyben lehessen felhasználni, és a dinasztikus ügyek minél kevesebbet szivattyúzzanak ki az ottani forrásokból. Az 1530-as évek adatai alapján V. Károly császár bevételeihez (kb. 1 millió dukát) Németalföld mintegy 9,9%-kal tudott hozzájárulni, az itáliai államok (Nápoly, Szicília, Milánó) mintegy 25,8%-kal. Ugyanakkor a spanyolországi koronák vitték a terhek 74,2%-át, amiből csak Kasztília 69,1%-ot, a maradék négy korona (Aragónia, Valencia, Katalónia és Navarra) pedig 5,1%-ot viselt. Azaz Kasztília termelte ki a félszigeti bevételek mintegy 90%-át, és a teljes birodalom bevételeinek mintegy 70%-át.⁴⁸ Úgy tűnik, hogy a közös ügyekhez legkevésbé Németalföld járult hozzá. 1568 után az ottani hosszú háborúk költségére még az ottani bevételek sem voltak elegendők.⁴⁹

2. diagram A Katolikus Monarchia bevételei (millió dukátban)

Forrás: *Carlos Morales, C. J.: El precio del dinero i. m. 28.*

⁴⁷ Az európai merkantilista gondolkodás spanyol képviselői az ún. arbitristák. *Elena María García Guerra: Características del fenómeno arbitrista.* In: *La monarquía de Felipe III. I–III.* Ed. José Martínez Millán. Madrid 2008. III. 870–875.

⁴⁸ *Yun-Casalilla, B. – Comín, E.: Spain. From Composite Monarchy i. m. 235.*

⁴⁹ *Parker, P.: El ejército de Flandes i. m. 179.; Martínez Ruiz, E.: Los soldados del rey i. m. 794–810.* Az 1566 és 1576 közötti időszakban csak két olyan év (1570 és 1571) volt, amikor a németalföldi bevételek fedezték az ottani hadi kiadásokat. Évenként a spanyol korona többszörösét fizette annak (4–7 millió forint), amit az ottani bevételek (0,8–2 millió forint) nyújtottak.

A kora újkori gazdaságok kapcsán hangsúlyos pont, hogy a korabeli fiskális politika egyik dinasztia esetében sem abból indult ki, hogy mik a bevételei, és a bevételek révén milyen dinasztikus politikát tud pénzelni, vagyis nem mérték fel, hogy meddig ér a takaró. Az uralkodó és környezete egyedül arra a stratégiai kérdésre koncentrált, hogy a dinasztikus politika és a hadviselés milyen forrásból finanszírozható. A forrás költségét nem elemezték, legyen az a korona rendes vagy rendkívüli bevétele, elzálogosított bevétel vagy olyan komplex hitelezési rendszer, amelyek akár a gazdaság működését is ellehetetleníti hosszú távon. A politikai szándék tehát felülírta a pénzügyi lehetőségeket, és a fiskális politika kiszolgálta a dinasztikus politikát, hiszen – ahogy ezt később is látjuk majd – az állam nem mehet csődbe, csak végtelen adósságállományt tud generálni. Ha az uralkodó bevételi forrásait bemutató adathalmazt áttekintjük, akkor látható, hogy a spanyol korona bevételei közül a legjelentősebb adótípus a bármilyen ingó és ingatlan tranzakcióra kirótt indirekt adó, az *alcabala*. Azaz, bár a nemzetközi szakirodalom a Habsburg-korszakot nem tekinti a klasszikus értelemben fiskális-katonai államnak, mégis több indirekt adótípust találunk a Bourbon-korszak előtti évszázadokból. Viszont a fiskális-katonai állam egyik ismérve épp az indirekt adók megléte. Tény, hogy az *alcabala* fizetése alól bizonyos társadalmi csoportok valamilyen rendező elv mentén mentesültek (például keresztshadjárat adót fizető⁵⁰, vagy a királyi házhoz tartozók, bizonyos egyházi személyek, vagy akár egyes területek, így a Granadai Királyság, Fuenterrabía, Simancas városok stb.). Külön kiemelendő két másik jelentős tétel: az elzálogosításból és lovagrendektől származó bevételek, illetve a gyarmati bevételek. Mint az adatokból is látható, a gyarmati bevételek széles spektrumon mozogtak, és egyes időszakokban eltérő módon, de a bevételek 10–25%-át alkották. Mértékük a 16. század első évtizedeiben inkább 5–10% környékén, míg a 17. század elején 20% körül mozgott. A gyarmati bevételek leginkább 1575 és 1625 között (16–20%) jelentettek olyan jelentős összegeket, amelyek mérhető különbséget is nyújtottak a többi európai hatalomhoz képest.⁵¹ Ha az adatok összességét nézzük, megállapítható, hogy a Katolikus Monarchia európai viszonylatban elképesztő méretű összegek felett rendelkezhetett, és ezek a bevételek a 16. század folyamán egészen a 17. század első harmadáig növekvő trendet mutattak. Az V. Károly lemondása körüli évekhez képest egy fél évszázadon belül, a századfordulóra a spanyol korona bevételei megnégyszereződtek. Mindez egy olyan időszakban történt, amikor a spanyol – azon belül leginkább a kasztíliai – gazdaság kifejezetten fejlődő jó formában volt. Teherbírása magas, ugyanakkor ahogy a kiadási oldalról is majd látható lesz, ezeket a stabil alapokat hamar kiszárította és kimerítette

⁵⁰ Keresztshadjárat adó, azaz (impuesto de) cruzada a Katolikus Uralkodók által Granada visszafoglalására bevezetett adó, ami a Habsburg-korszakban is fennmaradt és az egyik legjelentősebb bevételi forrást jelentette.

⁵¹ *Yun-Casalilla, B. – Comín, F.*: Spain. From Composite Monarchy i. m. 242.

a dinasztikus politika végtelen forrásigénye, valamint az a tény, hogy Kasztílián (és a végtelennek tűnő gyarmati forrásokon) kívül nem igazán akadt olyan tartomány a birodalomban, amely állandó mód „nettó befizető” lett volna a közös költségvetésbe.

Kiadások

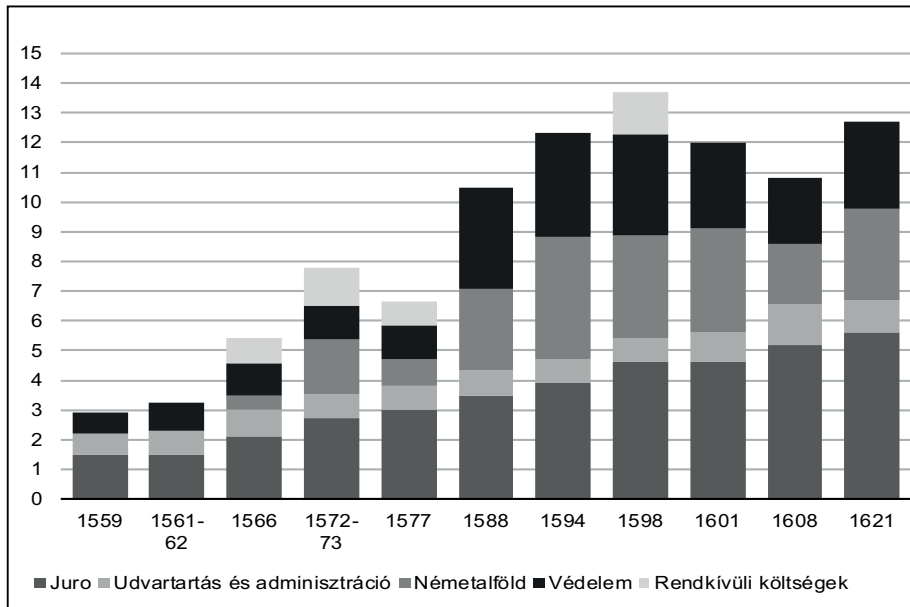
A dinasztia szempontjából a kiadási oldal (3. diagram) volt a politikát mozgató és döntő tényező, nem a kiadásokat bármi áron alátámasztó bevétel. Ennek az elvárásnak a fényében a fiskális politika legfőbb célja a pillanatnyi likviditás megteremtése, és nem volt meghatározó szempont a fenntarthatóság. Ez egyben meg is magyarázza az államadósság krónikus növekedését. A deficit ebből az aspektusból nézve teljesen más megvilágításba került a 16–17. században, mint a 20–21. század modern gazdasági környezetében. A korban mai értelemben vett állami költségvetési tervezetek még nem készültek, ez inkább a 18. század jellemzője lesz.⁵² A kiadási oldal három fő tényezőre fókuszált: a háború költsége, az udvartartás költsége, a hitelek kamattörlesztésének költsége. Mivel a kiadások jellemzően évről évre meghaladták a bevételeket és a deficit krónikussá vált, ezért a hitelezés rendszere, a jövedelmek és bevételek elzálogosítása (ami azonban lekötötte a korona bevételi forrásait), illetve az eladósodás elkerülhetetlen volt.

Létrejött az ördögi kör, amiből kevés kiút maradt. Ugyanakkor a korona bevételei nem alkottak folyamatos és egységes rendszert, hiszen az adók, vámok, a gyarmati kincsek, a bérbeadásokból származó összegek rendszertelenül fluktuáltak, kevésbé voltak előre tervezhetőek. Ez a körülmény rendkívül megterhelte a likviditást, és váratlan kihívások elé is állította a koronát azáltal, hogy a bevételekhez való hozzájutás gyakran sem térben, sem időben nem volt összhangban a kiadási szükségletekkel. Számolni kell ezen felül egy kevésbé figyelembe vett különleges tényezővel is: a Katolikus Monarchia a hadi- és zsoldköltségeket Németalföldön és más európai harcmezőkön jellemzően ezüstben és aranyban fizette az európai pénzpiacokon és vásárokon (Antwerpen, Genova, Medina del Campo stb.) beváltott váltóleveleken keresztül.⁵³ Ugyanakkor a 18. századi költségek növekedésében jelentős szerepet játszott az is, hogy az itáliai és németalföldi pénzváltó területek extraköltséggel működtek, az ottani pénzemberek ezüst prémiumot (*premio de la plata*) követeltek, mivel a spanyol területeken az ezüst- vagy aranyalapú elszámolások mellett elterjedt a rezes és ezüstöt is tartalmazó váltópénz, a vellón használata.

⁵² *Kenyeres, I.*: A „Fiscal-Military State” i. m. 91–122. Az európai pénzügyekre, különösen a bevételek és kiadások, költségvetések problematikájára lásd uo. 93–99.

⁵³ *Escribano Páez, J. M. – García Montón, A.*: De gobernantes y deudas i. m. 403.; *Carlos Morales, C. J.*: Endeudamiento dinástico i. m. 71–73.

3. diagram A Katolikus Monarchia kiadásai (millió dukátban)

Forrás: *Carlos Morales, C. J.: El precio del dinero i. m. 31.*

A vellón a 17. század folyamán jelentős infláción ment keresztül, ami az infláció és az ezüst prémium kettős hatására magas felárat indukált a spanyol korona kárára.⁵⁴ Bár a korona szempontjából a váltópénz inflálása hasznosnak bizonyult a konszolidált államadósság leértékeléséhez – amivel a 17. századi Habsburg uralkodók többször éltek is, ám egyúttal költségesebbé is tette a korona kiadásainak finanszírozását. Ha a birodalom kiadásait vizsgáljuk, meglepő módon, de hosszú évtizedekig a kiadás és a bevétel látszólag azonos nagyságrendű volt és ütemesen növekedett. Tehát, az államháztartás egészséges egyensúlyt mutathatott volna, hiszen bár jellemzően deficités a fiscus, mégis találunk pozitív eredményt hozó éveket is. Joggal merül fel a kérdés: miért beszélünk a Katolikus Monarchia esetén mégis egy rendkívül költséges, hatalmas hiányokat felhalmozó, alapjában véve fenntarthatatlan gazdasági pályán mozgó pénzügyi rendszerről?

Eladósodás és hitelezés

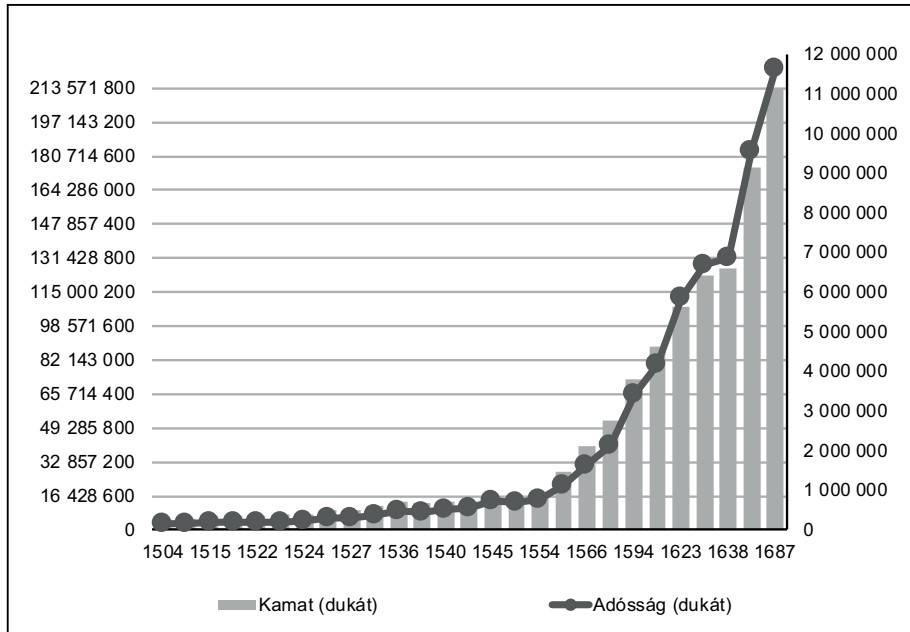
Az előző kérdésre a válasz három jelentős tételben található meg. A németalföldi háború 1566 és 1621 között drasztikusan növekvő terhelést jelentett, adódtak

⁵⁴ *Carlos Morales, C. J.: El precio del dinero i. m. 44–45, a premio de la plataról itt: 67–71.*

évek (például 1594), amikor a költségek 25%-át ez az egy front vitte el, miközben a Monarchiának még számos egyéb háborús területen is helyt kellett állnia. Amikor 1594-ben 4,10 millió dukátot költött a korona Németalföldre, közel hasonló tételben költekezett más frontokon, ami „védelem” címszó alatt jelenik meg 3,50 millió dukát értékben. Tehát a kiadások több mint 50%-át háborúk vitték el. De ne gondoljuk azt, hogy az úgynevezett békeévekben a helyzet másképpen nézett volna ki. Például 1617-ben, amikor elvileg a Katolikus Monarchia békében volt a három nagy ellenfelével – a hollandokkal, franciákkal és angolokkal egyaránt –, a korona költségei egyáltalán nem csökkentek, és 13 millió dukát környékén voltak. A háborút azonban valójában nemcsak adó- (vagy egyéb rendes vagy rendkívüli) bevételekből finanszírozták. A legjelentősebb teher a korona pénzügyi egyensúlyában a dinasztikus politika hitelezési rendszeréből fakadt. A Habsburg uralkodók hitelszerződésai jellemzően hosszú lejáratú állampapírokra, azaz konszolidált államadóságra (juro) és rövid lejáratú hitelszerződésekre, azaz lebegő államadóságra épült (asiento). A konszolidált államadóság (juro) utáni kamattörlesztés önmagában drasztikus méretű volt. Az expanzívan növekvő eladósodás a 9–14%-os kamatkörnyezetben hatalmas kamatterhet is jelentett. De az asiento-szerződések is hasonló hatást gyakoroltak a fiscusra, mivel 1566 és 1600 között a korona 438 asiento-szerződést kötött összesen 83 188 578 dukát értékben.⁵⁵ Önmagában csak a kamatok visszafizetése 1559 és 1621 között az 1,49 millió dukátról 5,60 millió dukátra növekedett. Ezek a hatalmas összegek azon felül, hogy az évtizedek során folyamatos növekedést mutattak, ráadásul – évektől függően – a kiadások 33%-át, nem ritkán több mint 50%-át jelentették. A két teher (államadóság kamatterhei és a németalföldi háború súlya) viszont már maga alá temette a korona likviditását. Joggal merül fel a kérdés, hogy ilyen környezetben a bankárok, a hitelező magánemberek miért nyújtottak további hiteleket a koronának? Miért öntötték a pénzt a feneketlen zsákba? Túl egyszerű válasz lenne – bár nem teljesen valótlan –, hogy ők is futottak a befektetéseik után, és az újabb hitelek megadásával tulajdonképpen a korábbi hiteleik és kamataik (legalább egy részének) megtérülését remélték. A Bourbon-korszak pénzügyeinek egyik legérdekesebb eleme, hogy a Habsburgok katasztrófális eladósodása 1700 után olyan hatást gyakorolt a Bourbon pénzügyi politikára, hogy kifejezetten rettegtek a Habsburg örökség terhe alatt tovább eladósodni. A 18. századi spanyol fiskális állam egyik legfontosabb ismérve, hogy a korona sokkal konzervatívabb pénzügypolitikát folytatott, nehezebben vállalt háborús terheket, és az államadóság nem növekedett olyan mértékben, mint ahogy ez más államok esetében történt.

⁵⁵ *Carlos Morales, C. J.*: El precio del dinero i. m. 43–46.; *Carlos Morales, C. J.*: Endeudamiento dinástico i. m. 64–65.

4. diagram A Katolikus Monarchia adóssága (dukátban)

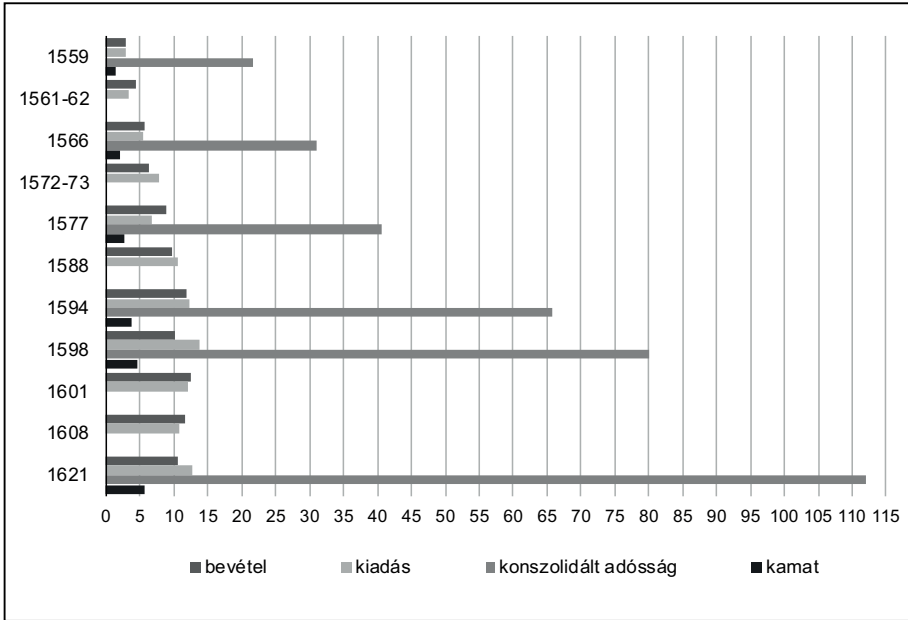
Forrás: *Carlos Morales, C. J.: El precio del dinero i. m. 43.*

A 16–17. században viszont a korona adósságának növekedése önmagáért beszél: a katolikus uralkodók ideje alatt az adósság már nagyjából a 3–4-szerese volt a korabeli bevételeknek. V. Károly lemondása környékén mintegy 15 millió dukát (más szerzők szerint közel 20 millió dukát) adósság állt szemben kb. 2,8–3 millió dukát bevétellel. A trend II. Fülöp, még inkább III. Fülöp idején mutat exponenciális növekedést. Bár a bevételek II. Fülöp halála környékére több mint megháromszorozódtak (10–11 millió dukátra növekedtek), II. Fülöp több mint 80 millió dukátnyi adósságot hagyott utódaira, ahol csak a törlesztés kamatai magasabb szinten voltak, mint V. Károly 40 évvel korábbi bevételei! A folyamat nem állt meg, hanem egyre gyorsuló ütemben temette maga alá a spanyol korona pénzügyeit. A harmincéves háború elején már bőven 100 millió dukát fölé került az adósság, a kamattörlesztések súlya pedig 5,6 millió dukát volt, a bevételeknek majdnem a fele. 1687-re pedig 222 millió fölé kúszik a tőketartozás, míg a kamat már a korabeli bevételekkel megegyező szintet éri el. Ezek után nem tekinthető csodának, hogy a Habsburgokat követő Bourbon adminisztráció rettegett az eladósodástól.

Ha a fenti bevételeket, kiadásokat, államadósságot (tőketartozás és kamattartozás) összevetjük egy ábrán, akkor az (5. diagram) szemléletesen tükrözi a probléma súlyát.

5. diagram A bevételek, kiadások és adósságállomány alakulása (millió dukátban)

Forrás: saját számítás C. J. Carlos Morales adatai alapján

A Katolikus Monarchia bevételei a 16. század derekától a 17. század első három évtizedéig közel négyszeresére növekedtek. A kiadási oldal (a tőketartozás nélkül, csak a jurok kamattörlesztését figyelembe véve) ezzel összhangban növekedett, és hasonló számokat és arányokat mutat. Ahogy már erről korábban volt is szó, önmagában csak a konszolidált államadósság után fizetendő kamat mérete is egyre nagyobb terhet rótt a kincstárra. Már V. Károly idején kialakult az a gyakorlat, hogy a hosszú lejáratú hitelszerződéseket (juro) jellemzően a rendes bevételekre kötötték (például alcabala, tercias), míg a rendkívüli bevételek, mint a kasztíliai rendek úgynevezett servicios adói, vagy az egyházi bevételek pedig a háború pillanatnyi finanszírozására szánt asientos és váltólevelek fedezetéül szolgáltak.⁵⁶ Ez a rendszer azt eredményezte, hogy a rendes bevételek egyre nagyobb arányban a konszolidált államadósság (juro) kamatait fedezték, ami az évek során viszont a deficitet szabadította el egyre növekvő mértékben. A deficit krónikus maradt a későbbi uralkodók idején is, ami a dinasztikus politika, a háborúk finanszírozása szempontjából jelentős likviditási problémákat okozott. Ebből a kiutat ideig-óráig a további hitelfelvelek biztosították – egyenes út az államadósság olyan szintű növekedéséhez, ami már csak az

⁵⁶ *Carlos Morales, C. J.: El precio del dinero i. m. 37.*

adósságkamatok fizetési kötelessége révén súlyosan túlterhelte a pénzügyeket és a birodalom 17. századi hanyatlásának legjelentősebb tényezőjévé vált. Ahogy a számok is mutatják, a konszolidált adósság aránya az éves bevételekhez képest a 16. század folyamán nagyságrendileg azonos arányú volt: 1566-ban 5,71-szer, 1577-ben 6,09-szer, 1594-ben 5,33-szor, 1598-ban 5,84-szer volt nagyobb. Ugyanakkor a 17. századra a trend ezen a területen is változott, hiszen 1623-ban már jelentősebben, 8,83-szor volt nagyobb. Az olló a harmincéves háború után nyílt nagyobbra, amikor a korona bevételei épphogy meghaladták a konszolidált adósság kamatát (kb. 6,6 millió dukát még 1538-ban, viszont kb. 9,1 millió dukát 1667-ben, kb. 11,1 millió dukát 1687-ben) és a háború, valamint az udvar költsége még ezen felül volt.

Államcsődök?

Ha a spanyol Habsburgok fiskális teljesítményét nézzük, akkor kisebb csodának tekinthető, hogy ez a rendszer ennyi időn keresztül működőképes maradt, és a Katolikus Monarchia egy időben több fronton is képes volt birodalmi érdekeit mintegy két évszázadon keresztül sikeresen védelmezni. Nemhiába mondták II. és III. Fülöp idején, hogy az Isten is spanyol, ami kifejezte a birodalom katonai és pénzügyi kapacitását, erőforrásait.⁵⁷ Ugyanakkor elfedte gazdasági sérülékenységét és hosszú távú fenntarthatatlanságát. Az igazi nagy kérdés, hogy mégis miért lehetett fenntartani egy ennyire deficites és hatalmas adósságot felhalmozó birodalmat? Miként lehetséges, hogy a gyakori államcsődök ellenére a Katolikus Monarchia évtizedeken keresztül rendületlenül háborúzott, és a dinasztia „hitelfelvevő képessége” változatlan volt, a hitelforrásokhoz hozzájutott. Fontos talán először tisztázni, hogy a szó klasszikus értelmében államcsödről nem beszélhetünk a 16–17. századi Katolikus Monarchia esetében annak ellenére sem, hogy meglehetősen sűrűn függesztették fel a kifizetéseket (1557, 1575, 1596, 1607, 1627, 1647, 1652, 1660, 1662). Valójában az állam, a korona tulajdonképpen nem tud csődbe menni, bár a pénzügyi krízisek, nevezzük azokat akár államcsődöknek, jelentős pénzügyi zavarokat okoztak, és egyes esetekben valóban átalakították a hitelezők körét is (német, genovai, majd portugáliai és németalföldi bankárok stb. korszakai). Ugyanakkor, külön kiemelendő, hogy egyes bankár dinasztiák (így Fugger, Welser) több generáción keresztül finanszírozták a Habsburgokat, illetve egyes korszakok (például genovai bankárok – Grimaldi, Centurione családok) akár több pénzügyi krízisen keresztül is átnyúltak.⁵⁸

⁵⁷ „... al parece que Dios es español al obrar tan grande milagro” [úgy tűnik, hogy az Isten is spanyol, hogy ilyen nagy csodát hajtott végre – fordítás K. Z.] hangzott el állítólag 1585. dec. 7-én egy németalföldi hadvezér szájából, amikor Empelnél a bekerített spanyol tercio csodával felérvő győzelmet aratott.

⁵⁸ *Ramón Carande*: Carlos V y sus banqueros I–III. Barcelona 1943.; *Hermann Kellenbenz*: Los Fugger en España y Portugal hasta 1560. Salamanca 2000.; *Felipe Ruíz Martín*: Los hombres de negocios

1. táblázat A Katolikus Monarchia adóssága (dukátban)

Év	Adósság	Kamat
1504	2 996 332	299 636
1505	2 907 109	290 711
1515	3 536 410	344 800
1516	3 585 723	349 608
1522	3 871 607	367 803
1523	3 927 860	373 803
1524	4 281 123	406 707
1526	5 527 556	497 480
1527	5 485 333	493 824
1529	6 899 423	620 949
1536	8 984 333	718 747
1538	8 438 100	675 048
1540	10 160 000	711 200
1542	10 405 905	728 413
1545	13 811 149	863 187
1552	13 117 934	798 882
1554	14 420 536	878 211
1560	21 659 283	1 468 499
1566	31 079 449	2 107 187
1573	40 585 748	2 751 714
1584	–	3 273 171
1594	65 694 483	3 816 849
1598	80 039 619	4 634 849
1623	112 540 000	5 627 000
1637	128 374 978	6 418 749
1638	131 774 979	6 588 749
1655	–	6 648 000
1659	–	10 005 869
1667	182 946 820	9 147 341
1687	222 988 411	11 149 491

Forrás: *Carlos Morales, C. J.*: El precio del dinero i. m. 43.

Mi is történt valójában az államcsődök, pénzügyi krízisek esetében? Egyrészt fontos kiemelni, hogy a Katolikus Monarchia egy olyan globális és nyitott gazdasági rendszerként működött, amely valójában attraktív volt, és vonzotta a belho-
ni, de még inkább a külföldi befektetőket, bankárokat. Ez a különleges bizalmi háttér lehetett az a gazdaságpszichológiai ok, ami a hitelezési rendszert hosszú évtizedeken, még az elszenvedett veszteségek ellenére is fenntartotta. Az államcsődök kialakulásának forгатókönyve úgy nézett ki, hogy amikor az adott gazdaságpolitikai pillanat, dinasztikus politikai érdek éppen úgy hozta, akkor az uralkodó

genoveses de España durante el siglo XVI. In: Fremde Kaufleute auf der Iberischen Halbinsel. Ed. Hermann Kellenbenz. Köln–Wien 1970. 84–99.

egy komplex pénzügyi manőverbe kezdett az adósságok és azok kamatainak az átütemezése érdekében. Valójában csak a rövid lejáratú adósságot érintette a manőver, amely során az adósságállomány kamatait igyekeztek rendezni a hitelezőkkel. Tehát a korabeli államcsőd valójában nem más, mint adósság-átütemezés és a kamatok visszafizetése. Ráadásul a korona csak a legkritikább helyzetben „elszenvedője” a gazdasági eseménynek, sokkal inkább aktív és tudatos irányítója. Példaként tekintsünk át néhány adósságrendezést.

1557-ben II. Fülöp bejelentette, hogy apja, V. Károly által felhalmozott adósságokat ő nem vállalja át. Még 1556-ban az ifjú uralkodó udvarában felmérték, hogy milyen örökséget hagyott az édesapja lemondását követően, és azt tapasztalták, hogy csak a rövid lejáratú hitelek összege (asiento) eléri a 7 524 000 dukátot, és ebből 5 224 000 dukátnyi asientok az eljövendő 1557 és 1660 között elzálogosított forrásokat kötötték le. További 1 740 000 dukát várt elzalogosításra a deficit és likviditási problémák okán. Ugyanekkor még kalkulálni kellett 4 086 200 dukátnyi rendes költséggel, de erre nem voltak szabad bevételi források. Így a bevételeket többszörösen meghaladó, kb. 12,6 millió dukát lebegő adósság és ki nem fizetett összeg terhelte a fiscust, amiből legalább a felére semmi fedezet nem volt. Az uralkodó valójában a rövid lejáratú hitelek (asiento) visszafizetésének felfüggesztését rendelte el, valamint sikeres, intenzív tárgyalásokat folytattak a hitelezőkkel, hogy az asientokat átalakítsák hosszú távú, konszolidált adóssággá (azaz jurová). A tranzakciót egy sokkal kedvezőbb kamatkörnyezettel igyekeztek vonzóvá tenni a hitelezők számára.⁵⁹

Pár évvel később újabb pénzügyi krízis alakult ki, amelynek során a genovai pénzemberek túl nagy kontrollt szereztek az államadósság és az állami bevételek kezelése felett. Egyes pénzügyi szervezetekben konkrétan a genovai bankárok képviselői is ott ültek, részt vettek a mindennapi ügymenetben. Magáról az adósság-visszafizetés felfüggesztéséről már 1573-ban megszületett II. Fülöp környezetében a döntés, de a lépést két évig, egészen 1575 szeptemberéig elhalasztották, hogy megteremthessék hozzá a megfelelő politikai helyzetet. Legfőbb politikai szempont az volt, hogy a németalföldi háború finanszírozására a lehető legkisebb veszteséget gyakorolja a lépés. Talán nem véletlen, hogy a zsoldfizetések miatt fellázadt németalföldi spanyol hadsereg egy évvel később, 1576. november 4. és 7. között fosztotta ki Antwerpent, ami akkor valójában a spanyol korona birtokában volt, és egyike a korabeli jelentős európai pénzváltó piacoknak.⁶⁰ A hitelek felfüggesztéséhez és újratárgyalásához szükséges volt egy pénzügyi tartalék felépítése, amit az alcabala adó kirovási rendszerének a

⁵⁹ *Carlos Morales, C. J.*: El precio del dinero i. m. 71–87.

⁶⁰ *Lovett, A. W.*: The Castilian bankruptcy of 1575. *Historical Journal* 23. (1980) 899.; *James D. Tracy*: A Financial Revolution in the Habsburg Netherlands. *Renten and Renteniers in the County of Holland, 1515–1565*. Berkeley 1985.

felemelésével érték el. Így csak ebből az adónemből 2,5 millió dukát bevételt sikerült generálni. Ezt követően egyrészt felfüggesztették a nem sokkal korábban elzálogosított javak átadását, illetve az 1561 után kötött valamennyi asiento-szerződést is. A lépések is mutatják, hogy valójában nem volt csődközeli állapot, annak ellenére sem, hogy a lebegő adósság 15 millió dukátra rúgott, amiből kb. 5 millió dukátnak nem volt fedezete, a többi mögött pedig juro szerződések biztosították a pénzügyi hátteret. De ilyen helyzet előtte és utána is előállt a spanyol birodalom gazdaságtörténete során. Úgy tűnik, hogy a választ arra, hogy miért volt szükség erre a komplex pénzügyi manőverre, inkább a genovai bankárokkal való együttműködés területén kell keresnünk. II. Fülöp udvarának a célja elsődlegesen az volt, hogy az elzálogosított bevételek feletti kontrollt visszanyerjék, a deficitet pedig úgy kezeljék, hogy újratárgyalásra kényszerítik a hitelezőket a hitelek és váltók költségeinek, kamatainak ügyében. Az 1575-ös bejelentést követően 1576-ban a pénzügyi válságkezelő akció azzal folytatódott, hogy az uralkodó utasítására a hitelek jelentős részét egyoldalúan hosszú lejáratú jurora alakította át. A kormányzati szándék alapján véve sikeres lett, hiszen II. Fülöp visszanyerte pénzügyi mozgásterét, igaz, annak árán, hogy jó pár genovai és más nemzetiségű bankár csőd közeli állapotba került. Végül 1577-re megszületett a megállapodás a hitelezőkkel: Fülöp visszavonta az asientok nyereségeit megnyirbáló költségcsökkentési rendeleteit, cserébe viszont a pénzemberek elfogadták a kérdéses hitelek jurokká történő átalakítását. Ugyanakkor ez a siker valójában a németalföldi és itáliai háborúk folytatásához szükséges likviditási problémát oldotta meg. A konszolidált államadósság (juro) pár év alatt mintegy 25%-kal megemelkedett, kb. 40 millióról (1573) több mint 50 millió dukátra (1577) úgy, hogy a kamattartozás ehhez képest nem növekedett annyit, 2,7 millióról mintegy 3 millióra. További problémát jelentett, hogy valójában a bevételek nem szabadultak fel, továbbra is tartósan elzálogosítva maradtak, ami hosszú távon káros hatást gyakorolt a korona pénzügyeire. A mérleg másik serpenyőjébe érdemes azonban elhelyezni, hogy 1575 után a Katolikus Monarchia pont az 1575-ös pénzügyi válság során kialakított megoldások révén vált képessé arra, hogy likviditási helyzetét javítsa. Ezáltal éveken keresztül tudott finanszírozni több fronton zajló párhuzamos háborúkat nemcsak Németalföldön, hanem Itáliában, Franciaországban, a földközi-tengeri és az atlanti-óceáni térségben egyaránt.⁶¹

A további fizetési felfüggesztések, államcsődök közül csak utalás szintjén szeretnék kitérni az 1607. évre, amikor az 1601 óta problémát okozó magas lebegő államadósság mellett nem volt elég elérhető bevételi forma, hogy az asientokat jurokká alakítsák át, és ezzel konszolidálják az adósságszintet. A költségvetésen lévő

⁶¹ *Carlos Morales, C. J.*: El precio del dinero i. m. 26–27., 105–123.; *Uő*: Endeudamiento dinástico i. m. 30.

ideiglenes nyomás csökkentése érdekében a visszafizetéseket felfüggesztették, ami a genovai hitelezőkre mért csapást.⁶² Ugyanakkor 1608-ban már ismét megállapodtak a genovaiakkal, ami azzal járt, hogy a jurók költsége növekedett: a hatéves kamat 5% maradt, viszont az életre kötött, egyben örökölhető⁶³ juro 10%, a két életre szóló pedig 8,33%-ra növekedett.

A látszólagos veszteségek ellenére III. Fülöp uralkodása alatt a genovai bankárok egyik leghatékonyabb időszakáról beszélhetünk, hiszen az összes olyan jelentős kormányzati intézményben, amely a spanyol korona pénzügyeiben érintett volt (például Pénzügyi Tanács [Consejo de Hacienda]), egyes junták (Diputación de Medio General) stb. genovai ágensek ültek. Előállt olyan helyzet is, hogy 1610–1611 környékén a genovaiak tulajdonképpen saját maguknak fizettek viszsza mintegy 5 millió dukátnyi adósságot.⁶⁴ Ez a helyzet azonban távlatilag egyáltalán nem javította a korona pénzügyi egyensúlyát, abban állandó romlást tapasztalhatunk. Még bőven a harmincéves háború kitörése előtt a „családi ezüst”, azaz az uralkodó saját patrimoniumának az elzálogosítása is tükrözi a kritikus helyzetet. Nem tekinthető véletlennek az sem, hogy ezekben az években jelent meg egy új adó, az úgynevezett *donativo*, ami a nemesi adómentesség rendszerén ütött rést. 1622 után a korona új eszközökkel is próbálkozott, a *vellón* réz és ezüst alapú váltópénz tudatos inflálása révén igyekeztek a jurókat, azaz a konszolidált adósságot is inflálni, ezáltal az adósságállomány egy részét eltüntetni.

Ezt követően a juróok értékükből sokat veszítettek, attraktivitásuk sokat csökkent, és más hitelezési megoldások kerültek előtérbe.⁶⁵ A sikeres pénzügyi lépés veszteség oldalára írandó ugyanakkor, hogy Itáliában, Németalföldön az ezüst és az arany volt a váltók fedezete, a rezet is tartalmazó vellónban nem volt pénzügyi bizalom. Így a váltópiacokon a Katolikus Monarchiának kirívóan magas váltási jutalékot (az úgy nevezett ezüst prémiumot) kellett fizetnie, ami esetenként 5%-ról 50%-ra növekedett!⁶⁶ IV. Fülöp uralkodásának elején tudatos cél volt, hogy az idegennek tekintett genovaiak és a Fuggerek helyett „helybéliek” vegyék át a hitelezés szerepét. A folyamat nehézkes és lassú volt, alapjában véve nem igazán sikerült spanyol hitelező dinasztiákat kinevelni. Úgy tűnt, hogy 1627-ben vége lett a genovai bankárok korszakának, és háttérbe szorultak a portugál és félszigeti, németalföldi *converso* (kikeresztelkedett zsidó) pénzemberekkel szemben.⁶⁷

⁶² *Uő*: El precio del dinero i. m. 147–162.

⁶³ Juro de por vida, azaz olyan állampapír, amit a hitelező teljes életére kötnek és örökölhető.

⁶⁴ *Carlos Morlaes, C. J.*: Endeudamiento dinástico i. m. 101.; *Uő*: El precio del dinero i. m. 29., 171.

⁶⁵ *Escribano Páez, J. E. – García Montón, A.*: De gobernantes y deudas i. m. 395–396.

⁶⁶ *Carlos Morales, C. J.*: Endeudamiento dinástico i. m. 103–107.

⁶⁷ Uo. 112–118; *Carlos Morales, C. J.*: El precio del dinero i. m. 167–191.

A fenti kitekintés példát mutat arról, hogy milyen eszközök álltak rendelkezésre a kora újkori uralkodók számára a hitelezési rendszerek fenntartására és a pillanatnyi pénzügyi likviditás kezelésére. Mint látható, a legfőbb motívum nem az állam „pénzügyi egészségének” távlatos fenntarthatósága volt, hanem a dinasztikus (hadi) politika fenntartása, és az annak megvalósításához szükséges anyagiak biztosítása egy-egy időszakra. Ennyiben tehát a klasszikus fiskális-katonai állam fogalma a 16–17. századi Katolikus Monarchia esetében nehezen vagy korlátozott értelemben alkalmazható. Nem csak azért, mert a terminológia bizonyos feltételei a Habsburg spanyol birodalomra egyszerűen nem adaptálhatók, hiszen – szemben az egyéb európai versenytársakkal – a korabeli Európa közel 25%-át magába foglaló, Afrikára, Amerikára és Ázsiára is kiterjedő multientrikus, több európai központtal rendelkező Habsburg birodalomban *egységes spanyol fiskális rendszer*, mint olyan nem létezett, nem is létezhetett. Így a fiskális politika semmiképpen sem a későbbi „spanyol nemzethez” kötődött, hanem a nemzetek feletti dinasztikus érdekeket szolgálta. Illetve olyan körülmények között valósult meg, ami teret sem adott azoknak a kereskedelem ösztönző és gazdasági hatékonyságot támogató rendszereknek, társadalmi intézményeknek, ami majd a 18. századi Angliát jellemzi (és amiből a spanyol Bourbonok a 18. század folyamán sokat implementálnak).⁶⁸ Ne felejtjük el azt sem, hogy a Habsburg Katolikus Monarchia globális perspektívában működött, viszont a Bourbon Spanyol Királyság „befelé forduló” lett, elveszítette az európai tartományai jelentős részét. A spanyolok esetében a változáshoz szükség volt másra is: jelesül, hogy egy összetett, többközpontú globális hatalom elveszítse európai centrumainak egy jelentős részét, visszaszoruljon a Pireneusok mögé, és a 18. század sikeres fiskális-katonai államainak gazdaságilag kiszolgáltatott európai hatalmává alakuljon át. E birodalmi veszteségek viszont új lehetőségeket is biztosítottak, és fiskális szempontból már egy sokkal hatékonyabb államrendszer kialakítását segítették elő. (Az másik kérdéskör, hogy a 18., de még inkább a 19. századi Spanyol Királyság mennyire tekinthető sikeres atlanti hatalomnak.)

Elgondolkodtató, hogy a Habsburg Katolikus Monarchia a folyamatos pénzügyi krízis és a sorozatos fizetési felfüggesztések ellenére valójában hogy nem omlott össze ilyen gazdasági terhek alatt. Azaz a likviditás pillanatnyi kérdése sokáig kezelhető maradt a konszolidált államadósság terhére, még azzal együtt is, hogy a deficit állandósult maradt. A Katolikus Monarchia 1648 és 1700 között egy lassan, folyamatosan kimerülő, gazdasági szempontból egyre nehezebben működő állam benyomását keltette, amely a kezelhetetlen pénzügyek okán egyre gyengébb teljesítmény nyújtott a harcmezőkön, háborúkat veszített el, kormányzati teljesítménye pedig drasztikusan csökkent.

⁶⁸ A dilemmát jól összefoglalta *Yun-Casalilla, B. – Comín, F.*: Spain: From Composite Monarchy i. m. 234.

THE FISCAL-MILITARY STATE AND THE CATHOLIC MONARCHY
IN THE SIXTEENTH AND SEVENTEENTH CENTURIES

by Zoltán Korpás

SUMMARY

The study aims to present the effects of debates around the military revolution and the fiscal-military state on Spanish historiography. As regards the problem of military revolution, it stresses that while Spanish military changes were among the most influential in the period, these received limited attention from a mostly Anglo-Saxon historiography. Alongside an examination of the emergence of standing land armies, the study also deals with the appearance of the first oceanic and Mediterranean war fleets, and of the first standing units of sea forces. Under the rule of the Habsburgs in the sixteenth and seventeenth centuries, the Catholic Monarchy can be regarded as the first global power in world history and one which, from the perspective of its organisation, was a composite, multi-centred dynastic state. Due to its fragmentation, heterogeneity and geographical reach, the empire constituted, within and outside Europe, a peculiar mixture, the maintenance of which required immense economic efforts. The paper, consequently, analyses the income and expenses of the Catholic Monarchy, the credit system that made the financing of war possible, and also the long-term detrimental effects of loose and consolidated state debt and of the heavy burden of interest attached to them. Since the Catholic Monarchy went through a series of fiscal crises referred to as state bankruptcy between 1556 and 1700, the paper examines in detail the background to the individual suspensions of payment.

A 17–18. SZÁZADI OROSZORSZÁG MINT FISKÁLIS-KATONAI ÁLLAM*

Jelen tanulmány elsődleges célja, hogy kritikai szempontból áttekintse a fiskális-katonai állam koncepció Oroszországra történő alkalmazásának historiográfiáját. Emellett érintőlegesen foglalkozik azokkal a nézetekkel, amelyek az elmúlt néhány évben láttak napvilágot a fogalom általános, európai érvényű relevanciáját illetően. Az utóbbi szempontot kiválóan összefoglalta és kellő részletességgel mutatta be Kenyeres István egy nagy lélegzetű tanulmányában (nagyjából 2012-ig áttekintve a modell által kiváltott vitát)¹, ami indokolatlanná teszi, hogy az ezt megelőző időben keletkezett koncepciókra kitérjek. A Kenyeres által adott historiográfiai áttekintésből világosan kitűnik, hogy a vita eddig döntő részben a *fiskális-katonai állam* terminus két jelzőjére koncentrált, természetesen a két elem közti ok-okozati viszony összefüggésében. Nevezetesen, hogy az úgynevezett *hadügyi forradalom* miként generált bizonyos, az *adó- és pénzügyi igazgatásban* végbement változásokat, főként a direkt adókból származó kincstári bevételek növekedését. Kiindulópontként és a továbblépés megalapozására célszerű hosszabban idézni Kenyeres István sorait arra nézve, hogy a John Brewer által 1988-ban megalkotott fiskális-katonai állam koncepció és terminus milyen karriert futott be: „Brewer után a kifejezést nem csupán a 18. századi Angliára, hanem a korszak más nagyhatalmaira, sőt időben kiterjesztve a 17. század időszakára is elkezdték használni. Tegyük hozzá, hogy ez nem véletlen, hiszen az általa említett »mutatók« nagyon sok korszakban és területen vizsgálhatók. Maga a fogalom divatossá vált, egyre több kontextusban kezdték el használni, ugyanakkor miközben Brewer egy meghatározott állam fejlődésének meghatározó időszakának főbb jelenségeit kívánta ezzel összegezni, *nem alakult ki egy egységes, az európai államfejlődésbe illeszthető, állandó kritériumokkal rendelkező modell*, így nem csodálkozhatunk azon, hogy azt különböző verziókban, egymástól jelentősen eltérő fejlődést bejáró európai államok esetében is használják. A fogalom nem kiforrott voltát jellemzi, hogy a legáltalánosabban használt »fiscal-military state« kifejezés mellett megjelenik a »military-fiscal state« (attól függően, hogy az adott szerző

---

* A tanulmány a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 azonosító számú, A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés című projekt Ludovika Kiemelt Kutatóműhely Programjának Államelméleti alap kutatás 2016–2018 (2016/86 NKE-AKFI) elnevezésű alprogramjának keretében készült.

¹ Kenyeres István: A „fiscal-military state” és a Habsburg Monarchia a 16–17. században. In: Művészet és mesterség. Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére. Szerk. Horn Ildikó et al. Bp. 2016. 91–122., itt 88–89.

az állam melyik jellegét tekinti elsődlegesnek), a »fiscal-naval state«, vagy »fiscal-naval-commercial state« (Anglia esetében) [...], de ezek mellett elterjedt a »military-bureaucratic absolutism« kifejezés is, sőt, amint már utaltunk rá, a hadügyi forradalom mintájára a »fiscal revolution« fogalma is.²

Érdeemes rámutatni azonban, hogy ezekben a vitákban alig vagy egyáltalán nem kapott figyelmet a *fiskális és katonai* területtel összefüggésben az *állam* fogalmának problematikája. Hangsúlyozom, nem a modern államfogalom önmagában való, a politikai gondolkodás hosszú távú folyamatába ágyazott vizsgálatát kérem számon, hanem azt, hogy a *modern államfogalom kialakulásában* volt-e szerepe a korszakban végbement azon változásoknak, amelyek a fiskális-katonai szférát érintették, és ha igen, akkor milyen módon. Ez a kérdésfelvetés, ha más szempontból nem is, a kronológiai egybeesés miatt mindenképpen releváns, hiszen a modern államfogalom terén éppen a 17. század hozott áttörést, és e tekintetben Anglia járt elől.

A fentebb jelzett két problémakör áttekintése után fejtem majd ki saját nézetemet részletesebben azzal a kérdéssel kapcsolatban, hogy milyen fontos európai és orosz viszonylatban egyaránt az államiság kérdésének vizsgálata, valamint azt is, hogy alkalmazható-e a fiskális-katonai állam fogalma Oroszországra. Rögtön jelezni szeretném ugyanakkor, hogy a 18. század vonatkozásában csak az 1725-ig terjedő időszakra nézve érzem magam kompetensnek. Már itt szükségesnek tartom leszögezni: véleményem alapvetően nem változott azóta, hogy a magyar szakirodalomban először,³ sok vonatkozásban pedig a nemzetközi ruszisztikában is az elsők közt vizsgáltam⁴ a fiskális-katonai állam oroszországi problematikáját, ami nemzetközi szakirodalmi visszhangot is kapott.⁵ Az azóta eltelt időben keletkezett művek sem változtatták meg ugyanis azt a meggyőződésemet, hogy az 1654–1725 közti időszakra datálható a fiskális-katonai állam oroszországi létrejötte, a döntő áttörést pedig Nagy Péter uralkodásnak második szakasza, az 1700–1725 közé eső évek hozták meg.

² Uo. 91–122., itt: 98–99. (Kiemelés tőlem: S. E.)

³ *Sashalmi Endre – Varga Beáta*: Oroszország–Ukrajna 1654–1725. In: Kelet-Európa és a Balkán, 1000–1800. Intellektuális-történeti konstrukciók vagy valós történeti régiók? Szerk. Sashalmi Endre. Pécs 2007. 228–260., itt: 247–251., 259–260.

⁴ *Endre Sashalmi*: Russia as a Fiscal-Military and a Composite-Dynastic State 1654–1725 (An outline). In: State and Nation in Russia and East-Central Europe. Ed. Gyula Szvák. Bp. 2009. 132–144.

⁵ *Brian Davies*: Empire and Military Revolution in Eastern Europe. Russia's Turkish Wars in the Eighteenth Century. London–New York 2011. 317. 98. jegyz.; *Chester Dunning*: Were Muscovy and Castile the First Fiscal-Military States? *Quaestio Rossica* 2. (2014) 1. sz. 191–197., itt: 194–195.; *Mikhail A. Kiselev*: State Metallurgy Factories and Direct Taxes in the Urals, 1700–1750. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 16. (2015) 1. sz. 7–36., itt: 9. 2. jegyz.

Oroszország mint fiskális-katonai állam? A koncepció vázlatos historiográfiája

A fiskális-katonai állam terminus elsősorban az angolszász történetírásban nyert teret Oroszország vonatkozásában, míg az orosz nyelvű, illetve az orosz szerzők által publikált irodalom alig tesz említést róla. Ez persze nem jelenti azt, hogy a terminus két eleme – az *adóztatás*, illetve a *fegyveres erők* kérdése (és persze a két elem közti, korábban már említett ok-okozati viszony) – ne került volna a kutatók fókuszába Oroszországban is.

A történeti irodalomban az első szerző Chester Dunning volt, akinél a fiskális-katonai állam kifejezés megjelent az orosz történelem vonatkozásában: éppen két évtizeddel ezelőtt használta a „zavaros időszak” (1598–1613, oroszul az úgynevezett szmuta) néven elhíresült események elemzése kapcsán, majd a kérdés monografikus feldolgozását adó könyvében több ízben is hivatkozott rá.⁶ Dunning konklúziója az, hogy Oroszország már „a 16. század elején egy némi-képp kezdetleges, de igen effektív fiskális-katonai állam volt, amely háborúra és túlélésre volt berendezkedve”.⁷

Valószínűleg James Cracraft volt a következő szerző az angol nyelvű irodalomban, aki Oroszországra alkalmazta a fiskális-katonai állam fogalmát 2004-ben egy olyan könyvben, amelynek címe alapján (*The Petrine Revolution in Russian Culture*) nem várnánk ezt. A szerző – úgy tűnik – nem támaszkodott Dunning munkásságára a fogalomhasználat vonatkozásában, legalábbis nem idézte őt. Helyette Jan Glete egyik klasszikusnak tekinthető művére hivatkozott, és ennek alapján az állandó hadseregek és hajóhadak létezését tette meg kritériumként, minthogy ezek felállítása nemcsak fokozott adóztatást, hanem korábban nem látott szervezőmunkát is igényelt.⁸ Cracraft a fiskális-katonai állam oroszországi létrejöttét a kora 18. századra datálta és Nagy Péter *katonai és kormányzati reformjaihoz* kapcsolta,⁹ melyeknek természetesen fontos kulturális vonatkozásai is voltak – innen ered a két látszólagosan távoli téma összekapcsolása. (A kapcsolat bizonyítására elegendő csak utalni a katonai képzést adó iskolák felállítására.) Bár magának a fiskális-katonai állam fogalmának elemzésébe Cracraft nem bonyolódott bele – hiszen nem ez volt a célja –, hanem bemutatta, hogy Péter reformjai milyen változásokat hoztak

⁶ *Chester Dunning*: The Preconditions of Modern Russia's First Civil War. *Russian History* 25. (1998) 1–2. sz. 119–131.; *Uő*: The Legacy of Russia's First Civil War and the Time of Troubles. *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte* 56. (1999) 132–155.; *Uő*: Russia's First Civil War. The Time of Troubles and the Founding of the Romanov Dynasty. H. n. [University Park] 2001.

⁷ *Dunning*, C. Russia's First Civil War i. m. 19.

⁸ *James Cracraft*: The Petrine Revolution in Russian Culture. Cambridge (USA) 2004. 2–4.

⁹ Uo. 149–150.

a legszélesebb értelemben vett kultúra terén (beleértve az új úgynevezett polgári abc létrehozását, amely a latin abc-hez közelítő betűtípusokat alkalmazott). Mégis olyan figyelemre méltó megállapításokat tett a kérdés kapcsán, amelyeket érdemes továbbgondolni. Ezt magam meg is tettem korábbi írásaiban, illetve látni fogjuk, hogy újabban Enciso A. González is némiképp hasonló értelemben bővíti ki a fiskális-katonai állam fogalmának vizsgálatát.

Nevezetesen arról van szó, hogy Cracraft könyvében érintette magát az *orosz államiság* kérdését is: azt, hogy milyen mértékben lehet a 17. század végi, Péter előtti Oroszországot egyáltalán államnak tekinteni. Cracraft szerint az 1690-es évekig Oroszország „a modern államiság alacsony, vagy korai fokát érte csak el”.¹⁰ Ennélfogva pedig hiányzott az állam „intézményes definíciója”.¹¹ Bár a modern államiság kritériumait a szerző nem adja meg (!), állításának alátámasztására a Külügyi Prikáz Svédországba szökött hivatalnokának, Grigorij Kotosihinnek az 1660-as években készült munkáját idézi bizonyítékként, hangsúlyozva, hogy ebből a kormányzás szerfelett perszonális, a cár személyéhez kötött volta rajzolódik ki Alekszej idején (1645–1676).¹² Cracraft konklúziója a következő: „Alig létezett az állam hivatalos, intézményes megfogalmazása [. . .], amely államot ez a cár úgy uralta, mint egy Isten által neki adott birtokot, oly módon, mintha egy nagy atya és főpap lenne.”¹³ Ennélfogva pedig az állam, amit Péter örökölt – Cracraft szerint – „dinasztikus, patrimoniális és teokratikus jellegű volt”, ami azt erősíti, hogy nem tarthatjuk modern államnak.¹⁴

A fiskális-katonai állam kifejezés megjelent Sergei Bogatyrev 2005-ös tanulmányában, amely írás az általa szerkesztett könyv részeként, Oroszország kialakulását vette górcső alá több szempontból. Bogatyrev az *adóbeszedés hatékonyabbá tételére* utalt a terminussal, a moszkvai Oroszország helyi igazgatásának 16. századi, a központ által kezdeményezett átalakítása kapcsán.¹⁵ Azt emelte ki, hogy azon *újonnan létrehozott, választott helyi tisztségviselők* révén (*zemszkij sztarosztak*), akik az adóbeszedésért lettek felelősek, a kormányzat a 16. század folyamán „a helyi közösségeket a központnak felelőssé téve, a korábban független területeket a moszkvai kormányzat alárendelt régióivá változtatta”.¹⁶ Így érte el a központi hatalom a helyi erőforrásokat, és ez a megoldás „nem különbözött attól, amit a

¹⁰ Uo. 146.

¹¹ Uo. 153.

¹² Uo.

¹³ Uo. (Kiemelés tőlem: S. E.)

¹⁴ Uo. 150.

¹⁵ *Sergei Bogatyrev: Localism and Integration in Muscovy.* In: *Russia Takes Shape.* Ed. Uő. Helsinki 2005. 59–105., itt: 101., 104.

¹⁶ Uo. 104.

fiskális-katonai államok többi uralkodói alkalmaztak”: azaz, hogy „a helyi hivatalnokokra, illetve a helyi elitekre bízta az adók és vámok beszedését”.¹⁷

A fiskális-katonai állam problematikájának és egyben oroszországi relevanciájának nagyobb lélegzetű elemzését jelentette Chester L. Dunning és Norman L. Smith közösen írt 2006-os tanulmánya.¹⁸ Ebben Dunning megerősítette korábbi álláspontját, miszerint már a 16. században megfigyelhetjük a fiskális-katonai állam korai verzióját Oroszországban is. Ugyanakkor a szerzők elsősorban arra koncentráltak, hogy egyrészt az *abszolútizmus* paradigmájából kilépve vizsgálják az európai államfejlődést, másrészt ezzel összefüggésben Oroszország esetében túllépjenek az *abszolútizmus* – *autokrácia* relációján, mint korábban szinte kizárólagos összehasonlítási szemponton. Ez a cél dicsérendő, ha nem járt volna azzal, hogy tulajdonképpen a fiskális-katonai állam fogalmát favorizálva egyúttal elvetették magának az abszolútizmusnak, pontosabban az *abszolút monarchia* koncepciójának a létjogosultságát is, mint az európai államfejlődés vizsgálatának releváns fogalmát.

A fiskális-katonai állam kérdését és Oroszországra való alkalmazhatóságát 2007-ben röviden érintette Cristoph Witzernath, aki lényegében mélyebb elemzés nélkül, de ugyanazt az álláspontot képviselte, mint e sorok szerzője: eszerint a 17. század második fele volt döntő a fiskális-katonai állam kialakulása terén, és Nagy Péter reformjai teljesítették ki azt.¹⁹ Witzernath a terminus „fiskális” oldalán az adóztatható jövedelmek megugrását emelte ki, amit egyrészt annak tud be, hogy „a Nyugat által támasztott kereslet kihívására az orosz fél a kínálat növekedésével válaszolt”, másrészt az orosz gazdaság „egyre növekvő nyitottságát” hangsúlyozza, nem utolsó sorban Svédország felé.²⁰ A „katonai” aspektus terén pedig az 1654–1667 közti háború korábban nem látott költségeire mutatott rá.²¹

Janet Hartley jegyzi azt a hosszú, 2008-ban megjelent tanulmányt, amely a fiskális-katonai államról szóló, európai áttekintést célzó kötetben jelent meg.²² Hartley már a tanulmány elején, mintegy konklúzióként azt a megállapítást teszi, hogy európai összehasonlításban „Oroszország a fiskális-katonai államnak csak gyenge jellegzetességeit mutatta. Oroszország csak addig a mértékig volt *katonai* állam, hogy majdnem állandóan hadban állt, ami nagy terheket rótt az

¹⁷ Uo. 101.

¹⁸ *Chester L. Dunning – Norman S. Smith: Was Early Modern Russia a Fiscal-Military State? Russian History* 33. (2006) 19–44.

¹⁹ *Christoph Witzernath: Cossacks and the Russian Empire 1598–1725*. London 2007. 21–22., 24–25.

²⁰ Uo. 24.

²¹ Uo.

²² *Janet Hartley: Russia as a Fiscal-Military State 1650–1815*. In: *The Fiscal-Military State in Eighteenth-Century Europe*. Essays in Honor of P. G. M. Dickson. Ed. Christopher Storrs. Burlington 2009. 125–146. (Kiemelés tőlem: S. E.)

országra – pénzügyi és emberi erő tekintetében egyaránt –, és ezt a kormányzat kész volt vállalni. *De nem történt alapvető intézményes és politikai változás ebben az időszakban.*[!] Bár az állam számos fiskális és ipari politikai intézkedést vezetett be azért, hogy háborút viseljen, a fiskális és banki struktúrák korlátozott fejlettsége és az orosz iparosodás elmaradottsága aligha engedik meg, hogy Oroszországot fiskális-katonai államnak tekintsük.”²³

Hartley alapvetően a *fiskális* jelzőt kérdőjelezi meg, mégpedig a közvetlen adókból bejövő központi bevételek európai összehasonlításban alacsony részaránya miatt, illetve azért, mert a *katonai költségek* (amelyek szerinte „akár békeidőben, akár háborúban ritkán csökkentek a kiadások fele alá”), nem érték el azt a százalékot, mint Nagy-Britannia vagy Franciaország esetében – bár úgy nyilatkozik, hogy a Habsburg Monarchiával összevethető volt ez az arány a *hétéves háború* (1756–1763) idején.²⁴ Hartley tanulmánya, amint az iménti megállapítás is mutatja, nem mentes az elentmondásoktól, és nem is kapott pozitív visszhangot a nemzetközi ruszisztikában. Kritikájaként elegendő annyit megemlíteni, hogy a *hétéves háború* a 18. század legköltségesebb háborúja volt, és Oroszországgal ellentétben Anglia, valamint Franciaország ezt a háborút nemcsak Európában, hanem több kontinensen vívta. Továbbá nem fogadható el az a megállapítása sem, hogy „nem történt alapvető intézményes és politikai változás ebben az időszakban” Oroszországban, a kormányzati intézményi struktúrárt és az adórendszert, továbbá a hadseregállítást rendszerét ugyanis alapvetően átalakította Nagy Péter, amit önmagában mutat az, hogy halála után nem lehetett visszatérni a régi viszonyokhoz. (E kérdésre a későbbiekben térek ki majd.)

Ugyancsak röviden, de több írásában érintette az orosz fiskális-katonai állam kérdését Brian Davies, aki alapvető munkákat publikált Oroszország 17–18. századi háborúiról.²⁵ Davies is Jan Glete definícióját veszi alapul hangsúlyozva, hogy a fiskális-katonai államok képesek voltak „számottevő erőforrásokat *kiprészíteni* a társadalomból, *centralizálni* ezeket, és a fegyveres erők *komplex szervezetét* létrehozni, amely az uralkodó *közvetlen kontrollja* alatt állt”.²⁶ Davies rámutat, hogy ez a definíció eltávolodott a fiskális, tehát a direkt adókra épülő állam eredeti értelmezésétől: „Ha a *fiskális-katonai állam* kifejezést a legáltalánosabb értelemben használjuk, akkor Oroszország a 18. század elején ugyanúgy egy volt ezek közt, mint ahogy Nagy-Britannia is. Az orosz állam háborúra volt berendezkedve; hadserege és hadiflottája az állami kiadások nagyobb részét tették ki; speciális adókat vezettek be kifejezetten a háború finanszírozására (mint a fejadó vagy a sztrelecadó a 17. században); ezeket az adókat terhesnek ítélték a korban; ezek lehetővé tették egy nagyobb,

²³ Hartley, J.: Russia as a Fiscal-Military State i. m. 126–127. (Kiemelés tőlem; S. E.)

²⁴ Uo. 127.

²⁵ Davies, B.: Empire and Military Revolution in Eastern Europe i. m. 176–179.

²⁶ Uo. 176.

komplexebb állandó hadsereg felállítását; a hadsereg szükségletei önmagukban a legfontosabb mozgatóját képezték a központi és a helyi igazgatás átszervezésének”.²⁷ 1720-ra az orosz hadsereg az egyik legnagyobb volt Európában, a hadi kiadások az 1710–1720-as években a kiadások 78-80%-át tették ki, mint ahogy más nagy európai államokban is.²⁸ Ha tehát így nézzük, akkor Oroszország megfelel a kritériumoknak, ha azonban olyan szempontból vizsgáljuk, hogy a befolyó kincstári jövedelmek nagy része direkt adókból származott-e, akkor viszont nem.²⁹ Ezek az adók ugyanis nem tudták fedezni a hadsereg költségeit, ennélfogva Davies inkább Hamis Scott terminusát tartja megfelelőbbnek, melynek értelmében Oroszország „katonai-fiskális állam” volt.³⁰ Ugyanakkor Davies olyan „uralkodó paradigmának” nevezi a terminust, amely pontosabb definícióra szorul.³¹

Olyan, a jelen problematika minden területére kiterjedő, az angolszász és az orosz történetírás eredményeit feldolgozó, ráadásul komparatív elemzést azonban egyetlen szerző sem adott Oroszországról, mint amit Ágoston Gábor publikált 2011-ben az Orosz Birodalmat az Oszmán Birodalommal összehasonlító elemzésében.³² A tanulmány címében ugyan csak a hadügyi forradalom szerepel, mindazonáltal a szerző a fiskális-katonai állam problematika egészére kitér: bevalottan a „hadügyi, fiskális és bürokratikus-intézményi átalakulásokra fókuszál”.³³ Konklúziója az, hogy míg a 16. században az oszmán szultánok központi kormányzatának nagyobb ellenőrzése volt az erőforrások és a katonai erő mobilizálása felett az orosz cári kormányzattal összehasonlítva, addig a 18. századra ez a helyzet megfordult.³⁴ A 18. század elejére ugyanis „Oroszország jelentősen megerősítette katonai képességeit az oszmánokkal összehasonlítva, egy sor *autokratikus katonai, bürokratikus és fiskális intézkedés révén*, amelyek közül néhányat a tatár és oszmán fenyegetésre adott válaszként találtak ki és alkalmaztak, vagy éppen az oszmán katonai bürokratikus gyakorlatok utánzásaként vezettek be. E folyamat során a Romanov Oroszország egy autokratikus centralizált birodalom lett, amit a történészek »jól kormányzott államként« vagy »fiskális-katonai államként« írnak le.”³⁵

Az orosz szerzők által írt kevés számú munka közül kiemelendő Mihail Kiszeev 2015-ben megjelent, angol nyelvű tanulmánya, aki szintén az alternatív módszerek

²⁷ Uo. 177.

²⁸ Uo.

²⁹ Uo. 178.

³⁰ Uo. 179.

³¹ Uo. 280.

³² *Gábor Ágoston: Military Transformation in the Ottoman Empire and Russia 1500–1800. Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 12. (2011) 2. sz. 281–319.

³³ *Ágoston, G.: Military Transformation* i. m. 282.

³⁴ Uo.

³⁵ Uo. (Kiemelés tőlem: S. E.)

fontosságára hívja fel a figyelmet, azt hangsúlyozva, hogy minden állam más és más volt, ami eltérő megoldásokat eredményezett az erőforrások mobilizálása során.³⁶ Sokatmondó a fogalomnak az orosz történetírásban való előfordulásáról, hogy Kiszzelev orosz szerzőként a fiskális-katonai állam Oroszországra való alkalmazása kapcsán mindössze három szerzőt idéz (Dunning és Hartley mellett saját tanulmányomat). A fogalomhasználat kritikája az ő esetében is elsősorban a *fiskális* elemre vonatkozik, de közvetve magát az államigazgatás szempontját is érinti a hivatali apparátus számának alakulása kapcsán. Kiszzelev rámutat, hogy az erőforrások mobilizálása *nemcsak a direkt adóztatás növelése révén* történhetett meg Péter idején, hanem olyan állami manufaktúrák létesítése által is, amelynek munkaerőjét a jobbgépi robot adta. Ez történt például nagy méretekben Péter alatt az Urálban.³⁷ Másrészt maga a direkt adóztatás növekedése nem járt együtt szükségszerűen a hivatali apparátus ugrásszerű számbeli növekedésével, a 17. század utolsó harmadában ugyanis maguk az adófizetők, a helyi közösségek voltak felelősek az adó begyűjtéséért, amit csak felügyeltek a központi kormányzat kiküldött hivatalnokai, a vojevodák.³⁸ Kiszzelev osztja Jevgenyij Anyiszimov nézetét, miszerint a 17–18. században az orosz kormányzatnak „nem voltak eszközei és módszerei arra, amelyek révén megfelelően meg tudta volna állapítani a népesség adófizetési képességét, illetve, hogy rendszeresen rögzítse a népesség adópontenciáljának változásait”.³⁹ Ez Kiszzelev szerint igaz, azonban leszögezi, hogy a Péter által 1719-ben bevezetett *fejadó* beszedése, ami 1724-től indult, és amely kiváltotta a korábbi 20 fajta (!) direkt adót, „nem követelte meg az államigazgatás bürokratizálódását és professzionalizálódását”. Ezt ugyanis megoldották vagy a földesurak vagy a helyi faluközösségek – az állami parasztok esetében –, akikre Péter idején a *fejadó* begyűjtése nagyrészt hárult.⁴⁰ A nevezett módszer pedig éppen az előbbi tényező, a hatékony és specializálódott államigazgatás hiányára vezethető vissza. Kiszzelev szerint a cél nem az adóbevétel maximalizálása volt, hanem az, hogy a befolyó jövedelem elégséges legyen a hadsereg finanszírozására.⁴¹ Kiszzelev ugyanakkor rámutat arra, hogy az adókból befolyó összeg növekedése önmagában nézve félrevezető lehet. Mert bár „a férfilakosságtól beszedett hivatalos direkt adók hatszorosára növekedtek az északi háború idején”,⁴² az infláció beszámítása lényegesen módosítja ezt az értéket. A Kljucsevszkij által kalkulált inflációval számolva a direkt adókból származó bevétel növekedése reálértéken az 1680–1724 közti időszakban 3,7-szeres volt!⁴³ Ugyanakkor Kiszzelev szerint

³⁶ *Kiszzelev, M.*: State Metallurgy Factories and Direct Taxes i. m. 10.

³⁷ Uo. 19–36.

³⁸ Uo. 18.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Uo.

⁴² Uo. 13.

⁴³ Uo.

Kljucsevskij inflációs számítása téves, és Mironov ártörténeti kutatásaira alapozva úgy véli, hogy 51,6%-os átlagos emelkedést mutat az adóbevétel.⁴⁴ „A katonai mobilitáció csúcspontján pedig a kormányzat 25–90%-kal volt képes növelni a direkt adóztatásból származó bevételeket.”⁴⁵ Ezért a kormányzat más módszerekkel is igyekezett plusz bevételre szert tenni Péter idején. Már 1706-ban megfogalmazódott Andreas Vinnius által az elképzelés, hogy az *exportorientált vas- és rézpar fejlesztéséből* jelentős haszon származhat, ami a merkantilista elvek oroszországi megjelenésének világos bizonyítéka.⁴⁶ Ezt a lehetőséget az Uralban Péter idején (Vinnius által a 18. század elején létrehozott) állami réz- és vasmanufaktúrák termeléséből igyekeztek realizálni, amelyek munkaerejét az állami parasztnak adta.⁴⁷ A vas- és rézexportban rejlő lehetőséget azonban csak 1722-től kezdték kiaknázni, és igazán Péter halála után kezdett nagyobb bevételt jelenteni a kormányzat számára, részben a már meglévő üzemek termelésének növelése, részben új üzemek építése révén.⁴⁸

Chester Dunning 2014-ben újabb tanulmányt publikált a témában, vázlatosan áttekintve a fiskális-katonai állam Oroszországra vonatkozó, angol nyelvű historiográfiáját, egyben megismételve korábbi álláspontját is. Ő is felhívta a figyelmet a fogalom alkalmazása kapcsán az országspecifikus variációk fontosságára, de megerősítette, hogy a koncepció magja kiállja a próbát: „minden fiskális-katonai állam osztozott bizonyos alapvető vonásokban”, és a koncepció „hasznos eszköz az európai államfejlődés összehasonlító vizsgálatában”, „sokkal inkább, mint a divatjamúlt abszolútizmus”.⁴⁹ Oroszország esetében pedig így nyilatkozik: „Véleményem szerint a Moszkvai Oroszország a 16. századra már kimeríti a fiskális-katonai állam ismérveit. Nem szükséges várni a 18. századig.”⁵⁰ A *zavaros időszak* szerinte „megszákitotta ugyan a fiskális-katonai állam kiépülését, de ahelyett, hogy lelassította volna, éppen hogy felgyorsította az államhatalom, a bürokrácia erősödését”.⁵¹

Enciso A. González és a fiskális-katonai állam új megközelítése

A kérdést taglaló sok korábbi szerző véleményével egyezik Enciso A. Gonzálezé, aki 2017-ben publikált munkájában szintén úgy vélekedik, hogy az országok különbözősége miatt a különösségeket, azaz a „kivételeket” (exceptionalities) kell keresnünk a *fiskális-katonai állam* fogalma mint vizsgálati szempont alkalmazása

⁴⁴ Uo. 14.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Uo. 14., 19.

⁴⁷ Uo. 19.

⁴⁸ Uo. 22–23., 25.

⁴⁹ Dunning, C.: Were Muscovy and Castile the First Fiscal-Military States? i. m. 192.

⁵⁰ Uo. 195.

⁵¹ Uo. 196.

során.⁵² González három államot vizsgált: „Spanyolországot és riválisait”, Nagy-Britanniát és Franciaországot a 18. században, azonban a korlátozott mintavétel ellenére általánosan alkalmazható fogalomnak tartja a fiskális-katonai államot, amelynek egy rövid historiográfiáját adja könyvének egyik alfejezetében (*Fiscal-military states: the development of a methodological concept*).⁵³

González frissen megjelent művének megállapításait feltétlenül érdemes megvizsgálni, hiszen azok ma a vita legaktuálisabb kérdéseit foglalják össze. Szerinte ami „a fiskális-katonai állam esetében fontos, az a fogalom azon képessége, hogy kihozza a háború, a pénzügyek, a gazdaság és az intézményes változások közt fennálló sokszínű összefüggéseket”, azaz a katonai kiadások több bevételt tettek szükségessé, eltérő intézményi keretek közt, de ezen adott keretek fennállása ellenére a pénzügyi és intézményi változtatásokat be kellett vezetni.⁵⁴ Más szavakkal, a problémák azonosak voltak, viszont a megoldások különböztek. Adóztatni kellett, de hogy mit, az már nem volt ugyanaz mindenhol, illetve az sem volt adott, hogy milyen módon kell a központi hatalomnak beavatkoznia a gazdaságba, és milyen szektorokban kell az erőforrásokat jobban kihasználni. Összegezve elmondhatjuk, González szerint „a fiskális-katonai állam alapvetően azt az utat jelenti, amelyre az államok azért léptek, hogy a háborúhoz szükséges erőforrásokat előteremtsék”.⁵⁵ González 1650–1815 közé teszi a fiskális-katonai államok kialakulását⁵⁶, és egyben amellet érvel, hogy ennek másik oldala, kiegészítője az úgynevezett szerződő állam (*contractor state*) volt. Amellett, hogy a szerződő állam része volt az előbbinek, „saját jogán volt része annak”.⁵⁷ Míg a fiskális-katonai állam, végletesen leegyszerűsítve arról szólt, hogy miként lehet az erőforrásokat előteremteni, a másik oldal viszont arról, hogy ezt miként költötték el.⁵⁸ A szerződő államot, amit González „precíz fogalomnak” nevez, így definiálja: „az a tevékenység, amelynek során az állam bevonja a magánszektort azon javak és szolgáltatásokat előteremtésébe, amelyek szükségesek ahhoz, hogy az állam biztosítani tudja működését”, hogy a javak és szolgáltatások eljussanak a hadsereghez és a hadiflottához, vagyis harcképesek legyenek.⁵⁹ Ebben pedig alapvető szerepet játszottak a hadivállalkozók, azaz a hadseregellátók.⁶⁰ Bár szorosán véve az úgynevezett szerződő állam nem az állam egy típusa, és szűkebb

⁵² Enciso A. González: *War, Power and the Economy. Mercantilism and State-formation in 18th-Century Europe*. London 2017. 49.

⁵³ González, E. A.: *War, Power and the Economy* i. m. 44–52. González idézi Dunningot és Daviest is, de nem abban a vonatkozásban, hogy Oroszország vajon megfelel-e a fiskális-katonai állam kritériumainak, hanem olyan szempontból, hogy mindketten a fogalom képlékeny voltára utalnak. Uo. 46., 47.

⁵⁴ Uo. 49.

⁵⁵ Uo. 189. (Kiemelés tőlem: S. E.)

⁵⁶ Uo. 190.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ Uo. 189.

⁵⁹ Uo. 127., 186. (Kiemelés tőlem: S. E.)

⁶⁰ Uo. 127.

értelemmel bír, mint a fiskális-katonai állam, mégis fontos vizsgálati szempont González szerint, aki úgy véli, hogy a terminus mára elfogadottá vált.⁶¹

González továbbá rámutat, hogy világossá kell tennünk, mit vizsgálunk: „ha ugyanis kormányzati formákról, politikai alkotmányokról akarunk beszélni, akkor felesleges terminus” a fiskális-katonai állam.⁶² Másrészt Michael Braddicknek az 1550–1700 közti angol államfejlődésre vonatkozó művét⁶³ idézve megjegyzi, hogy a vizsgálat aspektusától függően, azaz, hogy mi is a vizsgálat elsődleges tárgya, ugyanazon állam egyidőben lehet „patriarchális, fiskális-katonai, konfesszionális, dinasztikus”.⁶⁴ Sok tekintetben ez a több szempontú megközelítés Oroszországra is érvényes e korszakban azzal a megszorítással, hogy a patriarchális szemlélet, a cár mint az ország tulajdonosának képzete, sokkal erősebb volt.⁶⁵

Amit szintén érdemes kiemelni Gonzáleznél a vizsgálat új szempontjaként, orosz viszonylatban pedig mindenképpen – anélkül azonban, hogy túldimenzionálnánk ennek jelentőségét –, az nem más, mint a *széles értelemben vett fiskális-katonai állam kiépülése és az államfogalom* terén bekövetkezett előrelépés. Ezt az aspektust azért is tartom figyelemre méltónak, mert González szerint a fiskális-katonai állam „bizonyos mértékig olyan kifejezés, amely az állam mint egész fogalmi megragadásának egyik módozata”.⁶⁶ Ezért is tartom feleslegesnek azt, hogy egyes esetekben a bevett „fiskális-katonai állam” helyett a korábban már említett „fiskális-hadiflotta állam” (Nagy-Britannia), vagy éppen, mint Oroszország esetében, a „katonai-fiskális állam” elnevezéseket használják – de ennek fényében nemcsak szörzálhasogatónak, hanem egyben önellentmondásnak tűnik González *szereződő állam* terminusa is.

Úgy vélem, nem véletlen, hogy éppen a 17. században következett be a döntő előrelépés az államfogalom terén.⁶⁷ A 17. század elején kezdtek Nyugaton az uralkodó által uralt területek együttesét úgy emlegetni, mint az „ő államukat”.⁶⁸ Ugyancsak a 17. században kap először igazán teret Európa-szerte az államérdek fogalma. Ez utóbbi fogalom pedig már Richelieu számára is szorosan összefüggött a fegyveres erők feletti rendelkezéssel a királyi szuverenitás eredőjeként. A bíboros ugyanis azt írta 1627-ben, hogy a királyt kivéve „a jól szervezett és jól kormányzott államokban semmilyen egyénnek nem szabad

⁶¹ Uo. 189–190., 127.

⁶² Uo. 51.

⁶³ *Michael J. Braddick: State Formation in Early Modern England 1550–1700.* Cambridge 2000.

⁶⁴ Idézi González, E. A.: *War, Power and the Economy* i. m. 47., 51.

⁶⁵ A konfesszionális elemnek orosz viszonylatban az orosz egyházszakadás (1666) után van igazán létjogosultsága. A tulajdonosi szemléletre lásd *Sashalmi Endre: Tulajdonosi dinaszticizmus és államfogalom a 17. századi Oroszországban. Századok* 138. (2004) 893–919.

⁶⁶ González, E. A.: *War, Power and the Economy* i. m. 189. (Kiemelés tőlem: S. E.)

⁶⁷ A modern államfogalom kora újkori kialakulására lásd *Sashalmi Endre: A nyugat-európai államfejlődés vázlata.* Bp. 2006. 136., 147. és *Uő: Az emberi testtől az óraműig. Az állam metaforái és formaváltozásai a nyugati keresztény kultúrkörben.* Pécs 2015. 55–105.

⁶⁸ *Martin van Creveld: The Rise and Decline of the State.* Cambridge 1999. 126.

megengedni, hogy nagyobb fegyveres erő felett rendelkezzen, bárki legyen is az illető”.⁶⁹ És míg 1600 táján az uralkodó, 1700 táján már az állam jogainak vizsgálata, azaz az *állam szuverenitása* állt a politikai gondolkodás középpontjában.⁷⁰ A szuverenitás legfőbb jegyének pedig Hobbes 1651-es *Leviatán* című művében a fegyveres erők feletti rendelkezést tartotta.⁷¹ (Ennek bizonyítéka például a *Leviatán* címlapjának ikonográfiája is.)⁷²

A másik fő elem Gonzáleznél az *állam és a gazdaság* kapcsolatának kérdése, ami az úgynevezett merkantilizmusban jelentkezett, és amit ő így jellemez: „Ha úgy értelmezzük a merkantilizmust, mint azt a módozatot, ahogy az *állam szervezi a gazdaságot*, akkor hadviselés, hatalom, állam és merkantilizmus, az iménti sorrendben, szinonim fogalmakként kezelhetők.”⁷³ Ide kívánczok Oroszország vonatkozásban az, amit Kiselev idézett tanulmányából tudunk, hogy az állami bevételek az Oroszországban megjelenő merkantilista elvek alkalmazásának köszönhetően is emelkedtek. Érdekes ebben a vonatkozásban idézni a holland Andreas Vinniusnak a cárhoz írt 1706-os levelét, amelyben a hadi és merkantilista szempontok egyaránt fontosak, de mégis a hadi szükségletek szerepelnek első helyen. Vinnius lakonikusan megemlíti, hogy az általa az Urálban épített négy nagy réz- és vasmanufaktúra kiaknázásában milyen lehetőségek rejlenek: „ki tudnák elégíteni *felsőged katonai szükségleteit*, és valójában az egész országot is; sőt mi több [a rézet és a vasat] nagy haszonnal el lehetne adni más országoknak ezüstért”.⁷⁴ Kiselev úgy kommentálja az idézetet, hogy a bevételtermelés új eszköze „úgy tűnik, mindenféle konkrét háborúra való felkészülés nélkül fogalmazódott meg. Ehelyett az államhatalomra és gazdagságra való általános igényből táplálkozott, amely azonban egy európai geopolitikai rivalizáláshoz kötődött”.⁷⁵ Azaz mégiscsak elismeri a katonai szempontok elsődlegességét.

Visszatérve Gonzáleznek az *állam és a gazdaság* kapcsolatának kérdését érintő koncepciójához, amit ő nem említ ebben a vonatkozásban az nem más, mint *maga a tény*, hogy a *merkantilizmus emelte a gazdaságról való gondolkodást az állam szintjére*. Erre a tényre és a merkantilizmusnak az államfogalom fejlődésében betöltött szerepére korábbi munkámban már rámutattam,⁷⁶ a továbbiakban így ezt ennek alapján összegzem.

Míg a 16. században – és sokak számára még a 17. században is – az *oeconomia* a családi gazdaság és a háztartás vezetését, irányítását jelentette, addig az úgynevezett *merkantilizmus* már *állami szinten szemlélte a gazdaság kérdését, főként a*

⁶⁹ Idézi *Dietrich Gerhard*: Old Europe. A Study of Continuity. New York 1981. 91.

⁷⁰ *William M. Spellmann*: European Political Thought 1600–1700. London–New York 1998. 135.

⁷¹ *Al P. Martinich*: Authorization and Representation in Hobbes’s Leviathan. In: The Oxford Handbook of Hobbes. Eds. Al P. Martinich – Kinch Hoekstra. Oxford 2016. 315–338., itt 319.

⁷² Erre lásd *Sashalmi E.*: Az emberi testtől az óraműig i. m. 73–88.

⁷³ *González, E.*: War, Power and the Economy i. m. 1. (Kiemelés tőlem: S. E.)

⁷⁴ Idézi *Kiselev, M.*: State Metallurgy Factories and Direct Taxes i. m. 19.

⁷⁵ Uo. 19.

⁷⁶ *Sashalmi E.*: Az emberi testtől az óraműig i. m. 104–105.

külkereskedelemre és az országban levő nemesfémállomány védelmére koncentrálna. Az elmélet terén az angol szerzők jártak az élen, de a „politikai gazdaságtan” kifejezés megalkotása egy francia szerző nevéhez fűződik, aki 1615-ben *Értekezés a politikai ökönműről* címmel megjelentetett munkájában fejtett ki merkantilista elveket.⁷⁷ Ez pedig nem mást jelentett, mint hogy az *oeconomia* fogalmát a háztartás szintjéről az állam szintjére emelte fel, tehát az egyén szférájából a köz szférájába. A dolog ugyan egyszerű volt a család–állam régi analógiája miatt (az *oeconomia* államra történő kivetítésében keresendő az *államháztartás* kifejezés eredete is), mégis csak a 16–17. században, és az imént említett kontextusban következett be az a váltás, hogy a gazdaságról immár állami keretekben gondolkodjanak. Gerrard Malynes 1601-ben ezt írta: „a fejedelemnek (aki olyan, mint a családban az atya) meg kell tartania egy bizonyos egyenlőséget a saját királyságai és más országok közti kereskedelemben vagy áruforgalomban, hogy a külföldi áruk ne kerüljenek túlsúlyba (over-ballance) a hazai árukkal szemben”.⁷⁸

A 17. század legfontosabb merkantilista munkáját az angol Thomas Mun írta az 1620-as végén, de csak 1664-ben jelent meg. Könyvének címe a merkantilizmus motója lehetne: „*Anglia kincse a külkereskedelem által, avagy külkereskedelmünk egyensúlyja a mi gazdagságunk alapszabálya*”. Mun könyve azért is fontos, mert meglehetősen szabadon használja a *state* szót egy gazdaságról szóló írásban. A váltóról például azt írja, hogy az olyan módszer, amelynek révén nem kell „egyik államból a másikba nemesfémeket szállítani”, a kereskedelem szabályozása kapcsán pedig úgy nyilatkozik, hogy e téren „a királyok és az államok sok törvényt hoznak, aztán hirtelen hatálytalanítják azokat”.⁷⁹ A Genovai Köztársaságot *Free State*-nek nevezi (ugyanaz lett 1649-ben Anglia elnevezése: *Commonwealth or Free State*), az Egyesült Tartományokról pedig azt írja, hogy a halászatból eredő kereskedelme olyan jelentős, hogy „enélkül aligha maradhatna meg sokáig szuverénnek (in Sovereignty)”.⁸⁰ Ez pedig világosan mutatja, hogy még olyan par excellence politikai fogalomnak, mint a szuverenitásnak is volt – és nem is kevés – gazdasági vonatkozása. Munkáját pedig azzal zárja Mun, hogy a külkereskedelem „az ország kincse” ezért, „oly sok jól kormányzott állam (well-governed States)” nemcsak ösztönzi, hanem védi is a külkereskedelmet, „mint-hogy tudják: az államérdekekben (*reason of state*) alapvető, hogy fenn kell tartani és meg kell védelmezni azt, ami támogatja őket és állapotukat”.⁸¹ 1622-ben Mun egyik angol kortársa pedig úgy nyilatkozott, hogy „az államügyek és a kereskedelem ügye együtt

⁷⁷ *Antoine de Montchrestien: Traité de l'économie politique.* Párizs 1615.

⁷⁸ Idézi *Chi-Yuen Wu: An Outline of International Price Theories.* Auburn 2007. 25.

⁷⁹ *Thomas Mun: England's Treasure by Forraign Trade or the Ballance of our Forraign Trade is the Rule of our Treasure.* London 1664. 94., 140.

⁸⁰ *Mun, T.: England's Treasure by Forraign Trade i. m. 132., 187.*

⁸¹ Uo. 220.

járnak, és össze vannak kötve egymással”.⁸² Ennél egyértelműbb bizonyítékok aligha kellenek a gazdaság és az állam fogalmának szoros korabeli összekapcsolódására.

Ezek a Mun által említett szempontok azért jelentősek, mert az államfogalom fejlődését a politikai gondolkodás konvencionálisan az uralkodói jogok elszemélytelenedése, illetve a szuverenitásfogalom (részben ezzel összefüggő) relációjában vizsgálja. Az idézett források azonban világosan bizonyítják, hogy a modern államfogalom kialakulásának vizsgálata nem nélkülözheti a gazdaság új értelmezésének bevonását. Valószínűleg a történelmen mint diszciplínán belüli néha túlzott specializálódás, és más területek eredményeinek figyelmen kívül hagyása kölcsönösen mindkét oldalról – mind a politikai gondolkodás, mind a fiskális-katonai állam kutatásának művelői részéről – az oka annak, hogy ezt az összefüggést mindeddig nem aknázták ki kellőképpen. Célszerű lenne ebből a szempontból áttekinteni például, hogy *a szuverenitás jegyeinek felsorolásába* milyen elemek tartoznak a kora újkorban, és ebben milyen súllyal szerepelnek azok, amelyek közvetlenül a *gazdaságra vonatkoznak* nemcsak a szuverenitás kora újkori klasszikusainál (Bodin, Hobbes), hanem az úgynevezett reprezentáns szerzőknél is. Tehát azon politikai gondolkodóknál, akik ugyan nem újították meg a politikai gondolkodást, de éppen ezért a korszellemre jellemzőbb nézeteket fejtettek ki.

Az orosz államiság és az orosz fiskális-katonai állam kérdése, 1654–1725

A fiskális-katonai állam fogalma nézetem szerint alapvetően a következő elemeket foglalja magában: egy állandó, békeidőben is nagy létszámú (több tízezer főt számláló vagy azt jóval meghaladó) hadsereg létrejötte, ami a tengeri hatalmak esetében kiegészül a hadiflottával; a hivatalviselők (ha örökíthető, eladható hivatalról van szó)/hivatalnokok (ha elmozdíthatók voltak) számának rövid időn belüli ugrásszerű növekedése; a társadalom erőforrásainak fokozott igénybevétele ezen költségek fedezésére, akár gazdaságon kívüli kényszerek (robotmunka, kötelező beszállásolás stb.), akár gazdasági kényszerek, azaz a direkt vagy közvetett (fogyasztási) adók révén; a gazdaságba való növekvő központi beavatkozás az adóalap növelésére (merkantilista gazdaságpolitika); az egyház javainak igénybevétele az uralkodó által a megnövekedett hadi kiadások finanszírozására.

Ez a definíció világosan mutatja, hogy a fiskális-katonai állam *nem a politikai struktúra* leírására szolgáló fogalom, azaz nem olyan kategória, amely a

---

⁸² Idézi Aaron Kitch: *Political Economy and the States of Literature in Early Modern England*. Farnham 2009. 4.

kormányforma kérdésére vonatkozik – amint erre korábban rámutattam,⁸³ és amit González is hangsúlyoz. Egyetértve Gonzálezzel, nem jó megközelítés az, ha az abszolutizmus helyettesítőjeként akarjuk használni a fiskális-katonai állam fogalmát: az „abszolutizmus, merkantilizmus, fiskális-katonai állam kétségkívül egymáshoz kapcsolódó fogalmak, de ugyanakkor különböznek is egymástól”.⁸⁴ *Mindazonáltal meggyőződésem szerint nem lényegtelen, hogy a fiskális-katonai állam milyen kormányforma keretében realizálódott.*⁸⁵ Éppen ezért röviden fel kell vázolni az orosz politikai berendezkedés sajátosságait.

Oroszországban – egyetértve Cracrafttel – a kormányzás a 17. század végén is erősen patrimonális és teokratikus alapokon nyugodott.⁸⁶ Az isteni szankciót élvező patrimonális hatalomfelfogásnak és az ennek megfelelő hatalmi berendezkedésnek, amely nem tartalmazott valódi jogi-intézményes korlátokat, számos előnye volt az uralkodó számára.⁸⁷ Abból a meggyőződésből, hogy az ország (és elvileg benne minden és mindenki) a cár tulajdona, illetve a korlátozó intézmények hiányából az következett, hogy a cár „majdnem tetszése szerint” vehette igénybe a társadalom erőforrásait és vethetett ki adókat.⁸⁸ Továbbá igen *nagymértékben vehette igénybe az alattvalók személyes szolgálatát* is: „A moszkoviták hitték, hogy minden embernek, társadalmi állásra való tekintet nélkül, kötelessége bizonyos minőségben szolgálni a cárt.”⁸⁹ Mindezek miatt a fiskális-katonai állam kiépítése kevesebb belső problémát okozott, mint Nyugaton, ahol a korporációk és a regionalizmus, valamint rendi előjogok korlátozták az uralkodókat és kormányzatokat.⁹⁰ Ugyanakkor az autokrácia a gazdasági vállalkozás szabadságát is alapvetően korlátozta: a felülről jövő kényszerítés és az általánosan kötelező szolgálat társadalomba ivódott mentalitása, ha nem is zárta ki teljes mértékben, de erős korlátok közé szorította az alattvalókkal (a gonzálezi és politikai értelemben is) „szerződő állam” lehetőségét.

Az első nagyobb kihívás a moszkvai Oroszország számára az 1654–1667 közt, a lengyelekkel és a svédekkel vívott háború volt. Oroszország ugyanis egy kb. 40 ezer főnyi hadsereggel lépett be háborúba, amely eleinte főként a katonai szolgálókból

⁸³ *Sashalmi Endre: A nyugat-európai államfejlődés vázlata.* Bp. 2006. 136., 147.; *Sashalmi E.: Az emberi testtől az óraműig* i. m. 213.

⁸⁴ *González, E.: War, Power and the Economy* i. m. 46.

⁸⁵ *Sashalmi E. – Varga B.: Oroszország–Ukrajna 1654–1725.* i. m. és *Sashalmi, E.: Russia a Fiscal-Military* i. m.

⁸⁶ *Cracraft, J.: The Petrine Revolution in Russian Culture* i. m. 153.

⁸⁷ E kérdésre részletesen lásd *Sashalmi Endre: Az autokrácia problémája.* In: *Sashalmi E. – Varga B.: Oroszország–Ukrajna 1654–1725.* i. m. 196–200.

⁸⁸ *Marshall Poe: A People Born to Slavery. Russia in Early Modern European Ethnography 1476–1748.* Ithaca 2000. 222.

⁸⁹ *Poe, M.: A People Born to Slavery* i. m. 223.

⁹⁰ Uo. 220.

(pomescsikokból) állt, és végül egy megközelítőleg 100 ezres hadsereggel jött ki belőle, amelyben már az úgynevezett új típusú ezredek voltak többségben. A déli határ mentén a tatárok ellen 1635–53 között kiépített Belgorod védelmi vonal (amelynek őrsége 1636-ban 17 ezer fő volt)⁹¹ költségei, a század közepének háborúi, valamint az 1677–1681 között dúló oszmán–orosz háború az adóalapot képező egységek újragondolását tették szükségessé, ami 1678 után nem a földterület mérete, hanem a háztartás nagysága lett.⁹² A tovább növekvő adóterhek alól azonban az adófizető népesség a nagyobb lélekszámú háztartások létrehozásával igyekezett kibúvót keresni, így a háztartások száma, és ezzel együtt a belőle befolyt adó is csökkent. Ezt (is) igyekezett kiküszöbölni Nagy Péter a fejadó bevezetésével, amit 1724-től szedtek.

A háborús kiadások növekedése és az erőforrások mozgósítása a hivatali apparátus létszámát is megemelte. Ez Oroszországban a 17. század közepén még megdöbbentően alacsony volt: összesen 1611 személy dolgozott a központi (837) és a helyi (774) kormányzatban együttvéve.⁹³ Az 1690-es években azonban e szám már 4657-re rúgott, és ebből 2739 volt a központi apparátus létszáma, 1918 pedig a helyi kormányzaté.⁹⁴ Jelzésértékűnek tartom, hogy a prikázok közül a hadsereg és a katonai szolgálók ügyeivel foglalkozók önmagukban több mint 2000 embert tettek ki.⁹⁵ A 17. század második felében – 1660–1690 között – tehát jelentős, majdnem háromszoros növekedés következett be az államapparátus létszámában.⁹⁶ Ez megfelel a nyugat-európai trendeknek, ahol a fiskális-katonai állam kiépülése szintén a hivatali apparátus jelentős emelkedését vonta maga után már a 17. században, de országoként különböző időszakokban. Mindazonáltal európai összehasonlításban Oroszország még így is mérhetetlenül rosszul állt: a kortárs Franciaországban (ahol a nagy létszám-emelkedést a harmincéves háború hozta) XIV. Lajos legalább 65 000 hivatalviselőre támaszkodhatott a 17. század végén. Igaz, ott jogi végzettséggel kellett rendelkezniük, és nem lehetett elmozdítani őket, mert vásárlás vagy öröklés útján szerezték a hivatalukat.

Bár a hivatalnokok létszáma a 17. század végén Oroszországban mind abszolút értékben, mind a lakosság számarányához viszonyítva – különösképpen pedig az ország méreteihez képest – csekély volt, a század második felében a prikázok személyi állományában történt növekedés nem maradt észrevétlen, és

⁹¹ *Ágoston, G.*: Military Transformation i. m. 289.

⁹² *Brian Davies*: Muscovy at War and Peace. In: The Cambridge History of Russia I. Ed. Maureen Perrie. Cambridge 2006. 486–519., itt: 510., 518.

⁹³ *Natalia Fjodorovna Gyemidova*: Szluzsilaja bjurokratija v Rossziji XVII veka i jeja rol v formirovanyiji abszoljutyizma. Moszkva 1987. 37.

⁹⁴ *Gyemidova, N. F.*: Szluzsilaja bjurokratija v Rossziji i. m. 38.

⁹⁵ *Simon Dixon*: The Modernisation of Russia 1676–1825. Cambridge 1999. 132.

⁹⁶ *Gyemidova, N. F.*: Szluzsilaja bjurokratija v Rossziji i. m. 38.

már a kortársaknak is feltűnt. Különösen érdekes ebből a szempontból egy bizonyos Avraamij szerzetesnek a korabeli viszonyokat, illetve Nagy Péter viselkedését érintő kritikája, mely kritikában fontos helyet kapott, hogy a cár elhanyagolja a kormányzati feladatokat, ami pedig Istentől rendelt kötelezettsége lenne.⁹⁷ Avraamij, akinek szavai éppen azért jelentősek, mert korábban az egyik prikáz hivatalnok volt, többek közt szóvá tette, hogy mennyire megszaporodott az úgynevezett *gyák*ok (titkárok) és segítők létszáma, ugyanakkor megróttta Pétert viselkedéséért, hogy „felhagyva államának bármiféle kormányzásával (pravlenyje goszudarsztva)” azt egy korrump személyre bízta.⁹⁸ Továbbá kritizálta Pétert, hogy nem törődik a cári hivatás legfontosabb teendőjével, nevezetesen „amire az *egész államban* az ő vezetése alatt álló embereknek szüksége van”, azaz a bíraskodásra a legalkalmasabb személyeket jelölje ki. Így pedig az a helyzet áll elő, hogy a hivatalnokok igazságtalanul ítélnék és „tönkreteszik az államot”.⁹⁹ Úgy vélem, hogy a hivatalnokok, azaz modern(izáló) szóval élve az államapparátus létszámának növekedése, és a *goszudarsztvo* jelző nélküli, az intézményesség felé mutató használata közt összefüggés lehet.¹⁰⁰ A kormányzati apparátus növekedése ugyanis az államot mondhatni jobban érzékelhetővé, jobban láthatóvá tette az alattvalók számára,¹⁰¹ amely növekedés egyenes következménye volt a háborús költségek miatt megnövekedett adók beszédéséhez szükséges kormányzati átalakításoknak.

Az igazi kihívás azonban az 1700-as narvai vereséggel érkezett el Oroszország és Péter számára. A katasztrófális vereség okozta sokk és a fenyegetettség érzése a fiskális-katonai szempontok dominanciáját eredményezte. Péter számára ugyanis az állam érdeke e szempontok maradéktalan érvényesítését és az ilyesfajta szükségletek kielégítését jelentette. Ennek megfelelően Péter alatt az adóprés fokozódása és a hadügyi költségvetés arányának drámai emelkedése volt a tendencia. Minden más a fiskális-katonai szempontok függvénye volt, illetve ezeknek rendelődött alá. Figyelembe kell venni, hogy Oroszország 1700–1725 közt csak 1724-től nem állt hadban valamely hatalommal: a nystadi béke után ugyanis 1722–1723-ban a perzsákkal vívott háborút. A cár 1701-ben kiadásainak valószínűleg még csak valamivel több mint felét (51,5%-át) költötte katonai célokra, de 1724-ben már 70,4%-át – ami megfelelt a nyugat-európai tendenciáknak, ugyanakkor a közbeeső években ez a mutató 80-85% között mozgott, sőt egyes vélemények szerint

⁹⁷ *Sashalmi Endre*: Útban egy új hatalmi ideológia felé. A moszkvai hatalomfelfogás elemei és nyugati hatások „Avraamij szerzetes füzetében” (1696). *Aetas* 18. (2003) 1. sz. 78–93., itt: 85–87.

⁹⁸ Uo. 86.

⁹⁹ Uo.

¹⁰⁰ *Sashalmi, E.*: *Russia a Fiscal-Military and a Composite-Dynastic State* i. m. 136.

¹⁰¹ Ez különösen fontos Oroszország vonatkozásában, ahol az államról való gondolkodás – ellentétben a Nyugattal – kezdetleges volt a 18. század előtt. Az állam ugyanis „láthatatlan”, ezért meg kell személyesíteni, hogy láthatóvá váljon, ami akár az uralkodóban vagy az állam hivatalnokában is testet ölthetett. Erre a hermeneutikai problémára lásd *Sashalmi, E.*: *Az emberi testtől az óraműig* i. m. 15–21.

esetenként jóval meg is haladta ezt.¹⁰² (A katonai kiadások abszolút nagyságrendje is emelkedő volt a Péter alatt végbement gazdasági növekedés miatt.) Ha tehát Péter reformjairól beszélünk, akkor a reformokat ilyen összefüggésben kell szemlélünk.

Péter egy nagy létszámú állandó hadsereget hozott létre: a reguláris egységek létszáma már 1711-ben 170 000 fő körül volt,¹⁰³ valamint szó szerint a semmiből teremtette meg az orosz balti flottát, amely halála idején nagyobb volt (kb. 28 000 fő), mint a svéd- és a dán flotta együttesen.¹⁰⁴ Az állandó hadseregek és a hadiflották pedig Glete szerint a fiskális-katonai állam legfőbb mutatói és fokmérői voltak Európaszerte. A költségek fedezése óriási problémát okozott Péter számára. Már említettem, hogy a 20 különféle („bizarr és heterogén”)¹⁰⁵ adó miatt – mint például a házak ablakainak száma után, vagy a tradicionális orosz viseletre, illetve a sütyhámra kivetett adó –, valamint a háztartások számának csökkenése következtében szükség volt a direkt adók racionalizálására, amiket a felnőtt férfinepességre kirótt (már említett) fejadóval váltottak ki. Leginkább talán a *pribilscsikek* foglalkoztatása mutat rá a lényegre: ezek az emberek azért kapták a fizetést a fejadó bevezetése előtt, hogy különféle adófajtaikat gondoljanak ki. Jól mutatja az adóterhek növekedését az is, hogy a baskírok közt olyan álhírek kaptak lábra, hogy a szemük után is adót kell fizetniük, mégpedig eltérő tarifát, attól függően, hogy fekete vagy szürke szeme van az illetőnek.¹⁰⁶ Péter ugyanakkor az egyház vagyonát is igénybe vette a háborús kiadások fedezésére. 1701-ben létrehozta a *Kolostori Prikázt*, hogy felügyelje az egyházi jövedelmeket, de kölcsönöket is kért háborús célra egyháziaktól, amiket azután nem fizetett vissza.¹⁰⁷

Péter a központi igazgatást végző több tucatnyi *prikáz* helyébe kollégiumokat hozott létre, melyek száma mind az ő uralkodása, mind utódai alatt változott, de Péter alatt sohasem érte el az általánosan emlegetett tizenkettőt.¹⁰⁸ A funkcionális elven alapuló svéd mintájú kollégiumok felállítása, melyek közül a *legfontosabbak a Külügyi, a Hadügyi, a Tengerészeti Kollégium* voltak, céljukat tekintve már a racionális alapon nyugvó intézményes irányítás felé mutattak, de erre az intézkedésre sokáig kellett várni. A kollégiumok felállításáról szóló ukáz csak 1717 decemberében született meg (ebben 9 kollégium szerepelt), a valóságban pedig csak 1719–1720 folyamán kezdtek el működni.¹⁰⁹ Fontos azonban, hogy a fejadó, valamint a kol-

¹⁰² Dixon, S.: *The Modernisation of Russia* i. m. 61.

¹⁰³ Lindsey Hughes: *Russia in the Age of Peter the Great*. New Haven 1998. 71.

¹⁰⁴ Az azovi flotta felállítása is Péternek volt köszönhető, de ezt az 1711-es pruti veresége után le kellett szerelnie Azov elvesztése miatt.

¹⁰⁵ Matthew Smith Anderson: *Peter the Great*. London–New York 1996. 107., 336.

¹⁰⁶ Uo. 107–108.

¹⁰⁷ Hughes, L.: *Russia in the Age of Peter the Great* i. m. 106.

¹⁰⁸ Szvák Gyula – Jevgenyij Vasziljevics Anyiszimov: *IV. Iván – I. Péter*. Bp. 2004. 273.

¹⁰⁹ Nyikolaj Petrovics Jeroskin: *Ocszerki isztorii goszudarsztvennih ucszrezszenyij dorevoljucionnoj Rosz-sziji*. Moszkva 1960. 99–100.

légiumok annak ellenére megmaradtak, hogy Péter halálakor meglehetősen friss képződmények voltak. Ugyancsak fontos, hogy számszerűleg azok a kollégiumok alkották a többséget, amelyek feladata a pénzügyek és a gazdaság egyes területeinek (például Kereskedelmi Kollégium) irányítása volt.¹¹⁰ *A kollégiumok elnevezései önmagukban is jól mutatják a péteri államgépezet fiskális-katonai jellegét.*

Péter alatt a hivatalnokok létszáma is megnövekedett. A központi kormányzat létszáma erősen fluktuált, és uralkodásának végén nem sokkal volt magasabb, mint a 17. század végén, a régi *prikáz* rendszer idején. 1711-ben 1906, 1715-ben 1396, míg 1721-ben 3101 főt számlált a központi igazgatás, a fluktuáció oka pedig az átszervezés volt.¹¹¹ A helyi kormányzat létszáma ugyanakkor 1715-ben 5478 fő volt,¹¹² ami lényeges növekedést jelentett az 1690-es időszakhoz képest, ugyanis majdnem megháromszorozódott. Ha tehát a 17. század közepi helyzetet vesszük alapul, akkor 1715-re a hivatalnokok összlétszáma (6874) több mint négyszeresére nőtt. A bürokrácia költségei ugyanakkor már 1715 és 1721 között meghaladták a kétszeres növekedést.¹¹³ 1726-ban már 7613 volt az államapparátus összlétszáma (2767 a központi, 4646 a helyi igazgatásban),¹¹⁴ ami tovább növekedett a 18. században, így 1755-ben 10 550, 1763-ban pedig 16 500 főt számlált.¹¹⁵

Az államiság jegyeit Oroszország esetében Péter reformjai erősítették meg,¹¹⁶ de Avraamij példáján láthatjuk, hogy a 17. század utolsó évtizedei sem múltak el nyom nélkül az államfelfogás terén. Azaz, már azt megelőzően is érzékelhető volt egy elmozdulás, hogy Péter a nyugatosítás útjára lépett volna. Ugyanakkor tény, hogy az 1710-es évektől kezdődően a cár egy új kormányzati rendszert hozott létre. Péter egy olyan típusú kormányzati gépezetet akart, amely mintegy óraműként az uralkodó állandó személyes beavatkozása nélkül, „az uralkodó távollétében is működik (például amikor ő hadjáraton van)” a hivatali funkciók pontos meghatározása révén: ezt a fajta államot illetve ő maga a *reguljarnoje goszudarsztvo*, azaz *(jól) szabályozott állam* elnevezéssel.¹¹⁷ Ennek a kormányzati gépezetnek a központja a Szenátus, alapvető elemei pedig „a szigorúan funkcionális” alapon létrehozott kollégiumok voltak.¹¹⁸ Az államépítés ezen gyakorlati, intézményi vonatkozásait semmiképpen nem szabad figyelmen kívül hagyni, ha Péter idején (az oroszban az állam jelentést felvevő) a *goszudarsztvo* fogalmában végbement változást vizsgáljuk. Mindeközben azonban nem történt olyan módosulás a politikai

¹¹⁰ Dixon, S.: The Modernisation of Russia i. m. 129.

¹¹¹ Nyikolaj Andrejevics Medusevszkij: Utverzsgyenyije abszoljutyizma v Rossziji. Moszkva 1994. 298.

¹¹² Medusevszkij, Ny. A.: Utverzsgyenyije abszoljutyizma v Rossziji i. m. 298.

¹¹³ Uo.

¹¹⁴ Ágoston, G.: Military Transformation i. m. 312.

¹¹⁵ Dixon, S.: The Modernisation of Russia i. m. 132.

¹¹⁶ Cracraft, J.: The Petrine Revolution in Russian Culture i. m. 156–158.

¹¹⁷ Geoffrey Hosking: Russia and the Russians. A History. London 2000. 202.

¹¹⁸ Hosking, G.: Russia and the Russians i. m. 202.

rendszerben, mint Nyugat-Európában, ahol 1725-re részint abszolutizmust (ennek mintaaországa Dánia volt), kivételként pedig (Nagy-Britannia) alkotmányos monarchiát eredményezett a fiskális-katonai állam kiépülése, illetve voltak olyan területek, ahol megmaradt a rendi hatalommegosztás. Oroszországban azonban fennmaradt, sőt meg is erősödött az autokrácia: nézetem szerint az *autokratikus fiskális-katonai állam* elnevezést célszerű Oroszországra használni. A hatalom autokratikus volta adta ugyanis a fiskális-katonai állam kiépítésére tett intézkedések specifikus jellegét. Így például mind az állami, mind a magántulajdonban levő manufaktúrák esetében a bérmunka helyett Péter idején és utána is robotot alkalmaztak. Ráadásul az Urálban az állami parasztok esetében a pénzben fizetendő fejadót az 1720-as évek végére teljes egészében robotra változtatták át, és ahogy azt várni lehetett, ennek mennyisége is növekedett.¹¹⁹

A Nagy Péter által bevezetett hadügyi reformok, amelyeket a svédek ellen vívott nagy északi háború (1700–1721) tett szükségessé, olyan mélységű változásokat eredményeztek nemcsak az adóztatásban, hanem magában az államigazgatás szervezetében is, hogy halála után már e téren sem lehetett visszatérni a korábbi állapotokhoz. Ez pedig Oroszország példáján keresztül megerősíti González azon álláspontját, hogy a fiskális-katonai állam problematikájának vizsgálatát a korábbiakhoz képest szélesebb perspektívába kell helyezni.

RUSSIA IN THE SEVENTEENTH AND EIGHTEENTH CENTURIES AS A FISCAL-MILITARY STATE

by Endre Sashalmi

SUMMARY

The paper explores the question of whether the concept of the fiscal-military state can be applied to Russia, concentrating on the period from 1654 to 1725, when the decisive changes took place that, taken together, amount to the features generally associated with that concept. Following a brief introduction, the paper is divided into three major parts. The first surveys the historiography of the theory of the fiscal-military state as related to Russia. The second part analyses and summarises the novel approach applied in the recent book of Enciso A. González (*War, Power and the Economy. Mercantilism and State-formation in 18th-Century Europe*. London 2017), while the third describes the fiscal and military reforms that were introduced in Russia. Alongside these themes, the problem of defining the state itself is given outstanding attention.

¹¹⁹ Kiselev, M.: State Metallurgy Factories and Direct Taxes i. m. 24–25.

Kenyeres István – Pálffy Géza

A HABSBERG MONARCHIA ÉS A MAGYAR KIRÁLYSÁG HAD- ÉS PÉNZÜGYIGAZGATÁSÁNAK FEJLŐDÉSE A 16–17. SZÁZADBAN

Modellek és értelmezési lehetőségeik

Bevezetés: fiskális állam, hadügyi fejlődés
és fiskális-katonai állam a kora újkori Európában

Az alábbi tanulmány célja, hogy a 16–17. századi Habsburg Monarchiát, azon belül a Magyar Királyságot a hazai történeti irodalomban már jól ismert hadügyi forradalom és annak államfejlődésre gyakorolt hatása, valamint az újabban az európai történetírásban egyre jelentősebb szerepet kapó, ám a magyar történettudományban még kevésbé ismert fiskális-katonai állam modellje kapcsán tegye a vizsgálat tárgyává. Míg a fiskális-katonai állam modelljének egyfajta különleges előképeként is értelmezhető hadügyi forradalom elmélete és a körülötte kibontakozott vita Magyarországon is jól ismertnek számít, sőt a kérdéskörben releváns magyar hozzászólásokra is akad példa,¹ addig a fiskális-katonai állam modellje mindez ideig jóval kevesebb figyelmet kapott a hazai történetírásban.²

A fiskális-katonai állam elmélete lényegében az 1990-es években nyert teret, főként az angolszász történetírásban. A fogalom megalkotója John Brewer volt, aki *The Sineus of Power: War, Money and the English State* címmel 1989-ben megjelent, a brit katonai nagyhatalom kialakulásának időszakát (1688–1783) vizsgáló munkájában használta a kifejezést. Brewer a brit gyarmatosító államot vizsgálta, és ennek keretében úgy látta, hogy e kifejezéssel írható le megfelelően a 17. század végétől kialakuló, de alapjában véve a 18. században kikristályosodó, a béke és háború idején állandó hadsereget, haditengerészetet fenntartó, annak kiszolgálására,

---

¹ *Ágoston Gábor*: Történetírás és hadtörténetírás. Gondolatok a professzionális és népszerű angolszász hadtörténetírásról. In: *Uő*: Európa és az oszmán hódítás. Bp. 2014. 143–156., itt: 148–149. A tanulmány első megjelenése *Hadtörténelmi Közlemények* 119. (2006) 524–537. Lásd még összegezve B. Szabó János e számban közölt tanulmányát.

² *Szabalmi Endre*: A nyugat-európai államfejlődés vázlata. H. n. [Bp.] 2006. 128–150.; *Uő*: Az emberi testtől az óraműig. Az állam metaforái és formaváltozásai a nyugati keresztény kultúrkörben, 1300–1800. Pécs 2015. 196–218.; *Kenyeres István*: A „Fiscal-Military State” és a Habsburg Monarchia a 16–17. században. In: *Művészet és mesterség. Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére I–II.* Szerk. Horn Ildikó et al. Bp. 2016. I. 91–122.

szervezésére és irányítására jelentős létszámú bürokráciát foglalkoztató, a hadi gépezet finanszírozására képes, szofisztikált pénzügyi rendszert fenntartó, de az egyes társadalmi érdekcsoportok támogatását is bíró, konszenzusos brit állam.³

Brewer elmélete megfelelő alapot kínált a hadtörténészek felől érkező hadügyi forradalom és a gazdaságtörténészek által vizsgált fiskális állam modelljeinek összehangba hozására, így nem véletlen, hogy a kifejezés nagy karriert futott be az elmúlt negyedszázadban.⁴ Ugyanakkor a fiskális-katonai állam kifejezés – Brewer elméletétől némileg függetlenül is – különböző formákban széles körben terjedt el az ókortól a 20. századig terjedő időszakok igencsak különböző államainak és rezsimjeinek jellemzésére, az ókori Kínától a 19. századi Egyesült Államokon át a 20. századi Etiópiáig.⁵ A kora újkori–újkori Európa államfejlődését vizsgáló munkákban is egyre inkább szerepet kapott a fiskális-katonai állam, mint a dinasztikus állam egyik különleges megjelenési formája.⁶ Annyi következtetést levonhatunk az elmúlt időszak nemzetközi kutatási eredményei alapján, hogy a fiskális-katonai állam paradigmáját a többség a 17. század közepétől, de jellemzően a 18. századtól tartja meghatározónak az európai államfejlődés szempontjából.⁷ Érdemes azt is megemlíteni, hogy az elmúlt időszakban a fiskális-katonai állam fogalom egyfajta kiegészítéseként megjelent a szerződő állam (*contractor state*) elmélete is. Ez utóbbi a kérdéskört főként a katonai kiadások felől vizsgálja, azaz míg a fiskális-katonai állam elsődleges jellemzőjének az anyagi, fiskális stb. erőforrások növelését, szervezését és katonai célokra való mobilizálását tartja meghatározónak, a szerződő állam a katonai feladatok privatizálását véli meghatározónak, például hadi vállalkozók, később a hadiipari vállalatok megjelenését.⁸

Miként a hadügyi forradalom és a fiskális állam témakörét tárgyaló nemzetközi (főként angolszász) kutatások egyáltalán nem, vagy csak alig foglalkoztak

³ John Brewer: *The Sinews of Power: War, Money and the English State, 1688–1783*. New York 1989. Újabban lásd *Uő: Revisiting of The Sinews of Power*. In: *The British Fiscal-Military States, 1660-c. 1783*. Eds. Aaron Graham – Patrick Walsh. London–New York 2016. 27–33.

⁴ A jelentős mennyiségű irodalomból két összefoglaló jellegű alapmunkát említenk: *The Rise of the Fiscal State in Europe c.1200–1815*. Ed. Richard Bonney. Oxford 1999. és *The Rise of Fiscal States: A Global History, 1500–1914*. Eds. Bartolomé Yun Casalilla – Patrick K. O'Brien. New York 2012.

⁵ A kérdéskör szakirodalmára összefoglalóan lásd *Kenyeres I.: A „Fiscal-Military State”* i. m. 95–101.

⁶ *Sashalmi E.: Az emberi testtől* i. m. 182–196., illetve lásd még a szerző e számban közölt tanulmányát.

⁷ *War, State and Development. Fiscal-Military States in the Eighteenth Century*. Ed. Rafael Torres Sánchez. Pámploma 2007.; *The Fiscal-Military State in Eighteenth-Century Europe. Essays in Honour of P. G. M. Dickson*. Ed. Christopher Storrs. Burlington 2009.; *The British Fiscal-Military States* i. m.; *Rafael Torres Sánchez: Constructing a Fiscal-Military State in Eighteenth-Century Spain*. Aldershot 2015.

⁸ *David Parott: The Business of War. Military Enterprise and Military Revolution in Early Modern Europe*. New York 2012. 286–304.; *Rafael Torres Sánchez: Military Entrepreneurs and the Spanish Contractor State in the Eighteenth Century*. Oxford 2016.; *Enciso A. González: War, Power and the Economy. Mercantilism and State-formation in 18th-Century Europe*. London 2017. Lásd még Sashalmi Endre e számban közölt tanulmányát.

a 16–17. századi közép-európai Habsburg Monarchiával, úgy a fiskális-katonai állam elméletét kutatók számára sem szolgált a bécsi központú összetett államalakulat vizsgálati terepül.⁹ Szinte emblemikus ugyanakkor az amerikai származású, de Bécsben dolgozó William Godsey 2018-ban *The Sinews of Habsburg Power: Lower Austria in a Fiscal-Military State 1650–1820* címmel megjelentetett kötete.¹⁰ Godsey címválasztása egyértelműen utal Brewer alapmunkájára, és ez az első monográfia, amely a Habsburg Monarchiának legalább egy területét a fiskális-katonai állam működése szempontjából vizsgálja. E munkájában elsősorban a 18. századra, azaz a Habsburg Monarchia valóban európai nagyhatalmi időszakára koncentrálnak, és elsősorban az alsó-ausztriai rendek és kormányzat működését állítja vizsgálati középpontjába. Ugyanakkor a 16–17. századi Habsburg Monarchia vonatkozásában a hadügyi forradalom államfejlődésre gyakorolt hatása és a fiskális-katonai állam szempontjából való értékelése továbbra is várat magára.

Tanulmányunk a fenti kérdéskörben megjelent külföldi és hazai szakirodalom alapján meghatározott és már idehaza is publikált¹¹ szempontrendszer alapján igyekszik körbejárni azt a kérdést, hogy a hadügyi forradalom szervezeti (adminisztratív, fiskális) elemei és a fiskális-katonai állam jelenségei mennyire mutathatók ki a 16–17. századi Habsburg Monarchia esetében. Az alábbiakban ezért két időmetszetben – egyfelől a mohácsi csatától a tizenöt éves háború (1591–1606) végéig, másfelől az ezt követően az oszmánok elleni felszabadító háborúig (1683–1699) terjedő időszakban – járjuk körbe a hadügyi forradalom és a fiskális-katonai állam modellje szempontjából meghatározó területeket. Nevezetesen a hadügyi változásokat és fejlődést, a kormányzati reformokat, az állami pénzügyeket, a katonai kiadásokat és a rendek szerepét vizsgáljuk meg, majd mindezen tényezők alapján igyekszünk új értelmezési kereteket nyújtani és mérleget vonni.

⁹ *Michael Hochedlinger*: The Habsburg Monarchy: From 'Military-Fiscal State' to 'Militarization'. In: *The Fiscal-Military State in Eighteenth-Century Europe* i. m. 55–93.; *Uő*: *Austria's Wars of Emergence 1683–1797*. London 2003.; *Thomas Winkelbauer*: *Nervus rerum Austriacarum. Zur Finanzgeschichte der Habsburgermonarchie um 1700*. In: *Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740. Leistungen und Grenzen des Absolutismusparadigmas*. Hrsg. Petr Maťa – Thomas Winkelbauer. Stuttgart 2006. 179–215.; *Renata Pieper*: *Financing an Empire: the Austrian Composite Monarchy, 1650–1848*. In: *The Rise of Fiscal States* i. m. 164–190. Újabbban még a Bécsben dolgozó Petr Maťa foglalkozik intenzívebben a kérdéssel, aki 2013. jún. 3-án a budapesti Central European Universityn egy workshopot (*Intermediary Power and the Fiscal-Military State in the French and Austrian Monarchies [c. 1620–1800] Pays d'états and Erblanden*), 2015. nov. 5-én pedig Bécsben egy nagyobb konferenciát (*Die Habsburgermonarchie als Fiscal-Military State. Vom Dreißigjährigen Krieg bis zu den Napoleonischen Kriegen*) szervezett a kérdéskör vizsgálatára.

¹⁰ *William D. Godsey*: *The Sinews of Habsburg Power: Lower Austria in a Fiscal-Military State 1650–1820*. Oxford 2018.

¹¹ *Kenyeres I.*: A „Fiscal-Military State” i. m. 101–121.

A területmi korlátok miatt természetesen csupán a fő vonásaiban vizsgált területek közé elsősorban az alábbiak tartoznak: a monarchia és a Magyar Királyság kormányzatának fejlődése, a hadügyi, igazgatási és pénzügyi reformok, a bevételek vizsgálata, az állami hitelek szerepe, a hadsereg-finanszírozás főbb jellemzői, a törökellenes végvárrendszer finanszírozási mechanizmusának bemutatása, valamint a nyílt hosszú konfrontációk – azaz a tizenöt éves háború és a felszabadító háborúk – idején eltartott hadsereg vonatkozó információk. A Magyar Királyságnak a monarchián belüli pénzügyi-gazdasági jelentőségére mindkét vizsgált időszakban kitérünk. Vizsgálatunk szempontjából hangsúlyos elem a rendek és az államhatalom közötti, a hadi költségek és az állami szükségletek finanszírozása érdekében való együttműködés kérdése. E szempontok, valamint a hadügyi forradalom jól ismert tézisei (a hadügyben végbement technikai, harcászati, taktikai módosulások, a gyalogos puskás alakulatok elterjedése, a tüzérség és a tüzérfő fejlődése, a megtöbbszörözött tüzérfőnek ellenállni képes modern erődrendszerek kiépítése, és az ilyeneket bevenni képes tömeghadseregek megjelenése) alapján igyekszünk arra a kérdésre választ adni, hogy a 16. és 17. század folyamán miképpen jellemezhető a Habsburg Monarchia. Másként szólva mikortól nevezhető fiskális-katonai államnak? S egyáltalán, mennyire lehetséges vagy érdemes a különféle modellek és elméletek kereteiben gondolkodnunk?

Pénzügyi és katonai reformok a Habsburg Monarchiában a 16. században

Az 1526. augusztus 29-i mohácsi csata új korszakot nyitott Közép-Európa történetében. Az oszmán terjeszkedés átrajzolta a régió politikai térképét. A középkori magyar állam területe hamarosan három részre szakadt, miközben Jagelló II. Lajos magyar–cseh király (ur. 1516–1526) halálával megnyílt az út Habsburg Ferdinánd osztrák főherceg számára a magyar és a cseh trón megszerzése felé, ami lehetővé tette a közép-európai Habsburg Monarchia fokozatos kialakulását.¹² Az új lokális hatalomnak, az osztrák–német, magyar és cseh területekből összekovácsolódó monarchiának ugyan igen szerény előzményei már Habsburg Albert német, magyar és cseh király tiszavirág-életű uralkodása (1437/38–1439)

¹² *Thomas Winkelbauer: 1526 – Die Entstehung der zusammengesetzten Monarchie der österreichischen Linie des Hauses Habsburg.* In: Von Lier nach Brüssel. Schlüsseljahre österreichischer Geschichte (1496–1995). Hrsg. Martin Scheutz – Arno Strohmeyer. Innsbruck–Wien–Bozen 2010. 59–78.; *R[obert] J[ohn] W[eston] Evans: The Making of the Habsburg Monarchy 1550–1700. An Interpretation.* Oxford 1979., illetve magyar szempontból újabban *Pálffy Géza: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században.* 2. kiadás. Bp. 2015.

alatt is voltak, a fordulópontot végül V. Károlytól a császári méltóságot is megöröklő I. Ferdinánd hosszú uralkodása (1526–1564) jelentette. Az új dinasztikus összetett állam fennmaradása ugyanis alapvetően függött attól, miképpen sikerül a már I. Miksa császár (ur. 1493–1519) által a 15–16. század fordulóján megkezdett had- és pénzügyi reformokat folytatni, amelyek akkor még csak az osztrák területekre koncentráálódtak.¹³

Noha az új kutatások egyértelműen felhívták a figyelmet arra, hogy az 1526 utáni évtizedek a pénz- és hadügyi modernizáció területén csupán átmeneti időszakot jelentettek, I. Ferdinándnak Bécs első török ostroma (1529) és az I. Szulejmán (ur. 1520–1566) szultán kőszegi hadjárata (1532) miatt nem sok késlekednivalója maradt. Egyértelműen a születőben lévő monarchia léte volt a tét, hiszen ennek új központja, a Miksa császár Innsbruckja helyébe lépő új rezidencia-, majd császárváros, Bécs közvetlen fenyegetettségbe került. Mivel Budát, Ferdinánd egyik új országának, Magyarországnak a fővárosát 1541-ben, majd a magyar katolicizmus központját, Esztergomot 1543-ban Szulejmán hadai ugyancsak elfoglalták, ettől kezdve Bécs és a monarchia központi területei is csaknem közvetlen veszélybe kerültek.¹⁴

Jóllehet az új uralkodó katonai-anyagi lehetőségei még V. Károly császár támogatásai ellenére is az 1550-es évekig meglehetősen korlátozottak voltak, a reformok elsősorban szervezeti téren megkezdődtek, miként megindult Bécs Közép-Európa egyik legnagyobb erődvárosává történő kiépítése is.¹⁵ Az utóbbi megmaradása azonban nem kis részben a magyar–horvát területek határvédelmétől függött, hiszen a 16. században, valójában egészen az 1606. évi zsitvatoroki békéig kétségtávol a Duna medencéje vált az új összetett állam legfőbb hadszínterévé, noha ezt – az oszmanisztikai vizsgálatokkal ellentétben – a nemzetközi hadtörténeti kutatás és a régiót nem ismerő angolszász történetírás még nem mindig érzékeli kellő hangsúllyal.

¹³ *Gerhard Kurzmann*: Kaiser Maximilian I. und das Kriegswesen der österreichischen Länder und des Reiches. Wien 1985.

¹⁴ *Fodor Pál*: Magyarország és a török hódítás. Bp. 1991., illetve újabb átdolgozásban és tágabb keretben *Uő*: The Unbearable Weight of Empire. The Ottomans in Central Europe – a Failed Attempt at Universal Monarchy (1390–1566). Bp. 2015. 95–133., vö. Közép-Európa harca a török ellen a 16. század első felében. Szerk. Zombori István. Bp. 2004. és *Pálffy G.*: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia i. m. 59–69.

¹⁵ *Karl Vocelka*: 'Du bist di port und zir alzeit, befestigung der christenheit – Wien zwischen Grenzfesung und Residenzstadt im späten Mittelalter und in der frühen Neuzeit'. In: Metropolen im Wandel. Zentralität in Ostmittel-Europa an der Wende vom Mittelalter zur Neuzeit. Hrsg. Evamaria Engel – Karen Lambrecht – Hanna Nogossek. Berlin 1995. 263–276., illetve újabban *Ferdinand Opll – Heike Krause – Christoph Sonnlechner*: Wien als Festungsstadt im 16. Jahrhundert. Zum kartografischen Werk der Mailänder Familie Angiolini. Wien 2017.

Habsburg Monarchia és az oszmán kihívás: hadügyi reformok és a magyar–horvát határvédelem kiépítése

A Habsburg Monarchia kora újkori történetének egyik legnagyobb kihívása az 1520–1530-as évektől tehát az oszmán expanzió elleni – hangsúlyozandó – szinte teljesen új védelmi rendszer kiépítése és finanszírozása lett. Összességében elmondható, I. Ferdinánd politikai és hadvezetése az oszmán kihívásra hosszabb távon eredményesen válaszolt. A 16. század második felére Magyar- és Horvátország területén Európa egyik legjelentősebb határvédelmi rendszerét szervezték meg. Miként az 1. táblázatból látható, az 1570–1580-as években az Adria-tengertől Erdélyig kiépült védelmi rendszer már bő száz kisebb-nagyobb végvárból állt, amelyben szinte állandó jelleggel több mint 20 000 magyar, horvát és német katona teljesített szolgálatot. Ez hatalmas változást jelentett a késő középkorban Magyarországot oltalmazó déli végrendszerhez és annak igazgatásához képest,¹⁶ mégpedig mind mennyiségi, mind minőségi értelemben, valamint a hadszervezés és a hadellátás területén is.

1. táblázat A végvárok száma és a végvári katonaság előírt létszáma Magyarországon és a horvát–szlávón területeken a 16. század második felében

Év	A végvárok száma			A végvári katonák előírt létszáma		
	Magyarország	Horvátország és Szlavónia	Összesen	Magyarország	Horvátország és Szlavónia	Összesen
1556	kb. 30	kb. 50	kb. 80	10 832	3150	13 982
1572	53	75	128	13 862	5999	19 861
1576	51	72	123	17 190	5323	22 513
1582	71	47	118	16 403	4745	21 148
1593	75	96	171	15 446	7247	22 693

Forrás: *Pálffy Géza*: A Magyar Királyság i. m. 150.

Hogy a hadügyi változások volumenét érzékeltessük: az új védelmi rendszerben a 16. század végén már mintegy háromszor annyi katona szolgált, mint a 15. század végi elődjében. S noha természetesen a végvári katonák nem alkottak modern értelemben vett állandó hadsereget, hiszen nem reguláris keretek között szolgáltak,¹⁷ ennek ellenére irányításuk, valamint zsolddal és fegyverekkel való ellátásuk

¹⁶ *Szakály Ferenc*: A török–magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365–1526). In: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. Szerk. Rúzsás Lajos – Szakály Ferenc. Bp. 1986. 11–57.; *Kubinyi András*: Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és a Jagelló-kor hadtörténete. Bp. 2007. passim.

¹⁷ Összegezve német nyelven, további bőséges irodalommal lásd *Géza Pálffy*: Türkenabwehr, Grenzsoldatentum und die Militarisierung der Gesellschaft in Ungarn in der Frühen Neuzeit. Historisches Jahrbuch 123. (2003) 111–148.; *Czigány István*: Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe. Bp. 2004., vö. még Oross András e számban megjelenő írásával.

olyan új had- és pénzügyigazgatási kereteket és módszereket igényelt, amelyek sok tekintetben már előremutattak a 18. századi hadügyigazgatás felé. A több mint 20 000 fő pedig többnyire helyhez kötött szolgálata ellenére is tekintélyes létszámnak számított, hiszen a korban ekkora haderő hosszabb távú alkalmazására az oszmánokon kívül csak a jelentősebb európai hatalmak voltak képesek. Végül a kutatások már jó ideje azt is bizonyították, hogy a nyugat-európai hadügyi forradalom¹⁸ jelenségeinek többsége Magyar- és Horvátországban is kimutatható, így például a század második felére a végvári katonák csaknem 100%-a magabiztosan használta a kor egyre modernebb kézi lőfegyvereit.¹⁹ Ez utóbbiak a magyar–horvát hadszíntérre a Habsburg Monarchia legfőbb fegyvergyártó műhelyeiből (Nürnberg, Augsburg, Ulm, Innsbruck, Prága és Bécs) érkeztek.²⁰

Ugyanerről tanúskodott az is, hogy a hat nagy védelmi övezetbe – úgynevezett végvidéki főkapitányságba (horvát, szlavón, kanizsai, győri, bányavidéki, felső-magyarországi)²¹ – szervezett új határvédelem pilléreit az 1580-as évektől már a kor szintjén modern erődök alkották. A horvát végeken Károlyváros, Magyarországon pedig Győr, Komárom, Érsekújvár, Eger és Szatmár, valamint maga Bécs nem csak a Habsburg Monarchia, de egész Közép-Európa, sőt a kontinens modernebb erődítményei közé tartoztak, amelyeket a *trace italienne*-nek

¹⁸ *Michael Roberts*: The Military Revolution, 1550–1650. In: *Uő*: Essays in Swedish History. London 1967. 195–225.; *Jeremy Black*: A Military Revolution? Military Change and European Society, 1550–1800. Atlantic Highlands 1991.; *David Eltis*: The Military Revolution in Sixteenth-Century Europe. New York 1995.; The Military Revolution Debate: Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe. Ed. Clifford J. Rogers. Boulder–San Francisco–Oxford 1995.; *Jean Bérenger*: La Révolution militaire en Europe (XVe–XVIIIe siècles). Paris 1998.; *Geoffrey Parker*: The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800. 2. kiadás. Cambridge 1999., valamint vö. még B. Szabó János jelen számbeli összegzését.

¹⁹ *Kelenik József*: A hadügyi forradalom hatásai Magyarországon a tizenöt éves háború időszakában. Tények és megjegyzések a császári hadsereg valódi katonai értékéről. Hadtörténelmi Közlemények 103. (1990) 3. sz. 80–120.; *Uő*: A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában. A császári hadsereg fegyverzetének jellege Magyarországon a tizenöt éves háború éveiben. Hadtörténelmi Közlemények 104. (1991) 80–122.; *Uő*: A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában. A magyar egységek fegyverzete a tizenöt éves háború időszakában. Hadtörténelmi Közlemények 104. (1991) 3.sz. 3–52., illetve összegző jelleggel *Uő*: The Military Revolution in Hungary. In: Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe: The Military Confines in the Era of the Ottoman Conquest. Eds. Géza Dávid – Pál Fodor. Leiden–Boston–Cologne 2000. 117–159., továbbá *B. Szabó János*: A mohácsi csata és a „hadügyi forradalom”. Hadtörténelmi Közlemények 117. (2004) 443–480. és 118. (2005) 573–632.

²⁰ *Pálffy Géza*: A Magyar Királyság kevésbé kutatott 16–17. századi gazdasági szerepköreiről. A bécsi udvar éléskamrája – a Habsburg Monarchia hadiipari piaca. In: Pénztörténet – gazdaságtörténet. Tanulmányok Buza János 70. születésnapjára. Szerk. Bessenyei József – Draskóczy István. Bp.–Miskolc 2009. 249–262.

²¹ *Pálffy Géza*: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. Történelmi Szemle 38. (1996) 163–217.

megfelelően itáliai hadmérnökök terveztek és építettek.²² Sőt, az újabb vizsgálatok szerint ugyanők az 1560–1570-es években a törökellenes horvát és magyar frontvidéken elvégezték Közép-Európa első haditérképészeti felméréseit is, amelyekhez hasonlóra majd csak a 18. században kerül sor.²³ Mindezek arról tanúskodnak, hogy a 16. század közepétől markáns hadügyi átalakulás-sorozat ment végbe a Habsburg Monarchiában és legfőképpen annak törökellenes magyar hadszínterén, amelyet joggal tarthatunk az *első* kora újkori hadügyi forradalomnak, noha ez elsősorban nem gyorsasága, hanem alapozó jelentősége miatt volt meghatározó.²⁴

E hadügyi változások sorában – némi 1520–1540-es évekbeli előzményekre építve – mégis talán a bécsi Udvari Haditanács 1556. novemberi megalapítása volt a legmeghatározóbb.²⁵ A már szinte naponta, tanács formájában ülésező kormány szerv ugyanis a későbbi hadügyminisztériumnak az elődje lett, s létrehozását mindenekelőtt a törökellenes magyarországi határvédelmi rendszernek köszönhetette – ezért sem terjedhetett ki hatásköre eredetileg a teljes monarchiára. A magyar–horvát hadszíntérrel való szoros kapcsolatát önmagában is jól jelzi, hogy 1556 és 1560 között első elnöke az az alsó-ausztriai származású Ehrenreich von Königsberg lett, aki előbb a győri könnyűlovasok főkapitányaként, majd 1552-ben úgynevezett magyarországi főhadparancsnok-helyettesként (*Stellvertreter des Oberstfeldhauptmanns in Ungarn*) alapvető szerepet játszott a bécsi rezidenciaváros és Alsó-Ausztriát védelmező győri főkapitányság kiépítésében.²⁶ De mindezt érzékletesen jelzi az is, hogy a Haditanács 16. századból fennmaradt iratanyaga többségében magyar vonatkozású dokumentumokat tartalmaz.²⁷

Végül a század folyamán olyan tisztségek egész sora jött létre, amelyek a 18. századi Habsburg hadügyigazgatás előzményeinek tekinthetők,²⁸ például a bécsi főhadszertárnokmester (*Oberstzeugmeister*), az úgynevezett erődítési főbiztos (*Oberstbaukommissar*), a dunai hajóhidakért felelős (*Oberstschiff- und Brückenmeister*).

²² További bőséges irodalomra lásd újabban *Domokos György*: Ottavio Baldigara. Egy itáliai várfundáló mester Magyarországon. Bp. 2000.; A nemzetközi szakirodalomból lásd *Opll, F. – Krause, H. – Sonnlechner, C.*: Wien als Festungsstadt i. m.

²³ *Pálffy Géza*: A haditérképészet kezdetei a Habsburg Monarchiában. Az Angielini várépítész-család rendszeres térképészeti tevékenysége a horvát–szlávön és a magyarországi határvidéken az 1560–1570-es években. Bp. 2011.

²⁴ *Black, J.*: A Military Revolution? i. m.; *Eltis, D.*: The Military Revolution i. m.; *Géza Pálffy*: The Habsburg Defense System in Hungary Against the Ottomans in the Sixteenth Century: A Catalyst of Military Development in Central Europe. In: *Warfare in Eastern Europe, 1500–1800*. Ed. Brian J. Davies. Leiden–Boston 2012. 51–61.

²⁵ *Oskar Regele*: Der österreichische Hofkriegsrat 1556–1848. Wien 1949.

²⁶ *Pálffy Géza*: A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története 1526–1598. Győr 1999. 250.

²⁷ *Új*: A modern hadtörténetírás további kutatásra váró iratanyagáról. Az Udvari Haditanács XVI–XVII. századi iratai. *Hadtörténelmi Közlemények* 119. (2006) 538–559.

²⁸ *Pálffy G.*: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia i. m. 176–185.

Hasonlóan döntő fontosságú volt a magyarországi főélelmester (*Oberstproviandmeister in Ungarn*), a magyarországi főmustramester (*Oberstmustermeister in Ungarn*) és a magyarországi hadi fizetőmester (*Kriegszahlmeister in Ungarn*) tisztségének felállítása, miként az utóbbiról még külön is szólunk.

A végvárrendszer finanszírozása

Az utóbbi tisztségviselők már egyszerre álltak a szorosan összefüggő had- és pénzügyigazgatás központi ellenőrzése alatt. A védelmi rendszer finanszírozása ugyanis talán még a kiépítésénél is nehezebb feladat volt, hiszen a pénzügyek a 16. században is „nervus belli”-nek számítottak. Amint ugyanis azt a 2. táblázat adatai egyértelműen jelzik, a Magyar Királyság alább még bemutatásra kerülő nem csekély jövedelmei már a kialakulóban lévő védelmi rendszerben szolgáló katonaság zsoldjára sem voltak elegendők. A rendszer fokozatos kiépülésével pedig a hadi kiadások tetemesen növekedtek. Így Magyarország az 1540-es évektől végleg rászorult a szomszédos osztrák és cseh tartományok, valamint a Német-római Birodalom évente rendszeres töröksegélyeire. Ugyanakkor e területek védelmükhöz ugyancsak rá voltak utalva a magyar és horvát határvidékre.

A kölcsönös egymásrautaltság a határvédelem finanszírozása területén végül különleges együttműködést eredményezett, ami még a monarchia pénzügyigazgatási rendszerére is hatással volt. Miként az Udvari Haditanács a 17. század elején frappánsan megfogalmazta, az a gyakorlat alakult ki, hogy „minden [Magyarországgal szomszédos] tartomány tartsa el saját magyarországi végvidékét.”²⁹ Ezzel összhangban az 1530–1540-es évektől az akkoriban legveszélyeztetettebb horvát határvidéket a szomszédos Krajna és Karintia éves segélyeiből kezdték finanszírozni, miközben a szlavóniai (vend) határvidék működtetésében a stájer segélyek szerepe volt kimagasló. A kanizsai főkapitányság 1566 után a magyarországi jövedelmek mellett ugyancsak Stájerország és Alsó-Ausztria segélyeire volt rászorulva. A győri végek ellátásában 1546-tól Alsó-Ausztria éves rendszeres segélyei játszottak elévülhetetlen szerepet. Morva- és Csehország segélyei a számunkra oly fontos bányavidéki végházak fenntartásában bírtak komolyabb jelentőséggel.³⁰ Végül a felső-magyarországi főkapitányság jelentősebb helyi jövedelmei mellett gyakran rászorult a sziléziai és birodalmi rendek segélyeire, az utóbbiakból a többi határvidékre is gyakorta jutott. 1576 és 1606 között a

²⁹ „Das jedes Landt seine sondere graniczen in Hungern zuerhalten.” Österreichisches Staatsarchiv, Wien, Kriegsarchiv (a továbbiakban: ÖStA KA) Akten des Wiener Hofkriegsrates Reg. 1613 Dez. Nr. 68.

³⁰ Pálffy Géza: A törökellenes határvédelmi rendszer fenntartásának költségei a 16. század második felében. In: Végvár és ellátás. Szerk. Petercsák Tivadar – Berecz Máttyás. Eger 2001. 183–219.

Reichstürkenhilfe kb. 18 700 000 rFt-ot tett ki, mely summa kb. huszonötszöröse volt a Magyar Királyság még mindig tekintélyes éves jövedelmeinek.³¹

2. táblázat A magyar–horvát határvédelmi rendszer végvári katonaságának zsoldszükséglete és a Magyar Királyság éves jövedelmei, illetve becsült hadi kiadásai rajnai Forintban (rFt)³² (1545–1593)

Év	A magyar- és horvátországi katonaság kalkulált zsoldja (rFt)	A zsold és az éves jövedelem* aránya (%-ban)	A zsold és a hadi kiadások** aránya (%-ban)
1545	383 640	100	100,0
1546	358 776	100	100,0
1548	600 682	100	64,0
1549	496 938	100	78,0
1554	761 766	100	50,0
1556	945 475	81	40,5
1558	1 025 040	75	37,5
1572	1 220 761	63	31,5
1576	1 658 736	46	23,0
1577	1 461 900	53	26,5
1578	1 368 348	56	28,0
1582	1 418 292	54	27,0
1593	1 726 622	45	22,5

* = körülbelül 800 ezer rFt, ** = körülbelül 400 ezer rFt

Forrás: *Pálffy G.*: A Magyar Királyság i. m. 139.

Röviden szólva: a monarchia osztrák, német és cseh területeinek segélyei a 16. században kiemelkedő szerepet játszottak a Közép-Európát védelmező magyar–horvát törökellenes határvédelem kiépítésében és fenntartásában. Ám a közös siker hátterében nemcsak a kényszerű összefogás, hanem azok a jelentős pénzügyigazgatási reformok is álltak, amelyek I. Ferdinánd uralkodása alatt a Habsburg Monarchiában és Magyarországon egyaránt végbementek. Ezek nélkül a hadügyi forradalom sem jelentkezhetett volna Magyarországon. Az összetett monarchiában teljes pénzügyi unió ugyan nem alakult ki, de egy olyan közös pénzügyigazgatási keret alapjaiban mégis létrejött, amely rövid távon elősegítette a határvédelem finanszírozásának (ha nem is tökéletes) megszervezését, hosszú

³¹ *Winfried Schulze*: Die Erträge der Reichssteuern zwischen 1576 und 1606. Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands 27. (1978) 180–181.

³² A korszakban a bécsi központi udvari és kamarai szervek, az Alsó-ausztriai Kamara és más tartományi kamarák, a Haditanács, a Német-római Birodalom és az örökös tartományok rendjei a rajnai (régiesen: rénes) Ft-ot használták, ami ekkor már számítási pénzzé alakult. A magyarországi kamarai szervek ugyanakkor a szintén számítási pénz magyar (kamarai) forintot használták. Az átváltási értékek az alábbiak szerint alakulnak: 1 magyar (kamarai) Ft = 100 magyar dénár (den), 1 rajnai Ft [Rheinisch Gulden, régiesen: rénes Ft, a tanulmányban a továbbiakban: rFt] = 60 krajcár (kr) = 80 magyar den, így 1 magyar Ft = 75 kr = 1,25 rajnai Ft (rFt), illetve 1 rajnai Ft (rFt) = 0,8 magyar Ft. Tanulmányunkban egységesen a rajnai Ft-ban számított értékeket tüntetjük fel (rFt).

távon pedig még a későbbi állandó hadsereghez szükséges pénzügyigazgatás alapjainak lerakását is. A 16. század e téren is az alapozás meghatározó időszaka volt.

A Habsburg pénzügyigazgatási reformok és állami jövedelmek a 16. században

A Habsburg uralkodók Mohács utáni pénzügyi és igazgatási reformjai az oszmán terjeszkedés által kiváltott reakcióként is értelmezhetők.³³ A nagy erőforrásokkal bíró, katonailag és adózásügyileg, fiskálisan is jól szervezett, eleinte legyőzhetetlennek tűnő és mintegy másfél évszázadig annak is bizonyuló Oszmán Birodalommal csak úgy lehetett felvenni a küzdelmet, ha a Habsburg fél a felmerülő katonai és pénzügyi problémákat együttesen kezelve új alapokra helyezi a had- és pénzügyigazgatását. I. Ferdinánd trónra lépését követően előbb Ausztriában szervezte újjá a pénzügyek kormányzását: a még I. Miksa által Innsbruckban létrehozott kamarát felső-ausztriai illetékességgel szervezte újjá (ez lett a Felső-ausztriai, más néven Tiroli, vagy Innsbrucki Kamara), míg a bécsi székhellyel új kamarát hozott létre, ez lett az Alsó-ausztriai Kamara.³⁴ I. Ferdinánd egyébként nehéz pénzügyi helyzetet örökölt osztrák tartományai-ban, főként a jelentős adósságok miatt.³⁵ A mohácsi csatát követően előálló új helyzetben, a magyar és cseh trón megszerzésével az ifjú Habsburg uralkodó pénzügyi helyzete egyáltalán nem javult, mivel mindkét országban súlyos pénzügyi gondok elé nézett.

Az új helyzetben elsőrendű feladatai közé tartozott bécsi székhellyel egy új, öszbirodalmi, pénzügyi koordinációs szerv, az Udvari Kamara (1527) felállítása. Ezt követte a helyi kamarák létrehozása: a Cseh Kamarát szintén 1527-ben, a Magyar Kamarát budai székhellyel 1528-ban hozta létre az uralkodó. Érdekes, hogy mind a Vencel, mind a Szent Korona alá tartozó területek először csak egy központi kamarát kaptak, majd pár évtized tapasztalatainak a levonása után döntött I. Ferdinánd a Sziléziai Kamara felállítása (1558), majd fia, II. Miksa (ur. 1564–1576) a Szepesi Kamara létrehozása mellett (1567). Szintén II. Miksa nevéhez fűződik a német-római birodalmi gyűlések töröksegély-rendszerének

³³ *Gábor Ágoston*: The Impact of the Habsburg-Ottoman Wars: A Reassessment. In: Die Schlacht von Mogersdorf / St. Gotthard und der Friede von Eisenburg / Vasvár 1664. Rahmenbedingungen, Akteure, Auswirkungen und Rezeption eines europäischen Ereignisses. Hrsg. Karin Sperrl – Martin Scheutz – Arno Strohmeyer. Eisenstadt 2016. 89–100.

³⁴ *Peter Rauscher*: Zwischen Ständen und Gläubigern. Die kaiserlichen Finanzen unter Ferdinand I. und Maximilian II. (1556–1576). Wien–München 2004. 153–155.

³⁵ *Gerhard Rill*: Fürst und Hof in Österreich. Von den habsburgischen Teilungsverträgen bis zur Schlacht Mohács (1521/22 bis 1526). Bd. 2. Gabriel von Salamanca, Zentralverwaltung und Finanzen. Wien–Köln–Weimar 2003. 239–392.

megreformálása is, amely szintén fontos eleme lett a hadügyi költségek finanszírozásának.³⁶

A Habsburg uralkodók pénzügyi politikájához hozzátartozott az elidegenített uralkodói jövedelmek visszaszerzése. Magyarországon a zálogba adott harmincadok visszaváltása, a kamarai kincstári uradalmak újjászervezése, bővítése, a bánya- és pénzverőkamarák királyi kézbe vétele, a hadiadónak a földesuraktól való visszaszerzése,³⁷ míg az osztrák és cseh tartományok esetében az adórendszer megreformálása volt meghatározó, ezek közül az egyik legjelentősebb lépés 1541 után a *contributio* (hadiadó) rendszerének megszervezése, valamint új adók (például a csehországi söradó) bevezetése és a régebbiek emelése volt.³⁸

3. táblázat A Habsburg Monarchia bevételei a 1560–1570-es években (rFt)

Bevétel típusa	Összeg	%	%
I. Rendes jövedelmek (vámok, kamarai, kincstári bevételek stb.)			
Osztrák tartományok	869 000	52,1	34,2
Cseh Királyság és Szilézia	200 000	12,0	7,9
Magyar Királyság	600 000	35,9	23,6
I. Összesen	1 669 000	100,0	65,7
II. Rendkívüli jövedelmek (hadiadók és hadi célra lefoglalt jövedelmek, különadók, segélyek)			
Osztrák tartományok	200 000	23,3	7,9
Cseh Királyság és Szilézia	460 000	53,5	18,2
Magyar Királyság	200 000	23,3	7,9
II. Összesen	860 000	100,0	34,0
I–II. Rendes és rendkívüli jövedelmek	2 529 000		100,0

Forrás: lásd a jegyzetben³⁹

³⁶ *Rauscher, P.*: Zwischen Ständen i. m. 122–187.; *Winfried Schulze*: Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert. Studien zu den politischen und gesellschaftlichen Auswirkungen einer äußeren Bedrohung. München 1978.; *Maximilian Lanzinner*: Friedenssicherung und politische Einheit des Reiches unter Kaiser Maximilian II. (1564–1576). Göttingen 1993.; *Peter Rauscher*: Kaiser und Reich. Die Reichstürkenhilfen von Ferdinand I. bis zum Beginn des „Langen Türkenkrieges“ (1548–1593). In: Finanzen und Herrschaft. Materielle Grundlagen fürstlicher Politik in den habsburgischen Ländern und im Heiligen Römischen Reich im 16. Jahrhundert. Hrsg. Friedrich Edelmayer – Maximilian Lanzinner – Peter Rauscher. Wien–München 2003. 45–83.; *Thomas Winkelbauer*: Ständefreiheit und Fürstenmacht. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter I–II. Wien 2003. I. 409–529.

³⁷ *Kenyeres István*: I. Ferdinánd magyarországi pénzügyigazgatási reformjai és bevételei. Történelmi Szemle 45. (2003) 61–92.

³⁸ *Peter Rauscher*: Comparative Evolution of the Tax Systems in the Habsburg Monarchy, c. 1526–1740. The Austrian and the Bohemian Lands. In: La Fiscalità nell’Economia Europea Secc. XIII–XVIII. Fiscal Systems in the European Economy from the 13th to the 18th Centuries. A cura di Simonetta Cavaciocchi. Firenze 2008. 291–320.

³⁹ *Alfons Huber*: Studien über die finanziellen Verhältnisse Oesterreichs unter Ferdinand I. Mitteilungen für Österreichische Geschichtsforschung 4. (1893) 181–204.; *Kenyeres István*: A királyi Magyarország bevételei és kiadásai a 16. században. Levéltári Közlemények 74. (2003) 92–96.

A 3. táblázat adatai alapján a Habsburgok éves rendes bevételei az 1560–1570-es években elvben elérték az 1,7 millió rFt-ot. A gyakorlatban ennél kevesebbre számíthattak, ugyanis például az osztrák tartományok bevételeire előre kiutalt (hitel)törlesztések összege éves szinten 500 ezer rFt-ot tett ki. A Magyar és a Szepesi Kamara 1574–1576 közötti kiadásainak is „csak” 55%-át tudták hadi és mindössze 2%-át udvari költségekre fordítani, míg az adósságtörlesztés 21%-ot, a kamarai igazgatási költségek 13%-ot, a királyi tanács tagjainak fizetése pedig 4%-ot vitt el, de a különböző uralkodói kegydíjakra is 3% ment el.⁴⁰ A rendes jövedelmekből tehát 800–900 ezer rFt állhatott rendelkezésre a hadi és az udvari költségek finanszírozására.⁴¹ Éppen ezért volt szükség a hadi- és más rendkívüli adók rendszeres kivetésére, ami nélkül a Habsburg Monarchia finanszírozhatatlanná vált volna. Meg kell azonban jegyezni, hogy az osztrák, cseh és sziléziai rendek többször maguk fogadtak fel csapatokat a magyar végvidékre, vagy a saját rendi fizetőmestereik juttatták el a hadi fizetőmesterekhez a beszedett hadiadót.⁴²

A fentiekhez járult még a német-római birodalmi rendek által esetenként megszavazott töröksegély, a *Türkenhilfe* is. A töröksegély kapcsán egyelőre hiányos és ellentmondó adatok állnak a kutatás rendelkezésére: az 1580-as években a birodalmi katonai büdzsétervekben általában 400-700 ezer rFt-tal számoltak.⁴³ Ha minden forrás rendelkezésre állt volna, akkor éves szinten elvben mintegy 3 millió rFt-tal is számolhattak volna Bécsben. Ám közelebb állunk a valósághoz, ha azt feltételezzük, hogy minimum 2, legfeljebb 2,5 millió rFt állhatott rendelkezésre évről évre a feladatok – az udvartartás és a hadi költségek – finanszírozására.⁴⁴

Felmerülhet a kérdés, hogy a Habsburg Monarchia fenti bevételei hol helyezkedtek el a többi európai nagyhatalom bevételeihez képest? Nézzük először a spanyol „rokonokat”: Kasztília, illetve a Spanyol Királyság bevételei 1523-ban

⁴⁰ Kenyeres I.: A királyi Magyarország bevételei i. m. 97–99.

⁴¹ Huber 970 ezer rFt-ra teszi a rendes bevételeket. Lásd Huber, A.: Studien i. m. 204., míg Winkelbauer 950 ezer rFt-ra. Lásd Winkelbauer, T.: Ständefreiheit i. m. I. 488.

⁴² Pálffy G.: A törökellenes határvédelmi rendszer i. m. 210–213.; Kenyeres István: A Habsburg Monarchia katonai kiadásai az Udvari Pénztár és a hadi fizetőmesterek számadásai alapján, 1543–1623. Adalékok a török elleni küzdelem finanszírozásának történetéhez. Levéltári Közlemények 78. (2007) 90–91., 113–114.

⁴³ Rauscher, P.: Kaiser und Reich i. m. 61.; Rauscher, P.: Zwischen Ständen i. m. 314.; Pálffy G.: A törökellenes határvédelmi rendszer i. m. 201. Lásd még „Verzeichnis wie die ganz Hungerisch Gränicz von Siebenbürgen an biß auf die Traa und Windischlandt underhalten und Contentirt kan werden“, amely tervezetben 600 ezer rFt-tal számolnak a birodalmi segély kapcsán. ÖStA KA Alte Feldakten (a továbbiakban: AFA) 1580/12/5.

⁴⁴ Winkelbauer 2,150 e rFt-ra becsülte a Habsburgok jövedelmeit a 16. század második harmadára. Winkelbauer, T.: Ständefreiheit i. m. I. 488. A magyar kutatás korábban 1,9–2,1 millió rFt-ra tette a bevételeket. Lásd Pálffy G.: A törökellenes határvédelmi rendszer i. m. 200.; Újabban már a fenti értékek (minimum 2, legfeljebb 2,4–2,5 millió rFt éves bevétel) az elfogadottak. Lásd Uő: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia i. m. 74. 6. táblázat és 205.

2 millió dukátra tehető, V. Károly bevételei 1555-ben, a gyarmatbirodalomból származó hatalmas jövedelmekkel együtt már 14,2 millió dukátra becsülhető, a spanyol király bevétele 1598-ban is elérte a 13 millió dukátot. A francia király bevételei 1523-ban 2,5 millió dukátra, 1576-ban 4,25, 1596-ban 4,5 millióra rúgtak. Ehhez képest a Habsburg Monarchia 2–2,5 millió rFt-ra becsült jövedelme dukátban ennek az összegnek mintegy felét tette ki, tehát 1–1,25 millió dukátnak felelt meg. Ennél a Velencei Köztársaságnak is magasabbra rúgtak a bevételei: 1548-ban 2 millió, 1555-ben 1,6 millió dukátra.⁴⁵ Azaz a közép-európai Habsburg állam a jövedelmek tekintetében ekkor még csak regionális európai hatalomnak számított.

Magyar szempontból érdemes megjegyezni, hogy a Habsburgok összetett monarchiája számára a Magyar Királyság nem csupán állandó hadiköltség-kifizető helyet, pénzügyi teherként jelentett, hanem – még Mohács előtti területei kétharmadának elvesztése ellenére is – az egyik legjelentősebb bevételét, mintegy harmadát produkálta a 16. század második felében a korabeli „államháztartásnak”.⁴⁶

4. táblázat A Habsburg Monarchia bevételeinek megoszlása az 1550–1570-es években

Ország/tartomány	Összeg (rFt)	%
Osztrák tartományok	1 079 000	42,5
Cseh Korona	660 000	26,0
Magyar Korona	800 000	31,5
Összesen	2 539 000	100,0

Forrás: lásd a 39. jegyzetben

A magyarországi jövedelmeket a Magyar Kamara kezelte, eleinte meglehetősen kevés eredménnyel, hiszen az 1540-es évek első felében mindössze 7–8 ezer rajnai Ft-nyi bevételt tudott elszámolni. A 16. század közepétől beérő fiskális reformoknak köszönhetően azonban az 1550–1560-as évekre már évi 180–220 ezer rFt-ra, az 1570-es évekre pedig 230–240 ezer rFt-ra emelkedtek a kamara bevételei. Az alapításakor a teljes Magyar Királyság területére létrehozott Magyar Kamara illetékessége a török foglalásokkal, az Erdélyi Fejedelemség létrejöttével, és a horvát–szlavón területek igazgatási átszervezésével, lényegében katonai kormányzat

⁴⁵ *Richard Bonney*: The European Dynastic States 1494–1660. Oxford 1991. 352–353.; *Winkelbauer, T.*: Ständefreiheit i. m. I. 488.; *Carlo Capra*: The Italian States in the Early Modern Period. In: The Rise of the Fiscal State in Europe i. m. 421. *Lanzinner, M.*: Friedenssicherung i. m. 180. Tabelle 1. A Spanyol Királyság 16. századi bevételeire lásd még Korpás Zoltán e számban közölt tanulmányát.

⁴⁶ *Kenyeres I.*: I. Ferdinánd i. m. 90–91.; *Kenyeres I.*: A királyi Magyarország bevételei i. m. 103.

alá kerülésével folyamatosan szűkült. 1567-ben a fiskális-katonai szempontok figyelembe vételével hozták létre a Szepesi Kamarát, amely az ország északkeleti részének, akkori nevén Felső-Magyarországnak a kincstári jövedelmeit kezelte. Ezen a területen egyfajta fiskális-katonai gazdálkodás figyelhető meg: a kassai székhelyű kamara jövedelmeinek meghatározó részét a katonai szempontok előtérbe helyezésével kialakított, a végvárok fenntartására rendelt kincstári uradalmak képezték (1574–1576-ban éves átlagban a bevételek 42%-a, 1584–1586 között pedig 58%-a származott a végvárok uradalmaiból!). A Szepesi Kamara az 1570-es években az ország jövedelmeinek harmadát kezelte és bevételeit az 1560–1580-as évekre 230–240 ezer rFt-ra tehetjük.⁴⁷

A Magyar Kamara illetékességét csorbító másik intézkedés az alsó-magyarországi bányakamarák (Körmöcbányai Kamara és az alárendelt selmezbányai alkamara, illetve a beszercebányai rézvállalat), valamint a nyugat-magyarországi harmincadok és néhány fontos alsó-magyarországi uradalom Alsó-ausztriai Kamara alá rendelése volt 1548-ban.⁴⁸ Ezek az igencsak jövedelmező kincstári források az ország „állami” jövedelmének 30-40%-át képezték (ez az 1570-es évek közepén 320 ezer rFt körüli összeget jelentett).⁴⁹ A kialakított hazai pénzügyigazgatási rendszer – bár magyar (rendi) szempontból sérelmesnek látszott – összbirodalmi fiskális-katonai érdekeket szolgált.

A jövedelmek szerkezetének vizsgálata azt mutatja, hogy a legjelentősebb bevételi forrást a külkereskedelmi vámok, a harmincadok képezték, mivel a bevételek 35%-át szolgáltatták. Ezt követte az Alsó-ausztriai Kamara által igazgatott alsó-magyarországi bánya- és pénzverőkamara haszna (25%). Ezekon kívül a kamarai uradalmak által a végvárok katonaságának főként élelmiszerben szolgáltatott jövedelmei voltak igazán jelentősek (országos szinten 20%), a rendek által megszavazott és a kamarák által beszedett hadiadó mindössze 9%-ot tett ki. A kiadásoknál egyelőre a két hazai kamara adatait ismerjük, ezek alapján vizsgálatunk szempontjából meghatározó, hogy az 1570-es évek közepén a Magyar Kamara kiadásainak 41%-át, a Szepesinek a 70%-át katonai költségek képezték. A hiteltörlesztések a Magyar Kamara esetében 31%-ot, míg a Szepesi esetében 11%-ot tettek ki. A katonai költségek és a hiteltörlesztések tehát a két kamara esetében a kiadások 76%-át tették ki.⁵⁰

⁴⁷ Uo. 93–95.

⁴⁸ Kenyeres I.: I. Ferdinánd i. m. 83–84.; *Uő*: Uradalmak és végvárok. A kamarai birtokok és a törökellenes határvédelem a 16. századi Magyar Királyságban. Bp. 2008. 76–77.

⁴⁹ *Uő*: I. Ferdinánd i. m. 89.; *Uő*: A királyi Magyarország bevételei i. m. 94–96.

⁵⁰ Uo. 97–98.

A hadi kiadások finanszírozási mechanizmusa a 16. században

A Habsburgok jövedelmeit az országos kamarák, a cseh és osztrák tartományok esetében a hadiadókat a rendi adószedők szedték be. A bevételeket általában helyben utalványozták valamilyen államigazgatási vagy katonai kiadásra, de igyekeztek valamennyi pénzmozgást nyilvántartani. A helyi igazgatási költségek teljesítése után a fennmaradó bevételeket lényegében két célra fordították: a közös uralkodói udvar és központi államigazgatás fenntartására, valamint a hadi költségek finanszírozására. Nem véletlen, hogy éppen e két feladatra jött létre egy-egy fizetőmesteri pénztár.

Az udvari fizetőmester tisztségét és hivatalát az udvartartás költségeinek biztosítására hozták létre 1532-ben. Élén az udvari fizetőmester állt (*Hofzahlmeister*), aki formálisan az udvartartáshoz kapcsolódó kiadásokért és az erre a célra a tartományi kamarákból átutalt pénzek bevételezéséért volt felelős. Ennek ellenére számos esetben és időszakban meghatározó szerepet játszott az udvari fizetőmester a monarchia hadi kiadásainak finanszírozásában. Az udvari fizetőmester számadásai 1542-től maradtak fenn.⁵¹ A számadáskönyvek elemzése alapján megállapítható, hogy az 1540-es évek közepétől 1556-ig az udvari fizetőmester központi szerepet játszott a hadi kiadások finanszírozásában: évente 200–300 ezer rFt-tól egészen egy millió rFt-ig terjedtek a hadi kifizetések összegei, amelyek ekkor a hivatal kiadásainak 30–70%-át tették ki. Az udvari fizetőmester által hadi célra kifizetett összegek döntő részét a magyarországi katonai költségekre fordították: az 1540-es évek közepén mintegy évi 300–350 ezer rFt-ot, az évtized végére már évi 400–500 ezer rFt-ot. Mindez azt jelenti, hogy az 1540-es évek közepén az udvari fizetőmester hivatala fedezte a magyarországi zsoldköltségek közel 100%-át, majd az 1540-es évek végén a zsoldköltségek ugrásszerű növekedésekor is mintegy 50–60%-át. Ugyanakkor az 1550-es évek elejének nagy várható idején újfent az udvari fizetőmester fizette a magyarországi hadi költségek 80–90%-át.⁵² Mindez jól érzékelteti a magyar hadszíntér már említett kiemelt jelentőségét is.

A másik pénztár az 1540-es évektől állandósuló hadi fizetőmesteré volt. Az ő hivatalát azért hozták létre, hogy az uralkodó hadi kiadásait közvetlenül intézze, a hadi költségekre kiutalt összegeket beszedje, vagy a számadáskönyveiben feltüntesse, illetve az elrendelt hadi költség-kifizetéseket végrehajtsa. A hadi fizetőmesterek

⁵¹ Az udvari fizetőmester számadásait lásd ÖStA Finanz- und Hofkammerarchiv (a továbbiakban: ÖStA FHKA) Hofzahlamtsbücher. A számadáskönyvek forrásértékére lásd *Rauscher, P.*: Zwischen Ständen i. m. 250–252.; *Christian Sapper*: Die Zahlamtsbücher im Hofkammerarchiv 1542–1825. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 35. (1982) 404–455.; *Mark Hengerer*: Die Rechnungsbücher des Hofzahlmeisters (1542–1714) und die Zahlamtsbücher (1542–1825) im Wiener Hofkammerarchiv. In: Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16–18. Jahrhundert): Ein exemplarisches Handbuch. Hrsg. Josef Pauser – Martin Scheutz – Thomas Winkelbauer. Wien–München 2004. 128–143.

⁵² *Kenyeres I.*: A Habsburg Monarchia katonai kiadásai i. m. 91–99.

léteére már az 1520-as évektől van adatunk, a hivataloszerű működés azonban csak az 1550-es évekre alakult ki, amikor az Udvari Haditanács is megszületett. Több hadi fizetőmester is tevékenykedett párhuzamosan, ezek közül a legfontosabb az egészen a tizenöt éves háború végéig magyarországinak (*Kriegszahlmeister in Ungarn*), majd ezt követően udvarinak nevezett hadi fizetőmester (*Hofkriegszahlmeister*) volt. Jelentős szerepe volt az 1560-as évektől megjelenő felső-magyarországi hadi fizetőmesternek is, főként a tizenöt éves háború (1591–1606) időszakában, de ismerünk az 1540-es évektől szlavóniai, illetve horvátországi, valamint a Habsburgok erdélyi uralmának (1551–1556) idején erdélyi hadi fizetőmestereket is. A Habsburg kormányzat által kinevezett hadi fizetőmesterekkel – mint fentebb utaltunk rá – párhuzamosan működtek rendi (hadi) fizetőmesterek is, akik az egyes tartományok rendjei által megszavazott hadisegélyt maguk vitték el a végvárokba (például alsó-ausztriai, belső-ausztriai, sziléziai hadi fizetőmesterek).⁵³

Noha a sokféle jövedelemnek megfelelően egy időben több hadi fizetőmester is működött, a legfontosabb szerepet kétség kívül a magyarországi/udvari hadi fizetőmester játszotta. Ő gondoskodott a többi említett katonai hivatal pénzeszközeiről (főlésmesteri, hajómesteri, főhadszertárnoki stb. hivatalok), másrészt rajta keresztül fizették a magyarországi (bányavidéki, a győri, a kanizsai, majd a Kanizsával szembeni) végvidékek katonaságának jó részét, a 17. századtól pedig a monarchia más hadszíntereinek kiadásait is. Éppen ezért a magyarországi/udvari hadi fizetőmester számadásai széleskörű áttekintést nyújthatnak a monarchia hadi költségeinek finanszírozásáról. A kutatás legnagyobb sajnálatára azonban igen csekély számban maradtak ránk ezek a számadások: a legfontosabb hivatal, a magyarországi hadi fizetőmester esetében jelenlegi ismereteink szerint a 16. századból mindössze egy számadás maradt fenn: az 1570. évi, amelynek főbb adatait (5. és 6. táblázat) érdemes vizsgálatunk tárgyává tenni.

5. táblázat A magyarországi hadi fizetőmester bevételei (1570)

Befizetők	rFt	%
Udvari pénztár	148 556	11,6
Központi/tartományi és helyi hivatalok	228 523	17,8
Tartományok rendjeinek befizetései	228 944	17,8
Külföldi segély	196 777	15,3
Egyéb	156 860	12,2
Hitel	324 163	25,2
Összesen	1 283 823	100,0

Forrás: ÖStA KA Armee-Schemata Bd. 9a.; *Rauscher, P.*: Zwischen Ständen i. m. 275–277.; *Kenyeres I.*: A Habsburg Monarchia katonai kiadásai i. m. 102–104.

⁵³ Lásd a 42. jegyzetben idézett munkákat.

A hadi fizetőmester legjelentősebb bevétele a hitelekből származott, amelyek a negyed részét tették ki a befizetéseknek. Ez egy fontos mutatója a korabeli fiskális államoknak. Ezután következtek a központi hivatalok és a helyi kamarák, ezzel megegyező mértékben járultak hozzá a költségekhez az egyes tartományok, országok rendjei. A külföldi segélyek – köztük a német-római birodalmi rendké is – meghatározónak bizonyultak (15%). Az udvari pénztár is jelentős szerepet játszott a befizetések 11%-ával. A hitelek katonai finanszírozásban játszott szerepét támasztja alá az 1569. évi hadi fizetőmesteri számadásról készített kivonat is: az ekkor elkönyvelt 1 millió 336 ezer rFt bevételből 329 ezer rFt (24,6%) hitelekből származott.⁵⁴

6. táblázat A magyarországi hadi fizetőmester kiadásai (1570)

Kifizetések	rFt	%
Magyarországi és horvátországi végvárak zsoldköltségei	676 369	52,4
Egyéb hadi kiadások	224 342	17,4
Hadi hitelek törlesztése	196 581	15,2
Nem hadi kiadások	192 954	15,0
Összesen	1 290 246	100,0

Források: ÖStA KA Armee-Schemata Bd. 9a.; *Rauscher, P.*: Zwischen Ständen i. m. 272–274.; *Kenyeres I.*: A Habsburg Monarchia katonai kiadásai i. m. 105–106.

A kiadások kapcsán a legszembevetőbb, hogy a magyar- és horvátországi végváriak zsoldjaira kifizetett tekintélyes, 670 ezer rFt-nyi összeg alig haladta meg a hadi fizetőmester kiadásainak a felét. Ha az egyéb hadi költségeket is figyelembe vesszük (főlélmesteri hivatal, várépítési költségek – például Győr, Komárom, Kanizsa, Bécs esetében –, főmustramesteri és más hadi hivatalok költségei), a tényleges hadi kiadások aránya a 70%-ot is alig éri el. A hadi célra felevett hitelek törlesztése jelentős tételt (15%) tett ki, ami mutatja, hogy a hitelrendszer alapjaiban járult hozzá a katonai költségek finanszírozási rendszeréhez bevételi és kiadási oldalon egyaránt.

A fenti táblázatban az egyéb hadi kiadások alatt lényegében a felső-magyarországi hadi fizetőmester számára kiutalt 223 ezer rFt-nyi összeg szerepel. Mint fentebb utaltunk rá, Felső-Magyarországon a 16. század második felétől önállóan működött egy hadi fizetőmesteri hivatal, amely közvetlenül finanszírozta az itteni végvidék hadi kiadásait, amely határvidéket és annak finanszírozását a neves Lazarus von Schwendi generális szerveztte meg az 1560-as évek második felében.⁵⁵

⁵⁴ Sajnos a számadás nem maradt fenn, csupán a bevételek rövid kivonata található meg: ÖStA Haus, Hof- und Staatsarchiv, Schlossarchiv Grafenegg, Militaria, Karton 153. Konv. 1/a.

⁵⁵ *Pálffy Géza*: Egy meghatározó kapcsolat Európa és Magyarország között a 16. század második felében. Lazarus Freiherr von Schwendi (1522–1583). In: Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában: Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára. Szerk. Mayer László – Tilcsik György. Szombathely 2003. 101–120.

1569-ből fennmaradt a felső-magyarországi hadi fizetőmester számadása, amely alapján képet kaphatunk e hivatal működési rendszeréről (7. és 8. táblázat).

7. táblázat A felső-magyarországi hadi fizetőmester bevételei (1569)

Befizetők	rFt	%
Magyarországi hadi fizetőmestertől	350 692	75,2
Sziléziai Kamarától	22 844	4,9
Felső-magyarországi jövedelmek	80 309	17,2
Hitel	11 958	2,6
Egyéb	250	0,1
Összesen	466 053	100,0

Forrás: ÖStA KA AFA 1569/13/1.; *Kenyeres I.*: A Habsburg Monarchia katonai kiadásai i. m. 107–108.

A számadáskönyv alapján egyértelmű, hogy a felső-magyarországi hadi fizetőmester tulajdonképpen a magyarországi hadi fizetőmester helyi, mondhatnánk északkelet-magyarországi hadszíntéri kifizető pénztára volt, tőle kapta bevételei háromnegyed részét. Rendelkezett ugyanakkor saját befizetőkkel is a Szepesi Kamarától, a helyi harmincadoktól és a kamara alá tartozó uradalmakból, ezekből származott bevételeinek 17%-a. Ezek közül az uradalmak élelemben történő „befizetési” voltak a legjelentősebbek, 43 ezer rFt-tal, ami az összbevételek 9%-át képezte. A Sziléziai Kamara befizetése alig 5%-ot ért el, míg a hitelek nem játszottak különösebb szerepet a felső-magyarországi hadi pénztár esetében.

8. táblázat A felső-magyarországi hadi fizetőmester kiadásai (1569)

Kifizetések	rFt	%
Felső-magyarországi végváriak zsoldja	502 551	94,3
Hitelrörlesztés	13 177	2,5
Építési és hadi igazgatási költségek	13 254	2,5
Hivatali kiadások	3 999	0,7
Összesen	532 981	100,0

Forrás: ÖStA KA AFA 1569/13/1.; *Kenyeres I.*: A Habsburg Monarchia katonai kiadásai i. m. 109.

A kiadások döntő részét a felső-magyarországi végvári katonák zsoldjára fordította az itteni hadi fizetőmester. Ez 1569-ben meghaladta a bevételeket, így jelentős (14%-os) deficit alakult ki. Megjegyzendő, hogy a magyarországi hadi fizetőmester kiadásaival szemben Felső-Magyarországon a hadi pénztári kifizetések (ide értve a hitelrörlesztést is) szinte teljes egészükben (97%) ténylegesen hadi költségekre mentek el.

A hadi fizetőmesterek által kezelt összegek nagyságrendjét jól szemlélteti, hogy a magyarországi hadi fizetőmesterei számadásról készített 1569. évi kivonat legalább 1 millió 330 ezer és 1 millió 530 ezer rFt közötti bevételről tesz tanúbizonyságot,

azonban ebből az évből sajnos nem ismerjük a kiadásokat. Az 1569. évi felső-magyarországi és az 1570. évi magyarországi hadi fizetőmesterek által katonai célra kiadott összegeket viszont pontosan meg lehet állapítani: ezek 1,35 millió rFt-ra rúgtak.⁵⁶ Adataink alapján feltételezhetjük, hogy az 1570–1580-as években éves szinten 1,3–1,5 millió rFt körül lehetett ténylegesen az az összeg, amelyet a Habsburg uralkodók a magyarországi katonai költségekre elő tudtak teremteni, és ennek negyedét évről évre már hitelekkel biztosították. Az éves zsoldköltség-szükségletet és más katonai költségeket azonban a számadásokban feltüntetett összegnél jóval nagyobbra, minimum 1,5–2 millió rFt-ra becsüljük, amihez hozzájárult még az udvartartás éves átlagban 650 ezer rFt-ra tehető költsége is.⁵⁷ Mindebből az a következtetés vonható le, hogy amennyiben minden évben befolytak volna a monarchia jövedelmei, akkor is éppen hogy csak finanszírozhatók lettek volna a kiadások. Ugyanakkor tudjuk, hogy a 2 millió rFt-os hadi kiadási szinthez képest már eleve 500–600 ezer rFt-tal kevesebbet tudtak kifizetni, tehát minden évben nagyságrendileg ekkora deficit keletkezett, ami hosszabb távon az államadósság jelentős növekedéséhez járult hozzá. Egy, az állami hitelezők listáját feltüntető összeállítás szerint a Habsburgok 1521 és 1612 között 1,3 millió birodalmi tallért és 12,6 millió rFt-ot vettek fel.⁵⁸ Nem csodálkozhatunk azon, hogy az államadósság összege II. Rudolf császár trónra lépésekor (1576) 10,7 millió rFt-ra rúgott.⁵⁹

A tizenöt éves háború finanszírozása

Mint láthattuk, a Habsburg Monarchia jelentős hadügyi és pénzügyi kihívásokkal szembesült az Oszmán Birodalom elleni konfrontáció során. Az 1568-ban megkötött drinápolyi békét követő időszak nélkülözötte a nagy ostromokat és a tömeghadsergek felvonulását, tehát a háború legköltségesebb válfaját, ennek ellenére a stabilizálódó végvárrendszer fenntartása is jelentős pénzügyi kihívások elé állította a bécsi vezetést. Mint láthattuk, a „békeidőszakban” is nagyon sokba kerülő végvárrendszer fenntartása is komoly akadályokba ütközött, hitelek folyamatos felvétele nélkül nem is lett volna finanszírozható. Ehhez képest a hosszú török háborúnak nevezett tizenöt éves háború (1591–1606) időszakában a

⁵⁶ *Kenyeres I.*: A Habsburg Monarchia katonai kiadásai i. m. 109–111.

⁵⁷ *Rauscher, P.*: Zwischen Ständen i. m. 248–271.; *Peter Rauscher*: Die Finanzierung des Kaiserhofs von der Mitte des 16. bis zu Beginn des 18. Jahrhunderts. Eine Analyse der Hofzahlamtsbücher. In: Hofwirtschaft. Ein ökonomischer Blick auf Hof und Residenz in Spätmittelalter und Früher Neuzeit. Hrsg. Gerhard Fouquet – Jan Hirschbiegel – Werner Paravicini. Ostfildern 2008. 415–417.

⁵⁸ *Lukas Winder*: Die Kreditgeber der österreichischen Habsburger 1521–1612. In: Das „Blut des Staatskörpers”. Hrsg. Peter Rauscher – Andrea Serles – Thomas Winkelbauer. München 2012. 440–441.

⁵⁹ *Rauscher, P.*: Zwischen Ständen i. m. 308–309.

Kárpát-medencében addig nem látott nagyságú seregek jelentek meg, több nagy ostromot és nyílt ütközetet is megvívtak.

A Habsburg oldalon a háborús kiadásokat évi 6 millió rFt-ra becsülik, tehát a háború előtti időszak éves bevételeinek két és fél-háromszorosára, de vannak olyan becslések is, amelyek szerint a 10 milliót is elérték volna.⁶⁰ 1593-ban a magyarországi végek nagyságrendileg 1 millió rFt-ra, a horvátországi végek zsoldköltése pedig 300 ezer rFt-ra rúgtak, az ebben az időben a végekre felvett 4800 főnyi rendkívüli mezei katonaság fizetésére pedig további közel 400 ezer rFt-ot terveztek, így ekkor mintegy 1,7 millió rFt zsoldösszeggel számolhatunk csak a végvidékek tekintetében. 1598-ban pedig csak a magyarországi végvidék zsoldköltésére terveztek 1 millió 380 ezer rFt-ot, így az összkiadás ebben az évben meghaladhatta az 1,9–2 millió rFt-ot is.⁶¹ A nyílt háborúban operáló mezei hadakat általában öt hónapra fogadták fel, általában 30 ezer fős létszámokkal kalkulálhatunk, bár az egyes hadjáratok során jelentős eltérések is mutatkoztak.⁶² A költségekre jellemző, hogy az Udvari Kamara egy 1607. évi tervezetében szereplő 24 ezer gyalogosból és 4 ezer lovasból álló hadsereg 5 hónapos felfogadási költségét 2,34 millió (!) rFt-ra becsülték.⁶³

9. táblázat A tizenöt éves háború éves kiadásainak becsült összege

Költség	Minimum (rFt)	Feltehető (rFt)
Végvidék zsoldköltése	1 300 000	1 900 000
Egyéb hadi költségek	500 000	500 000
Mezei hadak költségei (28–30 ezer fő)	2 300 000	2 500 000
Összesen	4 100 000	4 900 000

Forrás: lásd a jegyzetben⁶⁴

Számításaink szerint a katonai költségek évente elérhették a 4–5 millió rFt-ot, de nagyobb hadjáratok idején akár a 6 millió rFt-ot is. A fenti költségekhez ugyan hozzá kell számítanunk az udvartartás ekkoriban évi 400–500 ezer rFt-ra tehető költségeit is,⁶⁵ így összességében akár 4,6–6,5 millió rFt-ra lehetett szükség,

⁶⁰ *Winkelbauer, T.*: Ständefreiheit i. m. 482.; *Czigány I.*: Reform i. m. 67.

⁶¹ *Pálffy G.*: A törökellenes határvédelmi rendszer i. m. 194. 2. táblázat; *Uő.*: A magyarországi és délvidéki végvárrendszer 1576. és 1582. évi jegyzékei. *Hadtörténelmi Közlemények* 108. (1995) 121–122.

⁶² *Bagi Zoltán Péter*: A császári-királyi mezei hadsereg a tizenöt éves háborúban. *Hadszervezet, érdekvésvényesítés, reformkísérletek*. Bp. 2011. 47–56.; *David Parrott*: *The Business of War. Military Enterprise and Military Revolution in Early Modern Europe*. Cambridge 2012. 95.; A régebbi irodalomból napjainkig alapvető *Eugen Heischmann*: *Die Anfänge des stehenden Heeres in Österreich*. Wien 1925. passim.

⁶³ *Felix Stieve*: *Vom Reichstag 1608 bis zur Gründung der Liga*. München 1895. 111–119.

⁶⁴ *Kenyeres István*: *A Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság pénzügyei és hadi költségei a 16. század közepétől a 17. század első harmadáig*. *Történelmi Szemle* 45. (2013) 555–557.

⁶⁵ A hosszú török háború második felében a 16. század utolsó harmadához képest csökkentek az udvari kiadások. *Rauscher, P.*: *Die Finanzierung des Kaiserhofs* i. m. 417–422.

ugyanakkor a 10 milliós nagyságrendet valószínűleg nem érték el a kiadások. Láthattuk, hogy békeidőben a fenti összeg felének-harmadának előteremtése is milyen nehézségbe ütközött. Ennek ellenére – úgy tűnik – a bécsi–prágai kormányzatnak megvoltak az eszközei a háború tartós finanszírozásához: a rendkívüli bevételek, amelyek az osztrák, cseh, morva, sziléziai rendek hadiadójának drasztikus emeléséből, a német-római rendek töröksegélyéből, a külföldi segélypénzekből és a hitelekből származtak.

A monarchia kamaráinak, hivatalainak háborús célokra történő kifizetéseiről rendelkezésre állnak adatok. 1592 és 1601 között az udvari hadi fizetőmesteri hivatalból összesen 15 millió rFt-ot, a felső-magyarországi hadi fizetőmesteri hivatalból⁶⁶ 4,3 millió rFt-ot, egyéb hivatalokból (tábori hadszertár, végvári és tábori építési hivatalok, katonai ételmezési hivatalok, főhajómesteri hivatal stb., továbbá a bécsi és linzi székhelyű, uralkodói jövedelmeket kezelő *Vizedom*-hivatalok) további 3,6 millió rFt-ot, tehát összesen 22,9 millió rFt-ot fizettek ki a hadi kiadásokra. Ez éves szinten 2,3 millió rFt-ot jelentett. 1602-től pedig érdekes módon az udvari pénztár vette át a hadi költségek finanszírozásának központi szerepét olyannyira, hogy 1605-ben csak az udvari hadi pénztárnak 2,1 millió rFt-ot, a felső-magyarországi hadi fizetőmesternek pedig 192 ezer rFt-ot utaltak át, tehát nagyságrendileg annyit fizettek ki ebben az évben csak az udvari pénztárból, mint a háború első évtizedében valamennyi hivatalból. Mindezek alapján a monarchia saját bevételekből történő hadi kifizetéseit éves szinten legalább 2,3 millió rFt-ra tehetjük.⁶⁷

A bécsi udvar számíthatott az osztrák tartományok és a Cseh Korona országainak megemelt hadiadóira is. Egyes számítások szerint 1592 és 1606 között a fenti rendek 40 millió rFt hadiadót szavaztak meg a török háború költségeire, ami éves szinten 2,6 millió rFt-ot tett ki.⁶⁸ A német-római birodalmi rendek által megszavazott töröksegély összegét a szakirodalom a hosszú háború idején 12 millió rFt-ra

⁶⁶ Érdemes kiemelni, hogy a tizenöt éves háború időszakából kivételes módon az 1594 és 1601 közötti évekből hiánytalanul fennmaradtak Hans Unterholtzer felső-magyarországi hadi fizetőmester számadásai. Diozesanarchiv Wien, Herrschaft Kranichberg. Rechnungsbücher des kaiserl. Feldkriegszahlmeister Hans Unterholtzer. Adatait lásd *Kenyeres I.: A Habsburg Monarchia katonai kiadásai* i. m. 111–120. A számadáskönyvek fennmaradására és Unterholtzer szerepére a háború finanszírozásában lásd *Uő: Hans Unterholtzer felső-magyarországi hadi fizetőmester és ismeretlen számadásai (1595–1602)*. In: *Redite ad cor. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére*. Szerk. Krász Lilla – Oborni Teréz. Bp. 2008. 221–238.

⁶⁷ *Kenyeres István: Mibe került a tizenöt éves háború?* In: *Auxilium Historiae. Tanulmányok a hetvenesztendő Bertényi Iván tiszteletére*. Szerk. Körömdi Tamás – Thoroczky Gábor. Bp. 2009. 165–166.; *Uő: Die Kriegsausgaben der Habsburgermonarchie von der Mitte des 16. Jahrhunderts bis zum ersten Drittel des 17. Jahrhunderts*. In: *Kriegführung und Staatsfinanzen. Die Habsburgermonarchie und das Heilige Römische Reich vom Dreißigjährigen Krieg bis zum Ende des habsburgischen Kaisertums 1740*. Hrsg. Peter Rauscher. Münster 2010. 69–75.

⁶⁸ *Winkelbauer, T.: Ständefreiheit* i. m. I. 482.

teszi, amelyet a birodalmi kerületek által e felett megajánlott 7–9 millió rFt egészített ki.⁶⁹ Ez elvben évi 1,4 millió rFt támogatást jelentett volna. Fennmaradtak ugyanakkor a töröksegélyek összegyűjtéséért és Bécsbe juttatásáért felelős birodalmi fillérmester (*Reichspfennigmeister*), Zakarias Geizkofler 1589 és 1603 közötti számadásai. Ez alapján tudható, hogy átlagosan évi 1,2 millió rFt-ot sikerült összeszedni, de ennek 41%-a a fillérmester által felvett hitelekkel tevődött össze. A kimutatások alapján tudható, hogy a beszedett töröksegélyből éves átlagban kb. 800 ezer rFt folyt be a hadi fizetőmesterek pénztárába, a fennmaradó összegeket elvitte a hiteltörlesztés.⁷⁰

Az udvar számíthatott még a szövetséges külföldi hatalmak, elsősorban Spanyolország, a Pápai Állam és néhány itáliai város pénzsegélyeire is. A Katolikus Monarchia által pénzben és katonaságban nyújtott támogatást 3,75 millió rFt-ra becsülik, míg a pápai segélyhadak és pénz összegét 2,85 millió rFt-ra, az itáliai városállamokét pedig 500 ezer rFt-ra.⁷¹ Egy korabeli kimutatás szerint a hosszú háború első évtizedében a Habsburg udvar összesen kb. 1,4 millió rFt készpénzsegélyt kapott a szövetségeseitől, ami éves átlagban alig tett ki 140 ezer rFt-ot.⁷² A fentebb részletezett pénzforrások alapján 4–4,8 millió rFt lehetett a császár bevétele a hosszú török háború idején.⁷³

Mint a költségeknél jeleztük, éves szinten akár 5,5–6,5 millió rFt-ra lehetett szükség, ehhez képest a rendelkezésre álló források akár évi egy-másfél millióval is elmaradhattak. E költségvetési hiány „betömésére” egyetlen lehetőség kínálkozott: további hitelek felvétele. E kölcsönügyletek mibenlétéről és háttéréről alapkutatások hiányában egyelőre nem sok minden tudható, jelzés értékű azonban, hogy II. Rudolf császár 1612. évi halálakor az államadósság már 30 millió rFt-ot tett ki.⁷⁴

⁶⁹ *Johannes Müller*: Die Verdienste Zacharias Geizkoflers um die Beschaffung der Geldmittel für den Türkenkrieg Kaiser Rudolfs II. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 21. (1900) 251–304., itt: 259.; *Uő*: Zacharias Geizkofler 1560–1617, des heiligen Römischen Reiches Pfennigmeister und Oberster Proviantmeister im Königreich Ungarn. Baden bei Wien 1938. 31. Schulze a birodalmi segély összegét 1587 és 1603 között kb. 18,6 millió rFt-ra teszi. Lásd *Winfried Schulze*: Reich und Türkengefahr i. m. 362.; *Nieder Korn* 20 millió rFt-tal számol a tizenöt éves háború idejére. Lásd *Jan Paul Niederkorn*: Die europäischen Mächte und der „Lange Türkenkrieg“ Kaiser Rudolfs II., 1593–1606. Wien 1993. 499.

⁷⁰ *Alexander Sigelen*: Dem ganzen Geschlecht nützlich und rühmlich. Reichspfennigmeister Zacharias Geizkofler zwischen Fürstendienst und Familienpolitik. Stuttgart 2009. 602–605. Tabellen 4–7.; *Kenyeres I.*: A Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság i. m. 558–559.

⁷¹ *Nieder Korn, J. P.*: Die europäischen Mächte i. m. 400–424., 436–448., 499.

⁷² *ÖStA FHKA*, Reichsakten, 61/B, fol. 578r–580v.; *Kenyeres I.*: A Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság i. m. 560–561.

⁷³ Uo. 562.

⁷⁴ *Rauscher, P.*: Die Finanzierung des Kaiserhofs i. m. 422.

A Habsburg Monarchia hadügyi és pénzügyi fejlődése a 17. században

A monarchia és a Magyar Királyság bevételei a 17. században

Becslések alapján a Habsburg Monarchia állami bevételei az 1610-es évekre a 3 millió rFt-ot, az 1620–1640-es években a 4 milliót, míg az 1650–1660-asban a 7 millió rFt-ot, 1670–1680-asban pedig 13 millió rFt-ot értek el.⁷⁵ A 16. századhoz képest megfigyelhető növekedés azonban európai összehasonlításban nem volt meghatározó. A 17. században a Spanyol Királyság az előző század közepéhez mérten csökkenő, de még így is tekintélyes „állami” jövedelemmel rendelkezett: 1608-ban 11,5 millió dukátra, míg 1621-ben 10,5 millió dukátra tehető a bevételek. Franciaországban az állami bevételek 1600-ban 6,2 millió, 1608-ban 9,9 millió, 1621-ben 12,7 millió, míg 1635-ben 35 millió dukátra becsülhetők.⁷⁶ Ehhez képest a Habsburg Monarchia jelentősen kevesebb állami bevétellel számolhatott, az 1670–1680-as években is alig érte el a 7,5 millió dukátot.

A 17. század végén ugyanakkor drasztikusan emelkedhetett a monarchia éves büdzséje, amire a katonai kiadások nagyságrendbeli emelkedése okán következtethetünk. Míg 1680-ban 5,4 millió rFt-ra volt tehető a hadi és államigazgatási kiadások összege, addig a visszafoglaló háborúk időszakában nagyságrendi változásokat tapasztalhatunk: 1685-ben 12,6 millió rFt-ot tettek ki a hadi, míg 2,2 millió rFt-ot a közigazgatási kiadások, 1695-ben pedig 22,7 milliót értek el a katonai költségek az 1,8 millióra becsült igazgatási kiadások mellett. Ekkor tehát a büdzsé kiadási oldala 24,5 millió rFt-ra, azaz kb. 12 millió dukátra rúgott, azaz ötször annyit tett ki, mint másfél évtizeddel korábban.⁷⁷ Ez egyértelműen gyors és markáns változást jelez.

Ami a magyarországi bevételeket illeti, egészen a legutóbbi időig gyakorlatilag nem álltak rendelkezésre értékelhető kutatási eredmények. Legújabb vizsgálatainknak köszönhetően azonban sikerült feldolgozni a magyarországi két pénzügyigazgatási szerv, a Magyar és a Szepesi Kamara 17. századból fennmaradt számadásait, illetve azok kivonatait is.⁷⁸ A Magyar Kamara esetében lényegében csak a 17. század közepétől van többé-kevésbé folytonos adatsorunk. A század első felében a kamarai

⁷⁵ *Winkelbauer, T.*: Ständefreiheit i. m. I. 488.

⁷⁶ *Bonney, R.*: The European Dynastic States i. m. 352–353.; *Winkelbauer, T.*: Ständefreiheit i. m. I. 488.; *Capra, C.*: The Italian States i. m. 421. A Spanyol Királyság 17. századi bevételeire lásd még Korpás Zoltán e számban közölt tanulmányát.

⁷⁷ *Winkelbauer, T.*: Ständefreiheit i. m. I. 479.

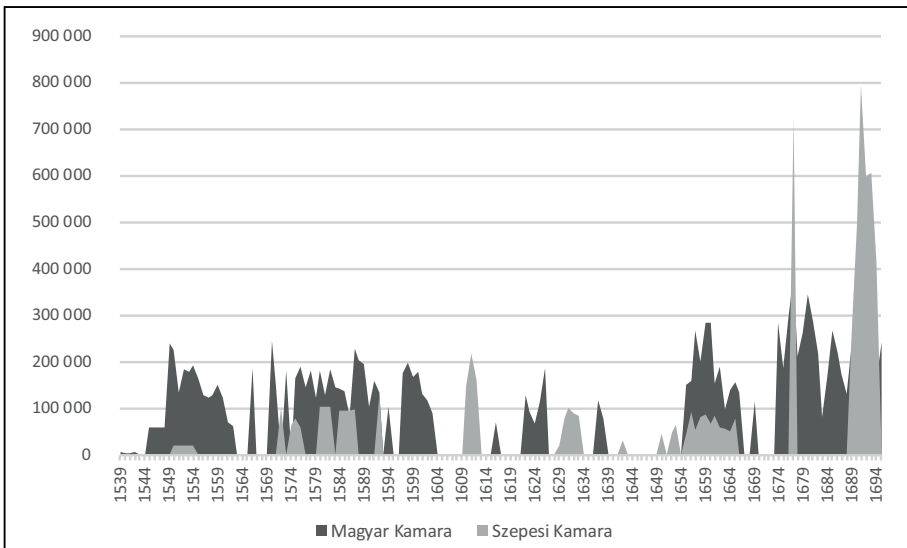
⁷⁸ A Magyar Kamara tekintetében a korszakból 1598-cal kezdődően 1695-ig 51 számadást, míg a Szepesi Kamara esetében 1610 és 1694 között 16 számadást sikerült feldolgozni. Lásd *Kenyeres István*: A Magyar és a Szepesi Kamara bevételei és kiadásai a XVII. században. Fons 24. (2017) 3–67.

bevételeket 75–125 ezer rFt körülire tehetjük, míg az 1650–1660-as években a 250 ezer rFt-ot meghaladó bevételek sem ritkák, a század végére pedig a visszafoglaló háborúk legsúlyosabb időszaka után az évi 125 és 250 ezer rFt közötti sávba estek.

A Szepesi Kamara bevételei a 17. század elején tekintélyesnek bizonyultak és megközelítették a Magyar Kamara 16. század utolsó harmadában elért bevételeit évi 150–210 ezer rFt körüli összeggel. Ezt követően azokból az időszakokból, amikor az úgynevezett hét vármegye az Erdélyi Fejedelemséghez tartozott, alig maradt fenn kamarai számadás vagy kivonat, azok is értelemszerűen csekély bevételekről tanúskodnak. Hosszabb adatsorunk az 1650–1660-as évekből maradt, ekkor évi 50–80 ezer rFt-ot könyvelt el a kamara. Ami igazán meglepő, az ezt követő időszak, amikor is 1677-ben 725 ezer (!) rFt bevételt mutatott ki a kamara, majd az 1689–1694 közötti időszakban is a század első felének bevételeit messze meghaladva 270 és 800 ezer (!) rFt közötti összegről adtak számot. Ez a jelentős bevétel-növekedés a Habsburg Monarchia 17. század végén megfigyelhető drasztikus büdzsé-növekedési trendjéhez igazodik. Ugyanebben az időszakban a Magyar Kamara bevételei ezeket az összegeket azonban meg sem közelítették, hanem a század trendjéhez igazodó nagyságrendű jövedelmeket (125–250 ezer rFt) tudtak csak kimutatni.

A bevételek trendjének alakulását jól szemlélteti az 1. diagram is, amely a rendelkezésre álló friss adatok alapján az 1540-es évek végétől a 17. század végéig mutatja be a Magyar és a Szepesi Kamara bevételeit.

1. diagram A Magyar és a Szepesi Kamarák bevételei 1540–1695 (rFt)

Forrás: *Kenyeres I.: A Magyar és a Szepesi Kamara* i. m. 8–12. (Készítette: Kenyeres I.)

A diagram jól érzékelteti, hogy a 16. század közepén, a Habsburg pénzügyi reformoknak köszönhetően jelentősen megnövekedtek a kamarai bevételek, különösen a Magyar Kamara bevételei váltak meghatározóvá, a 17. század első felében ugyanakkor jelentős visszaesés tapasztalható. Ez a trend csak az 1650-es években fordult meg, és a század végére már nagyságrendi bevétel-növekedés figyelhető meg, különösen a Szepesi Kamara esetében. Míg a Magyar Kamara a 17. század végén csak kisebb mértékben tudta növelni bevételeit, addig a Szepesi Kamara ugyanezen időszakban megmutatkozó nagyarányú bevétel-növekedése a monarchia fiskális bevételeinek növekedési pályájával áll összhangban.

A bevételek szerkezetében jelentős módosulás történt a 16. századhoz képest. A 17. század első harmadában a Magyar Kamara bevételeinek 38%-a származott a harmincadokból, míg 21%-a hadiadóból, a hitel csupán 7%-ot tett ki. Az 1650–1670-es években a harmincadokból 52%, a félharmincadból 25% bevétel származott, az 1680–1690-es években pedig a harmincadok 40%-ot, a félharmincad 25%-ot tett ki, a hitelek aránya nem érte el a 2%-ot.⁷⁹ A Szepesi Kamara esetében a 17. század első két harmadában (1610–1665) a harmincadok 49%-ot, a félharmincad 11%-ot hozott, míg az uradalmak 15%, a hitelek pedig mindössze 2% bevételt képviseltek. Az 1690-es években (1689–1694) a bevételek szerkezete újabb jelentős változást hozott: a harmincadok 14%-ot, a félharmincad 5%-ot, míg az ekkor megjelenő sómonopólium 26%-ot tett ki.⁸⁰ A korszak egyik nagy változása, hogy a kamarai bevételi rendszerből gyakorlatilag eltűnt a hadiadó, amelynek „helyére” az 1635-ben bevezetett félharmincad lépett. Ez egy új, progresszív adó volt, a szállított áru vámtételének 50%-át kellett befizetniük a kereskedőknek, kifejezetten katonai kiadások finanszírozására. Ez a fajta adó tehát kifejezetten a fiskális-katonai államok adóreformjaira hasonlít.⁸¹

A nyugati államokban feltűnt fogyasztási adó, az *accisa* a korszakban megjelenik a Magyar Királyság területén is. Ez az adófajta középkori eredetű és a Német-római Birodalom területén főként a városokban volt ismert. Ezt terjesztették ki egyre inkább az 1660-as évektől mind területileg, mind a megadóztatott cikkek tekintetében.⁸² A másik új bevétel nem a jogalapjában volt új, hanem az adókvetési módszerében. A *contributionale*, azaz a hadiadó kvetési rendszerének teljes megújítása a 17. század végén indult meg a Habsburg Monarchián belül. Az új módszer a

⁷⁹ Kenyeres I.: A Magyar és a Szepesi Kamara i. m. 13–21.

⁸⁰ Uo. 29–37.

⁸¹ A félharmincad bevezetésére és a beszedett adó felhasználására részletesen lásd Kenyeres István: A félharmincad 1635–1638-ban. In: Archivariorum historiumque magistra. Történeti tanulmányok Bak Borbála tanárnő 70. születésnapjára. Szerk. Kádár Zsófia – Lakatos Bálint – Zarnóczki Áron. Bp. 2013. 567–590.

⁸² Norbert Winnige: Von Kontribution zur Akzise: Militärfinanzierung als Movens staatlicher Steuerpolitik. In: Krieg und Frieden. Militär und Gesellschaft in der Frühen Neuzeit. Hrsg. Bernhard R. Kroener – Ralf Prüve. Paderborn–München–Wien–Zürich 1996. 59–83.

repartíció volt, a katonai költségek alapjául szolgáló hadiadó kivetési módszerének megfordítása, azaz a hadsereg fenntartásának költségeit vették figyelembe az adó tervezésénél, és azt az adott ország-tartomány vélt teherbíró-képessége szerint vetették ki. A Magyar Királyság területén mind az *accisa*, mind a repartíció erős rendi ellenállásba ütközött, így viszonylag rövid életű volt, hiszen az 1681. évi soproni országgyűlés törvényei eltörlésüket írták elő. A rendelkezésre álló források szerint ugyanakkor a két adónemből nem kevés jövedelem származott: a Magyar Kamara 1675–1677. évi hadi pénztári számadáskönyve alapján 1675. október és 1677. december között *accisából* mintegy 60 ezer rFt, míg a megyei repartícióból 167 ezer rFt jövedelem folyt be. Tehát csak e két új típusú adóból 227 ezer rFt körüli jövedelem származott több mint két esztendőben, azaz évi 110 ezer rFt-al gazdagította a kincstári jövedelmeket csak a Magyar Kamara illetékességi területén.⁸³

A Magyar Kamara 1598–1638 közötti kiadásaiban a katonai kifizetések 46%-ot, a hiteltörlesztés 10%-ot, míg a kamarai igazgatási kiadások és főhivatalnokok fizetése 20%-ot tett ki. 1655–1680 között a katonai kiadások 42%-ra, a hiteltörlesztés 3%-ra, míg a kamarai igazgatás költségei és a főhivatalnokok fizetése 25%-ra rúgtak. 1687–1695 között a katonai kiadások és az udvari kvóta⁸⁴ 50%-ot, a hiteltörlesztés 4,6%-ot, míg az igazgatási kiadások és fizetések 22%-ot értek el. A Szepesi Kamara 1610–1665 közötti kiadásainál a katonai költségek 66%-ot, az igazgatási kiadások és fizetések 19%-ot, míg a hiteltörlesztés 5%-ot tett ki. 1690–1694 között pedig a kiadások 51%-a volt katonai jellegű, az igazgatási költségek 31%-ra, míg a hiteltörlesztés 6%-ra rúgott.⁸⁵ Összességében tehát mindvégig a katonai költségek finanszírozása volt meghatározó, a kamarai kiadások több mint felét fordították e célra, de jelentősek voltak az igazgatási költségek, ugyanakkor a hitel-terhek nem voltak meghatározóak.

Mennyi lehetett a Magyar Királyság kamarai bevétele a 17. században? Ahhoz, hogy a kérdést megválaszolhassuk, szükség van nem csupán a Magyar és a Szepesi Kamarák bevételeinek megállapítására, hanem a más kormányservek alá tartozó, illetve külön könyvelt magyarországi bevételekre vonatkozó adatokra is. A 16. századi viszonyokhoz képest e tekintetben fontos változás volt, hogy a dunántúli és a pozsonyi harmincadok az 1630-as évek elejétől a pozsonyi Magyar Kamara illetékességébe kerültek, így jövedelmeik – legalábbis kimutathatóan 1637-től – a kamarai számadásokban szerepelnek.⁸⁶ A 16. századi

⁸³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára E 554 Városi és kamarai iratok Fol. Lat. 844.

⁸⁴ Kenyeres I.: A Magyar és a Szepesi Kamara i. m. 21–29. Az ún. udvari kvóta egy meghatározott nagyobb összeget jelentett, amely 1675-től mindig az udvari hadi fizetőmester pénztárába került befizetésére, így a kamara részéről egyfajta központi hadi befizetést jelentett. Uo. 25.

⁸⁵ Uo. 37–43.

⁸⁶ Uo. 4., 13. Vö. még Oross András: A Szepesi Kamara, a Habsburg-pénzügyigazgatás és a katonai kiadások a XVII. század második felében. Fons 15. (2008) 97–170.

helyzethez hasonlóan viszont nem változott a körmöcbányai főkamara és hivatalai, a selmecbányai alkamara és a besztercebányai rézvállalat bécsi alárendeltsége. A bányakamarai jövedelmek megbecsléséhez jobb híján az úgynevezett „Titkos utasítás egy újonnan kinevezett udvari kamarai tanácsos részére” címmel készített, gyakorlatilag a monarchia pénzügyigazgatását, kamarai és más hivatalait bemutató, a kamarai bevételeket, a rendek által megszavazandó hadiadókat, a katonai költségeket (zsold, élelmezés stb.) részletesen leíró „kézikönyv” adatait tudjuk felhasználni, amely valószínűleg a század közepi kamarai kimutatások adataira támaszkodott.⁸⁷ Ez alapján a század közepén a körmöcbányai kamara éves átlagos nettó bevételeit 285 ezer rFt-ra tehetjük. Ez a bevételi összeg valószínűleg a 17. század utolsó harmadában sem változhatott lényegesen, ugyanis a kézikönyv későbbi példányaiban is ezzel megegyező összegekkel számoltak. A kamarai számadások és a körmöci kamarára vonatkozó adatok figyelembevételével a 10. táblázatban összefoglalt alábbi becsléseket tehetjük a Magyar Királyság 17. századi jövedelmei tekintetében:

10. táblázat A Magyar Királyság becsült kamarai összjövedelme (1650-es évek)

Hivatalok	Éves átlag (rFt)	%
Magyar Kamara (1655–1665)	189 111	34,8
Szepesi Kamara (1655–1665)	69 020	12,7
Bányakamarák (1647–1654)	285 033	52,5
Összesen	543 164	100,0

Forrás: *Kenyeres I.*: A Magyar és a Szepesi Kamara i. m. 46–47.

A fenti adatsor alapján tehát a Magyar Királyság jövedelmeit a három fő pénzügyigazgatás szerv bevételei alapján alig több mint fél millió rFt-ra tehetjük, ami lényegesen elmarad a 16. század utolsó harmadában feltételezett jelentős jövedelmektől.

11. táblázat Magyar Királyság becsült kamarai összjövedelme (1670-es évek)

Hivatalok	Éves átlag (rFt)	%
Magyar Kamara (1677)	387 386	34,5
Szepesi Kamara (1677)	452 583	40,2
Bányakamarák (1672–74 átlaga)	285 033	25,3
Összesen	1 125 002	100,0

Forrás: *Kenyeres I.*: A Magyar és a Szepesi Kamara i. m. 48.

⁸⁷ A „titkos utasítás” mint „kamarai kézikönyv” kiadását lásd *Hansdieter Körbl*: Die Hofkammer und ihr ungetreuer Präsident. Eine Finanzbehörde zur Zeit Leopolds I. Wien–München 2009. 374–434.

Az 1670-es években ugyanakkor a már fentebb is bemutatott bevétel-emelkedésnek köszönhetően megduplázódott a királyság éves jövedelme és meghaladta az évi egy millió rFt-ot. (11. táblázat)

12. táblázat A Magyar Királyság kamarai összjövedelme a 17. század végén

Hivatalok	Éves átlag (rFt)	%
Magyar Kamara	186 746,5	16,1
Szepesi Kamara	530 375,5	45,7
Bányakamarák	285 033,3	24,6
Budai Kamarai Adminisztráció (1686–1697)	157 542,0	13,6
Összesen	1 159 697,3	100,0

Forrás: *Kenyeres I.*: A Magyar és a Szepesi Kamara i. m. 46–47.

Az 1690-es években, azaz a felszabadító háborúk időszakában a Magyar Kamara jövedelmei ugyan visszaestek, a Szepesi Kamara bevételei viszont ugrásszerűen megnövekedtek. A török elleni sikeres háborúk következményeként felszabadított tetemes nagyságú területek jövedelmeit döntően új, az Udvari Kamarától függő kamarai hivatalok (Budai Kamarai Adminisztráció, Csáktornyai, később Szlavón Kamarai Adminisztráció illetve Inspekció stb.⁸⁸) szedték be, amelyek jövedelmei a Magyar és a Szepesi Kamarák számadásaiba nem kerültek be. A fenti táblázatban e jövedelmeket éppen ezért kiegészítettük a legkiterjedtebb újszerzeményi területeket igazgató Budai Kamarai Adminisztrációra vonatkozó bevételi adatokkal is, így a királyság összjövedelme valamelyest emelkedést mutatott, és háborús viszonyok között is meghaladta az 1,15 millió rFt-ot.

Míg a 16. században a Magyar Királyságból származó jövedelmek a Habsburg Monarchia bevételeinek akár harmadát is szolgáltatták, a 17. századra ez a helyzet alaposan megváltozott. Az 1650-es évekre becsült magyarországi jövedelmek (kb. 490 ezer mFt, hadiadóval együtt kb. 550 ezer mFt, azaz 687 ezer rFt) nem tették ki a birodalom bevételeinek egy tizedét sem. Ez az arány a század 70-es éveire valamelyest javult, feltéve, hogy a monarchia bevételei 1675 körül sem haladták meg lényegesen a 7 millió rFt-ot: ekkor a becsült magyarországi jövedelmek 1 millió 125 ezer rFt-ra rúgtak, mely összeg az 1/6-át tette ki a monarchia feltételezett összbevételének. Az 1680-as évek végén, illetve az 1690-es évek elején a becsült magyarországi kincstári jövedelmekből elérhető 1 millió 162 ezer rFt 1685-ben alig egy tizede, míg 1695-ben alig egy

⁸⁸ *Fallenbüchl Zoltán*: Die Ofner Kameraladministration. Eine Kriegswirtschaftsverwaltung in Ungarn. (1683) 1685–1709. Die Verwaltung. Zeitschrift für Verwaltungswissenschaft 16. (1983) 487–505.; *Nagy István – F. Kiss Erzsébet*: A Magyar Kamara és egyéb kincstári szervek. Bp. 1995. 385–412., 431–444.; *Oross András*: Végvárakból kaszárnyák. A Budai Kamarai Adminisztráció szerepe Magyarország új katonai berendezésében a 17–18. század fordulóján. Századok 140. (2006) 1441–1473.; *Uő*: A Magyar Királyság törökellenes határvédelmi rendszerének felszámolása és átszervezése. Bp. 2013. 57–61.

huszada volt a monarchia feltételezett bevételeinek. Tegyük viszont hozzá nyomban: a felszabadító háborúk időszaka rengeteg szenvedést és terhet hozott az országnak, a pusztításon kívül pedig a beszállásolandó császári hadak természetbeni ellátása is lehetetlen összegeket emésztett fel az ország lakosai részéről. Esterházy Pál nádor (1681–1713) kalkulációja szerint ez 1684-ben 3 millió 695 ezer, 1690-ben 2 millió 360 ezer, 1693-ban pedig 1 millió 510 ezer rFt-ot tett ki.⁸⁹ Ha ezeket az összegeket is figyelembe vesszük, akkor az ország hozzájárulása a monarchia büdzséjéhez és a katonai kiadásaihoz jóval meghaladja a kamarai számadásokban szereplő összegek nagyságrendjét. E tekintetben jellemző, hogy egy 1700–1701. évi tervezet szerint a monarchia akkor 9 millió rFt-os hadi költségvetésének 31%-át kívánták Magyarországról fedezni.⁹⁰

A monarchia katonai kiadásai és hadsereg-finanszírozási rendszere a 17. században

A Habsburg Monarchia katonai kiadásairól a 17. század első felében viszonylag kevés adattal rendelkezünk. A hadi költségek a harmincéves háború időszakában egy 1618–1640 közötti kimutatás alapján 110 millió rFt-ot tettek ki, tehát éves szinten 4,8 millió rFt-ra rúghattak.⁹¹ Az 1648. évi vesztfáliai békét követő időszakban csökkentek a hadi kiadások: például 1655-ben 2,3 millió rFt-ot, 1661-ben 3,6 millió rFt-ot, 1665-ben 1,2 millió rFt-ot, 1670-ben 1,3 millió rFt-ot tettek ki. 1675-ben a hadi kiadások átmenetileg felszöktek 7 millió rFt-ra, 1680-ban azonban „csupán” 3,8 milliót adtak ki hadi célokra, amely összeg 1683-ban, az újabb nagy oszmán hadjárat idején növekedett 4,9 millióra. A visszafoglaló háborúk idején viszont drasztikus katonai kiadásnövekedés figyelhető meg: 1690-ben 12 millió rFt-ot, majd 1695-ben már 22,7 millió (!) rFt-ot tettek ki a hadi költségek, ami azt jelenti, hogy egy évtized alatt négy és félszeresére emelkedett a katonai büdzsé.⁹²

A monarchia 17. századi hadsereg-finanszírozási rendszerének alaposabb elemzéséhez a hadi fizetőmesteri és kifizetőhivatali számadások alaposabb elemzése nyújthat támpontot. A 17. századból egyelőre két jelentősebb, teljes évre kiterjedő számadást sikerült feltárni, az 1623. évi udvari hadi fizetőmesteri és az 1679. évi hadikassza elszámolást. Az 1623. évi hadi fizetőmesteri számadás fontosabb adatait a 13. és 14. táblázat ismerteti.

⁸⁹ Uo. 222–223.; *Zachar József*: Habsburg-uralom, állandó hadsereg és magyarság 1683–1792. Bp. 2004. 72–73.

⁹⁰ *Oross A.*: A Magyar Királyság i. m. 223–229.

⁹¹ *Karl Oberleitner*: Beiträge zur Geschichte des Dreißigjährigen Krieges mit besonderer Berücksichtigung des österreichischen Finanz- und Kriegswesens, nach den Quellen des k. k. Finanz-Ministerial-Archivs, vom Jahre 1618–1634. Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen 19. (1858) 45–48.

⁹² *Winkelbauer, T.*: Ständefreiheit i. m. I. 479.

13. táblázat Az udvari hadi fizetőmester főbb befizetői (1623)

Befizetők	rFt	%
Udvari Kamara	776 149	8,0
Magyarországi befizetések	547 794	5,7
Alsó-ausztriai befizetések	1 493 157	15,4
Cseh, morva és sziléziai befizetések	3 551 822	36,8
Pápai segély	160 000	1,7
Kölcsön	2 474 181	25,6
Egyéb és rendkívüli bevételek	653 976	6,8
Összesen	9 657 079	100,0

Forrás: ÖStA FHKA Kameralzahlamtsbücher Bd. 263.;

Kenyeres I.: A Habsburg Monarchia katonai kiadásai i. m. 125–126.

A bevételek volumene lényegesen meghaladja a 16. századból ismert összegeket: a hadi fizetőmester 1623-ban közel 10 millió rFt-tal gazdálkodhatott. Fontos kiemelnünk azonban, hogy a számadás a *Kipper und Wipper Zeitung* nevezett hiperinfláció idejéből maradt fenn, tehát az abban szereplő értékekkel igencsak óvatosan kell bánnunk.⁹³ A bevételekben a központi szerepet az alsó-ausztriai rendek által befizetett segélyek és a Cseh Korona országai – nevezetesen Csehország, Szilézia és Morvaország – bevételei képezték, összesen több mint a felét szolgáltatották a hadi fizetőmesterhez történő befizetéseknek. A magyarországi bevételek a monarchia tartományai és országai között a legkisebb hányadot képviselték, igaz összességükben meghaladták a félmillió rFt-ot, ami ebben az időszakban az ország teherbíró-képességéhez mérten viszonylag jelentősnek tűnik. A hitelek kapcsán ugyanakkor a helyzet a 16. századhoz képest nem változott, hiszen az udvari hadi fizetőmester bevételeinek több mint negyede továbbra is a hitelekből származott!

14. táblázat Az udvari hadi fizetőmester főbb kiadásai (1623)

Kiadások	rFt	%
Központi (nem katonai) hivatalok	292 291	7,0
Központi katonai hivatalok és költségek	706 376	16,8
Magyarországi végvidékek katonaságára	119 499	2,8
Tábori katonaság és hadi kiadások	596 412	14,2
Toborzási, szállítási, úti és más hivatali költségek	545 092	13,0
Rendkívüli és egyéb költségek, kegydíjak, segélyek	870 543	20,8
Hitel törlesztés, tőke és kamattörlesztés	1 063 934	25,4
Összesen	4 194 147	100,0

Forrás: ÖStA FHKA Kameralzahlamtsbücher Bd. 263.;

Kenyeres I.: A Habsburg Monarchia katonai kiadásai i. m. 127.

⁹³ *Kenyeres I.*: A Habsburg Monarchia katonai kiadásai i. m. 126–127.

Az udvari hadi fizetőmester 1623. évi kiadásai kapcsán a legszembeütőbb, hogy bevételeinek alig 43%-át költötte el ebben az évben. A kiadások szerkezete alapján ugyanakkor megállapítható, hogy katonai kiadásai mindössze 34%-ra, a hivatali és szállítási költségekkel együtt is csak 46%-ra rúgtak. A katonai kiadások kapcsán a központi hivatalok közül a főlélmester részére történt a legnagyobb kifizetés (460 000 rFt). A magyarországi végvidékekre ezzel szemben jelentéktelen összegeket fordítottak. Sokkal meghatározóbb a Német–római Birodalomban és a részben a Habsburg Monarchia területén bevetett mezei hadak szerepe, amelyekre közel 600 000 rFt-ot fordítottak. A fiskális-katonai államok egyik korabeli jellemzője a jelentős hitelfelvételek voltak, ami jelen esetben a monarchia kapcsán is megfigyelhető, a kiadások negyedét a hiteltörlesztésre fordították.

A 17. század utolsó harmadából is fennmaradt egy teljes évre vonatkozó udvari hadi fizetőmesteri számadás. Az udvari hadi fizetőmester tisztségét ekkor Ferdinand Kaysers von Löwenheimb töltötte be. A legnagyobb befizető érdekes módon az udvari fizetőhivatal volt, amely a bevételek egynegyedét biztosította. Lényegében ezzel megegyező nagyságrendű befizetést teljesített a Cseh Kamara fizetőhivatala is. Szilézia közel az egy tizedét, míg Morvaország 6%-át adta a bevételeknek. A Cseh Korona országai tehát a befizetések 40%-át adták! Emellett a hiteleknek volt még meghatározó szerepük a maguk 27%-ával. Alsó- és Felső-Ausztria csekély mértékben járult hozzá a hivatal bevételeihez, míg a Magyar Királyság hivatalai nem is szerepelnek a befizetők között. Az összbevételek nagyságrendje ugyan jelentősen visszaesett az 1623. évihez képest, azonban – mint jeleztük – az akkori hiperinfláció okán a korábbi számítási pénz alapján a töredékét érthette, így az ebben az évben befolyt 2,3 millió rFt nem tekinthető csekélynek, miként ez a 15. táblázatból látható.

15. táblázat Az udvari hadi fizetőmester főbb befizetői (1679)

Befizető	rFt	%
Udvari pénztár	538 969	23,4
Osztrák tartományok	213 127	9,2
Csehország, Morvaország és Szilézia	909 912	39,5
Rendkívüli bevételek	12 114	0,5
Hitelek	630 900	27,4
Összesen	2 305 022	100,0

Forrás: ÖStA KA AFA 1679/13/2.

Amennyiben a kiadásokat vizsgáljuk (16. táblázat), látható, hogy ekkor az udvari hadi fizetőmesteri hivatal fő feladata a mezei hadak finanszírozása volt: ezzel magyarázható, hogy a kiadások közel kétharmadát a táborig hadi kasszába utalták át, míg 22%-át új ezredek felfogadására fordították. A kiadások között ugyanakkor

feltűnik a Szepesi Kamara is, amelynek ekkor 37 500 rFt-ot utaltak át a katonai költségek finanszírozására. A számadásból tudható, hogy az összeg legnagyobb részét Szilézia szolgáltatta, mégpedig az 1678. évi hadiadót fizették be a felső-magyarországi végváriak élmezésére. Összességében megfigyelhető, hogy mind a befizetők közül kiszorult a Magyar Királyság, mind pedig a kifizetések között is csak elenyésző mértékben szerepel, akkor is csupán a felső-magyarországi végvidékre Szilézia által immáron egy évszázada fizetendő hozzájárulás átutalásában működött közre a hadi fizetómester. Az 1679. évi hadi fizetómesteri számadás tehát még jobban megvilágítja a fentebb is már bemutatott folyamatot, miszerint a Magyar Királyság területén végig húzódó törökellenes védelmi rendszer finanszírozása ekkor már alig volt feladata a 16. században éppen erre a célra létrehozott udvari hadi fizetómesternek. A hadi költségek finanszírozásában ugyanakkor egyre nyilvánvalóbbá vált a Cseh Korona országainak szerepe.

16. táblázat Az udvari hadi fizetómester főbb kiadásai (1679)

Kiadások	rFt	%
A tábori hadi fizetómester kasszájába	1 440 967	61,0
Váltókra	2 402	0,1
Udvari hadi fizetőhivatal költségeire	119 885	5,1
Bécsi katonai élmezési hivatalra	15 917	0,7
Felső-magyarországi adminisztrációnak (Szepesi Kamara)	37 500	1,6
Tüzérségi költségekre	6 169	0,3
Úti és szállítási költségek	20 993	0,9
Császári ezredek toborzására	532 195	22,5
Birodalmi rendeknek Bécsben	28 500	1,2
Fizetések, nyugdíjak	21 654	0,9
Hitel törlesztés	111 818	4,7
Rendkívüli kiadások	22 869	1,0
Összesen	2 360 869	100,0

Forrás: ÖStA KA AFA 1679/13/2.

Adataink alapján a Habsburg Monarchia hadsereg-finanszírozási rendszere – a bevételekhez hasonlóan – nem, vagy csak csekély mértékben változott a 17. századi viszonyokhoz képest. A befizetések döntő részét a század folyamán az osztrák és a cseh–morva–sziléziai kamarai hivatalok és a helyi rendek biztosították a 16. században kialakított adórendszer alapján, amelyben például a fogyasztási adóknak nem volt meghatározó szerepük. Az indirekt adók csak a 17. század utolsó negyedében jelennek meg monarchiaszerte, míg a hadiadó korábbi, az 1540-es években kialakított rendszerét csak a 17. század végén veszi át, akkor sem teljes körűen a *contributionale* új rendszere. Ettől kezdve ugyanis a katonai költségekből kiindulva osztották fel az egyes országokra, tartományokra jutó hadiadó terheket.

A 17. század végére átalakulni kezdődő adórendszer sem tudta azonban teljesen fedezni a katonai költségek drasztikus emelkedésével járó többletigényeket, így hitelek nélkül az állam nem lett volna tovább finanszírozható. A megoldást az államadósság kezelésére majd csak az első állami bank, az 1705/06-ban létrehozott Bécsi Városi Bank jelentette – nem sokkal a Bank of England 1694. évi megalapítása után.⁹⁴

Végül a fiskális-katonai államok másik „mutatójára”, a nagyarányú hivatalnoki létszámnövekedésre vonatkozólag egyelőre hiányoznak az alapkutatások. A nagyobb hivatalok létszámadatai azt sugallják, hogy jelentősebb növekedés csak a 17. század legvégén indul el.⁹⁵

Hadügyi fejlődés a 17. századi Habsburg Monarchiában

A 16. század végén már nem volt ritka a több tízezres hadsereglétszám Európában, a 17. század második felére pedig a 100 ezres létszámú katonaság lett a mérce. A Francia Királyság a harmincéves háború idején már képes volt 130–150 ezres hadsereglétszámot mozgósítani, az 1650-es évek békeidőszakában 72 ezres katonaságot tartott el, az 1660-as évekkel kezdődő háborús időszakára pedig 250–340 ezer főre tudta növelni annak létszámát. Spanyolország a 16. század közepén több tízezer főnyi hadat tudott állandóan zsoldban tartani, a harmincéves háború időszakában pedig 90 ezer főt is elérte a hadsereg létszáma. A korszak valódi fiskális-katonai államai közül Svédország 1635-ben 100 ezres sereget tartott, de még az 1660-as években is képes volt 55 ezer zsoldost finanszírozni. Hollandia, a másik mintaállam 1600-ban 62 ezer főnyi katonaságot tartott, 1635-ben pedig 75 ezres sereget finanszírozott, 1660-ban már 90 ezer főt tartott zsoldban. Az Oszmán Birodalom mindig képes volt jelentős létszámú hadsereget mozgósítani, a 16. század első felében állandóan 15–20 ezer fős fizetett zsoldost tartott, a hadjáratok esetén az egyéb (irreguláris) alakulatokkal együtt több tízezres, akár 100 ezer főt megközelítő létszámú hadsereget is ki tudott állítani. A zsoldos alakulatok létszáma a tizenöt éves háború idején már a 60 ezret is elérte, míg az 1680-as évek magyarországi visszafoglaló háborúik idején a 100 ezres nagyságrendet közelítette meg.⁹⁶

⁹⁴ *Winkelbauer, T.*: Nervus rerum i. m. 198–204.

⁹⁵ Pl. az Udvari Kamarának 1564-ben 29, 1656-ban 62, míg 1704-ben már 112 alkalmazottja volt. *Körbl, H.*: Die Hofkammer i. m. 109.

⁹⁶ *Glete, J.*: War and the State i. m. 32–35.; *Parrott, D.*: Business of War i. m. 74.; *Rhoads Murphey*: Ottoman Warfare. New Brunswick 1999. 45.; *Gábor Ágoston*: Firearms and Military Adaptation: The Ottomans and the European Military Revolution, 1450–1800. *Journal of World History* 25. (2014) 113. Lásd még Ágoston Gábor e számban közölt tanulmányát.

A Habsburg Monarchia esetében a 16. század második felében a 20 ezer főnyi végvári katonaságot tekinthetjük egyfajta „állandó” hadsereggé, majd a tizenöt éves háború periódusában került sor hosszabb távra több tízezres haderő felfogadására: a végváriakon felül általában további mintegy 30 ezer fő alkalmazására. A harmincéves háború végére már 40–60 ezer katona harcolt Habsburg zsoldon. Az ezt követő békeidőben történő létszámcökkentési időszakot (például 1655-ben 13 ezer fő) az 1660-as évek, majd a török elleni visszafoglaló háborúk időszakának nagyarányú hadsereglétszám-növekedése követte: 1677-ben 77 ezer, 1683-ban 55 ezer, 1687-ben 63 ezer, 1697-ben 77 ezer, 1700-ban 55 ezer, 1703-ban 76 ezer, míg 1705-ben 113 ezer főre tehető a Habsburg Monarchia immár állandó hadseregének tényleges létszáma.⁹⁷

Míg a 16. században a monarchia legfőbb hadszíntere Magyarország volt, az 1606 utáni bő fél évszázadban az oszmán frontvonal egyfelől a Portával való újabb és újabb békeszerződések, másfelől a nagy európai katonai konfliktus miatt egyértelműen második vagy mellékhadszínterré vált, ahol a legfőbb cél a mindenáron való béke fenntartása volt. Mindezek következtében a külföldi segélyek is csökkentek, de többször redukálták (összesen mintegy 20–25%-kal) a végvári katonaság számát, ami ugyanakkor a magyar nagybirtokosok és rendek helyi szerepvállalásának növekedését, s a frontvonal széles hátszágának militarizálódását hozta magával.⁹⁸ A kulcsfontosságú erődök ugyan fennmaradtak, de szükséges modernizálásukra csak részben kerülhetett sor.

Noha az Udvari Haditanács természetesen mindvégig megmaradt a hadügyi kormányzat és igazgatás legfőbb szervének, a harmincéves háború időszakától legfontosabb feladata a pénzügyi kormányzattal és hivatalokkal szoros együttműködésben a születőben lévő császári-királyi állandó hadsereg megszervezése és irányítása lett. Ez még a töredékesen fennmaradt iratanyagában is megmutatkozik. Míg a 16. században még rengeteg a *Hungarica*, a 17. század első harmadától ezek aránya látványosan csökken.⁹⁹ Azaz nagy magyarországi háború és állandó hadakozás hiányában a Habsburg állandó haderő teljesen érthetően nem a magyar, hanem az európai hadszíntéren alakult ki. A magyar rendek ráadásul még a kialakuló császár-királyi haderő állandósuló ezredeinek Magyarországon tartása ellen is gyakran tiltakoztak,¹⁰⁰ hiszen alattvalóiknak ezek ellátása újabb

⁹⁷ *Hochedlinger, M.*: Austria's Wars i. m. 104.; *Uő.*: „Onus militare”. Zum Problem der Kriegsfinanzierung in der frühneuzeitlichen Habsburgermonarchie. In: *Kriegführung und Staatsfinanzen* i. m. 114–115.; *Czigány I.*: Reform i. m. 33.

⁹⁸ *Pálffy G.*: A török elleni védelmi rendszer i. m. 205–207.; *Czigány I.*: Reform i. m.

⁹⁹ *Pálffy G.*: A modern hadtörténetírás i. m.

¹⁰⁰ *Vö. pl. Czigány I.*: Reform i. m. 99–106. és *H. Németh István*: Várospolitikai és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon. (A felső-magyarországi városszövetség) I–II. Bp. 2004. I. 323–326.

komoly terheket jelentett. Röviden szólva tehát: míg a 16. század közepén az oszmán hódítás volt a közép-európai pénz- és hadügyi fejlődés egyik legfőbb motorja és katalizátora, ugyanezt a szerepet a 17. század derekán egyértelműen a harmincéves háború, majd a nyugati (francia) hadszíntér töltötte be.

A fiskális-katonai állam jelenségei és lehetőségei a 16–17. századi Habsburg Monarchiában

A rendek szerepe és a fiskális-katonai állam

A fiskális-katonai állam vizsgálatánál még egy olyan lényeges kérdéskör elemzése szükséges, amelyet a kutatás ez ideig csupán részlegesen érintett. Nevezetesen a helyi politikai elit, elsősorban a rendek szerepe a had- és pénzügyigazgatás irányításában, valamint a hadi és egyéb állami költségek előteremtésében. Témánk szempontjából ez azért is bír kulcsfontossággal, mert teljességgel osztrák történész, Thomas Winkelbauer definícióját, miszerint a közép-európai Habsburg Monarchia 1526 utáni születésétől kezdve hosszú időn át „rendi államok monarchikus uniói alkotta monarchikus unió és különböző tartományokból összeálló államok összetett állama”, azaz egy dinasztikus összetett rendi államszövetség volt.¹⁰¹

A rendek szerepét elemezve szinte hasonló jelenségek mutathatók ki, mint a fentiekben bemutatott had- és pénzügyigazgatási szempontoknál. Igazán markáns változások e téren is csupán a 17. század utolsó harmadától jelentkeztek. Noha a meglehetősen heterogén és sokszínű monarchiában országonként és tartományonként e téren is jelentősebb eltérések voltak, a rendek a had- és a pénzügyek irányításában hosszú ideig meghatározó szereppel bírtak. Már csak amiatt is, mert mind a had-, mind a pénzügyek irányítása a 16. századi centralizáció, azaz az Udvari Haditanács és az Udvari Kamara megszervezése ellenére sem volt, de nem is lehetett teljességgel központosított, sőt a tartományi kamaráknak köszönhetően meglehetősen sokszínű volt. S noha ebben a rendszerben – mint láthattuk – a 17. században némi módosulások történtek, lényegi változások több lépcsőben csupán a harmincéves háborút követően, majd a századvég nagy török háborúja alatt, illetve a 18. században mentek végbe.

Az osztrák tartományokban és Magyarországon az uralkodó és központi szervei az 1526 utáni másfél évszázadban a had- és pénzügyeket a rendekkel együtt – kiemelten hangsúlyoznánk – még közösen irányították. Elegendő ezt néhány

¹⁰¹ „eine monarchische Union monarchischer Unionen von Ständestaaten und ein aus zusammengesetzten Staaten zusammengesetzter Staat”. Winkelbauer, T.: Ständefreiheit i. m. I. 25.

szemléletes példával igazolni. Az 1578-ban Grazban létrehozott és a 18. század elejéig fennálló Belső-ausztriai Haditanács (*Innerösterreichischer Hofkriegsrat*) tagjait a három belső-ausztriai tartomány – Stájerország, Karintia, Krajna – rendjei delegálták.¹⁰² Ugyanez volt igaz az e területeket oltalmazó horvát és szlavón végekre is. Az 1540-es évektől ugyanis a 17. század végéig a krajnai és karintiai rendek által javasolt arisztokrata családok tagjai (például Auersperg, Khisl, Lenkovitsch, Thurn) irányították a horvát végvidéki főkapitányságot, míg a szlavón generálisok mindig stájer arisztokratákból (Grasswein, Herberstein, Ungnad) kerültek ki,¹⁰³ mégpedig az itteni rendek „szokásos vagy bevett javaslatának” megfelelően, miként ezt a korabeli források emlegették.¹⁰⁴

Magyarországon hasonló szerepkörrel bírtak a győri főkapitányság irányításában az alsó-ausztriai rendek. 1556-tól a 17. század közepéig ők adták a bécsi császár- és rezidenciavárost, illetve az Alsó-Ausztriát védelmező határvidék vezetőit, elsősorban a Breuner, Gall, Hardegg, Mansfeld, Nogarol Salm, Teufel, Zelking családokból.¹⁰⁵ Az 1650–1660-as évektől megkezdődő változásoknak azonban itt már volt egy egészen szimbolikusnak tartható jele. 1657 júliusában, Bécsben szakítottak ezzel a hagyománnyal, s az elhunyt Philipp Graf von Mansfeld győri generális (1643–1657) helyére utódjául már csak profi császári tábornokok nevei kerülhettek szóba, úgymint Ferdinand Friedrich von Fürstenberg, Luigi di Gonzaga, Hans Reichard von Starhemberg, Raimundo Montecuccoli és Hermann Markgraf von Baden, akik közül 1658 letelején végül Gonzaga nyerte el a posztot.¹⁰⁶ Sőt, 1668-tól 1691-ig előbb Montecuccoli, majd a badeni őrgrof személyében egyenesen az Udvari Haditanács elnökei irányították a császárváros törökellenes védelmét.

A magyar, horvát és osztrák rendek végül csupán a 18. század elejére szorultak ki meghatározó mértékben a hadügyek és a törökellenes határvédelem irányításából. Addig viszont abban kiemelkedő számban nemcsak nélkülözhetetlenek voltak, de helyismeretüknek, birtokaiknak, érdekképviseletüknek és hadviselésüknek köszönhetően különösen a magyarok meghatározó szerepet tölthettek be. Ezt jól jelzi, hogy a határvédelem rendi részét, az úgynevezett

¹⁰² Viktor Thiel: Zur Geschichte der innerösterreichischen Kriegsverwaltung im 16. Jahrhunderte. Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark 12. (1914) 159–170.

¹⁰³ Pálffy Géza: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. (Minta egy készülő főkapitányi archontológiai és életrajzi lexikonból). Történelmi Szemle 39. (1997) 281–283.

¹⁰⁴ Miként például 1626 áprilisában fogalmaztak: „gewendliche fürsclagung”. ÖStA KA Protokolle des Innerösterreichischen Hofkriegsrates Croatica Bd. 15. 1626., fol. 19. vagy „gebreichliche vorschlag” uo. Bd. 18. 1652., fol. 45.

¹⁰⁵ Pálffy G.: Kerületi és végvidéki főkapitányok i. m. 276–277.; Uő: A császárváros védelmében i. m.

¹⁰⁶ ÖStA KA Protokolle des Wiener Hofkriegsrates. Exp. Bd. 316. fol. 336.; ÖStA KA AFA 1658/1/21.; ÖStA KA Bestellungen No. 1613.

kerületi főkapitányságok segítségével maguk irányították, sőt a Dunántúlon azt a Batthyányak az 1630-as évektől egyenesen örökletesen birtokolták.¹⁰⁷ Mindennek a 17. század végén első lépésben a császári állandó hadsereg létrejött, valamint második fázisban a Száva és az Al-Duna mentén újonnan kiépülő határvédelmi rendszer, a Határőrvidék (*Militärgrenze*) vetett véget, hiszen a rendi hadszervezés keretében már egyik sem volt működtethető.¹⁰⁸ Így a rendek irányítása alatt csak a nemesi felkelés, az inszurrekció maradt meg, mint közismert, egészen 1809-ig.¹⁰⁹ Ám a rendi befolyás a katonai igazságszolgáltatás területén, nevezetesen a várakat feladó magyar végvári tisztek vonatkozásában is csak az állandó hadsereg kialakulásáig létezhetett.¹¹⁰ A 17–18. század fordulójától tehát olyan döntő változások következtek be a korábbi közel két évszázad viszonyaihoz képest, amelyek jól jelezték a Habsburg dinasztia összetett állama fiskális-katonai szerepköreinek határozott erősödését.

Noha a pénzügyigazgatásban ilyen látványos kiszorulás a 18. század egészében sem ment végbe, ennek ellenére az 1526 utáni bő másfél évszázad és a 18. század között döntő különbség volt. A hivatalnokok számának gyarapodása mellett, amely komoly professzionalizációval is együtt járt,¹¹¹ talán a leglényegesebb: a 18. században már kivételnek számított az, ami Mohács után például általánosan bevett jelenség volt: nevezetesen, hogy a rendek egyházi vagy világi vezetői vezették az itteni kamarákat – a 16. században olyan főpapok, a 17. században pedig olyan arisztokraták –, akik egyúttal a magyar rendek legfőbb vezetői is voltak.¹¹² A fordulat e területen is a 17. század utolsó harmadában kezdődött meg, s a hadügyekhez hasonlóan ez is alapvetően összefüggött az állandó hadsereggel, a törökellenes felszabadító háborúval, a monarchia jelentős területi gyarapodásával és mindezek miatt a sokszorosára növekedett

¹⁰⁷ Pálffy G.: A török elleni védelmi rendszer i. m. 192–199.; *Uő*: Kerületi és végvidéki főkapitányok i. m.; *Uő*: A Batthyány család a törökellenes határvédelemben a XVI–XVII. században. Hadtörténelmi Közlemények 122. (2009) 321–356., különösen: 332–335.

¹⁰⁸ Vö. újabban Oross A.: A Magyar Királyság i. m. és Zachar J.: Habsburg-uralom i. m. passim.

¹⁰⁹ Újabbban további irodalommal Vizi László Tamás: Napóleon magyar ellenfelei: a nemesi felkelés a francia háborúk időszakában. In: Bonaparte Napóleon koronája és üzenete. Szerk. Kövér Lajos. Szeged 2007. 143–152. és Zachar József: Die Insurrektion des Königreichs Ungarn (Ein historischer Überblick). In: Actes du Symposium international „La campagne de 1809”. Hrsg. Ferdi I. Wöber. Wien 2009. 93–100.

¹¹⁰ Pálffy Géza: Várfeladók feletti ítélkezés a XVI–XVII. századi Magyarországon (A magyar rendek hadügyi jogkörének kérdéséhez). Levéltári Közlemények 68. (1997) 199–221.

¹¹¹ Érdekes szempontokkal lásd Tatyjana Guszarova: A modern bürokrácia kialakulásának előzményei a kora újkori Magyarországon. Világtörténet 28. (2006) tavasz–nyár 16–22.

¹¹² Fazekas István: Katolikus főpapok a központi hivatalokban a 16. században. In: Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században. Szerk. Varga Szabolcs – Vértesi Lázár. Pécs 2017. 271–291.; *Fallenbüchl Zoltán*: Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon. Adattár. Bp. 2002. passim.

had- és pénzügyigazgatási feladatok ellátásával. Végül kiemelten hangsúlyozandó, hogy az 1670-es évektől az évi rendszerességgel kivetett említett egyenes és indirekt adók miatt a rendek által megszavazott adók jelentősége is egyre csökkent. Ez a 16. századhoz képest, amikor a rendek egyik legfőbb politikai aduja az adómegszavazás volt, ugyancsak fontos változást jelentett.

A különféle modellek és értelmezési lehetőségeik:
centralizáció, hadügyi forradalom és fiskális-katonai állam

Fenti elemzéseink után nem meglepő, hogy arra kérdésre, miszerint a korszakban fiskális-katonai állam volt-e a Habsburg Monarchia (benne a Magyar Királysággal), válaszuk nemcsak az egész 16. század, de még a 17. század első felének vonatkozásában is *határozott nem*. A monarchia nem tartozott még a korai katonai-hadi állam Spanyolország, Hollandia vagy Svédország által képviselt típusához sem. A nemzetközi szakirodalom által a fiskális-katonai állam kapcsán felállított kritériumok többsége alapelemeiben csak a 17. század második felétől, érdemben pedig csupán a század legvégétől, döntően a 18. századtól mutatható ki. Ezt megelőzően a monarchia nem volt képes egységes központosított pénz- és hadügyigazgatás megteremtésére, döntő jelentőségű átfogó adóügyi reformokra, nem tudott valódi tömeghadseregeket kiállítani, sőt állami bevételei is messze elmaradtak a korszak nyugati nagyhatalmaiktól, miközben hitelrendszere sem volt olyan jelentős nagyságrendű, mint a nyugati államoké.

Mindezek ismeretében joggal merül fel a kérdés: e határozott vélemény esetén miként értékelhető a Habsburg Monarchia had- és pénzügyeinek 1526 utáni fejlődése? Beszélhetünk-e például I. Ferdinánd és II. Miksa uralkodásának vonatkozásában egyfajta katonai és pénzügyigazgatási forradalomról? Bár elsőre talán meghökkentőnek tűnik, válaszuk erre vonatkozóan *egyértelmű igen*. Vajon nem jelent ez ellentmondást? Kutatásaink alapján – úgy véljük – egyáltalán nem. A monarchia 16–18. századi államfejlődési folyamatában, illetve a pénz- és hadügyeinek átalakulásában ugyanis több meghatározó időszak, másként fogalmazva több had- és pénzügyi forradalom, vagy még inkább markáns átalakulási időszak jelölhető ki. Sőt, ezek jellege és erőssége is eltér attól függően, hogy a *Staatsentwicklung und Staatsverdichtung* – miként ma e fogalmakat a közép-európai történetírás használja¹¹³ – melyik fázisáról van szó. Egy 1526 után éppen csak kialakulóban lévő új dinasztikus összetett állam esetében

¹¹³ Vö. *Michael Hochedlinger*: Der gewaffnete Doppeladler. Ständische Landesdefension, Stehendes Heer und „Staatsverdichtung“ in der frühneuzeitlichen Habsburgermonarchie. In: Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740 i. m. 217–250.

ugyanis teljesen mások voltak a kiindulási alapok és lehetőségek, mint 150 esztendővel később. A hadügyi forradalom és a fiskális-katonai állam angolszász kollégák által kidolgozott, inspiráló fogalmainak vizsgálata így véleményünk szerint elsősorban abban segít bennünket, hogy alap kutatásokra építve – miként a fentiekben megkíséreltük – meghatározzuk a 16–18. századi közép-európai Habsburg Monarchia katonai és pénzügyi átalakulás-sorozatának legfőbb állomásait, tendenciáit és jellegzetességeit.

A 16. századot vizsgálva úgy véljük, az 1526 utáni bő félévszázad a had- és pénzügyek tekintetében hosszú távon is meghatározónak tekinthető, sőt az 1550-es évek utáni negyedszázad akár egy 16. századi hadügyi forradalomnak, vagy még pontosabban a monarchia első hadügyi forradalmának, avagy valóban markáns átalakulásának is nevezhető. I. Miksa császár reformjaira építve ugyanis I. Ferdinánd döntő pénz- és hadügy-igazgatási reformokat hajtott végre – mégpedig egy olyan időszakban, amikor a monarchia még csak születőben volt, az oszmánok részéről állandó veszély fenyegette, nem beszélve az új bécsi rezidenciaváros kialakításáról, valamint a protestantizmus elterjedésével járó problémákról. Az ekkor végrehajtott centralizáció és igazgatási reformok végül összességében sikeresek voltak, még ha – hangsúlyozandó – nem is minden kormányzati területre és nem is minden tartományra terjedtek ki. Ez ugyanakkor nem is volt, és reálisan nézve nem is lehetett I. Ferdinánd célja. A siker ugyanis nem kis részben éppen attól függött, mennyire tud ezek megvalósítása érdekében együttműködni sokszínű birodalma különböző politikai elitjeivel – akár egyes területeken komoly engedmények árán is, akár bevonva őket a centralizációba és a közigazgatási reformokba.

Mind a pénz-, mind a hadügyek területén az 1526 utáni fél évszázadban a késő középkori viszonyokhoz képest komoly minőségi változások, valódi modernizáció ment végbe (bár tudjuk, e fogalmat sem fogadja el mindenki), noha az első évtizedeket még kétségtől gyakran fémjelezték kényszerintézkedések, improvizatív döntések és félsikerek. Azaz az újítások – teljesen érthetően – csak több évtized alatt értek be. Összességében azonban az Udvari Kamara és a tartományi kamarák bemutatott felállítására komoly szakszerűsödést, a korábbinál hatékonyabb igazgatást és döntéshozatalt jelentett, s hosszabb távon az uralkodói jövedelmek ismertetett gyarapodását hozta. Ugyanezt segítette elő a vámrendszer modernizálása és egységesítése, a kamarai uradalmak igazgatásának korszerűsítése, a kincstári igazgatás minden szférájában a feladatok részletes utasításokban való szabályozása, végül pedig a folyamatos számadásvezetés és ellenőrzés bevezetése is. Ez a pénzügyek terén intenzív, ugyanakkor egyúttal rugalmas és a rendek bevonásával megvalósuló centralizációt jelentett. Miként láthattuk, az 1560–1570-es évekre megszilárduló rendszer struktúrájában

viszonylag keveset változott a következő egy évszázadban. Az igazi újdonságok az 1670–1680-as évektől ragadhatók meg. Az 1526 utáni alapozás tehát meghatározó módon sikerült.

Hasonló mondható el a hadügyek vonatkozásában is. Ezzel kapcsolatban mindenképpen kiemelendő, hogy az oszmán hódítás különleges katalizátorként hatott a 16. századi monarchia erődépítészetére, haditérképészetére, hadseregére, logisztikájára, sőt általában egész hadügyigazgatására.¹¹⁴ A hadügyek első markáns átalakulása kétségkívül lezajlott mind a monarchiában, mind Magyarországon a 16. század második feléig. Másként szólva a 17–18. századi hadügyigazgatás számos alapeleme és csírája már ekkor megszületett, mégpedig elsősorban a magyar–horvát törökellenes hadszíntérrel összefüggésben. Miként említettük, az Udvari Haditanácsot 1556-ban nem kis mértékben az oszmánok elleni határvédelem koordinálására hozták létre, aminek ekkortájt még Európában is kevés pandant-intézménye volt. Ez döntő változást jelentett a középkori hadügyigazgatáshoz képest. Ám azt is érdemes aláhúzni, hogy az általános vélekedéssel ellentétben a monarchia magyarországi hadszínterén a hadügyek összességében meglehetősen centralizáltak voltak. A Haditanácsban ugyanis nem csupán Lazarus von Schwendi vagy Raimundo Montecuccoli katonai reformjairól, hanem minden kisebb-nagyobb magyar végvár számtalan problémájáról döntöttek.¹¹⁵

A 16. századi hadügyi alapozás jelentőségét mutatja az is, hogy a törökellenes határvédelemmel kapcsolatban a Haditanács mellett számos olyan tisztséget hívtak életre, amelyek az állandó hadsereg létrejöttével – természetesen jelentősen átalakulva – utóbb a 18. századi hadügyigazgatás külön részlegeivé és pilléreivé váltak. Úgy mint a fentiekben sokszor említett hadi fizetómester, főélelmester, erődítési főbiztos, főhajóhídmester stb. De Bécs erődvárosa mellett a monarchia első modern erődjei is Magyar- és Horvátország területén épültek ki, mint Érsekújvár, Károlyváros, Győr, Komárom, Szatmár, vagy utóbb Érsekújvár 1663 őszi elvesztését követően Lipótvár.¹¹⁶ Hasonlóképpen itt került sor Közép-Európa első szisztematikus és nagyszabású haditérképészeti felméréseire is. Mindeközben a végvári katonák már a 16. századtól egyre modernebb kézi lőfegyverekkel voltak felszerelve, miként a mezei hadak is, hiszen a késő

¹¹⁴ Pálffy, G.: A Catalyst of Military Development i. m.

¹¹⁵ Pálffy Géza: A modern hadtörténetírás i. m. 547–548.

¹¹⁶ Domokos György: Adatok Lipótvár erődítményének építéstörténetéhez. Hadtörténelmi Közlemények 123. (2010) 839–861.; Uő: Az emlékéremtől a kapufeliratig. Lipótvár építésének kezdete és befejezése. In: Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére. Szerk. Terei György et al. Bp. 2011. 49–54.

középkori *Rüstkammere*k monarchiaszerte egyre inkább császári vagy éppen rendi *Zeughaus*okká épültek ki.¹¹⁷

Miként azonban a pénzügyigazgatás területén is történt, a centralizációnak és a reformoknak a 16. század közepén elsősorban nem mennyiségi, hanem minőségi, azaz nem a gyorsaság és a tömegesedés, hanem az alapozás tekintetében volt meghatározó jelentősége. Azaz a legfőbb változások hadügy-igazgatási, szervezeti és technikai téren mutatkoztak. E területeken viszont tetemes különbségek voltak a késő középkori és a 16. század végi állapotok között, ami joggal indokolhatja a forradalom terminus használatát. Másként szólva: a 17. század második felének újabb had- és pénzügyi forradalmához az alapok lerakása az 1526 utáni évtizedekben ment végbe. Azaz a második, az előzőnél sokkal markánsabb és átütőbb hadügyi reformsorozat a 16. századi alapok nélkül az 1670 utáni negyedszázadban aligha lett volna elképzelhető. A Habsburgok fiskális-katonai államához vezető út első legfontosabb alapköveit tehát az 1550-es évektől tették le. A második forradalom bő száz esztendőket követően ezekre az alapokra, valamint a harmincéves háború tapasztalataira építve mind a mennyiségi (hadsereg létszámok, logisztikai egységek), mind a minőségi (fegyverzet, egyenruha, hadmérnökképzés), mind a fiskális mutatók tekintetében azután sokkal meghatározóbb lehetett, mint a 16. századi változások.

Mindezek ismeretében a kora újkor három évszázada alatt több hadügyi forradalomról, vagy még inkább egymásra épülő had- és pénzügyi átalakulás-sorozatról érdemes beszélni. A 16–17. századi átalakulásban elsősorban az 1550 és az 1670 utáni negyedszázad volt meghatározó: az előbbi igazgatási, szervezeti, technikai, mondhatnánk alapozó, az utóbbi pedig mennyiségi és minőségi, azaz „forradalmibb” vonatkozásban.

A terminus technicusok előnyei és korlátai: milyen terminussal írható le a 16–17. századi Habsburg Monarchia?

Mindezek után összegzésül már csupán arra kell választ keresnünk, hogy a fentiek ismeretében milyen terminussal illessük a 16–17. századi Habsburg Monarchiát (benne a különleges jogállású és szerepű Magyar Királysággal). Mivel reményeink szerint meggyőzően bizonyítani tudtuk, hogy a 17. század közepe előtt fiskális-katonai államról Közép-Európában nem beszélhetünk, talán helyesebb, ha a nemrég elhunyt angol történész, Richard Bonney klasszikus terminológiáját az osztrák

¹¹⁷ *Hartwig Neumann*: Das Zeughaus. Die Entwicklung eines Bautyps von spätmittelalterlichen Rüstkammer zum Arsenal in deutschsprachigen Bereich vom XV. bis XIX. Jahrhundert. Koblenz–Bonn 1992.

Thomas Winkelbauer idézett leírásával és a kanadai Karin J. MacHardy egyik – kutatásaink szerint igen találó – terminusával kombináljuk.¹¹⁸ Rögtön hangsúlyozni szeretnénk azonban, hogy minden egyes terminus technicusnak, modellnek vagy éppen narratívának megvannak az előnyei és korlátai, így óvakodnánk egy-egy szakkifejezés túlzott abszolutizálásától vagy merev használatától.

A 16–17. századi Habsburg Monarchiát a fentiek alapján magunk leginkább a had- és pénzügyek területén részben már centralizált, dinasztikus koordináló összetett államnak, (angolul *Dynastic Co-ordinating Composite State*-nek, németül *dynastischer koordinierender zusammengesetzter Staat*nak) tartjuk. Az egyes államigazgatási területek az egyes országokban jelentősen centralizáltak voltak ugyan, ám összességében a monarchia még hosszú ideig olyan sokszínű, lazán összekovácslódó államkonglomerátum maradt, amelynek irányításában a bécsi udvar a helyi politikai eliteket a központosított had- és pénzügyek területén sem mellőzhette, velük folyamatos kompromisszumokra, közös koordinációra és együttműködésre kényszerült. A 17. század utolsó harmadától ugyanakkor – elsősorban az állandó hadsereg kialakulásával és az adórendszer megreformálásával összefüggésben – kétségkívül olyan jelentős had- és pénzügyi változássorozat, sőt egy olyan újabb markáns had- és pénzügyi forradalom következett be, amely a 16. század közepén megkezdett úton a 18. századra megnyithatta a kaput egy összességében már fiskális-katonai államnak nevezhető közép-európai Habsburg nagyhatalom létrejöttéhez. A főbb tendenciákat felvázoló jelen összegzésünk után mindezek részleteit a jövőben még újabb alap kutatásoknak kell majd tisztázni.

THE FISCAL AND MILITARY TRANSFORMATION
OF THE HABSBURG MONARCHY AND THE KINGDOM OF HUNGARY
IN THE SIXTEENTH AND SEVENTEENTH CENTURIES

Models and Their Possible Interpretations

by István Kenyeres – Géza Pálffy

SUMMARY

The study explores the financial and military transformation of the Central European Habsburg Monarchy and the Kingdom of Hungary in the sixteenth and seventeenth centuries in the framework of the military revolution and fiscal-military state models. Rather than a fiscal-military state, the authors regard the Habsburg Monarchy as a dynastic,

¹¹⁸ *Bonney, R.*: The European Dynastic States i. m.; *Winkelbauer, T.*: Ständefreiheit i. m.; *Karin J. MacHardy*: War, Religion and Court Patronage in Habsburg Austria. The Social and Cultural Dimensions of Political Interaction, 1521–1622. Houndmills–Basingstoke–Hampshire 2003., különösen: 21–46.

coordinating composite state with a partly centralized military and financial administration in the one and the half centuries that followed the battle of Mohács in 1526. In its government, especially in fiscal and military affairs, the court of Vienna could not dispense with the support of local elites, and was thus in constant need of forging compromises. Nevertheless, in the quarter centuries following 1550 and then 1670, such spectacular military and fiscal transformations took place that these can be regarded as a first and second military revolution, respectively. While the first was elicited by Ottoman conquest in Hungary and mostly manifested as an administrative, organisational and technical transformation, the second, connected as it was to the emergence of a standing Habsburg army and the reform of taxation, was both quantitative and qualitative, and as such a more thorough and groundbreaking process. It was this series of mutually supportive military and financial transformations that made it possible for the Central European Habsburg power to emerge as a fiscal-military state in the eighteenth century.

A MAGYARORSZÁGI VÉGVIDÉKI KATONASÁG JÁRANDÓSÁGAI A 17. SZÁZAD KÖZEPÉN

A magyarországi végvidéki katonaság fizetlensége történetírásunk egyik közhe-lye. Ezzel nem is szeretnénk vitatkozni, hiszen az eddig feltárt források ezt a teóriát látszanak alátámasztani. A folyamatot röviden a következőképpen foglalhatjuk ösz-sze: a fizetetlen katonaság a lakosságból élt, fizetése iránt a magyar rendek rendszeresen folyamodtak az uralkodókhoz, hangsúlyozva, hogy az ország bevételei mellett az örökös tartományok adóit is vegye igénybe. A királyi válaszokban visszatérő elem volt, hogy bár a központi kormányzat mindent megtesz a katonaság finanszírozása érdekében, de az örökös tartományok is kimerültek, és egyébként is sokat fordítanak a magyarországi végvidékre. A katonai fizetések előteremtésének ördögi köre olyan nehezen megoldható feladat elé állította a 16–17. századi Habsburg Monarchia igazgatását, aminek többé-kevésbé megnyugtató rendezése csak a 18–19. század fordulóján jött el. Tegyük hozzá gyorsan, hogy nemcsak a katonaság nem kapta meg rendszeresen és időben járandóságait. A Habsburg Monarchia központi pénz-ügyigazgatási szerve, az Udvari Kamara korabeli iratait böngészve valóban az a kép tárul elénk, hogy a különféle járandóságokra jogosultak beadványaikkal ostromol-ták a hivatalt fizetéseik, illetve leginkább fizetési hátralékaik kiegyenlítése miatt.

Jelen összefoglalás azonban most nem ennek a ténynek a hangsúlyozására foku-szál, hanem a miérteket kívánja felkutatni, és arra a kérdésre válaszolni, mégis ho-gyan sikerült többé-kevésbé a magyarországi végvidéki katonaság fizetését megolda-ni a 17. század közepén és második felében. Ismert, hogy a nyugati hadszíntéren zajló harmincéves háború (1618–1648) miatt csak nagyon esetlegesen és rendszertelenül jutottak el a végvidéki fizetéshez szükséges pénzek a magyarországi hadszíntérre.

Forrásbázist egyelőre a bécsi Udvari Kamara fennmaradt iratai szolgáltattak, így további kutatásokra lesz szükség a megállapítások igazolásához vagy éppen elvetéséhez (az egyes ausztriai tartományi levéltárakban, illetve a Magyar és a Szepesi Kamara, valamint a végvidéki főkapitányok családi levéltáraiban). Ismert továbbá, hogy az Udvari Hadi Fizetőhivatal 16–17. századi számadáskönyvei né-hány évtől eltekintve szinte teljes egészében hiányzanak. Ezekből a kötetekből lehetne megnyugtatóan regisztrálni a lezajlott végvidéki fizetéseket és azok ösz-szegbeli nagyságát, továbbá az egyéb járandóságok kifizetését. A kutatás jelen állása szerint valószínűleg egyszerűen selejtezés áldozatai lettek, de mint az újabb

kutatások is bizonyítják, egy-egy felbukkanó kötetre vagy számadáskivonatra azért lehet számítani.¹

Fő célunk, hogy több korábban már meglévő, szakirodalomban is felbukkanó ismeretet rendszerbe foglaljunk, ugyanakkor egy kicsit más szemszögből közelítsünk hozzájuk. Az elsőre sarkosnak tűnő megállapítások mögött azonban egy általános tendenciát fedezhetünk fel, miszerint a magyarországi végvidéki katonaság fizetése és ellátása egy kockázatos, nehéz, ugyanakkor jól jövedelmező üzlet a tőkeerős vagy vállalkozó szellemű egyének és csoportok számára. Munkánkban igyekszünk általános érvényű megállapításokat tenni az elvégzett alapkutatásokra építve. Rendszerbe foglalásukat azért is tartjuk fontosnak, mert segítségükkel átfogó (ha nem is teljes) kép rajzolható a 17. századi közepi magyarországi végvidéki finanszírozási rendszeréről.

Érdeemes tisztázni azonban a kora újkori végvidéki fizetés fogalmát is: nem ugyanazt jelentette a katona és a központi kormányzatszervek számára. A korabeli német nyelvű forrásokban rendszeresen előforduló *Gränizbezahlung* kifejezés mögött azonban egyértelműen egy több részből álló, összetett folyamat bújik meg. Véleményünk szerint nem szabad egyenlőségjelet tenni a korszakra vonatkoztatva a papíron kimutatott járandóságok és a rövid időn belül megkapott juttatások közé. Így fordulhat elő, hogy például nemcsak egy pápai magyar lovas hadnagy fizetésében mutatkoztak nagy hátralékok, de még a Magyar Királyság legfőbb rendi tisztségviselője, a nádor sem kapta meg teljes egészében járandóságait. Pedig az ő fizetését nem is a bécsi Udvari Kamara, hanem a pozsonyi Magyar Kamara utalta ki évről évre.²

Az Udvari Kamara levéltárában fennmaradt végvidéki kimutatásokat már sokan használták a magyar történetírásban. A szakirodalom alapján rendelkezünk egy általános képpel a magyarországi végvidéki katonaság fizetését illetően. Részletes összefoglaló azonban nem született a kérdésben. Takáts Sándor írt ugyan egy tanulmányt a katonai fizetésekről, de ő az általa közölt sok-sok értékes adatban végül nem teremtett rendszert. Fő mondanivalója egyébként a katonaság fizetelenségének hangsúlyozása volt. Minden intézkedésben magyarelles tendenciát vélt felfedezni, amely megállapítását egyébként – utalva arra, hogy a fizetelenséggel az osztrákok is tisztában voltak – már könyve egyik bírálója sem tudta elfogadni, mert szerinte nagyon egyszerű a magyarázat: „A katonákat azért nem fizették, mert nem volt pénz.”³ Összefoglalásunkban megpróbálunk válaszo-

¹ *Kenyeres István*: Hans Unterholtzer felső-magyarországi hadi fizetőmester és ismeretlen számadásai (1595–1602). In: *Redite ad cor. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére*. Szerk. Krász Lilla – Oborni Teréz. Bp. 2008. 222. A fennmaradt számadásokra lásd Kenyeres István – Pálffy Géza jelen számban közölt tanulmányát.

² *Iványi Emma*: Esterházy Pál nádor közigazgatási tevékenysége 1681–1713. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 10.) Bp. 1991. 292–311.

³ *A–E: A magyar gyalogság megalakulása*. Írta Takáts Sándor. Bp. 1908. Századok 43. (1909) 425–435., itt: 433.

kat adni, hogy miért is nem volt elegendő pénz a rendszerben, és ha volt, akkor hogyan és milyen feltételek mellett zajlott le egy végvidéki fizetés.

A legújabb kutatások leginkább a végvidéki fizetés, finanszírozás és ellátás kapcsán a 16. századi gyakorlatot mutatták be. A szegényes forrásadottság és a meglévő kimutatások, zsoldfizetések, számadások és elszámolások sok esetben valóban téves vagy nem teljes képet nyújtanak. Sarusi Kiss Béla könyvében ugyanakkor kísérletet tett a végvidéki fizetési gyakorlat általános ismérveinek megállapítására. Bár valóban nagyon szűkös forrásbázissal dolgozott Murány kapcsán, de kimutatta, hogy a katonák fizetésük egy részét élelemben kapták meg, és az élélmester által a felvett élelmiszerről kiállított nyugtákat pedig beváltották a zsoldfizetés során. A folyamatot győri, komáromi és felső-magyarországi példákkal is illusztrálta.⁴

Pálffy Géza az 1576. és 1582. évi létszám- és zsoldkimutatás alapján 18–20 000 főre becsülte a magyarországi végvárrendszerben királyi zsoldon tartott katonaság létszámát, akiknek zsoldszükséglete éves szinten már megközelítette a 1 500 000 forintot (röviden Ft) a 16. század végén.⁵

Kenyeres István könyvében a Magyar Királyság végvidéki rendszerében lévő katonaság élelmiszereellátását és a végvárakhoz rendelt uradalmak szerepét vizsgálta. Kimutatta többek között, hogy a magyarországi uradalmak képesek voltak a 16. század második felében a hozzájuk rendelt helyőrségek élelmezésére (azaz fedezték az élelemben a katonaság részére kiadott fizetést), valamint a hiányok pótlására a kamarák által bérelt egyházi tizedek megnyugtató alapot jelentettek.⁶

A 17. század – különösen a harmincéves háború (1618–1648) és az azt követő időszak – folyamatai gyakran kimaradtak az eddigi vizsgálatokból. Kivételt Czigány István könyve jelent, aki a *Finanszírozás buktatói* című fejezetben körbejárta a kérdést. Sok szemléletes táblázattal és alapkutatási eredményekkel rögzíti a végvidéki iratos, azaz királyi zsoldon tartott katonaság létszámadatait, kitér ugyanakkor járandóságokra is. Kutatásaiból világossá válik, hogy a királyi zsoldon tartott, magyarországi végvidéki katonaság összlétszáma a 17. század közepén nagyjából 14–15 000 fő körül mozgott.⁷

A több száz kilométeres, az Adria-tenger partjától Erdélyig húzódó magyarországi végvárláncolat szervezetileg hat végvidéki főkapitányságra oszlott:

⁴ Sarusi Kiss Béla: A természet által megerősített vár. Murány végvár és uradalma a 16. század második felében. (Disszertációk Budapest Főváros Levéltárából 1.) Bp. 2008. 121–130.

⁵ Pálffy Géza: A magyarországi és délvideki végvárrendszer 1576. és 1582. évi jegyzékei. Hadtörténelmi Közlemények 108. (1995) 121–123.

⁶ Kenyeres István: Uradalmak és végvárak. A kamarai birtokok és a törökellenes határvédelem a 16. századi Magyar Királyságban. (Habsburg Történelmi Monográfiák 2.) Bp. 2008. 591.

⁷ Czigány István: Reform vagy kudarc. Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom hadrendjébe. 1600–1700. (A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Millenniumi Könyvtára 4.) Bp. 2004. 102.

Károlyváros központtal a horvát tenger melléki vagy károlyvárosi, a Varasd központú vend (szlavón) vagy varasdi, a Kanizsa központú kanizsai, illetve 1600 után Kanizsa elleni, Győr központtal a győri, változó központtal (Léva, Érsekújvár, Sempte) a bányavárosi, és végül a felső-magyarországi főkapitányság, amelynek főkapitánya Kassán székelt. Az utóbbi generalátus keretén belül időről időre újjáélesztették a tiszántúli főkapitányi posztot is. Ezekkel a határvédelmi elemekkel párhuzamosan működött a kerületi főkapitányságok rendszere, amelyek alapjaiban követték a fent említett struktúrát, de egyes esetekben el is tértek tőle.⁸

Az itt szolgáló katonák között több csoportot tudunk elkülöníteni: a várakban ugyan első sorban királyi zsoldon tartott magyar és német végvári katonaság szolgált, de őket kiegészítették a szabadlegények, földesúri megyei csapatok, akiknek összlétszámát megbecsülni is nehéz. (A Győri Főkapitányság váraiban 1701-ben például 1619 királyi zsoldon tartott katona mellett 875 szabad rendű fegyveres szolgált.) Egyetérthetünk Végh Ferencsel abban, hogy különlegességük abban is kifejezésre jutott, miszerint ők nem havi fizetés fejében, hanem az általuk művelt föld földesúri járadékok alóli mentessége fejében szegődtek katonának. Így a 17. század közepére a magyarországi nagybirtokosok jelentős számú, szabadlegényekből álló magánhadseregére is szert tettek.⁹

A magyarországi végvárrendszer szervezetében és társadalmában is sokszínű, és többnyire jól alkalmazkodott a helyi lehetőségekhez. Igaz ez nemcsak a várakra és a katonaságra, de – mint majd látni fogjuk – ez a változatosság megjelent a végvidéki fizetések rendszerében is. Összefoglalásunk most kizárólag a fizetésük szerint az Udvari Kamara által adminisztrált, királyi zsoldon tartott magyar és német végvidéki katonaságra koncentrál a 17. századi közepi időszakot áttekintve.

A végvidéki fizetések gyakorlata a 17. század közepén

A végvidéki fizetésre kiküldött biztosok utasításából lehet rekonstruálni, hogy az Udvari Kamarának milyen elképzelései és elvárásai voltak a készpénz és a posztójárandóság kiadásakor. Elsőként előírták, hogy a német és magyar végvidéki katonaság az adott végvidéki fizetésen mekkora járandóságot kap meg, azaz hány havi zsoldot folyósítanak nekik készpénzben és posztóban, illetve ennek mekkora a pénzben kifejezett értéke. A fizető biztos számára az Udvari Hadi Fizetőhivatal a posztót már előkészítette: becsomagolta, átkötötte és szekerekre pakolta, így neki már csak az erről szóló irományokat és nyilvántartásokat kellett átvenni. A pénzt közvetlenül az

⁸ Pálffy Géza: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz). Történelmi Szemle 38. (1996) 190–192.

⁹ Végh Ferenc: A „szabad rend”. A XVII. századi dunántúli katonatársadalom egy elfeledett csoportjáról. Hadtörténelmi Közlemények 122. (2009) 443–458.

elutazás előtt az Udvari Hadi Fizetőhivatal pénztárában kellett felvenni és különös gonddal kellett egyik végvártól a másikig szállítania, ugyanakkor a pénzt az Udvari Hadi Fizetőhivatal kiküldött embere kezelhette végig az út során. A mustramesterrel közösen kellett a seregírnoknál lévő mustraíveket ellenőriznie, majd ezt követően nekik is el kellett végeznie a mustrát. Ezen személyesen kellett jelen lennie, és a katonákat fel kellett esketnie és ügyelnie, hogy minden katona saját személyében legyen jelen és ne mások nevében. Külön felhívták a figyelmet, hogy a seregírnokot is kötelezze esküre, hogy a közölt adatok feleljenek meg a valóságnak. Ha valamely katona még nem szolgált annyi hónapja, mint a most kiutalt fizetés, annak csak annyit számoljanak el, amennyi a tényleges szolgálata. Az így keletkező maradványt pedig szétoszthatja az özvegyek és árvák között. A végvidéki fizetés egy különleges jelensége a be nem töltött katonahelyeken (*blinde Lüken, Vortplätzen*) lévő ellátmányok kiutalása különféle személyeknek: ezekre az utasítások értelmében a győri és bányavárosi végvidéken is külön figyelni kellett. Az utasítás a katonaság egy-egy stratégiájára is rávilágít: gyakran előfordult ugyanis, hogy a katonák a nekik magasabb áron kímért posztót továbbadták, ezért a biztosnak előírták, hogy különösen ügyeljen az elszámolás során a beváltásra. A posztó levágásánál különben se keresse a biztos a saját hasznát, de ezt a fizetőhivatal kiküldött emberével is tartassa be. A posztókiadásnál Ófelsége számára származó haszonról azonban tegyen jelentést. Az utazás során figyelnie kellett, hogy ne legyenek magasak az útiköltségek, számadást kellett vezetnie és hazaérkezés után nyolc napon belül jelentést kellett tennie. A fizetés során készült különféle kimutatásokat, irományokat az Udvari Hadi Fizetőhivatalban kellett leadni, azok ugyanis a hivatali számadás mellékletét képezték.¹⁰

A 17. században nem mindegyik végvidék finanszírozását az Udvari Kamara, illetve a mellette működő kifizető pénztárak számolták el. A horvát végvidéket a karintiai, a tenger melléki végvidéket a krajnai, a vend végvidéket a stájer rendek finanszírozták, az alsó-ausztriaiak pedig a győri magyar katonaságot fizették, és ami fontos: a kiadott járandóságokat saját fizetőmesteren, saját adminisztrációs és

¹⁰ Johann Jakob Wibmer az Élelmezési Főhivatal vezetője, mint a bányavárosi végvidéki fizetésre az Udvari Kamara által kiküldött biztos részére kiadott utasítás. Österreichisches Staatsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn (a továbbiakban: ÖStA FHKA HFU) 1682.10.31. (Kt. 668. fol. 708–714.) Az erre a végvidéki fizetésre Ferdinand Kayser von Löwenstein udvari hadi fizetőmester részére kiadott utasítás gyakorlatilag – ugyan kevesebb tartalommal – megegyezik az előzővel. Uo. 1680.12.04. (Kt. 635. fol. 173–176.) Ha megnézzük az 1650-es évekből fennmaradt végvidéki fizetésre szóló utasításokat, kis különbségektől eltekintve hasonló szövegekkel találkozunk, mindegy, hogy melyik, az Udvari Kamara által adminisztrált végvidéki fizetésről van szó. Uo. 1658.02.28. (Kt. 466. fol. 141–144.) Utasítás Hans Gschwind udvari hadi fizetőmester részére a győri végvidéki fizetés (győri német katonaság, balatoni magyar katonaság) folyósítása kapcsán. Uo. 1658.05.20. (Kt. 467. fol. 107–112.) Utasítás a Kanizsa elleni és báni végvidéki fizetésre kiküldendő biztosok – Johann Hoffmann alsó-ausztriai számvevősi tiszt és Quirin Koller udvari hadi fizetőhivatali ellenőr – részére.

logisztikai háttérrel juttatták el a végvidékre.¹¹ Felső-magyarországi elszámolással és kimutatással is csak elvétve találkozunk az Udvari Kamara iratai között, mert az ottani magyar katonák a Szepesi Kamara pénztárán keresztül kapták meg járandóságukat (a fizetést azonban többször a Magyar vagy az Udvari Kamara utalványával pótolták ki). A többi végvidéki fizetés adminisztrálása (a győri németek és a balatoni végvárkörzet magyar katonasága – kivéve az Alsó-Ausztria által fizetett győri főkapitányt, a bányavárosi, illetve a báni és Kanizsa elleni végvidékek) tehát az Udvari Kamarára és az Udvari Hadi Fizetőhivatalra hárult, ők utalványozták ki az oda szánt összegeket, és ők számolták el az erre a célra a különböző pénztárakba befolyt örökös tartományokból és a Magyar Királyságból származó bevételeket.

1. táblázat Az Udvari Kamara által adminisztrált végvidéki fizetések időpontja és a járandóságok 1630–1682 között

Év	Győri főkapitányság	Bányavárosi végvidéki főkapitányság	Kanizsai és báni végvidéki főkapitányság
1630	németek és magyarok: 2 havi készpénz, 2 havi posztó		
1632 (1633)		németek és magyarok: 2 havi készpénz, 3 havi posztó	2 havi készpénz, 3 havi posztó
1634	németek és magyarok: 2 havi készpénz, 3 havi posztó		
1636		németek és magyarok: 2 havi készpénz, 3 havi posztó	
1637			3 havi készpénz, 2 havi posztó
1638	németek és magyarok: 3 havi készpénz, 2 havi posztó		
1639		magyarok: 4 havi készpénz, 6 havi posztó	
1640			4 havi készpénz, 6 havi posztó
1641		magyarok: 3 havi készpénz, 5 havi posztó	
1643			3 havi készpénz, 5 havi posztó
1649	németek és magyarok: 2 havi készpénz, 3 havi posztó		
1650		németek és magyarok: 2 havi készpénz, 3 havi posztó	2 havi készpénz, 2 havi posztó
1651		németek és magyarok: 2 havi készpénz, 3 havi posztó	

¹¹ Külön hangsúlyozzuk, hogy a fenti megállapítás nem vonatkozik a Habsburg Monarchia egyes örökös tartományai által közvetlenül az Udvari Hadi Fizetőhivatal részére tett átutalásokra. Ismert a szakirodalomból, hogy a sziléziai rendek Felső-Magyarországra, a cseh és a morva rendek pedig az alsó-magyarországi végvidékre utaltak célirányosan pénzt. Kutatásaink során egylőre nem találtunk arra adatot, hogy a 17. század közepén, második felében ők közvetlenül a végvidékre szállítottak volna posztó- vagy készpénzfizetést. Annál jelentősebb viszont ezeknek a tartományoknak a hozzájárulása az Udvari Hadi Fizetőhivatal bevételeihez. A sziléziai rendek által folytatott 16. századi gyakorlatra lásd *Kenyeres István*: A Habsburg Monarchia katonai kiadásai az Udvari Pénztár és a hadi fizetőmesterek számadásai alapján 1543–1623. Adalékok a török elleni küzdelem finanszírozásának történetéhez. *Levéltári Közlemények* 78. (2007) 2. sz. 114–115.

Év	Győri főkapitányság	Bányavárosi végvidéki főkapitányság	Kanizsai és báni végvidéki főkapitányság
1652		németek: 1 havi készpénz és 2 posztó, magyarok: 4 havi készpénz és 6 havi posztó	4 havi készpénz, 6 havi posztó
1653	németek: 1 havi készpénz és 2 havi posztó, balatoni magyarok: 2 havi készpénz és 3 havi posztó	németek: 1 havi készpénz és 2 havi posztó, magyarok: 4 havi készpénz és 6 havi posztó	
1654	németek: 1 havi készpénz és 2 havi posztó, balatoni magyarok: 2 havi készpénz és 3 havi posztó	németek: 1 havi készpénz és 2 havi posztó, magyarok: 4 havi készpénz és 6 havi posztó	4 havi készpénz, 6 havi posztó
1655	németek: 1 havi készpénz és 1 havi posztó, magyarok: 3 havi készpénz és 3 havi posztó		4 havi készpénz, 6 havi posztó
1656		németek: 1 havi készpénz és 2 havi posztó, magyarok: 4 havi készpénz és 6 havi posztó	
1658	németek: 1 havi készpénz és 2 havi posztó, magyarok: 3 havi készpénz és 3 havi posztó		6 havi készpénz, 4 havi posztó
1659		németek: 1 havi készpénz és 2 havi posztó, magyarok: 4 havi készpénz és 6 havi posztó	
1660	németek: 1 havi készpénz és 1 havi posztó, magyarok: 2 havi készpénz és 2 havi posztó	németek: 1 havi készpénz és 2 havi posztó, magyarok: 4 havi készpénz és 6 havi posztó	
1663			4 havi készpénz, 6 havi posztó
1664	németek és magyarok: 2 havi készpénz, 3 havi posztó	németek: 1 havi készpénz és 2 havi posztó, magyarok: 4 havi készpénz és 6 havi posztó	
1668		németek: 4 havi készpénz és 4 havi posztó, magyarok: 4 havi készpénz és 6 havi posztó	4 havi készpénz, 6 havi posztó
1670		németek: 4 havi készpénz és 4 havi posztó, magyarok: 4 havi készpénz és 6 havi posztó	
1671	németek: 2 havi készpénz, 4 havi posztó, magyarok: 4 havi készpénz és 6 havi posztó		
1672		németek: 2 havi készpénz, magyarok: 2 (6) havi készpénz	2 havi készpénz
1673			6 havi készpénz, 12 havi posztó
1674	németek: 2 havi készpénz, 4 havi posztó		
1676			6 havi készpénz, 6 havi posztó
1677	németek: 1 havi posztó	németek: 2 havi készpénz és 4 havi posztó, magyarok: 4 havi készpénz és 6 havi posztó	
1678	németek: 2 havi készpénz, 4 havi posztó		
1679			9 havi készpénz, 9 havi posztó
1681		németek: 2 havi készpénz és 4 havi posztó, magyarok: 4 havi készpénz és 6 havi posztó	
1682	németek: 2 havi készpénz, 4 havi posztó		9 havi készpénz, 9 havi posztó

Forrás: lásd a jegyzetben¹²

¹² ÖStA FHKA HFU 1670.11.12. (Kt. 528. fol. 83–86.). Az 1671–1682 közti adatokat az alábbi iratok segítségével tudtam megadni: Győr Uo. 1686.05.01. (Kt. 709. fol. 17.), Kanizsa Uo. 1682.12.12.

Az 1. táblázatból látható, hogy a tárgyalt 53 évben 16 olyan év volt, amikor az Udvari Kamara az általa adminisztrált egyik végvidéki fizetés kiutalását sem teljesítette. Feltűnően hosszú időszak volt az 1644–1648 közötti 5 éves periódus, amit minden bizonnyal a harmincéves háború tetemes kiadásai indokolhattak. Az 1650-es években ugyanakkor szinte minden évben volt végvidéki fizetés valamelyik főkapitányságban, de az is látható, hogy az 1660-as években megint sok olyan évvel találkozunk, amikor nincs adatunk a járandóságok kiutalására. A készpénz és posztó járandóságok kiutalása valóban nagyon egyenetlenül történt, különösen jól illusztrálható mindez, ha csak az egyes végvidékeket szemléljük. A győri főkapitányság német katonái és a balatoni várkörzet magyar katonái részére 1638 és 1649 között – tehát 10 éven keresztül –, továbbá 1675 és 1680 között – 6 éven keresztül – nem történt az Udvari Kamara részéről készpénz- és posztófizetés kiutalása. Mindeközben a Kanizsa elleni végvidék magyar katonasága 3–4 évente szinte biztosan számíthatott valamekkora járandóságra. A Szepesi Kamara által a felső-magyarországi magyar végvári katonaságnak tett kiutalások kapcsán egyelőre a fennmaradt számadások nyújtanak támpontot. Bizonyos, hogy az 1642., 1656., 1658. és 1662. évben a kassai, tokaji, szatmári, szendrői, ónodi, putnoki és diósgyőri végvidéki katonák kaptak végvidéki fizetés gyanánt készpénz és posztóellátmányt. A Szepesi Kamara a 17. században évről évre kiutalta viszont a kassai helyőrség, a szendrői német katonaság, valamint felső-magyarországi főkapitány járandóságát.¹³

A végvárrendszer sokszínűsége tetten érhető abban is, hogy folyamatos változásban volt: voltak olyan várak és helyőrségek, amelyek bekerültek és voltak, amelyeket kivettek onnan. Lipótvár szemléletes példa, hiszen ezt az erődítményt csak Érsekújvár 1663. évi török általi elfoglalása után kezdték el építeni. Helyőrsége fizetésének és ellátásának adminisztrálása ráadásul a Magyar Kamarára hárult, ugyanakkor bizonyos esetekben Morvaország hadiadójából fedezték annak költségeit.¹⁴

(Kt. 670. fol.113–114.) és Uo. 1682.06.06. (Kt. 663. fol. 225–228.); Az 1672. évi bányavárosi végvidéki fizetés esetében eredetileg 2 havi zsoldot tett volna ki készpénzben, de végül Esterházy Pál főkapitány közbelépésére a lázadók ellen táborba szálló magyar katonaság 6 havi zsoldot kapott. Uo. 1673.01.08. (Kt. 553. fol. 157–170.); Az 1677–1682 közötti időszakra lásd Uo. 1682.10.31. (Kt. 668. fol. 603–734. itt: 707.) és 1680.12.04. (Kt. 635. fol. 122–193.). Az 1632. évi kanizsai és báni végvidéki fizetés kapcsán a másoló minden bizonnyal tévedett, mert az udvari hadi fizetómester egy 1635. évi jelentése szerint a végvidéki fizetésre (2 havi készpénz és 3 havi posztó) 1633 júliusában került sor, lásd uo. 1635.04.14. (Kt. 357. fol. 31–36.). Mivel tanulmányunk célja a végvidéki finanszírozás rendszerének megértése, ezért a létszámadatoktól, és a havi fizetések mögött rejtőző tényleges számok közlésétől eltekintünk. Ennek feldolgozása egy részletesebb, nagyobb összefoglalás feladata lesz. A kimutatások adatait felhasználta *Czigány I.*: Reform vagy kudarc i. m. 106.

¹³ *Oross András*: A Magyar Királyság törökellenes határvédelmi rendszerének felszámolása és átszervezése. (Fons könyvek 4.) Bp. 2013. 235–236.; *Kenyeres István*: A Magyar és a Szepesi Kamara bevételei és kiadásai a XVII. században. Fons 24. (2017) 38.

¹⁴ *Oross A.*: A Magyar Királyság törökellenes i. m. 246.

A Kanizsa elleni főkapitányságban az 1670-es évek elején végrehajtott redukció miatt többek között Pölöske, Kemend és Kapornak helyőrségeitől váltak meg.¹⁵

A magyarországi végvidéki katonaságnak nem volt egységes fizetési rendszere. Egy-egy helyőrségen belül is változtak az adott ranghoz kapcsolódó járandóságok, de az egyes végvidéki főkapitányságok fizetési rendszerében is eltérést tapasztalunk. Erről a 17. század közepén készített, az udvari kamarai tanácsosok számára összeállított kézikönyv részletesen írt. A győri németek ennek értelmében 1 havi, míg a balatoni magyarok 3 havi készpénzre voltak jogosultak évente. A németek posztójárandósága 2 havi zsoldot tett ki, míg balatoni társaik a kézikönyv tanúsága szerint 8 havi posztót várhattak. Mindeközben az 1660-as évek második feléig túlnyomórészt magyar végvidéki katonasággal megrakott bányavárosi, illetve a Kanizsa elleni és báni végvidéki várak helyőrsége 6 havi készpénz és 4 havi posztó járandóságra volt jogosult. A bányavárosi németek ugyanakkor 1 havi készpénzt, továbbá 2 havi posztó járandóságot várhattak évente. A Magyar Kamara által a Szepesi Kamarán keresztül adminisztrált felső-magyarországi végvidéki fizetés elvileg éves szinten 6 havi készpénzt és 4 havi posztót jelentett a katonaságnak. Hozzá kell tennünk ugyanakkor, hogy a kamarai számadásokban a főkapitány, a főkapitány-helyettes, a várnagyok, a kassai hajdúk, a tüzérek és a szendrői német csapatok rendszeresen feltűnnek, hiszen azokat a rendes kamarai bevételekből fizették minden évben. A kézikönyv ugyanakkor egyértelművé tette a jövődő kamarai tanácsosok számára, hogy a német katonaság a győri és bányavárosi főkapitányságban évente 6 havi élelmiszerjárandóság felvételére tarthat igényt, a magyar helyőrségek közül pedig csak a balatoni magyarok, valamint a komáromi és a tatai katonák kaptak gabona, bor és só járandóságot.¹⁶

Hasonlóan vegyes képet mutat a horvát végvidék. Itt egy 1657. évi megállapodás értelmében a katonák 11 havi járandóságra voltak jogosultak, amiből 6 havi készpénz és 5 havi posztó illetve meg őket. A finanszírozó karintiai rendek ugyanakkor megállapították, hogy ha a katonák élelmet vettek fel, akkor azt fele részben a készpénz, fele részben a posztó járandóságból kellett levonni. A krajnai rendek 6 havi járandóságot szállítottak gabonában, míg a katonák 3 havi készpénzre és 3 havi posztó ellátmányra voltak jogosultak.¹⁷

¹⁵ ÖStA FHKA HFU 1682.12.12. (Kt. 670. fol. 107–129.) Az 1670-es évek elején végrehajtott reformintézkedésekre, köztük a végvári katonaság redukciójára jelen összefoglalásban nem térek ki, annak újabb, részletes feldolgozását lásd *Czigány I.*: Reform vagy kudarc i. m. 122–129.

¹⁶ *Hansdieter Körbl*: Die Hofkammer und ihr ungetreuer Präsident. Eine Finanzbehörde zur Zeit Leopolds I. (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 54.) Wien 2009. 387–398., 402–404.

¹⁷ *Peter Trawnicek*: Tuchsold und Landschaftsjuden: Beiträge zur Geschichte der Soldzahlung in Tuch durch die niederösterreichischen Stände und ihrer Finanzierung durch Wiener Juden im 17. Jahrhundert. Phil. diss. Wien 2000. 42.

A győri német katonaság járandóságai alapján kicsit közelebb kerülhetünk a végvidéki fizetés rendszerének megértéséhez. A helyőrség ellátmányáról 1639-ben adott ki általános rendelkezést (*Ordinanz*) III. Ferdinánd magyar király (1637–1639). Ennek értelmében a katonákat 12 hónapra fizették, amelyből 6 hónapot élelemben, 3 hónapot posztóban, 1,5 hónapot pénzben számoltak el, járt továbbá 1,5 hónap jóváírás (a leszereléskor fizetendő maradvány) is. 1655-re módosult a finanszírozás rendje, miszerint a 6 hónap élelem mellé 1 hónap készpénz és 1 hónap posztó járt. A 11 havi fizetség úgy jött ki, hogy 2 további hónapot az alsó-ausztriai rendek hozzájárulásként (*Lehen*) fizettek, valamint a győri sóhivataltól 1 hónap zsoldot sóban vehettek fel a katonák. Úgy tűnik, az igazi nagy módosításra 1672-ben került sor, hiszen az ebben az évben kelt újabb uralkodói rendelet értelmében már csak 10 havi finanszírozást hagytak jóvá: ebből 7 hónap volt az élelem, 1 hónap a pénz és 2 hónap az alsó-ausztriai rendek hozzájárulása. Vita abban volt, hogy a győri katonák képviselői szerint 10 hónapot biztosítana az Udvari Kamara különböző forrásokból, és ezen felül járna még a két hónap Alsó-Ausztriából. Az ebben a korszakban az Udvari Kamara számvevőségeként működő Alsó-ausztriai Számvevőség azonban okfejtésében egyértelművé tette, hogy az alsó-ausztriai rendek által adott részt az éves zsoldba bele kell érteni. A győri németek esetében így válik érthetővé, hogy miért kapnak ennyire kevés járandóságot viszonylag nagyobb időközökkel. Ha tehát 3 évente kaptak 3 havi készpénz és 3 havi posztó járandóságot, azzal tulajdonképpen megkapták teljes készpénz és posztó járandóságukat az adott évre, pontosabban azt a részt, amit az Udvari Kamara adminisztrált. A 7 havi zsoldot jelentő élelmiszer kiutalása az Udvari Kamara által felügyelt győri élelmezési hivatalból rendszeresen és hiány nélkül megtörtént. A fenti táblázatos kimutatásban ugyanakkor – érhető okból, hiszen azt nem az Udvari Kamara adminisztrálta – nem szerepel az alsó-ausztriai rendek által a győri németeknek kiutalt pénz és posztójárandóság, amit a forrásaink gyakran *Lehen*ként emlegetnek. Pedig egy kimutatás szerint a győri katonák *Lehenje* kifizetésére Karl Prenner alsó-ausztriai rendi pénztáros 1648–1652 között minden évben utalt ki összegeket.¹⁸

Nem csak a győri végvidékre jellemző azonban, hogy különböző helyekről fizetik a katonákat, erre a kanizsai végvidéken is találunk példát, mert Keglevich Péter főkapitány-helyettes posztóellátmányát ugyan az Udvari Kamara számolta el, de a 6 havi készpénz járandósága a Magyar Kamara pénztárát terhelte.¹⁹ A gutai német szabad század fizetését az 1670-es évektől a Magyar Kamara állta, de az élelmiszer járandóságukat minden hónapban Komáromból kapták meg, így azt az Udvari

¹⁸ *Trawnicek, P.*: Tuchsold i. m. 127–132.

¹⁹ ÖStA FHKA HFU 1654.11.12. (Kt. 450. fol. 17–26.)

Kamara számolta el.²⁰ A pozsonyi kastélyban lévő német katonaság és a komáromi német és magyar helyőrség 2 havi készpénz és 4 havi posztó ellátmánya 1673-ban szintén a Magyar Kamara bevételeit terhelte. Az Udvari Hadi Fizetőhivatal tisztje Bartholomeus Grimus a fizetés során elutazott Pozsonyba és ott a magyar kamarai pénztárból erre a célra 15 000 Ft-ot vett fel lengyel pénzermékekben.²¹

A végvidéki fizetésről szóló jelentésekben visszatérő elem, hogy nem csak a mustrán megjelent katonák kaptak ilyenkor fizetést, és írták jóvá számukra a felvett élelmiszert. Az elhunyt katonák özvegyei és árvái is számíthattak valamennyi járandóságra. Mivel a végvidéken gyakori eset volt, hogy a katonák török fogságba estek, ezért külön kiemelendő, hogy az ilyen katonák hozzátartozói is felvehették az éppen esedékes zsoldot. A fizetőmesterek ugyanakkor szigorúak voltak azokkal a katonákkal, akik nem jelentek meg személyesen, mert éppen – egyéként központilag tiltott – portyán vagy kereskedelmi tevékenységben voltak.²²

Láthatjuk tehát, hogy a német katonaság részére a készpénzben történő fizetés leginkább csak papíron létezett: a gyakorlatban elsősorban élelemben (kenyér, bor/sör), sóban, posztóban kapták meg járandóságukat. A különféle kimutatások, tervezetek azonban a természetben kiadott „fizetés” értékét kifejezték pénzben (elszámolási forintban) is. A csavar a történetben mindig az elszámolásoknál következett be. A posztóval való üzletelés során a felvásárlási ár egy részéért adták ki a katonáknak a különböző minőségű posztót: ez ismert mind a magyar, mind az osztrák szakirodalomból. Ezt a tényt nem tagadva inkább azt érdemes hangsúlyozni, hogy ez az üzleti nyereség a rendszer része. A korszakban erről nemcsak a már több összefüggésben említett kamarai kézikönyvben olvashatunk, de a kamarai ügyiratok rendszeresen visszatérő eleme a végvidéki fizetés során elért „Zustand” kimutatása is.²³ A posztószállításba pénzt és tőkét befektető, ezzel

²⁰ ÖStA FHKA HFU 1682.10.31. (Kt. 668. fol. 603–734., itt: 659.)

²¹ ÖStA FHKA HFU 1673.01.15. (Kt. 553. fol. 260–265.)

²² Az 1669. évi győri magyarok számára Alsó-Ausztria által teljesített végvidéki fizetésről készített jelentés ezekre az apró, mindennapi élet részét képező adalékokra is rávilágít. Hat veszprémi huszár ugyanis nem jelent meg, de a tisztjeik elmondták, hogy ők a hódoltságban vannak, ahol adósságokat hajtanak be. Mások ugyanakkor jelezték neki, hogy a keresett huszárok valójában portyán vannak. („[...] dass sie in die Turkey umb schulden einzufordern, andere aber mich berichtet, das sie auf partheien gangen wahren“). Esetükben a fizetésükért a feleségeik jelentkeztek. A fizetőmester azonban kijelentette, hogy nem fizet nekik, hiszen tudhatták, hogy jön a fizetés és csak pár napja mentek el. Közben megjöttek a huszárok, jelentkeztek a seregírnoknál, majd a fizetőmester után lovagoltak Pápára, ahol a főkapitány beavatkozása hatására kifizette őket, de figyelmeztette őket, hogy a jövőben, aki nincs jelen, az semmit sem kap. Jelentette azt is, hogy a foglyok pénzét az özvegynek vagy barátoknak adta ki. ÖStA Kriegsarchiv (a továbbiakban: KA) Alte Feldakten (a továbbiakban: AFA) 1669-5-6.

²³ *Tnaunicek, P.*: Tuchsold i. m. 29., *Körbl, H.*: Die Hofkammer i. m. 390. A posztóval kapcsolatos nyereség elszámolása gyakorlatilag egyidős a végvidéki fizetéssel. Már az 1570. évi hadi fizetőmesteri számadásban is szerepelt ilyen tétel. Lásd *Kenyeres I.*: A Habsburg Monarchia i. m. 102. Sőt, amikor az Udvari Kamara az 1672. évi végvidéki fizetés kapcsán kikérte az Alsó-Ausztriai Számvevőség véleményét, ők az őrizetükben lévő régi hadi fizetőmesteri számadásokra hivatkozva a következőket

bizonyos kockázatot vállalók tevékenységét valójában ezzel az elismert részese-déssel honorálta az udvar. Adatok utalnak arra is, hogy az alsó-ausztriai rendek által a Győri Főkapitányság váraiba szánt végvidéki fizetés szállítása során egy kis utazó boltocská is a konvojjal tartott. Az ékszereket, fegyvereket és egyéb kisebb holmikat magukkal szállító kereskedők a posztóbeszállítók megbízottjai voltak. Így lehetőség nyílt számukra, hogy az áruk eladásával további haszonra tegyenek szert.²⁴ Több kimutatás és udvari kamarai akta is tárgyalja a posztószállítás kapcsán szerzett nyereséget, így talán nem tekinthetjük véletlennek, hogy ebben az üzletben nemcsak a sziléziai vagy morva takácsok, de az alsó-ausztriai rendi fizetőmesterek, vagy éppen Ferdinand Sigmund Kurz birodalmi alkancellár is érdekelt volt a 17. század közepén.²⁵ Az Udvari Hadi Fizetőhivatalban a katonaság fizetéséhez folyamatosan tároltak posztót és halmoztak fel nagyobb készleteket. Egyfajta posztóraktárként is elképzelhetjük, gyakorlatilag bárki bármikor szállíthatott be ide anyagot.

A végvidéki fizetés során felmerülő költségek

A posztó- és pénzszállítás azonban időben sokáig tartott, és igen nagy szállítási költségeket emésztett fel, ez is egy magyarázat arra, hogy miért is van ritkábban végvidéki fizetés. A végvidéki fizetés Bécsből indulva és oda visszatérve több hétig tartott. Az 1658. évi Kanizsa elleni és báni végvidéki fizetés 1658. június 13-a és augusztus 11-e között, az 1669. évi Alsó-Ausztria által teljesített győri végvidéki fizetés 1669. március 18-a és április 10-e között, az 1681. évi bányavárosi végvidéki fizetés február 26-a és április 25-e között zajlott le.²⁶ Az Udvari Kamara is tisztában volt azzal, hogy a nagy időráfordítással zajló végvidéki fizetést az általa adminisztrált három főkapitányságba egyszerre lehetetlen leszállítani. Ebben az esetben a fizetést végző biztosok, mustramesterek, udvar hadi fizetőhivatali

---

jelentették. Wolfgang Pichler magyarországi hadi fizetőmester 1532-ben és 1533-ban a pénzváltással, míg 1538-ban és 1539-ben Blasius Piller hadi fizetőmester a posztó beváltásával ért el nyereséget a végvidéki fizetés során. Ha hihetünk a jelentés mellékleteként fennmaradt egyik kimutatásnak, akkor az Udvari Hadi Fizetőhivatal 1624 és 1670 között a pénz- és posztóbeváltásból 2 056 407 Ft nyereséget könyvelt el! (356 279 Ft-ot a pénz átváltásából, 1 700 128 Ft-ot a posztó beváltásából.) ÖStA FHKA HFU 1670.11.12. (Kt. 528. fol. 97–98., 103–106.)

²⁴ *Trawnicek, P.*: Tuchsold i. m. 46–47.

²⁵ Kurzal az Udvari Kamara 1653-ban és 1654-ben is kötött szerződést posztószállításról. Eredetileg a stájer rendek által, a végvidéki szükségletekre megajánlott pénzre terhelték, de annak akadozása miatt fedezetként végül az alsó-ausztriai rendek által fizetendő Quotent kötötték le. Kurz azért vonakodott az 1656. évben teljesíteni a szerződésben megállapított posztó leszállítását, mert a tartomány sem fizette még ki neki az ígért összeget. ÖStA FHKA HFU 1653.08.21. (Kt. 443. fol. 225–240.) és uo. 1656.03.23. (Kt. 458. fol. 154–176.)

²⁶ Sorrendben: ÖStA FHKA HFU 1658.08.20. (Kt. 468. fol. 48–75.); Uo. 1682.10.31. (Kt. 668. fol. 603–734.); ÖStA KA AFA 1669-5-6.

alkalmazottak több hónapig távol lennének Béctől, és a posztó szállítási költségei is sokkal magasabbra rúgnának. Sőt – ahogy fogalmaztak véleményükben az Udvari Kamara tanácsosai –, a szükséges pénzek összegyűjtése elé is komoly akadályok gördülnek.²⁷

A végvidéki fizetés során előírás szerint számíthattak fel utazási költséget a delegáció tagjai, azaz a mustramester, vagy éppen az Udvari Hadi Fizetőhivatal kiküldött embere. Fizetni kellett továbbá a biztosító konvoj tagjait és a szállító járműveket, de elszámolható költség volt a posztók megfelelő nagyságú levágása és a csomagolás is. Az 1656. évi bányavárosi végvidéki fizetésnél 3593 Ft-ot számolt el az Udvari Hadi Fizetőhivatal megbízottja, miközben a teljes végvidéki fizetés (készpénz és posztó) 232 781 Ft-ra rúgott, az 1658. évi kanizsai végvidéki fizetés során 6406 Ft-ot tettek ki az elszámolt úti költségek (miközben a leszállított pénz és posztó értéke 131 634 Ft volt). Az adatok annak fényében tűnnek soknak, hogy míg az 1656. évi bányavárosi végvidéki fizetés során elszámolt pénz a Magyar Kamara adott évi bevételeinek (127 897 Ft) 3%-a, addig az 1658. évi kanizsai végvidéki fizetésre szánt plusz pénz a Szepesi Kamara adott évi bevételeinek (66 085 Ft) 10%-a, és csak egy-egy végvidékről van szó.²⁸ Az 1664. évi Alsó-Ausztria által a győri magyar katonaságnak teljesített végvidéki fizetés során is 1900 Ft-ot számolt el a rendek fizető biztosa.²⁹

A magas szállítási költségek és a pénzszállítás veszélyei miatt gyakran váltókkal operálva „jutott el” a pénz Bécsből vagy éppen Prágából a kívánt helyekre. Több apró adat is van, hogy különösen a felső-magyarországi végvidéki fizetés így érkezett meg Kassára. A Szepesi Kamara bevételei között gyakran fordulnak elő a 17. században a váltók beváltására kiadott összegek. Ezek minden bizonnyal a Magyar Kamara (vagy éppen az Udvari Kamara vagy egy magános) által a végvidéki fizetésre kiállított kötelezvények voltak. Az 1656. évi felső-magyarországi végvidéki fizetésre Szelepcsényi György magyar kancellár vállalta a szükséges pénz és posztó előteremtését. Az erről szóló uralkodói előterjesztésben – Zichy Istvánra, a Magyar Kamara elnökére hivatkozva – le is írta az Udvari Kamara, hogy nemcsak a Szepesi Kamara bevételei szenvednek nagy károkat a lengyelországi zavaros helyzet miatt, hanem emiatt mostanság nehéz olyan megbízható embert találni Felső-Magyarországon, aki a szükséges mennyiségű készpénzzel rendelkezik a kiállított nyugta beváltásához.³⁰ Ez a rendszer azonban egy már a 16. században is működő eljárás továbbélése. H. Németh István hívta fel a figyelmet arra, hogy egyes

²⁷ ÖStA FHKA HFU 1657.11.13. (Kt. 465. fol. 31–53.)

²⁸ *Kenyeres I.*: A Magyar és a Szepesi Kamara i. m. 9.; *Oross András*: A Szepesi Kamara, a Habsburg-pénzügyigazgatás és katonai kiadások a XVII. század második felében. Fons 15. (2008) 149.

²⁹ *Traunicek, P.*: Tuchsold i. m. 178–179.

³⁰ ÖStA FHKA HFU 1656.04.02. (Kt. 459. fol. 3–26.)

felső-magyarországi kereskedők, de maguk az ott lévő városok is milyen nagy intenzitással kapcsolódtak be a Szepesi Kamarának folyósított hitelezés mellett a környék váraiban állomásozó helyőrségek élelemmel és posztóval történő ellátásába.³¹

A katonaság élelmezése, finanszírozása és a váltók rendszere tehát a végvárrendszer kialakulásától kezdve nagyon szorosan összekapcsolódott a 16–17. századi magyarországi végvidéki finanszírozásban. Minderre a szakirodalomban és a korabeli levéltári forrásokban is találunk bőségesen példát. A várak élelemmel való ellátására és a finanszírozási rendszer összetettségére kiváló adalék, ahogy Tar János nagyszombati marhakereskedő a Magyar Kamara által Thököly Sebestyén nevére kiállított váltók fejében szállított élelmet és biztosított fizetést Nagybánya helyőrségének. Az is kitüntetett figyelmet érdemel, hogy a szóban forgó váltók nürnbergi kereskedőkhöz vándoroltak.³²

Nemcsak a végvidéki katonaságnak járó ellátmányok, de az egyénekkal történő elszámolások és a hátralékok kérdése is sok problémára adtak okot – éppen a rendszer változatossága miatt. Szolgáltatból történő kilépéskor vagy lemondáskor, esetleg özvegyek kérésére az elhunyt katona járandóságairól úgynevezett *Restzettel* állított ki a Főmustramesteri Hivatal. A főmustramester illetékessége egyébként az összes végvidéki főkapitányságban szolgáló iratos végvári katonára kiterjedt. Egy ilyen hátralék megállapításánál nem volt mindegy, hogy a mustramester éves szinten 12 havi fizetéssel kalkulált, miközben az Udvari Kamara csak 10 (vagy kevesebb) havi fizetést számolt el. Egy-egy ilyen hivatali tévedés, a hátralékok kimutatását ellenőrző Alsó-ausztriai Számvevőség alkalmazottaiból meglehetősen heves érzelmi reakciókat váltott ki.³³

Adatok utalnak arra, hogy a katonák a hátralékokról kiállított igazolásokat olykor pénzért el tudták adni. Ha hihetünk egy, a végvidéki kifizetésről készített összefoglaló jelentésnek, akkor a felvásárlók 1 Ft-ra 2 groschent adtak, de ha az utalvány gazdag emberek kezébe került, akik be tudták váltatni azt az Udvari Kamaránál, akkor nekik a teljes összeget kifizették. Az Udvari Kamara ugyanakkor előírta, hogy egyrészt csak az válthatja be, akinek a nevére szólt (vagy annak közeli hozzátartozója), másrészt 1 Ft-ra csak 6 krajcár fizetését hagyták jóvá.³⁴ A szabályozás ellenére biztos, hogy folytak üzletek a *Restzettelekkel*. Csáky Pál egy kölcsönhöz fedezetként 1665–1673 közötti lévai

³¹ H. Németh István: Végvárak, városok, hadseregszállítók. A felső-magyarországi városszövetség és a védelmi rendszer 1526–1593. Történelmi Szemle 42. (2000) 203–243.

³² Gecsényi Lajos: Bécs és a hódoltság kereskedelmi összeköttetései a 16. században (Thököly Sebestyén felemelkedése hátteréhez). Századok 129. (1995) 783.

³³ Leírták, hogy a hibák Őfelségének sok ezer forint kárt okoznak. A mustramester munkamoráljáról pedig kijelentették: nem tart rendet, tapasztalatlan emberekkel dolgozik és velük készítetteti el a kimutatásokat: ÖStA FHKA HFU 1654.11.12. (Kt. 450. fol. 20.)

³⁴ ÖStA FHKA HFU 1682.10.31. (Kt. 668. fol. 606–637.)

főkapitányi fizetését, pontosabban annak hátralékait kötötte le. Az erről kiállított főmustramesteri igazolást aztán át tudta adni, mintegy törlesztés gyanánt hitelezőjének.³⁵

Összességében megállapíthatjuk, hogy *Restzettel* kiállítása és a rajta szereplő hátralékok, igények kimutattatása sok esetben a katona érdekében állt. Nem feltétlenül a teljes pénzösszeg megkapása lehetett a célja, sokkal inkább a kötelezvényként is felfogható papír eladásával remélt biztos bevételhez jutni. A főuraknak, magas pozícióban szolgáló katonáknak kifejezetten érdekükben állt, hogy elmaradt járandóságaikról időről időre ilyen igazolásokat állítsanak ki. Hiszen a nagy összegeket látva az Udvari Kamara könnyebben hajlott a nehezen megvalósítható készpénzfizetés helyett részükre egy birtok adományozására. Bár a *Restzettel* végösszegének megállapításakor gyakran csak a megállapított járandóság 2/3-át ismerték el – szintén a „régóta érvényben lévő szokásra” hivatkozva. Egy-egy ellenőrzés során azonban így is lehetett elszámolási hibákra bukkanni. Amikor Batthyány Ádám beváltotta saját, de még apja, Batthyány Kristóf hátralékainak kimutatását, a szorgos számvevők apja esetében még túlfizetést (!) is megállapítottak – éppen a már említett 10 havi járandóságra történő hivatkozással. A kimutatások átvizsgálását és a benne szereplő adatok jóváhagyását követően a beváltott hátralékok fejében pedig a Batthyány család megkapta azokat a Baranya megyei birtokokat, amelyek évszázadokon keresztül tulajdonukban maradtak.³⁶

Ez a 16. századból is ismert jelenség szintén hozzátartozik a végvidéki rendszerhez és annak sokszínűségéhez. A már eleve nagyobb vagyonnal rendelkezők, vagy éppen a társadalmi ranglétrán feljebb kapaszkodni kívánók egyfajta stratégiájaként is leírható, hogy a korszakban oly bizonytalan készpénz helyett inkább birtokokon alapuljon egy-egy família vagyona. A készpénzfizetés másik hátránya pedig az Udvari Kamara által is elismert váltási haszon volt, azaz hiába a számítási forintban meglévő összeg, ha azt különböző pénznemben kapták meg a katonák. A váltás során pedig a fizetőmesterek tudatosan törekedtek némi nyereségre annak ellenére, hogy a nekik adott utasítások a nyeresékedést kifejezetten tiltották!

³⁵ ÖStA FHKA Hoffinanz Österreich 1695.01.07. (Kt. 1524.)

³⁶ ÖStA FHKA HFU 1700.04.14. (Kt. 914. fol. 232–287.)

Összegzés

Zárásként a végvidéki fizetéssel kapcsolatban szeretnénk pár általánosabb megállapítást tenni. A leírtakból levonható az a következtetés, hogy a magyarországi végvidék finanszírozása – mint a katonaság ellátása általában – kockázatos, de sokak számára jövedelmező üzlet volt. Befektetési lehetőség nemcsak a kereskedőknek, de a végvidék irányítását magára vállaló magas rangú tiszteknek is. A végvidéki finanszírozásban résztvevők egyes szereplői (bár kifejezetten nem azok, de akár) üzletemberként is leírhatók. Ők saját vagyonukból fektettek be, vagy vettek fel hitelt egy-egy fizetés lebonyolítására. Nemcsak magán érdekeltségek, hanem sokszor az „állami” adminisztráció képviselői is részesei voltak az egyébként kockázatos üzletnek. Legyen szó az élelmezésért felelős élelmezési igazgatókról, posztókereskedőkről, végvidéki főkapitányokról, esetleg egyházi személyekről. Nemcsak a végvidéki fizetés lebonyolítására lehetett készpénzt vagy posztót biztosítani, hiszen a katonaságnak szállított termények is haszonnal kecsegtettek. Aki azonban szerencsésen gyarapszik, annak nemcsak rövid távú haszonban, de például a család felemelkedésében is megtérül a befektetés. Már Bakács István is megírta a főnemesség hitelletével kapcsolatos tanulmányában, hogy a pénz nem állhat kamatozás nélkül. Ha valaki nagyobb bevételre tett szert, szinte azonnal kiadta kamatra.³⁷

Egyházak is ezt tették, és éppen ezért találjuk meg őket a végvidéki finanszírozás különböző szintjein. Legjobb példa az esztergomi érsek szerepe, aki nemcsak az érsekújvári vár élelmezését vállalta magára, de rendszeresen pénzt is kölcsönzött a Magyar Kamarának a végvidéki fizetés lebonyolítására.³⁸ 1660-ban Pálffy Tamás zágrábi püspök kölcsönzött 30 000 Ft-ot, amit Szatmár vára katonasága és a felső-magyarországi hadtest élelmezésére fordítottak. Néhány hónappal később ugyanő, már egri érsekként ajánlott fel gabonát a katonaság ellátására. Ugyanekkor más magyar főurakkal is tárgyalni kellett az Udvari Kamara tanácsosainak, hogy adjanak gabonát a felső-magyarországi végvidék várai helyőrségének élelmezésére.³⁹

A gabonaszállításokba a nagy birtokállományokkal rendelkező magyar arisztokrata családok is bekapcsolódtak a 17. század közepén. Az Udvari Kamarával kötött szerződések értelmében a birtokadományok fejében vállalták el konkrétan megnevezett helyőrségek élelmezését. A Koháry család annak fejében kapott birtokadományt Csábrág és Szitnya uradalmakra, hogy cserébe 22 000 pozsonyi

³⁷ *Bakács István: A magyar nagybirtokos családok hitelügyletei a XVII–XVIII. században.* (Történeti Statisztikai Közlemények 7.) Bp. 1965.

³⁸ Szelepcsényi György már említett esete mellett álljon itt csak egy példa a Pázmány Péter érsek által tett pénzkölcsönökre és élelmiszerszállítványokra is. ÖStA FHKA HFU 1634.10.17. (Kt. 355. fol. 108–109.)

³⁹ ÖStA FHKA HFU 1660.11.06. (Kt. 480. fol. 21–24.) és uo. 1660.12.03. (Kt. 481. fol. 13–16.)

mérő gabonát szállít a füleki helyőrség részére. Így már saját birtokairól tudta megoldani a gabona- és borszükséglet előteremtését.⁴⁰ A katonai szolgálatot vállaló nagybirtokosok felé felhalmozott hátralékok birtokadományra történő beváltása, majd azt követően az új birtokossal kötött élelmiszerszállítási szerződések minden bizonnyal mindkét fél hasznára voltak. Az Udvari (és a Magyar, illetve a Szepesi) Kamara így biztosítva látta a helyőrségek élelemellátását, a nagybirtokos pedig nemcsak új birtokkal gyarapodott, de a termények katonaság részére történő szállítása során újabb nyereségeket könyvelhetett el.⁴¹

Végezetül azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a kora újkorban a fizetés, a járandóság egészen mást jelenthetett, mint a modern államokban. A közszolgálatban lévők fizetése és járandósága egyfajta kárpótlás volt azért, hogy az adott személy (legyen az hivatalnok vagy katona) nem végzett más irányú tevékenységet, és erejét hivatalára fordította. Ráadásul a 16–17. században a társadalom csak igen kis hányadának volt jogosultsága rendszeres jövedelemre, így az ország védelmére felesküdt katonaság kiemelt szerepe a járandóságokra való igény elismerésében is kifejezésre jutott. A magas pozíciókban lévők rendszeres fizetése is komoly adminisztrációs gondokat és finanszírozási nehézségeket támasztott (gondoljunk a nádori fizetésre). Iványi Emma kifejezésével élve a fizetésre egyfajta folyószámlaként tekintettek, amelynek terhére lehetett kisebb-nagyobb összegeket rendszertelenül felvenni.⁴²

A magyarországi német származású katonaság számára a katonai szolgálatért járó járandóság az egyetlen biztos bevételi forrás lehetett. Magyar és délszláv (helyi) társaik több lábon álltak: földművelés, postaszolgálat vagy éppen a hódoltsági portyázások és adószedés.⁴³ A magyar katonaság létalapja ugyanakkor szinte biztos nem a rendszertelenül kiutalt pénz- és posztóállomány lehetett. A Balaton környéki várakban és a Kanizsa elleni főkapitányságban a fő foglalatosság pedig elsősorban a szőlőművelésben és a marhakereskedelemben való részvételben testesült meg.⁴⁴

A végvidéki katonaság több, a központi igazgatás által is ismert másfelé való elköteleződése miatt sem kapta meg teljes járandóságát. A helyőrségi szolgálat speciális sajátosságai miatt automatikusan alakult ki ez az állapot. A végvidéki fizetésről készített jelentésekből kiderül, hogy sokszor a fizetőmesterek pénzt és posztót is vittek vissza magukkal Bécsbe, a katonák felé mégis hátralékok halmozódtak fel. Felmerül, hogy akkor miért nem adtak ki mégsem több havi ellátmányt? Erre a paradox helyzetre nehéz megnyugtató választ adni, csak sejtéseink lehetnek. A teljesen

⁴⁰ ÖStA FHKA HFU 1654.12.07. (Kt. 450. fol. 39–47.)

⁴¹ *H. Németh I.*: Végvárak, városok i. m. 240.

⁴² *Iványi E.*: Esterházy Pál i. m. 301.

⁴³ *Czigány I.*: Reform vagy kudarc i. m. 119–120.

⁴⁴ *Végh Ferenc*: Birodalmak határán – A Balaton partján. Keszthely végvárvasáros a XVI–XVII. században. (Disszertációk a társadalomtudományok köréből 1.) Bp. 2007. 190., 202., 206.

kifizetett német katonaság – akiknek nem volt más egzisztenciális alapjuk az országban – akár el is hagyhatta szolgálatát és hazamehetett. Így a várak őrzése hiányt szenvedett volna, és a várparancsnoknak újoncok toborzásáról is gondoskodni kellett volna.⁴⁵ A másik indok a végvidéki fizetési utasításokban keresendő, hiszen a végvidéki fizetést mindig a király – tehát végső soron az, akire a katona felesküdt – rendelte el. Ha ő egy alkalommal 2 havi készpénz és 3 havi posztó ellátmányt utalt ki a katonaságnak, akkor a fizető biztosok annál többet nem is adhattak ki.

A jól működő rendszereknek több, ráadásul egymással nehezen összeegyeztethető szempontnak is meg kell felelniük, így jó fizetési rendszert készíteni és működtetni is nehéz feladat. A katonák a magyarországi végvárrendszerben térben és időben is sokfélék voltak, sokféle élethelyzettel, érdekekkel, eltérő anyagi körülményekkel. Egy olyan világban, ahol az élet szinte minden területe – mai, centralizált államigazgatáshoz szokott felfogásunk szerint – annyira változatos és sokszínű volt, akkor vajon miért pont a hadsereg (közte a magyarországi végvidéken szolgáló magyar és német katonaság) finanszírozása ne lett volna az?

PAYING THE GARRISONS OF THE HUNGARIAN BORDER FORTS IN THE MIDDLE OF THE SEVENTEENTH CENTURY

by András Oross

SUMMARY

Stressing the constant lack of pay for the garrisons of the border forts is a set piece in Hungarian historiography. The present overview seeks answers to two systemic questions: why the regular remuneration of the military was a practical impossibility, and how, nonetheless, payments were effected in the middle and the second half of the seventeenth century. The payment and provisioning of the garrisons in the border forts was a risky yet lucrative enterprise for individuals or groups with the necessary amount of capital and taste for adventure. In fact, all those who took part in the financing of the border defences can be regarded as „businessmen”. These people invested their own money, or raised loans to organise a round of payment or provision. Yet it was not only private interests but frequently the representatives of the state administration who featured as business partners: victualling directors, border captains-in-chief, cloth merchants and even members of the Church.

---

⁴⁵ *Sarusi Kiss B.*: Murány végvár i. m. 132.

Szántay Antal

A HABSBERG MONARCHIA ÉS PÉNZÜGYEI A 18. SZÁZADBAN

A tanulmány a kora újkori „hadügyi forradalom” történetéhez és a „fiskáliskatonai állam” koncepciójához kapcsolódva a 18. századi Habsburg Monarchiával és pénzügyeivel foglalkozik.¹

A 18. századi Habsburg Monarchia a dinasztia, az uralkodó által összekapcsolt országok és tartományok változó halmaza. A század során a bécsi kormányzat több lépést tett, hogy a Monarchiát központosított egységállammá formálja. II. József 1787-ben közel járt ennek megvalósításához, de a tartományok partikuláris érdekei, a rendi autonómia és a társadalmi-kulturális sokszínűség szétfeszítették a nehezen megszerkesztett kereteket.² A Monarchia még a legújabb kori állam egyik fő ismérvét, az összefüggő terület kialakítását is csak 1797-re tudta többé-kevésbé megvalósítani, miután elvesztette a spanyol örökséget, de megszerelte Velencét, és így csak az elő-ausztriai birtokok maradtak exklávék.

A Habsburg Monarchia területe a 18. században

A Habsburg Monarchia, azaz a Habsburg-ház osztrák ága által uralt országok és tartományok összessége, a 18. század során jelentős területi változásokon ment keresztül a háborúk és békék eredményeként.³ A Monarchia a század során folyamatosan háborúban állt, a hadi potenciál és a katonai készenlét fenntartása, illetve növelése az állam fő törekvése volt, és ez komoly terhet rótt a társadalomra.⁴ Az évszázadban csak harminckilenc békeévet számolhatunk (1715, 1721–1732, 1736, 1749–1755, 1764–1777, 1780–1787, 1798), melyek leginkább az erőgyűjtés és felkészülés évei voltak. A század második felében, melyre a legtöbb – huszonöt – békeév esett, Mária Terézia, illetve I. Ferenc és II. József uralkodása idején sem

---

¹ *Geoffrey Parker*: The Military Revolution. Military innovation and the rise of the West 1500–1800. Cambridge 1988.; *Jan Glete*: Spain, the Dutch Republic and Sweden as Fiscal-Military States, 1500–1660. London 2002.; Lásd még *Mark Knights*: Fiscal-Military State. Oxford Bibliographies 2010. (<http://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780199730414/obo-9780199730414-0073.xml#>, letöltés 2018. júl. 18.)

² *Antal Szántay*: Regionalpolitik im alten Europa. Die Verwaltungsreformen Josephs II. in Ungarn, in der Lombardei und in den österreichischen Niederlanden 1785–1790. Bp. 2005.

³ A Dictionary of World History. 3. kiadás. Oxford 2015.; The Encyclopedia of World History. Ancient, Medieval, and Modern Chronologically Arranged. Ed. William L. Langer. 6. kiadás. Boston–New York 2001.; Magyarország történeti kronológiája II. 1526–1848. Főszerk. Benda Kálmán. Bp. 1989.

⁴ *Michael Hochedlinger*: Austria's Wars of Emergence, 1683–1797. War, State and Society in the Habsburg Monarchy, 1683–1797. London 2003.

szorulhattak háttérbe a katonai szempontok, de változott a megközelítés: átfogó reform az erőforrások növelése érdekében és kevesebb pazarló háború jellemezte ezt az időszakot.⁵

Az örökös tartományok

Az Enns folyó által Alsó- és Felső-Ausztriára osztott Osztrák Hercegséget (1453-tól Főhercegséget) és a Stájer Hercegséget 1282-ben, míg a Karintiai Hercegséget a Krajnai Őrgrófsággal (1364-től Hercegség) együtt 1335-ban kapták meg a Habsburgok. Görz (Gorizia) Grófságot I. Miksa császár örökölte 1500-ban, ezen belül Gradisca (Gradisca d'Isonzo) 1647-ben önálló grófság lett az Eggenberg grófok alatt, majd 1754-ben Görz és Gradisca grófságként ismét egyesítették a területet. Ehhez tartozott Trieszt kikötővárosa is, mely a horvát partvidékkel együtt alkotta 1776-ig az osztrák tenger melléket (*Litorale Austriaco*).⁶ Ausztria területe kismértékben növekedett, amikor a bajor örökösödési háborút lezáró tescheni békével (1779. május 13.) az *Innviertel* (az Inn, Salzach és Duna folyók közötti terület) Bajorországtól a Habsburg Monarchiához került.

A Tiroli Grófság 1363 óta volt a Habsburgok birtokában. Tirolhoz tartozott Vorarlberg is, bár volt, amikor ezt Elő-Ausztriához sorolták. Elő-Ausztria (*Vorderösterreich, Vorlande*) a legrégebb Habsburg birtokok szerteszórt maradványaiból állt. Területe nem volt állandó, a 18. század során is változott, például a Bodeni-tó mellett fekvő Tettngang birodalmi grófságot eladósodott birtokosai 1780-ban a Habsburgoknak adták. Elő-Ausztriához került Ortenau néhány települése is, ugyanakkor kisebb területek más birtokába jutottak, például a fekete-erdei Gersbachot a badeni őrgróf megvásárolta.

A Rajnáttól nyugatra, a Pfalzban fekvő Falkenstein Grófság 1736-ban Lotharingiai Ferenc „hozományaként” került a Habsburgokhoz. Ennek a birtoknak azonban csak annyi jelentősége volt, hogy II. József használta e grófi címet *al incognito* utazásai során.

Csehország

A Cseh Királyságot, melyhez a Sziléziai Hercegség és a Morva Őrgrófság is tartozott, 1526-ban szerezte meg I. Ferdinánd. A 17. századtól örökös tartományként

⁵ Derek Beales: Joseph II. I–II. Cambridge 1987. és 2009.; Franz A. J. Szabo: Cameralism, Josephinism, and Enlightenment: The Dynamic of Reform in the Habsburg Monarchy, 1740–92. *Austrian History Yearbook* 49. (2018) 1–14.

⁶ Eva Faber: *Litorale Austriaco. Das österreichische und kroatische Küstenland 1700–1780*. Trondheim–Graz 1995.

kezelték. VI. Károly császár halála után az osztrák örökösödési háború (1740–1748) hozott jelentősebb változásokat a cseh korona országainak birtoklásában. 1740 decemberében II. Frigyes porosz király betört a Monarchia területére, és elfoglalta Szilézia nagy részét, melyről Mária Terézia a boroszlói szerződésben (1742. június 11.) kénytelen volt lemondani. Ugyanakkor Károly Albert bajor választófejedelem 1741 nyarán Felső-Ausztriába vonult, majd elfoglalta Prágát is (1741. november 26.), ahol a cseh rendek 1741 végén cseh királlyá koronázták. Károly Albertet 1742 januárjában német-római császárrá is megválasztották (VII. Károly 1742–1745). Egy évvel később azonban a Monarchia seregei visszafoglalták a cseh fővárost (1742. december 6.) és Mária Teréziát koronázták cseh királynővé (1743. május 12.). Mária Terézia és VII. Károly császár között a harc 1744–45-ben is folytatódott: a Monarchia seregei megszállták Bajorországot is, míg a császár ismét elfoglalta Prágát. VII. Károly halála után végül fia, III. Miksa bajor választó a füsseni békében (1745. április 22.) elismerte Mária Terézia örökösödési jogát. Hamarosan Lotharingiai Ferencet, Mária Terézia férjét választották német-római császárrá (I. Ferenc 1745–1765). II. Frigyes csehországi betörését pedig a Monarchia a drezdai békével (1745. december 25.) háritotta el, ismét elismerve Szilézia felett a porosz fennhatóságot, és ezt a háborút lezáró aacheni béke (1748. október 18.) is megerősítette.

A hétéves háború (1756–1763) során Szilézia és Csehország ismét a porosz–osztrák vetélkedés hadszíntere lett; a hubertusburgi béke (1763. február 15.) azonban nem hozott lényeges területi változásokat: Szilézia porosz kézen maradt.

Magyarország

A 18. század küszöbére és a század során a Habsburg Monarchia területe jelentősen és tartósan bővült a magyar korona országaiban. A nagy török háború (1683–1699) végén megkötött karlócai béke (1699. január 26.) Magyarország határait délen a Száva folyóig toltta, visszaszerezve ezzel Horvátország nagyobbik részét, és az Erdélyi Fejedelemség is Habsburg fennhatóság alá került. A déli határ mentén és Erdélyben is központi katonai igazgatás alatt álló Határőrvidéket hoztak létre.

A következő Habsburg–oszmán háború (1716–1718) során, melyet a pozsarváci béke (1718. július 21.) zárt le, újabb jelentős területeket hódított vissza a Monarchia az Oszmán birodalomtól: a Temesi Bánságot, Észak-Boszniát, Észak-Szerbiát és Havasalföld nyugati részét. A boszniai, szerbiai és havasalföldi területeket azonban a Monarchia a következő Habsburg–oszmán háború (1737–1739) során a belgrádi békével (1739. szeptember 18.) elvesztette. A Temesi Bánságot – visszaszerzése után – Bécsből kormányozták, és csak 1778-ban olvasztották be a magyarországi közigazgatásba. Északon pedig Mária Terézia tizenhárom szepesi

város visszaváltásával (1772) növelte Magyarország területét. Az osztrák tengeremlékről 1776-ban leválasztották a horvát partvidéket. Fiume és környéke az újonnan létrehozott Szeverin megyeként Horvátországhoz került, míg a Károly-úttól délre fekvő területet először a Határőrvidékhez, majd egy évvel később Szeverin megyéhez csatolták. Fiume városa 1779-től „önálló testként” (*corpus separatum*) a magyar korona alá tartozott, majd 1785-től Buccarival és Vinodollal alkotta a magyar tengeremléket (*Litorale Hungaricum*), Zeng és Carlobago szabadkikötő lett, Szeverin megyét pedig egyesítették Zágráb megyével.⁷ Az utolsó Habsburg–oszmán háború (1788–1791) során ugyan a császári csapatok visszafoglalták Belgrádot és jelentős délvidéki területet (Bosznia, Szerbia) szálltak meg, azonban a háborút lezáró szisztovai béke (1791. augusztus 4.) végül alig hozott területi nyereséget (Orsova és a horvát–boszniai határ módosítása) a Monarchia számára.

Galícia

Lengyelország első felosztásakor (1772. augusztus 5.) Galícia (Halics) a Habsburg Monarchiához került, és új országgént, Galíciai és Lodomériai Királyság néven Bécsből kormányozták, bár először az is felmerült, hogy középkori jogigény alapján Magyarországhoz csatolják. A Monarchia annektálta Bukovinát (1775. január) is, hogy Galícia és Erdély között területi összeköttetést biztosítson, majd az Oszmán Birodalommal megkötött palamutkai egyezményvel (1776. július 2.) rendezték a határok kérdését. Bukovina 1775 és 1786 között zárt katonai kerület volt, majd Galícia része lett. Lengyelország harmadik felosztásakor (1795. október 24.) Galícia észak felé jelentősen megnagyobbodott.

Spanyolország

A Habsburg-ház spanyol ágának kihalásakor (1700) a spanyol örökösödési háború során I. Lipót császár harmadik fia, Károly tartott igényt a spanyol koronára III. Károly néven (Bécsben koronázták meg 1703. szeptember 12-én). Londonon keresztül érkezett Lisszabonba (1704. március) és innen Spanyolországba. Bár rövid időre Madridot is elfoglalta, csak Katalóniában tudta kiépíteni uralmát. Idősebb fivére, I. József császár halálakor (1711) visszatért Bécsbe, hogy átvegye ausztriai örökségét és a német-római császári címet is. Felesége, Erzsébet 1713 márciusában, míg a főparancsnok-alkirály Guido Starhemberg gróf és a császári katonák az utrechti béke (1713. április 11.) megkötése után, júliusban hagyták el Barcelonát.

⁷ Szántay Antal: Regionális igazgatás a 18. századi Magyarországon. Történelmi Szemle 50. (2008) 313–333., itt: 316. 21. jegyz.

Itália

Nagyobb sikerrel járt Károly Itáliában, a spanyol Habsburgok korábbi fennhatósága alatt álló királyságokban és tartományokban.⁸ Északon a kezdeti francia Bourbon hadi sikereknek Savoyai Jenő herceg vetett véget, amikor másodunokatestvére, II. Viktor Amádé savoyai herceg támogatásával Torinót felszabadította a francia ostrom alól (1706. szeptember 2–7.) és döntő vereséget mért a II. Fülöp orléans-i herceg és Ferdinand de Marsin marsall vezette francia seregére (Marsin halálos sebet kapott a csatában). I. József császár 1707. március 13-án írta alá a milánói megállapodást, melyben XIV. Lajos francia király ígéretet tett, hogy nem háborgatja tovább Észak-Itáliát. Az itteni spanyol örökség, a Milánói és a Mantovai Hercegségek az osztrák Habsburgok birtokába kerültek, és ugyanakkor megnyílt számukra a lehetőség a dél-itáliai spanyol örökség megszerzésére is.

Wirich Philipp von Daun gróf tízezer fős sereggel masírozott Nápoly felé, és a várost ellenállás nélkül vehette át, majd háromhónapos ostrom után Gaetát is megszerezte (1707. szeptember 30.). A Nápolyi Királyság uralkodója Károly lett (VI. Károly). A császári seregek Szicíliát is elfoglalták (1707). Ugyanakkor a Habsburgokkal szövetséges brit tengeri főlény biztosította a másik korábbi spanyol birtok, Szardínia megszerzését is, melyet John Leake admirális foglalt el Károly nevében (1708. augusztus). A spanyol örökösödési háborút lezáró rastatti béke (1714. március 7.) megerősítette VI. Károly császárt Milánó, Mantova, Nápoly és Szardínia birtokában, azonban Szicíliát Savoyának adta.

A spanyolok 1718-ban megszállták Szicíliát, de hamarosan a császári seregek is megjelentek a szigeten Claude Florimond de Mercy generális vezetésével (1719. február 28.). A négyes szövetség háborúját (1718–1720) lezáró hágai béke (1720. február 17.) értelmében VI. Károly császár átengedte Szardíniát II. Viktor Amádé savoyai hercegnek, aki így felvehette a szárd király címét is, és cserében a császár lett Szicília királya IV. Károly néven. Úgy tűnhetett, az osztrák Habsburgoknak Itáliában a spanyol örökség nagyobb részét sikerült megszerezniük. A szerződés a spanyol királyt, Bourbon V. Fülöpöt és felségét, Farnese Erzsébetet azzal kárpótolta, hogy fiuknak, Károlynak ígérte a Pármai Hercegséget a Farnese család kihalása után. Ez nyitott utat a Bourbonok itáliai terjeszkedésének. A tizenöt éves Károly 1731-ben Párma és Piacenza hercege lett (I. Károly néven). Pármába azonban csak 1732 októberében érkezett meg, miután több mint tíz hónapot töltött Firenzében, az utolsó Medici udvarában, aki őt örökösének is megnevezte. A fiatal herceget ambíciói megvalósításában a lengyel örökösödési háború (1733–1735) segítette, mely a legnagyobb

⁸ *Stuart J. Woolf*: La storia politica e sociale. In: Storia d'Italia III. Dal primo Settecento all'Unità. Torino 1973. 3–508.

változásokat Itáliában hozta. Immár nagykorúként és az itáliai spanyol seregek parancsnokaként 1734. március 5-én Nápoly ellen indult, hogy azt „megszabadítsa a féktelen erőszaktól, az osztrák elnyomástól és zsarnokságtól”.⁹ A pármái herceg seregeivel gyorsan haladt előre, hamarosan Nápoly városát is ostrom alá vette, miközben Giulio Borromeo Visconti alkirály és a Habsburg seregek parancsnoka, Giovanni Carafa kénytelen volt Apuliába menekülni. Károly herceg 1734. május 10-én győzelmesen vonulhatott be Nápolyba. 1734 augusztusára a spanyol csapatok uralták a Nápolyi Királyság területét, egyedül az április óta ostromlott Capua tartott ki november végéig Otto Ferdinand von Abensberg und Traun marsall parancsnoksága alatt. A spanyolok a szomszéd királyságban is folytatták a hódítást, 1734. szeptember elején már Palermóban voltak és 1735 elejére Szicília egészét elfoglalták. A pármái herceg VII. Károly néven Nápoly és V. Károly néven Szicília királya (1734–1759) lett, hogy később III. Károlyként a spanyol trónt (1759–1788) is elfoglalhassa. A Habsburgok tehát elvesztették Dél-Itáliát, azonban sikerült megvédeniük észak-itáliai birtokaikat. III. Károly Emánuel szárd király (savoyai herceg) a franciákkal titkos szövetséget kötve 1733. november elején elfoglalta Milánót, bár az erődben a kormányzó, Wirich Philipp von Daun gróf még kitartott. A savoyaiakhoz hamarosan francia seregek is csatlakoztak a hírneves Claude Louis Hector de Villars herceg parancsnoksága alatt. A savoyaiak és a franciák nézeteltérései tették lehetővé, hogy Claude Florimond de Mercy gróf parancsnoksága alatt jelentős Habsburg csapatok érkezzenek Lombardiába, hogy kétéves véres harcok után 1735 novemberére kiszorítsák a francia és savoyai csapatokat, és biztosítsák Lombardia Habsburg fennhatóságát. Azonban a Ticino folyótól nyugatra fekvő Novara és a Pó folyótól délre fekvő Tortona Savoya fennhatósága alá került. A császári csapatok a fiatal Károly herceg által magára hagyott Pármát is megszerezték több mint egy évtizedre (1735–1748). A lengyel örökösödési háborút lezáró előzetes bécsi béke (1735. október) jóváhagyta ezeket a változásokat Itáliában, tehát VI. Károly elvesztette Nápolyt és Sziciliát, de megtartotta Milánót és Mantovát, valamint megkapta Pármát is. Ugyanakkor Toszkána megszerzését is kilátásba helyezte a Habsburgok számára: a bukott lengyel király, Stanisław Leszczyński megkapja Lotharingiát, melyről lemond III. Ferenc István herceg, aki, ha feleségül veszi a császár leányát, Mária Teréziát, megkaphatja a Toszkan Nagyhercegséget az utolsó Medici halála után. A lotharingiai herceg és az osztrák főhercegnő esküvőjét 1736 februárjában tartották meg, 1737 januárjában a spanyol csapatok kivonultak Toszkánából, helyükre osztrákok érkeztek, Gian Gastone de’ Medici nagyherceg pedig 1737. július 9-én meghalt. A lengyel örökösödési háborút

⁹ *Vittorio Gleijeses*: Don Carlos. Naples 1988. 49.

hivatalosan befejező bécsi béke (1738. november 18.) tehát már a Habsburgok toszkánai fennhatóságát is rögzítette. Az új nagyhercegi pár hamarosan el is indult Firenzébe, ahova 1739. január 20-án érkeztek meg. Felhőtlen és gondtalan uralkodásuk azonban nem tarthatott sokáig, mert 1740. október 20-án meghalt VI. Károly császár, örököse a Habsburg Monarchiában a *Pragmatica Sanctio* (1713. április 19.) alapján leánya, Mária Terézia lett.

VI. Károly császár titkos szövetségese volt Modena hercege, Rinaldo d'Este (1695–1737), míg fia, III. Ferenc (1737–1780) éppen Magyarországon szolgált a török elleni háborúban, amikor megörökölte a hercegi trónt. Az osztrák örökösödési háború során császári csapatok szállták meg Modenát (1742–1748), hogy Lombardia és Toszkána területi összeköttetését biztosítsák. III. Ferenc herceg még szorosabbra kötötte a hercegség kapcsolatát a Habsburgokkal. Megállapodott Mária Teréziával, hogy az unokája és a család utolsó leszármazottja, Maria Beatrice d'Este hercegnő (1750–1829) Ferdinánd főherceg (1754–1806) felesége legyen. Ferdinánd nagykorúságáig a császárné III. Ferenc herceget Lombardia kormányzásával (1754–1771) is megbízta.

Az osztrák örökösödési háború és az azt követő évtizedek csak kisebb változásokat hoztak a Habsburgok számára Itáliában. 1745-ben francia–spanyol csapatok pusztítottak Milánóban és Pármában, azonban a császári katonaság savoyai segítséggel rövid idő alatt visszaverte őket (piacenzai csata, 1746. június 16.). Az aacheni béke (1748. október 18.) visszaadta Pármát a Bourbonoknak, ugyanakkor megerősítette III. Ferencet modenai hercegségében. I. Ferenc császár halálával (1765) Toszkána valamelyest önállósult a bécsi kormányzástól, miután Péter Lipót (a későbbi II. Lipót császár) Toszkána nagyhercege (1765–1790) lett, majd őt második fia, Ferdinánd (1790–1801 és 1814–1824) követte a nagyhercegi trónon. Ferdinánd főherceg 1771-ben vehette át ténylegesen Lombardia kormányzását, melynek Napóleon itáliai hadjárata vetett véget, miután Lodi hídjánál (1796. május 10-én) legyőzte a Habsburg csapatokat, és hamarosan bevonult Milánóba. Modena is a fennhatósága alá került, és III. Ercole d'Este (1780–1796) lemondani kényszerült. Ferdinánd ezért ténylegesen sohasem lehetett Modena hercege, csak a bécsi kongresszus (1814–1815) döntése alapján fia, IV. Ferenc (1814–1846) vehette át ezt az örökséget. A campoformioi béke (1797. október 17.) azonban a Habsburg Monarchiát Lombardia elvesztéséért és a Ciszalpin Köztársaság elismeréséért Velencével és azzal együtt Isztriával és Dalmáciával kárpótolta, legalábbis néhány évre (1797–1805).¹⁰

¹⁰ *Frederic C. Lane*: Venise. Une république maritime. H. n. [Paris] 1985. 574–576.

Németalföld

Németalföldön a spanyol örökösödési háború idején a hollandok és angolok játszották a fő szerepet: John Churchill – utóbb Marlborough hercege – parancsnoksága alatt kezdettől uralták Dél-Németalföldet, bár a harcok folyamatosan itt dúltak a spanyol örökösödési háború végéig. A holland és angol érdekek érvényesültek abban a három egyezményben is (Barrier egyezmények 1709, 1713, 1715), melyek holland erődítmények fenntartását biztosították a francia határ közelében, természetesen a dél-németalföldi tartományok költségén. A rastatti béke (1714) értelmében a terület – kisebb veszteségekkel – az osztrák Habsburgok fennhatósága alá került. Bécs inkább terhet látott a Monarchia központjától távol fekvő dél-németalföldi tartományokban. Már a 18. század elején – majd újra és újra – felmerült, hogy Bajorországgal elcseréljék. Az osztrák örökösödési háború során ismét francia–Habsburg hadszíntérré változott. A Habsburg–francia szövetség megkötése után a versailles-i szerződésben (1757) azt tervezték, Bourbon Fülöp páрмаi herceg (1748–1765) királyként uralkodhatna az itt létrehozandó francia bábállamban, cserében a franciák támogatnák Szilézia visszaszerzését. Egy évvel később azonban ezt a tervet elvetették. A „diplomácia forradalom” és a holland semlegesség sokat javított osztrák Németalföld helyzetén, megszűnt a francia fenyegetés, a hétéves háború hadieseményei alig érintették a területet – igaz, Poroszország a közelben teret nyert. Újabb konfliktus csak az 1780-as években bontakozott itt ki. II. József, miután végleg szakított a bajor csere tervével, komolyabb reformokba kezdett, sőt háborút is kezdeményezett a Schelde folyó torkolatának megnyitásáért (1784. október 8.). Bár a hollandok egyetlen lövéssel elpusztították a császári leveses kondért, megfutamítva „A Lajost” (*Le Louis*), a Monarchia zászlóshajóját – II. József harciassága nem volt eredménytelen. A konfliktust lezáró fontainebleau-i szerződés (1785. november 8.) alapján a hollandok fenn tarthatták ugyan a zárlatot a folyón, de jelentős (10 millió holland forint) kártérítést kellett fizetniük. II. József reformjai Dél-Németalföldön 1787 tavaszán ellenállást váltottak ki, mely hamarosan a brabanti forradalomba torkollott. Luxembourg kivételével a dél-németalföldi tartományok elszakadtak a Monarchiától (1790). II. Lipót megkísérelte visszaszerezni a rebellis tartományokat, de azokat hamarosan a francia forradalmi terjeszkedés kebelezte be (1794). Végül a campoformioi békével (1797) a Habsburg Monarchia hivatalosan is lemondott Franciaország javára az osztrák Németalföldről, a kilenc évtizeddel korábban megszerzett spanyol örökségről.

Német-római Birodalom

A Habsburgok a 15. század közepe, III. Frigyes (1440/1452–1493) óta megszakítás nélkül viselték a német-római császári koronát és címet, azonban ez a 18. század során rövid időre megszakadt. VI. Károly császár fiú utód nélkül halt meg 1740-ben, leánya, Mária Terézia nem követhette őt a császári trónon, az ő férje, Lotharingiai Ferenc pedig csak 1745-ben szerezte meg a császári koronát. Őt fiai, II. József (1765–1790) és II. Lipót (1790–1792) követték a császári trónon, majd II. Lipót fia, II. Ferenc (1792–1806) volt az utolsó német-római császár, aki azonban már korábban felvette az osztrák császári címet (I. Ferenc 1804–1835).

A császári cím jelentős befolyást biztosított a Habsburgoknak, de kevés tényleges hatalommal járt, különösen a harmincéves háborút lezáró vesztfáliai békék (1648) után. A császár inkább jogi hatalommal bírt, például rendelkezhetett kihalt fejedelmi családok birtokairól (ez tette lehetővé Lotharingia és Toszkána cseréjét), bizonyos esetekben pedig akár le is válthatott fejedelmeket (ahogyan ezt II. József meg is tette), és bár a pápával sokszor volt konfliktusa, de bírt egyházi investitúra jogokkal is. A császár tényleges hatalma azonban valójában a Birodalom jelentősebb fejedelmeitől, illetve a fejedelmek szövetségeitől függött.

A brandenburgi választófejedelmek, akik a Birodalmon kívül fekvő Poroszország uralkodói is voltak, a század során folytonosan növelték hatalmukat, és egyre inkább szemben álltak a Habsburgokkal. III. Frigyes brandenburgi választófejedelem (1688–1713) még I. Lipót császárt támogatta XIV. Lajossal szemben az augsburgi liga (1686), illetve a nagy szövetség (1689) tagjaként. A császár egyetértésével és támogatásával koronázhatta magát porosz királlyá (I. Frigyes 1701–1713) és támogatta a Habsburgokat a spanyol örökösödési háború során is. Fia, a „Katonakirály” I. Frigyes Vilmos (1713–1740), jelentős reformokkal erősítette meg Poroszországot, és elfogadta a Habsburg örökösödési szabályokat rögzítő *Pragmatica Sanctiot* (1713). Csak VI. Károly közbeavatkozására állt el attól a szándékától, hogy fiát, Frigvest szökése miatt keményen megbüntesse, netán kivégeztesse (1731/32). II. Frigyes (1740–1786) egyértelműen szakított elődei külpolitikai-szövetségi irányultságával, és VI. Károly halála után azonnal rátámadt a Habsburg Monarchiára, és a Habsburg-ellenes politikát haláláig folytatta. Unokaöccse, II. Frigyes Vilmos (1786–1797), majd annak fia, III. Frigyes Vilmos (1797–1840) uralkodása idején a francia forradalmi, majd a napóleoni háborúk Poroszországot ismét a Habsburg Monarchia szövetségésévé tették.

A bajor választófejedelmek a század során hol Habsburg-párti, hol erősen Habsburg-ellenes álláspontot foglaltak el. II. Miksa Emánuel (1679–1726) I. Lipót császár leányát, Mária Antóniát (1669–1692) vette feleségül (1685),

harcolt a török ellen részt véve Belgrád visszavételében (1688), majd a kilencéves háborúban (1688–1697) ugyancsak a Habsburgok oldalán harcolt spanyol Németalföld védelmében, melynek utolsó kormányzója lett (1691). A spanyol örökösödési háborúban azonban már XIV. Lajos oldalára állt, és Tirol ellen vezetett hadjáratot (1703). Miután visszakapta Bajorországot, a Habsburgokat támogatta a török ellen (1717), de a császári cím megszerzésén is fáradozott összefogva a Wittelsbachok kezében lévő bajor, pfalzi, kölni és trieri választókat (1724). Fia, Károly Albert (1726–1745) I. József császár leányát, Mária Amáliát (1701–1756) vette feleségül (1722), akivel először 1717-ben Bécsben találkozott, mikor a török elleni háborúba indult. Bajor választófejedelemként apja céljait követte, a versailles-i udvarral is jó kapcsolatokat ápolt, és VI. Károly császár halála után a *Pragmatica Sanctio*t elutasítva megszerezte a cseh királyi, majd a német-római császári címet is. Fia, III. Miksa József (1745–1777) azonban kiegyezett Mária Teréziával (füsseni béke 1745. április 22.), így nem vett tovább részt az osztrák örökösödési háború Habsburg-ellenes szövetségében, támogatta Lotharingiai Ferenc császárrá választását, és a hétéves háború során is a Habsburgok oldalára állt.

A pfalzi választófejedelem, V. Frigyes (1610–1623) már a harmincéves háború elején szembefordult a Habsburgokkal, amikor 1619-ben elfogadta a cseh koronát (1619–1620 „a téli király”) és a bajor Wittelsbach-házból származó utódai is követték ezt a politikát. Azonban 1685-ben a család katolikus ágából származó Fülöp Vilmos (1685–1690) örökölte a választófejedelemséget, és fiai, II. János Vilmos (1690–1716), majd pedig III. Károly Fülöp (1716–1742) a Habsburgokat támogatták. Károly Fülöp Elő-Ausztria kormányzója is volt 1712-től, azonban élete végén, a császárválasztáskor már bajor unokatestvérét, Károly Albertet támogatta. A Wittelsbachok bajor ágának kihalása után Károly Tódor pfalzi választófejedelem (1742–1777) bajor választófejedelem (1777–1799) lett, és szinte azonnal szerződést kötött II. Józseffel (1777. január 3.), hogy Bajorország déli részét elcseréli osztrák Németalföldért, hogy a burgundi birodalomról szőtt álmait megvalósíthassa. Örököse, II. Károly Ágost zweibrückeni herceg és különösen II. Frigyes porosz király ellenezte a tervet; s ez a konfliktus vezetett a bajor örökösödési háborúhoz.

A szász választófejedelmek, I. Frigyes Ágost (1694–1733) és fia, II. Frigyes Ágost (1733–1763) (II. és III. Ágost lengyel királyok) inkább a Habsburg érdekeket szolgálták, míg III. Frigyes Ágost (1763–1806/1827) a poroszok oldalára állt a bajor örökösödési háborúban (1778–1779) és a fejedelmek szövetségében (*Fürstenbund* 1785) is.

A braunschweig-lüneburgi (hannoveri) választófejedelmek a század nagyobb részében ugyancsak a Habsburgokat támogatták. Ernst Ágost calenbergi fejedelem,

braunschweig-lüneburgi herceg I. Lipót császárnak köszönhette a választófejedelemi címet (1692) a nagy török háborúban való részvételéért elismerésül. Miután György Lajos választófejedelem 1714-ben az Egyesült Királyság uralkodója lett (I. György 1714–1727), a hannoveri választók (II. és III. György 1727–1760 és 1760–1820) a Német-római Birodalomban az angol érdekeket érvényesítették.

Az egyházi választófejedelmek, a mainzi, trieri és kölni érsekek természetesen főleg a katolikus Habsburgok pártján álltak. Azonban az érsek egyéb, például családi érdekeket is követhetett, így például a kölni érseki széket a bajor választók családja birtokolta 1583 és 1761 között, majd Mária Terézia legkisebb gyermeke, Miksa Ferenc lett a kölni választó (1784–1801).

A folytonos háborúk és a diplomáciai erőfeszítések következtében a 18. század során a Habsburg Monarchia területe sokat változott (1. táblázat). A Monarchia a spanyol örökség nagy részét nem tudta megtartani, ám délen az Oszmán Birodalommal szemben, és keleten Lengyelország kárára jelentős területeket nyert, míg északról a felemelkedő Porosz Királyság a cseh örökös tartományokat fenyegette.

1. táblázat A 18. századi Habsburg Monarchia országai és tartományai

Alsó- és Felső-Ausztria	1282-től
Stájerország	1282-től
Karintia	1335-től
Krajna	1282-től, illetve 1335-től
Görz és Gradisca	1500-től
Tirol (és Vorarlberg)	1363-től
Elő-Ausztria	középkor óta
Falkenstein	1736–1816
Csehország és Morvaország	1526-tól
Szilézia	1526–1740
Magyarország és Horvátország	1526-tól
Erdély	1699-től
Galícia	1772-től
Milánó és Mantova	1706–1796
Párma	1735–1748
Modena	1742–1748/1796
Toszkána	1737–1765/1801
Nápoly és Stato dei Presidi	1707–1734
Szicília	1707–1714, 1720–1734
Szardínia	1708–1720
Velence, Isztria, Dalmácia	1797–1805
Katalónia	1704–1713
Dél-Németalföld	1714–1790/1797

Forrás: saját adatgyűjtés

Pénzügyigazgatás

A Habsburg Monarchia bonyolult és változó területi összetételének megfelelően egy változó intézményrendszer végezte a pénzügyek irányítását és felügyeletét.¹¹

Az uralkodó központi tanácsadó szerve volt a Titkos Konferencia (*Geheime Konferenz*), mely először 1669-ben ülésezett, I. József idején évekig nem hívták össze, majd 1709-től folyamatos a működése. Tagjai udvari tisztségviselők és vezető miniszterek voltak. Elsősorban külügyekkel foglalkozott, és amikor a Német-római Birodalom ügyeit tárgyalta, akkor Birodalmi Konferencia (*Reichskonferenz*) néven ülésezett. A belügyekkel, mindenekelőtt a katonaság ellátásával és pénzügyeivel egy miniszterekből álló bizottság (*Deputation*) foglalkozott 1697 novemberétől.

A Titkos Konferencia szerepét háttérbe szorítva működött 1748-tól kb. az 1750-es évek közepéig a Belügyi Konferencia (*Hofdeputation in Austriacis*, illetve *Conférenz in Internis* néven). Végül 1761-től az uralkodó tanácsadó szerve az Államtanács (*Staatsrat*) volt.

Az egyes országok, illetve tartományok ügyeit központi kormányzservként udvari kancelláriák (cseh, osztrák, magyar, erdélyi) intézték. A haugwitz reformokkal 1749-ben a Cseh és az Osztrák Udvari Kancelláriákat új elnevezéssel és széles hatáskörrel összevonták (*Directorium in Publicis et Cameralibus*), majd Kaunitz reformjai nyomán 1762-től módosult hatáskörrel Cseh és Osztrák Udvari Kancellária (*Böhmisch-Österreichische Hofkanzlei*) néven működött. II. József ismét bővítette az örökös tartományok központi kormányzservének hatáskörét, amikor 1782-ban összevonta a Cseh-Osztrák Udvari Kancelláriát az Udvari Kamarával és a bankfelügyelettel (*Vereinigte Hofstelle*), melyet 1791-ben ismét szétválasztottak alkotórészeire, végül 1797-től a Cseh Udvari Kancellária és az Osztrák Udvari Kancellária ismét külön működött. A Magyar és az Erdélyi Udvari Kancelláriákat II. József egyesítette 1782-ben (*Ungarisch-Siebenbürgische Hofkanzlei*), majd halála után ezek ismét külön működtek. Galícia központi igazgatását a cseh és osztrák örökös tartományok központi kormányzerve intézte, önálló Galíciai Udvari Kancellária (*Galizische Hofkanzlei*) csak rövidebb ideig működött (1774 és 1776, valamint 1792 és 1802 között). A délvidéki orthodox szerbek ügyeinek intézésére II. Lipót létrehozott 1791 elején egy önálló Illyr Udvari Kancelláriát (*Illyrische Hofkanzlei*) gróf Balassa Ferenc, volt zágrábi kerületi biztos vezetésével, ezt azonban II. Ferenc trónra lépése után már 1792-ben megszüntette.¹²

¹¹ P[eter] G[eorge] M[uir] Dickson: Finance and Government under Maria Theresia 1740–1780. I–II. Oxford 1987. I. 212–256.

¹² Philip J. Adler: Serbs, Magyars, and Staatsinteresse in Eighteenth Century Austria. A Study in the History of Habsburg Administration. Austrian History Yearbook 12–13. (1976–77) 116–147.

Osztrák Németalföld vonatkozásában 1717-től az Osztrák Németalföldi Legfelső Tanács (*Höchster Rat der österreichischen Niederlanden*), osztrák Lombardia vonatkozásában pedig a Spanyol Tanács (*Spanischer Rat*), majd 1736-tól az Olasz Tanács (*Italienischer Rat*, együttes megnevezéssel *Italien-Spanischer Rat*) látták el a központi igazgatás feladatait. Ezek 1757-től a külügyek intézésére 1742-ben létrehozott Udvari és Államkancellária (*Hof- und Staatskanzlei*) ügyosztályaiként (*Departement*) működtek.

A hadügyekkel az Udvari Haditanács (*Hofkriegsrat*) foglalkozott, mellette 1738 és 1768 között önálló kormány szervként működött az Általános Hadbiztosság (*General-Kriegs-Commissariat*).

A központi gazdasági és pénzügyi igazgatásban több szakmai szerv is szerepet játszott, köztük a legrégebb és legfontosabb az Udvari Kamara (*Hofkammer*), melynek hatáskörei azonban többször változtak, szűkültek, illetve bővültek, 1782 és 1791 között pedig a *Vereinigte Hofstelle* része lett. A központi bank szerepét ellátó, 1706-ban felállított Bécsi Városi Bank felügyeletére jött létre a Miniszteri Bankbizottság (*Ministerial-Banco-Deputation*), mely 1782-ben ugyancsak a *Vereinigte Hofstelle* része lett. A Bankbizottsággal gyakorta hatásköri vitákban működött 1714 és 1745 között egy másik körponti szerv is (*Universal-Bancalität*), mely elsősorban számviteli és készpénzzel kapcsolatos feladatokat látott el. Az előzőek felügyeletét, munkájuk összehangolását és a pénzügyi politika meghatározását 1716 és 1741 között a Pénzügyi Konferencia (*Finanz-Conferenz*) végezte. A pénzügyi igazgatásban 1761-ben jelentős változás, szakszerűsödés következett be; ekkor hozták létre az önálló Udvari Számvevőséget (*Hofrechnenkammer*), a Központi Pénztárat (*General-Kassa*), valamint a Rendi Hitelbizottságot (*Ständische Credit-Deputation*).

A központi igazgatásban gyakorta alapítottak valamilyen szakkérdéssel, speciális ügygel foglalkozó kollegiális testületet, udvari bizottságot (*Hofcommission*). Ilyenek a gazdasági és pénzügyi igazgatás területén is működtek. Jelentős szerepe volt például az Oszmán Birodalomtól visszaszerzett délvidéki területek kamarai és birtokügyeit igazgató Újszerzeményi Bizottságnak (*Neoacquistische Commission*), mely 1745-ig működött, majd 1745 és 1755 között ezt a feladatot egy nagyobb önállósággal bíró testület (*Hofdeputation in Banaticis, Transylvanicis et Illyricis*) látta el.

Ugyancsak 1745-ben bízták külön testületre a pénzverés és a bányászat ügyeit (*Münz- und Bergwerks-Hofcommission*, 1747-től *Münz- und Bergwerksdirections-Collegium*).¹³

¹³ *Tringli István*: A Habsburg-monarchia központi bányá- és pénzverésügyi igazgatása 1713–1848. *Technikatörténeti Szemle* 17. (1988–89) 9–27.

A kereskedelem ügyével 1746-tól önálló intézmény foglalkozott (*Universal-Commercién-Directorium*, 1749-től *Commercién-Ober-Directorium*), mely 1753-ban a *Directorium in Publicis* része lett, majd 1761 és 1776 között ismét önálló szerv volt Udvari Kereskedelmi Tanács (*Hof-Commercién-Rat*) elnevezéssel. Gazdaságpolitikai és fejlesztési kérdésekkel, illetve főként a mezőgazdasági társaságok felügyeletével 1768-tól külön bizottság (*Staatswirtschafts-Deputation*) foglalkozott. A bizottságok között különösen fontos szerepe volt például II. József idején a robot felszámolásával foglalkozó udvari bizottságnak (*Robotabolitions-Hofcommission*) és az adóreformot előkészítő udvari bizottságnak (*Steuerregulierungs-Hofcommission*).

A központi igazgatás vezetői

A központi igazgatás gazdasági és pénzügyi vezetői közül a 18. század első felében meghatározó szereplő gróf Gundaker Thomas Starhemberg (1663–1745), aki 1703 és 1715 között az Udvari Kamra elnöke, majd 1716-tól a Pénzügyi Konferencia (1741-ig) és haláláig a Ministerial-Banco-Deputation vezetője volt.¹⁴ Mellette hosszú évtizedeken át meghatározó gazdasági és pénzügyi vezető Johann Franz Gottfried Dietrichstein (1671–1755) 1719-től haláláig az Udvari Kamara elnöke volt.¹⁵ Gróf Philipp Ludwig Sinzendorf (1671–1742) pedig ugyanezekben az évtizedekben, 1715-től haláláig az Osztrák Udvari Kancellária vezetője és egyben a külügyek egyik meghatározó szereplője volt.

A válságos 1740-es években gróf Philipp Joseph Kinsky (1700–1749) játszott kulcsszerepet, 1736-tól cseh udvari kancellárként, majd 1746-tól a Miniszteri Bankbizottság és az Universal-Commercién-Directorium elnökeként, például az örökösödési háború okozta pénzügyi problémák megoldására kataszteri felmérésen alapuló adórendszer bevezetését javasolta, megelőlegezve II. József negyven évvel későbbi reformkísérletét. Kinsky javaslataival azonban vitába szállt gróf Friedrich August Gervas Harrach (1696–1749), a Cseh Udvari Kancellária vezetője és különösképpen Friedrich Wilhelm Haugwitz (1702–1765), aki – Kinsky és Harrach halála után – 1749-től 1761-ig a rendkívül széles hatáskörrel rendelkező Directorium elnökeként tartotta kézben a gazdasági és pénzügyeket. Mellette gróf Karl Ferdinand Königsegg-Erps (1696–1759) 1747 és 1757 között

¹⁴ Az egyes személyekre lásd *Constantin von Wurzbach*: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich I–LX. Wien 1856–1891.; Österreichisches Biographisches Lexikon online (<http://www.biographien.ac.at/oeb1/frames=yes>, letöltés 2018. júl. 18.); Europäische Aufklärung zwischen Wien und Triest. Die Tagebücher des Gouverneurs Karl Graf Zinzendorf 1776–1782. IV. Index. Hrsg. Grete Klingenstein et al. Wien 2009.; *Dickson, P. G. M.*: Finance i. m. I. 449–457. Table 12. 1–4.

¹⁵ Mária Terézia cédulái Dietrichsteinhez az 1740-es évekből árverésen is szerepeltek. Lásd <https://lot-tissimo.com/de/i/7156066>, letöltés 2018. júl. 18.

Münz- und Bergwerks-Direction vezetője, illetve 1755 és 1759 között az Udvari Kamara elnöke, továbbá gróf Rudolf Chotek (1708–1771) 1749-től a Miniszteri Bankbizottság és a Commercién-Ober-Directorium, 1758-tól a Münz- und Bergwerks-Direction, majd 1759 és 1762 között az Udvari Kamara elnöke volt. Őt a kaunitzi reformok sem sodorták el, 1762-től haláláig a Cseh–Osztrák Udvari Kancellária élén megtarthatta befolyását. E tisztségben lényegében saját bátyját váltotta le: gróf Johann Karl Chotek (1704–1787) 1751-től Haugwitz helyettese, majd pedig 1761-ben utódja volt a Directorium élén.

A külügyek és diplomácia tényleges irányítójaként bírt nagy befolyással báró Johann Christoph Bartenstein (1689–1767), aki már az 1730-as években meghatározó szerepet játszott például Mária Terézia és Lotharingiai Ferenc házasságának, illetve Lotharingia és Toszkána cseréjének megszervezésében. Az 1742-ben önálló külügyminisztériummá szervezett Államkancellária első hivatalnok, államtitkára (*Staatssekretär*) lett, és a nagyothalló államkancellár, gróf Anton Corfiz Ulfeld (1699–1760) mellett lényegében ő vitte a külügyeket. Őket szorította hátrébe gróf (1764-től herceg) Wenzel Anton Kaunitz-Rietberg (1711–1794), akit felesége nagyapja, Starhemberg vezetett be az udvarba, és miután 1749-ben tanácsaival elnyerte Mária Terézia bizalmát, 1753-ban megkapta a Államkancellária vezetését,¹⁶ amely 1757-ben átvette osztrák Németalföld és Lombardia központi igazgatását is, miután a Németalföldi Tanácsot 1740 óta, az Itáliai Tanácsot pedig 1750 óta vezető herceg Emanuel Sylva-Taroucca (1696–1771) lemondott. Ezzel Kaunitz a Monarchia belügyeire is befolyást szerzett, melyet a haugwitzi igazgatási rendszer gyökeres átalakításával és a Államtanács létrehozásával teljesített ki.¹⁷ Kaunitz a század második felének meghatározó alakja, Mária Terézia bizalmasa és első minisztere.¹⁸ II. József egyeduralkodása idején ugyan befolyása csökkent, de 1792-ig a bécsi központi igazgatás megkerülhetetlen szereplője maradt.¹⁹ A kaunitzi rendszerben a gazdasági és pénzügyi igazgatás élére gróf Karl Friedrich Anton Hatzfeld (1718–1793) emelkedett, 1761-től a két újonnan létrehozott intézmény – a General-Kassa és a Ständische Credit-Deputation –, valamint a Miniszteri Bankbizottság vezetőjeként, majd 1765 és 1771 között az

¹⁶ *Grete Klingenstein*: Kaunitz kontra Bartenstein. Zur Geschichte der Staatskanzlei 1740–1753. In: *Beiträge zur neueren Geschichte Österreichs*. Hrsg. H. Fichtenau et al. Wien 1974. 243–263.

¹⁷ *Friedrich Walter*: Kaunitz' Eintritt in die innere Politik. Ein Beitrag zur Geschichte der österreichischen Innenpolitik in den Jahren 1760/61. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 46. (1932) 37–79.

¹⁸ *H. Balázs Éva*: Bécs és Pest-Buda a régi századvégen. Bp. 1987. 60–74.; *Franz A. J. Szabo*: Kaunitz and Enlightened Absolutism 1753–1780. Cambridge 1994.; *Staatskanzler Wenzel Anton von Kaunitz-Rietberg 1711–1794. Neue Perspektiven zu Politik und Kultur der europäischen Aufklärung*. Hrsg. Grete Klingenstein – Franz A. J. Szabo. Graz 1996.

¹⁹ *Szántay, A.*: Regionálpolitik i. m.

Udvari Kamara elnökeként. Mellette Kaunitz védenca, gróf Ludwig Zinzendorf (1721–1780) foglalta el az ugyancsak újonnan felállított Hofrechenkammer vezető pozícióját, illetve vette át tőle a Ständische Credit-Deputation vezetését.

Hatzfeld 1771-ben a Hof-Commerzien-Rat és a Cseh–Osztrák Udvari Kancellária élére került, az Udvari Kamara és a Miniszteri Bankbizottság elnöke pedig gróf Leopold Kolowrat-Krakowsky (1727–1809) lett, aki a század utolsó harmadának meghatározó vezető hivatalnok volt. II. József 1782-ben a Cseh–Osztrák Udvari Kancellária, az Udvari Kamara és a Miniszteri Bankbizottság egyesítésével létrehozott Vereinigte Hofstelle vezetését bízta rá. Az Udvari Kamara vezetését 1796-ig megtartotta, de szinte haláláig, 1808-ig Staats- und Conferenzministerként befolyása volt a Monarchia belügyeire.

Hasonlóan hosszú ideig meghatározó és fontos szerepet játszott a Monarchia gazdasági és pénzügyei alakításában Ludwig Zinzendorf féltestvére, gróf Karl Zinzendorf (1739–1813), aki az 1760-as és 1770-es években egész Európát beutazta, hogy gazdasági tapasztalatokat gyűjtjön a Monarchia számára. 1776-ban Trieszt kormányzója lett, majd 1782-ben II. József a Udvari Számvevőség és több fontos gazdasági udvari bizottság élére nevezte ki.²⁰

II. Lipót 1791-ben a pénzügyi igazgatás, az Udvari Kamara és a Miniszteri Bankbizottság vezetését gróf Johann Rudolf Chotekre (1748–1824) bízta, akit egy évtizeddel korábban II. József nevezett ki cseh udvari kancellárrá, azonban 1788-ban egészségi állapota – és még inkább az adóreform ügyében a császárral fennálló nézetkülönbségei miatt – Zinzendorffal együtt lemondott.²¹

A bécsi központi kormányzat vezetői között magyarországi, illetve erdélyi főurak csak a magyar és erdélyi ügyekben kaptak szerepet, kivéve gróf Hadik Andrást (1710–1790), aki 1774-től haláláig állt az Udvari Haditanács élén. A Magyar Udvari Kancellária vezetői 1705-ig, majd 1725 és 1732 között főpapok voltak, 1732 és 1746 között gróf Batthyány Lajos (1696–1765), 1746-tól haláláig gróf Nádasdy Lipót (1700–1758), majd hosszabb ideig 1762-től haláláig gróf Esterházy Ferenc (1715–1785), valamint 1785 és 1807 között gróf Pálffy Károly (1736–1817) állt a magyarországi – és 1782-től 1790-ig az erdélyi – központi igazgatás élén. Erdélyi udvari kancellár volt 1695 és 1706 között gróf Bethlen

²⁰ H. Balázs É.: Bécs i. m. 74–83.; Europäische Aufklärung i. m. I.; Grete Klingenstein: Karl Graf Zinzendorf, erster Gouverneur von Triest, 1776–1782. Einführung in seine Tagebücher. Wien 2009.; Antal Szántay: [Review of] Europäische Aufklärung zwischen Wien und Triest. Journal of Modern History 84. (2012) 242–246.; P[eter] G[eorge] M[uir] Dickson: Count Karl von Zinzendorf's 'New Accountancy'. The Structure of Austrian Government Finance in Peace and War, 1781–1791. International History Review 29. (2007) 1–56.; Uő: Count Karl von Zinzendorf on Joseph II's New Taxation. English Historical Review 133. (2018) 323–350.

²¹ William D. Godsey: The Sinews of Habsburg Power. Lower Austria in a Fiscal-military State 1650–1820. Oxford 2018. 317.

Miklós (1642–1716), 1742 és 1754 között gróf Gyulaffy László (1699–1754), majd 1765-ig gróf Bethlen Gábor (1712–1768), végül pedig 1787-től alkancellárként, majd 1791-től haláláig kancellárként gróf Teleki Sámuel (1739–1822) tartotta kézben az erdélyi ügyeket. Hosszabb ideig – 1706 és 1742, valamint 1765 és 1782 között – az erdélyi udvari kancellári tisztség betöltetlen maradt.

A gazdasági és pénzügyekkel kapcsolatos döntésekbe az uralkodó – különösen II. József – a fiumei kormányzót is bevonta, így 1776 és 1783 között gróf Majláth József (1735–1810) és helyettese, majd 1787-ig utódja, gróf Almásy Pál (1749–1821), valamint 1788 és 1791 között gróf Szapáry János (1757–1815), és a század utolsó évtizedében a Magyar Udvari Kancellária korábbi tanácsosa, Pászthory Sándor (1749–1798) befolyásolhatta a bécsi udvar gazdaságpolitikáját.

Természetesen a gazdasági és pénzügyekben is az uralkodó döntött. VI. (III.) Károly kifejezetten nagy súlyt fektetett a gazdaság fejlesztésére, és több kísérletet tett, hogy a Habsburg Monarchia bekapcsolódhasson a világkereskedelembé: fejlesztette az adriai kikötőket, és 1717-től a Károly-út kiépítésével a tengerpartra történő áruszállítást könnyítette meg, míg Osztrák Németalföldön 1722-ben létrehozta az ostendei kereskedőtársaságot.²² I. Ferenc császár különösen ügyes és sikeres volt gazdasági ügyekben, magánbirtokai és manufaktúrái révén jelentős magánvagyonot halmozott föl, mely halála után hozzájárult a Monarchia pénzügyi szanálásához.²³ Mária Terézia az 1750-es években írt politikai testamentumaiban, II. József pedig társuralkodóként fogalmazott memorandumaiban részletesen foglalkoztak gazdasági és pénzügyi kérdésekkel is.²⁴

A bécsi központi igazgatásban tehát a 18. század során jelentős átalakulás zajlott, különösen a gazdasági és pénzügyeket illetően. A specializálódás és szakszerűsödés folyamata egyértelmű. A Monarchia vezetése – kezdve magával az uralkodóval – egyre nagyobb figyelmet és gondot fordított ezekre a kérdésekre, a különös szakmai tudást, gazdasági és számviteli ismereteket is igénylő hivatali ügyintézés fejlődött. A század második felének nagy igazgatási reformjai is elsősorban a gazdasági és pénzügyek körül forogtak. Haugwitz és később II. József az

²² *Fest Aladár*: A magyar tengerpart közlekedési viszonyai. In: Fiume és a Magyar-Horváth tengerpart. Szerk. Sziklay János – Borovszky Samu. Bp. 2004. 291–309.; *Michel Huisman*: La Belgique commerciale sous l'empereur Charles VI. La Compagnie d'Ostende. Bruxelles 1902.; *Georges-Henri Dumont*: L'épopée de la Compagnie d'Ostende 1723–1727. Bruxelles 2000.; *Jelten Baguet*: Politics and commerce: a close marriage? The case of the Ostend Company (1722–1731). *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 12. (2015) 3. sz. 51–76.

²³ *Hanns Leo Mikoletzky*: Franz Stephan von Lothringen als Wirtschaftspolitiker. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 13. (1960) 231–257.; *Uő*: Holics und Sassin, die beiden Mustergüter des Kaisers Franz I. Stephan. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 14. (1961) 190–212.

²⁴ *Szántay Antal*: „Életünket és vérünket, de zabot nem”. Habsburg állami pénzügyek és Magyarország a 18. században. In: *Válság – kereskedelem. Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2016*. Főszerk. Kövér György et al. Bp. 2016. 113–129.

erős centralizációval, a gazdasági-pénzügyi és a (köz)politikai igazgatás egy kézbe helyezésével (a *Directorium in Publicis et Cameralibus*, illetve a *Vereinigte Hofstelle* létrehozásával), míg Kaunitz éppen ellenkezőleg, több egymás mellett működő szakigazgatási szerv felállításával és az ezzel együtt járó koncentráltabb szakmai munkával igyekezett megoldást hozni.

Közgazdasági elméletek

A 18. századi gazdasági és pénzügyi igazgatás szakszerűsödéséhez hozzájárultak a 17. század végétől kibontakozó, koherens államtudományi és közgazdasági elméletek is. A 18. századi Habsburg Monarchia vezetői természetesen nem valamely elmélet gyakorlati megvalósításán munkálkodtak, de nézeteiket és így törekvéseiket is befolyásolták az elméleti munkák, melyek egyrészt gyakorlatorientált elméletként a létező igazgatási gyakorlatot elméleti keretbe helyezve írták le, másrészt a jövőbeni igazgatási gyakorlat számára előírásokat, ajánlásokat fogalmaztak meg.

A 17. század végétől meghatározónak számító elmélet a kameralizmus volt. A kameralizmus gyakorlati tanácsokkal látta el a német fejedelmeket, akik centralizált és abszolút hatalomra törekedtek. Számos szalon kötődött a nagy háztartás működését leíró és a háztartásfőt tanácsokkal ellátó úgynevezett *Hausväterliteratur* tartalmához, amennyiben a kameralizmus az államot a fejedelm háztartásaként határozta meg, mely az egész társadalmat magában foglalja és kormányozza. Legfőbb célként a fejedelem jövedelmeinek növelését tűzte ki, és ennek érdekében fogalmazott meg elméleti megállapításokat és gyakorlati tanácsokat. A pénzügyekre koncentráló, szűkebb értelemben vett *Kameralwissenschaft* mellett az egységes, ellenőrzött gazdaságot célzó merkantilista gazdaságpolitikát leíró kameralista közgazdaságtan, és a bürokratikus, központosított igazgatás elméleteit megfogalmazó *Polizeywissenschaft*, továbbá a hatalom legitimitációját indokló természetjogi filozófia, valamint a statisztikát és újabb kori történelmet is magában foglaló gyakorlati államtan (*praktische Staatslehre*) alkották a kameralista államtudományokat (*Staatwissenschaften*).

A 17. századi kameralizmus legfontosabb szintézisei I. Lipót szolgálatában születtek meg. Johann Joachim Becher (1635–1682) 1666-ban lett kereskedelmi tanácsos (*Commerzienrat*) Bécsben. Híres munkája két évvel később jelent meg.²⁵ Eközben Németalföldön teljesített kereskedelmi küldetést, majd 1670 és 1678 között ismét Bécsben kereskedelmi és ipari tanácsosként szolgált, majd Nagy-Britanniába utazott.

²⁵ *Johann Joachim Becher: Politischer Discurs von den eigentlichen Ursachen des Auf- und Abnehmens der Städte, Länder und Republiken. Frankfurt 1668.*

Philip Wilhelm von Hörnigk vagy Hornick (1640–1715) 1665-ben érkezett Bécsbe a bécsújhelyi püspök, Christoph de Rojas y Spinola szolgálatába. 1673-tól gazdasági tanácsadóként együtt dolgozott Becherrel, aki feleségül vette a húgát, Maria Veronika von Hörnigket. Hörnigk 1680-tól a Monarchia berlini nagykövétét, gróf Johann Philipp Lambertet szolgálta, majd 1683-ban Bécsben, 1684-ben Drezdában, 1686-ban Regensburgban és 1690-től Passauban dolgozott. Híres munkája 1684-ben jelent meg, és száz év alatt 15 kiadást ért meg.²⁶

Johann Wilhelm Freiherr von Schröder (1640–1688) 1673-ban állt I. Lipót szolgálatába, 1675 és 1677 között Angliába küldték, hogy gazdasági ügyekről írjon beszámolókat, visszatérése után pedig Bécsben tanácsadóként és kereskedelmi szakemberként alkalmazták, élete utolsó éveiben pedig a Magyar Kamara szolgálatában állt Kassán és Pozsonyban. Fő műve 1686-ban jelent meg, 1835-ig nyolc kiadása látott napvilágot.²⁷

A 17. század végi hallei pietisták jelentős szerepet játszottak a természetjogra alapozott államtudományok kialakításában. Christian Thomasius (1655–1728) véleménye szerint a politikának nem „haszontalan” elméleteket kell megfogalmaznia, hanem az orvoshoz hasonlóan felismernie és gyógyítani a betegséget. Így a politika elmélete csak az „államművészet” gyakorlatában hasznos. Thomasius, majd követője Christian Wolff (1679–1754) a racionálisan meghatározott normákat és elveket megfogalmazó természetjogi filozófiát összekapcsolták a kameralizmussal, és így felvilágosult államtudományokat alkottak, melyek hamarosan intézményesültek a német egyetemeken. A legjelentősebb iskola Göttingában alakult ki, s hatása a kapcsolatok révén Magyarországon, illetve Erdélyben is jelentős volt. Johann Stephan Pütter (1725–1807), Gottfried Achenwall (1719–1772) és követője, August Ludwig Schlözer (1735–1809) az államtudományokba beillesztették a különböző államok történelmét, a diplomáciatörténetet és az országismeretet (*Landeskunde*), azaz az államok földrajzi, topográfia-statisztikai leírását is. A kameralizmus ezzel az államtudományok rendszerévé fejlődött, mely a természetjogon alapult, és széleskörű empirikus és történeti tudást ölelt föl, mely a 18. század második felében a „felvilágosult abszolutizmus”, vagy pontosabban reformabszolutizmus közigazgatásában tevékenykedő vezető és beosztott hivatalnokok tananyaga is volt.

A 18. század második felének másik meghatározó és átfogó állam-, társadalom- és gazdaságelméletet megfogalmazó, bár elsősorban a gazdaság és a pénzügyek kérdéseire összpontosító irányzata a francia fiziokratizmus volt. A fiziokraták (*Les*

²⁶ *Philip Wilhelm von Hörnigk*: Oesterreich über alles, wann es nur will, das ist [...]. H. n. 1684. Angol nyelvű fordítására 334 évet kellett várni. Lásd *Philipp Wilhelm von Hörnigk*: Austria Supreme (if it so Wishes) (1684). 'A Strategy for European Economic Supremacy'. Ed. Philipp Rössner. London 2018.

²⁷ *Johann Wilhelm von Schröder*: Fürstliche Schatz- und Rentkammer. Leipzig 1686.

Économistes) legismertebb képviselője François Quesnay (1694–1774), 1749-től Versailles-ban Madame de Pompadour (1721–1764) orvosa, akinek híres és sokat vitatott munkája a gazdasági körforgásról 1758-ben jelent meg.²⁸ A fiziokrata iskola legbefolyásosabb tagja Anne-Robert-Jacques Turgot (1727–1781), aki 1766-ban írta fő művét, mely több részletben 1769–1770-ben jelent meg.²⁹ Turgot 1774 és 1776 között pénzügyminiszterként a fiziokrata eszméken alapuló reformokat igyekezett megvalósítani: a kiadások szigorú ellenőrzésével sikerült az államadóságot csökkentenie és az állam hitelképességét helyreállítani. Adóreformot is tervezett, és rendeleteket adott ki a robot- és a céhkényszer eltörléséről, valamint a gabona szabad kereskedelméről. Turgot-val II. József 1777-ben franciaországi útja során személyesen is találkozott.³⁰ A fiziokraták a francia Enciklopédiában és több folyóiratban is terjesztették nézeteiket: kínai konfucianus eszmék alapján a mezőgazdaságot tartották az egyetlen értékteremtő gazdasági tevékenységnek, a modern nagybirtok, a szabadkereskedelem és a *laissez-faire*, az állami beavatkozás minimalizálása mellett érveltek.³¹ A fiziokrata eszmék német területen – például Badenben is – követőkre találtak, és Magyarországra is eljutottak.³²

A német kameralizmus és a francia fiziokratizmus mellett a brit klasszikus közgazdaságtan is megjelent és meghatározóvá vált a század utolsó harmadában. Adam Smith (1723–1790) híres munkája 1776-ban jelent meg.³³ Azonnal hatott: Lord Frederick North (1732–1792) angol miniszterelnök már 1777-ben két új adót vezetett be a könyvben olvasottak alapján. A mű Smith életében összesen öt kiadást ért meg (1776, 1778, 1784, 1786, 1789), melyeken Smith kisebb-nagyobb javításokat is eszközölt.

Smith munkája a Habsburg Monarchiába is gyorsan eljutott. Karl Zinzendorf trieszti kormányzó Bécsben tartózkodván Smith földijétől, Sir Robert Murray

²⁸ *François Quesnay*: Tableau économique, et maximes générales du gouvernement économiques. Versailles 1758.

²⁹ *Anne-Robert-Jacques Turgot*: Réflexions sur la formation et la distribution des richesses (1766). Ephémérides du citoyen (1769–1770), majd önállóan 1776.

³⁰ *Hans Wagner*: Die Reise Josephs II. nach Frankreich 1777 und die Reformen in Österreich. In: Österreich und Europa. Festgabe für H. Hantsch. Wien 1965. 221–246.

³¹ A legjelentősebb fiziokrata folyóiratok: Journal Économique (1721–1772); Journal du commerce (1759–1762); Journal de l'agriculture, du commerce et des finances (1765–1774); Ephémérides du citoyen (1767–1772 és 1774–1776).

³² *A. Emminghaus*: Carl Friedrichs von Baden physiokratische Verbindungen, Bestrebungen und Versuche. Ein Beitrag zur Geschichte des Physiokratismus. Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik 19. (1872) 1–63.; *H. Balázs Éva*: A francia–magyar kapcsolatok egy rendhagyó fejezete. (A fiziokrata tanok útja Magyarországon). In: „Sorsotok előre nézzétek...” A francia felvilágosodás és a magyar kultúra. Szerk. Köpeczi Béla – Sziklay László. Bp. 1975. 145–161.

³³ *Adam Smith*: An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations I–II. London 1776.

Keith Jr. (1730–1795) brit követtől kapta (feltehetően) az első kiadás két kötetét 1778. március 6-án.³⁴

Végül a 18. századi Habsburg Monarchiában ható gazdasági és pénzügyi elméletek szerzői között fontos megemlíteni a Milánóban vezető hivatali tisztségeket is betöltő Pietro Verri (1728–1797) nevét, és az általa 1764-ben alapított *Il Caffè* című folyóirat körének más tagjait, akiknek nézetei közvetlenül – például II. József lombardiai utazásai során –, és közvetve is befolyásolták a bécsi gazdaság- és pénzügypolitikát.³⁵

Természetesen a Habsburg Monarchia uralkodói és a központi igazgatás vezetői sem valamely gazdasági és pénzügyi elmélet elkötelezett híveiként igyekeztek megoldani a problémákat, hanem innen-onnan, több-kevesebb meggyőződéssel merítettek a tapasztalatokból. II. József – igaz egyik korai, 1765-ben írt memorandumában – kifejezetten „pénzügyi atheistának” vallotta magát, és nemcsak Turgot-val találkozott személyesen, de az ő ellenlábasa, Jacques Necker (1732–1804) 1781 februárjában publikált pénzügyi beszámolójáról is igen jó véleménnyel volt, és igyekezett is Bécsbe csábítani a francia pénzügyminisztert. Ugyanakkor a császár testvére, Lipót toszkánai nagyherceg Necker beszámolóját „szemfényvesztőnek” tartotta.³⁶ Elméletek és gyakorlatok versenyeztek tehát egymással érveket szolgáltatva a különféle érdekek által vezérelt gazdaság- és pénzügypolitikai intézkedésekhez.

A Habsburg Monarchia pénzügyi adatai

A 18. századi Habsburg Monarchia pénzügyi adatait Peter Dickson professzor hatalmas és meghaladhatatlan munkájában gyűjtötte össze.³⁷ Pontos és hiánytalan adatsorokkal azonban nem rendelkezünk. Több évre vonatkozóan hiányosak az adatok, különösen a század első feléből, míg egyes évekre több, egymásnak ellentmondó adatot találunk. Tovább növeli a bizonytalanságot, hogy a bevételek és a kiadások esetén megkülönböztettek rendes és rendkívüli bevételeket és kiadásokat, továbbá a bevételek esetén hol bruttó, hol pedig nettó, azaz az adminisztratív költségekkel csökkentett bevétel számait ismerjük. A Monarchia összes bevételei és kiadásai a század során lépcsőzetesen emelkedtek: a rendes nettó bevételek az

³⁴ Europäische Aufklärung i. m. II. 151.

³⁵ *Economisti minori del settecento lombardo*. Ed. C. A. Vianello. Milano 1942.; *D[onald] A. Limoli: Pietro Verri. A Lombard Reformer under Enlightened Absolutism and the French Revolution*. *Journal of Central European Affairs* 18. (1958) 254–280.; *Oscar Nuccio: Economisti italiani del XVIII secolo*. Ferdinando Galiani, Antonio Genovesi, Pietro Verri, Francesco Mengotti. Roma 1974.

³⁶ *Szántay A.: „Életünket”* i. m. 117.

³⁷ *Dickson, P. G. M.: Finance* i. m.; *Szántay A.: „Életünket”* i. m.

1740-es évekig 20 millió rajnai forint (röviden Ft), az 1740-es évek közepétől 30 millió Ft, majd az 1760-as évek elejétől 40 millió Ft körül alakultak, és az 1770-es évek első felétől folyamatosan és jelentősen emelkedtek, így az 1780-as években 60 millió Ft körül voltak, sőt 1790-re megközelítették a 80 millió Ft-ot is. A kiadások hasonlóképpen változtak: békeévekben csak ritkán és kismértékben haladták meg a bevételeket, azonban a hétéves háború végén (1763) a Monarchia költségvetése komoly hiányt mutatott, a bevételek jelentősen elmaradtak a kiadásoktól, és a hosszú háborús évek miatt a kormányzat riasztó mértékű adósságot és jelentős kamatfizetési kötelezettséget halmozott föl. Az 1780-as években, II. József egyeduralkodása idején egyes megbízhatóbb adatok szerint viszonylag kiegyensúlyozottan alakultak a bevételek és kiadások, azonban 1790 válságos évében ismét jelentős volt a hiány. A háborús évek adatai még bizonytalanabbak a rendes és rendkívüli bevételek és kiadások megkülönböztetése miatt, azonban bizonyos, hogy mind az osztrák örökösödési háború, mind pedig a hétéves háború idején a bevételek jelentősen elmaradtak a kiadásoktól és magas összegű hitelek felvételére is sor került. Az 1740-es években a hadműveletek éves költsége 18 millió Ft, míg a hétéves háború idején ennek kétszeresét, sőt kortárs becslések szerint akár a 41, sőt 45 millió Ft-ot is elérték. Mária Terézia az osztrák örökösödési háború elején, II. József pedig a hétéves háború végén vizionált államcsődöt, és velük együtt Lipótot is folyamatosan foglalkoztatta a válságtól, különösen a pénzügyi válságtól való félelem, illetve a pénzügyek rendbetételének feladata.

A bevételek és kiadások területi megoszlásáról csak néhány évre vonatkozóan rendelkezünk adatokkal, főként az 1780-as évekből Zinzendorf kimutatásainak köszönhetően.³⁸ Az állami bevételek fele a cseh korona országaiból és az Osztrák Főhercegségből származott, a Szent Korona országai (Magyarország, Bánát, Horvátország és Szlavónia, Erdély) a bevételek 20–25%-át adták, és hasonló volt osztrák Németalföld és Lombardia együttes hozzájárulása a Monarchia összbevételeihez. Meglepő Belső-Ausztria (Stájerország, Karintia, Krajna, Görz és Gradiska), valamint Tirol és Elő-Ausztria erősen csökkenő részesedése, összesen kb. 10–15%, míg Galícia csekélyebb, de növekvő arányban járult hozzá a bevételekhez. A kiadások ettől némileg eltérő mintát mutatnak: az Osztrák Főhercegséget kivéve minden tartomány kisebb arányban részesült a kiadásokból, mint a bevételekből, így az állami pénzek jelentős mértékben a Monarchia központja felé áramlottak, a befolyt bevételeket elsősorban Bécsben, illetve Alsó-Ausztriában költötték el. Magyarország és Erdély vonatkozásában évente 2 és 4,5 millió Ft közötti veszteséget okozott ez az állami elosztórendszer. Ezeket az adatokat természetesen össze kellene vetni más gazdaság- és társadalomtörténeti adatokkal ahhoz, hogy

³⁸ Szántay A.: „Életünket” i. m. 123–125.

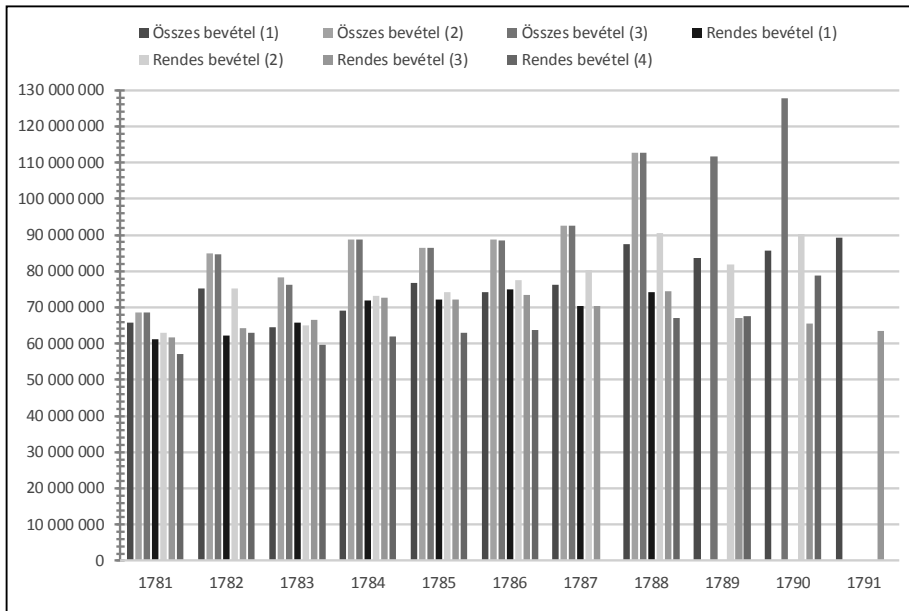

pontosabb képet alkothassunk arról, vajon a Monarchia egyes országai és tartományai nyertesei vagy vesztesei voltak a közös költségvetésnek.

A bevételek és kiadások szerkezete

A Habsburg Monarchia bevételeiről és kiadásairól az 1780-as évekre vonatkozóan rendelkezünk pontosabb és részletesebb adatsorokkal. Több forrás adatai is ismertek, melyek esetenként összhangban vannak egymással, esetenként azonban eltérő számokat közölnek. A bevételek alakulását az 1. diagram szemlélteti.³⁹

1. diagram A Habsburg Monarchia összes bevételei, 1781–1791 (Ft)

Forrás: *Dickson, P. G. M.: Count Karl von Zinzendorf's 'New Accountancy'* i. m. 48–54. Table 1–6.

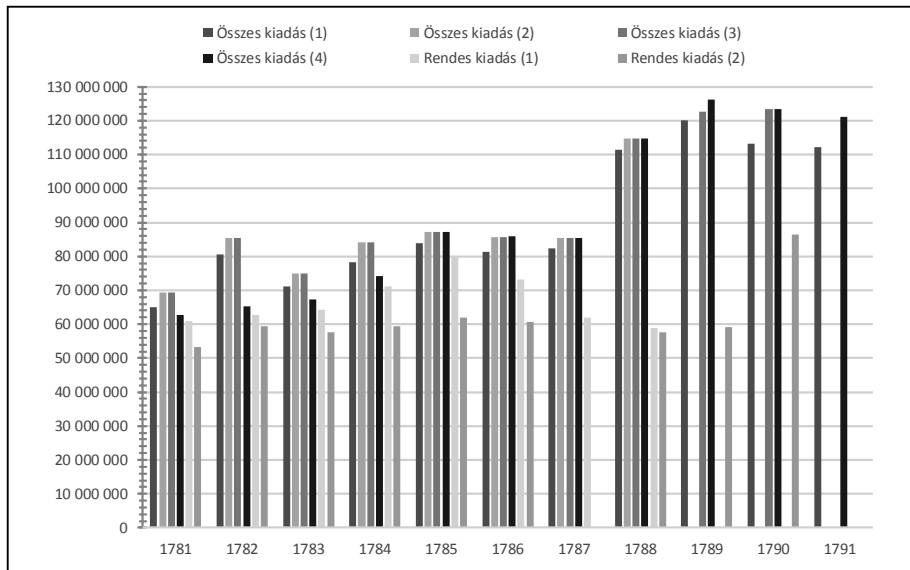
Az éves rendes bevételek a 60 és 75 millió Ft közötti sávban mozogtak, és ehhez adódtak hozzá a rendkívüli bevételek, melyek elsősorban a kölcsönfelvételtől függően igen változó nagyságúak voltak, 10 millió Ft alatti összegektől a jellemzően

³⁹ Összes bevétel (1) báró Carl von Czoernig 1861-ben publikált adatai, (2) a Staatsrat adatai, (3) báró Schimmelfenning 1796-ban gyűjtött adatai, rendes bevétel (1) a Staatsrat adatai, (2) Schimmelfenning adatai, (3) és (4) Dickson gyűjtése a Zinzendorf hagyaték és más bécsi források alapján. *Dickson, P. G. M.: Count Karl von Zinzendorf's 'New Accountancy'* i. m. 48–54. Table 1–6.

15 millió Ft körüli összegeken át a 40 millió Ft-ot is megközelítő összegekig. (Ez utóbbiak az évtized végén a török háború miatt voltak szükségesek.) Így a Monarchia összes bevétele az 1781. évi 65–68 millió Ft tartományból 80 millió Ft fölé emelkedett, sőt 1788-tól a 110 millió Ft-ot is meghaladta.

A kiadások a bevételekhez hasonlóan alakultak, azokat hol meghaladták, hol pedig elmaradtak tőle – így a költségvetésben váltakozva többlet vagy hiány jelentkezett. Valószínűnek tűnik, hogy rendes bevételek és kiadások összhangban voltak, a hiányt a váratlanul jelentkező rendkívüli, például háborús kiadások okozták, melyeket nem mindig, vagy csak elkésve sikerült rendkívüli bevételekkel ellensúlyozni. A kiadások alakulását a 2. diagram szemlélteti.⁴⁰

2. diagram A Habsburg Monarchia összes kiadásai, 1781–1791 (Ft)

Forrás: lásd az 1. diagramnál

A nettó rendes bevételek szerkezetéről a század második felének néhány évére vonatkozóan rendelkezünk megközelítő információkkal.⁴¹ Míg 1749-ben ezen bevételek közel 60%-át a közvetlen adók, lényegében a rendek hozzájárulása,

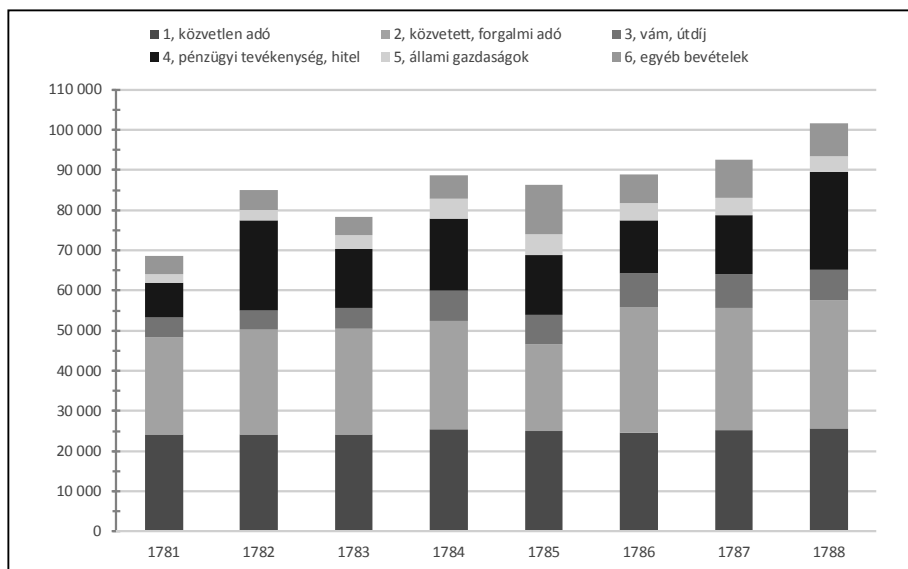
⁴⁰ Összes kiadás (1) Czoernig adatai, (2) a Staatsrat adatai, (3) Schimmelfenning adatai, (4) Dickson gyűjtése a Zinzendorf hagyaték és más bécsi források alapján, rendes kiadás (1) a Staatsrat adatai, (2) Dickson gyűjtése a Zinzendorf hagyaték és más bécsi források alapján. *Dickson, P. G. M.: Count Karl von Zinzendorf's 'New Accountancy'* i. m. 48–54. Table 1–6.

⁴¹ *Dickson, P. G. M.: Finance* i. m. II. 382–383. Table 3–6.

a hadiadó (*contributio*) tette ki, ennek aránya fokozatosan csökkent: 1769-re 50,3%-ra, illetve 1775-re 40,1%-ra. A jövedéki adók (*Akzise*) aránya növekedett: az 1749. évi 5,3%-ról 1763-ban már 10,5%-ra, míg a vámok aránya meglehetősen alacsonyan, 5 és 8% között ingadozott. Ennél is alacsonyabb volt a dohánymonopólium hozamának (2–4%), valamint az állami birtokokról és ehhez hasonlóan a pénzverésből, illetve bányászatból származó bevételek aránya (3–6%). A só azonban jelentős bevételt jelentett, általában 10–15%, de 1784-ben meghaladta a 18%-ot is.

Az 1780-as évekre vonatkozóan mind a bevételek, mind a kiadások szerkezetét illetően pontos és részletes adatokkal rendelkezünk.⁴² Az áttekinthetőség érdekében a számtalan bevételi forrást hat csoportba sorolva a 3. diagram szemlélteti.

3. diagram A Habsburg Monarchia bevételei, 1781–1788 (ezer Ft)

Forrás: Hock, C. – Bidermann, H. I.: Der österreichische Staatsrath
i. m. 595–598., 605–608., 619–621.

1) A közvetlen adók összesen 23 és 25 millió Ft között stagnáló bevételt jelentettek, melynek jelentős részét (22–24 millió Ft-ot) a rendek hozzájárulása (*contributio*, hadiadó) tette ki, emellett maximum 1 millió Ft-ot hoztak a taksák

⁴² Carl Freiherr von Hock – Hermann Ignaz Bidermann: Der österreichische Staatsrath (1760–1848). Wien 1879. 595–598., 605–608., 619–621. Ezek közül néhány adatsort újraközölt Dickson, P. G. M.: Count Karl von Zinzendorf's 'New Accountancy' i. m. 49. Table 2.

(*Taxen*), és valamivel kevesebbet (0,4 és 0,6 millió Ft között) az adósságadó (*Schuldensteuer*), melyet a hadi kiadásokból származó adósságok csökkentése érdekében vetettek ki a különböző osztályokba sorolt adófizetőkre.⁴³ Ezek mellett elenyésző az egyháziak (*geistliche Steuer*) és a zsidók adója (*Judensteuer*).

2) A közvetett adók rendszere a 18. század során alakult ki, és erősödött meg Mária Terézia uralkodása idején.⁴⁴ Előnyük az uralkodó, illetve a központi igazgatás szempontjából, hogy nem függtek a rendek hozzájárulásától, lényegében szabadon kivethetőek, azonban feltételük a bővülő gazdaság, a fejlett pénzgazdálkodás és piac, illetve a hatékony adminisztráció. A közvetlen adók nagysága 24 millió Ft-ról 32 millió Ft-ra növekedett az 1780-as évek során, ennek legnagyobb részét – 9-12 millió Ft-ot – a sómonopólium (*Salzgefäll*) tette ki, 4,5 millió Ft körüli volt az italadó (*Tranksteuer*), 2,4 és 3,8 millió Ft között változott a dohánymonopólium (*Tabaksgefäll*) és 2,5 millió Ft körüli volt a fogyasztási adó (*Verzehrungssteuer*), míg a pénzverés és bányajövedék (*Münz- und Bergwerksgefäll*) 1 és közel 5 millió Ft között változott. Kisebb bevételt – 0,8 és 1,5 millió Ft között – biztosított külön-külön a posta (*Postgefäll*) és a lottó (*Lottogefäll*), míg az ingatlan illetékek (*Kaufschillingsgelder*) igen változó nagyságúak voltak: például 1788-ban csupán 257 ezer Ft, azonban 1786-ban a pápa itáliai birtokvásárlásai miatt ennek majd tízszeresét is elérték. Az örökösödési adó (*Erbsteuer*) 300–400 ezer Ft között stagnált, míg ezen évek alatt több mint kétszeresére nőtt a bélyegilleték (*Stempelgefäll*) és az iparüzési adó (*Gewerbesteuer*), ezek 1788-ban 610 ezer Ft, illetve 337 ezer Ft voltak. Elenyésző a lovak adója (*Pferdesteuer*), ami változatlanul 9 ezer Ft, és az illetékbüntetések (*Gefällsstrafgelder*) 3 és 142 ezer Ft között változó bevétele.

3) A kereskedelemre kivetett vámok (*Zölle*), valamint út- és révdíjak (*Weg- und Wassermäuthe*) szintén közvetett, forgalmi adóknak tekinthetőek, de érdemes az előbbiektől elválasztani őket. Az ebből származó 4,7 és 8,4 millió Ft között változó bevételek jelentős részét a vámok tették ki, melyek így viszonylag kis mértékben járultak hozzá az összbevételekhez, miközben a korban – különösen Magyarországon – talán a legtöbb vitát és ellenkezést váltották ki.

4) A pénzügyi tevékenység és hitel csoportjában többféle bevételi forrás került, melyek közül a legjelentősebb az újonnan felvett kölcsön (*neu aufgenommene Passiv-Capitalien*), általában 10 millió Ft körüli összeg, de 1788-ban ez

⁴³ Mária Terézia pátense (Bécs, 1763. nov. 24.) például tizenkét adóosztályt határozott meg. Archiv der Universität Wien, Universitätskonsistorium, CA 4.0 690, Klassensteuer – Klasseneinteilung der Personen, die Schuldensteuer zu leisten haben.

⁴⁴ *Joseph Ritter von Hauer*: Beiträge zur Geschichte der österreichischen Finanzen. Wien 1848.; *G. v. Plenker*: Die Entwicklung der indirecten Abgaben in Oesterreich. Österreichische Revue 1. (1863) 2. sz. 97–140.

a 22 millió Ft-ot is meghaladta. A nem állami kasszákból (*Beiträge nicht-ärrischer Cassen*) 1,4 millió Ft-ról 0,8 millió Ft alá csökkenő bevétel folyt be, és hasonlóan csökkent – 1 millió Ft-ról 0,3 millió Ft-ra – a visszavett kölcsönökből (*eingehobene – gekündigte – Activ-Capitalien*) származó bevétel, de 1782-ben a kölcsönfelvételt jelentősen – 2 millió Ft-tal – meghaladó bevétel folyt be ebből. Mivel így a kihelyezett tőke növekedett, 1781 és 1788 között több mint kétszeresére, 692 ezer Ft-ra nőtt a kamatokból (*vereinnahmte Interessen von Activcapitalien*) származó bevétel, és emellett kamatmegtakarítás (*ersparte Interessen*) címén is elkönnyveltek némi – 13 és 24 ezer Ft közötti – bevételt.

5) Az állami – kamarai – birtokok bruttó bevételei (*Rohrertrag der Staatsgüter*) 2 és 5 millió Ft közötti összeggel járult hozzá az összes bevételekhez, azonban ez a valóságban jóval kevesebb tényleges nettó bevételt jelentett, tekintve a gazdálkodás és a birtokigazgatás magas költségeit.

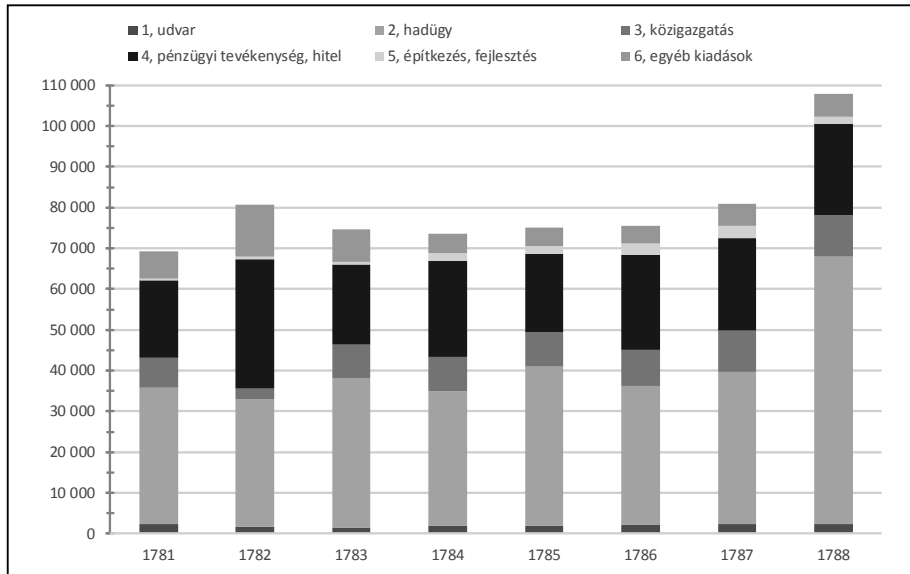
6) Az egyéb bevételek változó nagyságú összegeket jelentettek a különféle forrásokból, többféle rendes bevételt (*verschiedene ordentliche Einnahmen*), köztük 1785-ben jelentős összegű németalföldi önkéntes hozzájárulást (*Don gratuit*). Ehhez jöttek még a Határőrvidék viszonylag elenyésző (0,3–0,4 millió Ft) bevételei, a hivatalnoki fizetések maradványai (*Arrhen, Gehaltsrücklässe der Beamten*) és az 1787-ben és 1788-ban jelentősebb (8,7 illetve 7,5 millió Ft) nem tervezett bevételek (*uncalculierte Einkünfte*) összege.

Az 1781 és 1788 közötti kiadásokat ugyancsak hat csoportba sorolva a 4. diagram szemlélteti.

1) A bécsi udvarra (*Hofhalt*) és a diplomáciai testületre (*diplomatisches Corps*) fordított összes kiadások meglehetősen szerények voltak, általában nem érték el a 2,5 millió Ft-ot, de például 1783-ban alig haladták meg a 1,5 millió Ft-ot.

2) A hadügyre fordított kiadások voltak a legjelentősebbek, megközelítették, de esetenként meg is haladták az összkiadások felét. Az állandó katonaság fenntartása (*Militär-Etat*) évente 30 millió Ft-ba került, de 1788-ban a török háború miatt közel 38 millió Ft rendkívüli katonai kiadást (*Militär-Etat außerordentlich*) igényelt. Az erődítmények karbantartása (*Festungen Instandhaltung*) és építése (*Festungsbau*) évente összesen 3–4 millió Ft rendes és rendkívüli költséget jelentett. A testőrségek (*Garden*), bár igen hasznosak és díszesek voltak, de alig 100–300 ezer Ft-ba kerültek. Kisebb tételek sorolhatóak még a hadügyi kiadásokhoz, mint a katonai célú népszámlálás (*Conscriptions-Auslagen*), a katonai térképezés (*Mappierung*) és az egészségügyi kordonok (*Sanitätscordon*) költségei.

4. diagram A Habsburg Monarchia kiadásai, 1781–1788 (ezer Ft)

Forrás: Hock, C. – Bidermann, H. I.: Der österreichische Staatsrath
i. m. 595–598., 605–608., 619–621.

3) A közigazgatás fenntartása összesen 7 és 10 millió Ft közötti költséget jelentett, melynek több mint felét a hivatalnokok fizetésére (*Besoldungen sonstiger Civilbeamten*) fordították. További összegeket – összesen 0,6 millió Ft-ot – fordítottak a hivatalnokok jutalmazására és segélyezésére (*Belohnung und Aushilfen an Staatsdienern*), útiköltségekre (*Reisegelder der Staatsfunctionäre*) és szállásra (*Quartiergelder der Civilbeamten*). A hivatalok működtetése (*allgemeine Verwaltungsauslagen* és *Kanzlei-Erfordernisse*) összesen 2,5 millió Ft-ot tett ki.

4) A pénzügyi tevékenység és hitel csoportjába sorolható kiadások a legjelentősebbek a hadügyi kiadások után. Itt a legnagyobb tétel – 11 és 14 millió Ft között – a kamatfizetés (*Passiv-Interessen*) a felvett kölcsönök után. Évente 5–6 millió Ft-ot, de 1782-ben közel 19 millió Ft-ot (!) fordítottak lejárt („rég”i) adósságok törlesztésére (*Auszahlen alter Schulden*). Költségként könyvelték el a kölcsönként kihelyezett tőkét (*verzinslich angelegte Activ-Capitalien*), évente 1–3 millió Ft-ot.

A tartományok, illetve rendek kötelezettségét meghaladó többletbevezetések törlesztésére (*Supererogaten-Tilgung*), melyet 1757-ben vezettek be 37 éves futamidőre, évente 245 ezer Ft-ot költöttek. Ennél valamivel több költséget jelentett a pénzverés és -váltás vesztesége (*Münzverluste und Wechselprovisionen*). Évente 100 ezer Ft körül alakult az illeték-visszatérítés (*Gefälls-Rücksätze, Rückvergütung von Gefällsbeträgen*).

A pénzszállítás (*Geldtransporte*) és a papírpénz-kasszák állandó költségei (*konstante Kosten der Bancozettel-Cassen*) csak néhány ezer forintot tettek ki.

1786-tól jelentkeztek az adóreform (*Steuerregulierung*) költségei, amelyek a kataszteri felmérési munkák miatt 1787-ben és 1788-ban is 1,3 millió Ft-ra szöktek. Ugyanezekben az években néhány százezer forintot költöttek a zálogba adott állami birtokok visszaváltására (*Einlösung verpfändeter Staatsgüter*) is.

5) Az építkezés és fejlesztés jelentette a legkevesebb költséget. Az útépitésre (*Straßenbau*) fordított kiadások 1781-ben 429 ezer Ft-ról 1786-ra 2,7 millió Ft-ra nőttek, majd a következő két évben visszaestek 1,4 illetve 1,1 millió-ra. Csak 1787-ben és 1788-ban jelentkeztek a betelepítés (*Colonisierung*) és a nem-katonai építkezések (*Civil-Neubauten*) költségei.

6) Az egyéb kiadások között a rendszeres és egyéb jóváírások (*regelmäßige und andere Vergütungen*) 2,5 millió Ft körüli tételt jelentettek; 1,5 millió Ft-ot költöttek nyugdíjakra és járadékokra (*Pensionen*), 0,5 millió Ft-ot alapítványokra (*Stiftungen*) és néhány ezer forintot büntetésekre (*Strafgelder-Antheile*). További – 0,8 és 8,6 millió Ft között igen változó – összegek mentek egyéb különböző kiadásokra (*verschiedene Auslagen*). Megjegyzendő, hogy ez utóbbi összege még magasabb is lehetett, hiszen csak 1781-ben és 1783-ban ismerjük hiánytalanul a kiadások szerkezetét, míg a többi évben az összes kiadás 5–15%-áról nincsenek részletesebb információk.

A bevételek és kiadások szerkezetén belül érdemes részletesebben bemutatni a kölcsönügyletek mérlegét, melyhez az adatokat a 2. táblázat tartalmazza.

2. táblázat Kölcsönügyletek mérlege, 1781–1788 (ezer Ft)

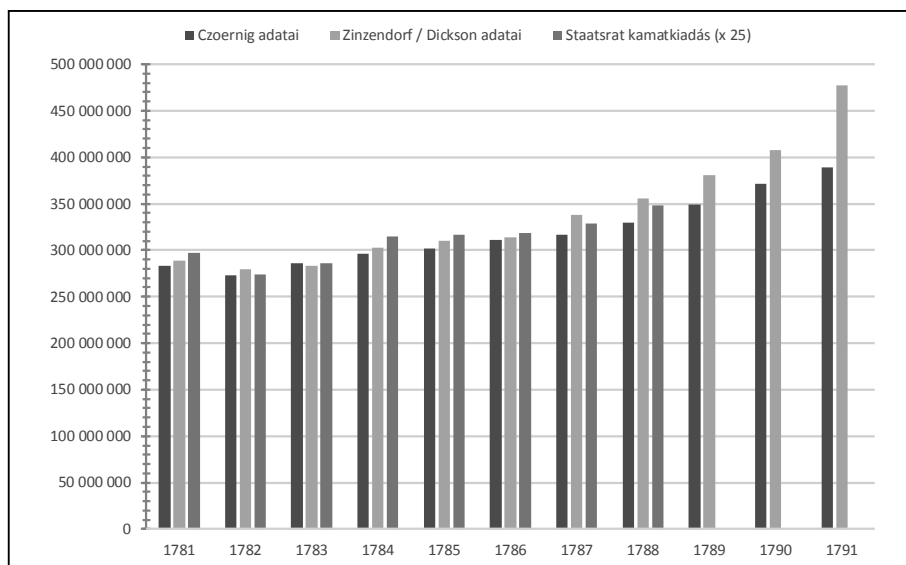
	1781	1782	1783	1784	1785	1786	1787	1788
Felvett kölcsön	5736	9311	11 193	15 615	12 261	10 983	12 270	22 189
Visszafizetett kölcsön	5901	18 845	6 663	6269	4775	5920	4766	5027
Felvett kölcsönállomány változása	-165	-9534	4 530	9346	7486	5063	7504	17 162
Kihelyezett kölcsön	595	1311	909	3786	1029	3389	2078	1017
Visszakapott kölcsön	1026	11 466	503	532	1304	481	558	355
Kihelyezett kölcsönállomány változása	-431	-10 155	406	3254	-275	2908	1520	662
Kamatkiadás	11 891	10 963	11 439	12 588	12 654	12 741	13 147	13 913
Kamatbevétel	298	272	410	657	562	628	656	692
Kamatmegtakarítás	19	14	18	28	13	21	23	24
Kamat egyenlege	11 574	10 677	11 011	11 903	12 079	12 092	12 468	13 197
Felvett kölcsönállomány (becslés)	297 275	274 075	285 975	314 700	316 350	318 525	328 675	347 825
Kihelyezett kölcsönállomány (becslés)	7450	6800	10 250	16 425	14 050	15 700	16 400	17 300

Forrás: lásd a 4. diagramnál és saját számítások

A bécsi központi kormányzat folyamatosan vett föl és fizetett vissza kölcsönöket, 1781-ben kis mértékben, 1782-ben azonban már jelentősen – több mint 9,5 millió Ft-tal – sikerült csökkenteni a felvett kölcsönök állományát. A következő években azonban 11 és 15 millió Ft között mozgott az évente felvett kölcsönök összege, 1788-ban pedig 22 millió fölé ugrott a török háború miatt. Ezt a kölcsönvisszafizetés nem tudta követni, így a felvett kölcsönállomány jelentősen – 1785-ben 9,3 millió Ft-tal, 1788-ban pedig több mint 17 millió Ft-tal – növekedett.

A Monarchia azonban kölcsön is adott, ettől némi bevételt is remélve. A felvett kölcsönöktől azonban messze elmaradtak a kihelyezett kölcsönök, csak 1784-ben és 1786-ban adtak kölcsön jelentősebb összeget (3,7 illetve közel 3,4 millió Ft-ot). A kihelyezett kölcsönök összegét 1781-ben, 1782-ben és 1785-ben meghaladta a visszakapott kölcsönök összege, így ezekben az években csökkent is a kihelyezett kölcsönállomány. Különösen 1782-ben volt ez magas összeg, 10 millió Ft-ot meghaladó, feltehetően ez is lehetővé tette ugyanebben az évben a jelentősebb adósságtörlesztést.

5. diagram A Habsburg Monarchia államadóssága, 1781–1791 (Ft)

Forrás: *Dickson, P. G. M.: Count Karl von Zinzendorf's 'New Accountancy'*
i. m. 48. Table 1., 49. Table 2., 52. Table 6. és saját számítások.

A felvett kölcsönök természetesen jelentős kamatkiadásokat – évente 11–14 millió Ft-ot, az összes kiadások 12–17%-át – jelentettek, melyet a kihelyezett

kölcsönök után kapott néhány százezer forint kamatbevétel nem tudott ellensúlyozni, a nehezen értelmezhető kamatmegtakarítás pedig elenyésző volt.

A kamatkiadások és -bevételek alapján becsülhető a felvett és kihelyezett kölcsönállomány nagysága: átlagosan évente 4%-os kamattal⁴⁵ számolva az adósság 270 és 340 millió Ft között, míg a kihelyezett kölcsönállomány 7 és 17 millió Ft között mozgott. Az államadósságra vonatkozó, így becsült értékek megfelelnek báró Czoernig, valamint Dickson professzor (a Zinzendorf hagyatékából származó) adatainak, melyet a 5. diagram szemléltet.⁴⁶

Összegzés

A 18. századi Habsburg Monarchia – a dinasztia, az uralkodó által összekapcsolt országok és tartományok változó halmaza – a háborúk és békék eredményeként jelentős területi változásokon ment keresztül. A spanyol örökség nagy részét nem tudta megtartani, délen az Oszmán Birodalommal szemben és keleten Lengyelország kárára azonban jelentős területeket nyert, míg északról a felemelkedő Porosz Királyság a cseh örökös tartományokat fenyegette.

A Habsburg Monarchia bonyolult és változó területi összetételének megfelelően bonyolult és változó intézményrendszer végezte a pénzügyek irányítását és felügyeletét. A bécsi központi igazgatásban a 18. század során jelentős átalakulás zajlott, különösen a gazdasági és pénzügyeket illetően. A specializálódás és szakszerűsödés folyamata egyértelmű. A Monarchia vezetése – kezdve az uralkodókon – egyre nagyobb figyelmet és gondot fordított ezekre a kérdésekre, a különös szakmai tudást, gazdasági és számviteli ismereteket is igénylő hivatali ügyintézés fejlődött. A század második felének nagy igazgatási reformjai is elsősorban a gazdasági és pénzügyek körül forogtak.

A 18. századi gazdasági és pénzügyi igazgatás szakszerűsödéséhez hozzájárultak a 17. század végétől kibontakozó államtudományi és közgazdasági elméletek is. A német kameralista államtudományok, a francia fizokratizmus és a brit klasszikus közgazdaságtan első képviselője, Adam Smith is erős hatást gyakorolt a Monarchia irányítóira.

A Monarchia összes bevételei és kiadásai a század második felében lépcsőzetesen négyszeresére emelkedtek. A kiadások békeévekben csak ritkán és kismértékben haladták meg a bevételeket, azonban a hétéves háború végén a költségvetés jelentős hiányt mutatott, a háború miatt a kormányzat riasztó mértékű adósságot, és ezzel jelentős kamatfizetési kötelezettséget halmozott föl. Az 1780-as években

⁴⁵ A kamatok Mária Terézia és II. József uralkodása idején 3% és 6% között mozogtak, az itáliai és németalföldi hitelezők gyakran alkalmaztak 4%-ost is. *Dickson, P. G. M.*: Finance i. m. II. 272–299.

⁴⁶ *Dickson, P. G. M.*: Count Karl von Zinzendorf's 'New Accountancy' i. m., 48. Table 1., 49. Table 2., 52. Table 6.

viszonylag kiegyensúlyozottan alakultak a bevételek és kiadások, azonban 1790 válságos évében ismét jelentős hiány mutatkozott.

A Habsburg Monarchia bevételeiről és kiadásairól az 1780-as évekre vonatkozóan rendelkezünk a bevételek és kiadások szerkezetének elemzésére alkalmas, pontosabb és részletes adatsorokkal. A rendektől is függő bevételek, a közvetlen adók stagnáltak, eközben növekedett a közvetett adók jelentősége, melyek azonban függtek a gazdaság működésétől. A kormányzat 1740 és 1763 után igyekezett jelentősebben növelni a bevételeket, ez részben a felerősödő reformok indítéka is volt. A „felvilágosult abszolútizmus” valójában intézményi változást igyekezett elérni a bevételek biztosítása érdekében, így például az úrbérrendezés elsődleges célja az állami adóalap védelme. A kiadások nagy részét a hadügyre fordították. Háború esetén a megnövekedett hadügyi kiadásokat csak hitelfelvétellel tudták fedezni, és ez természetesen magas kamatterhet eredményezett. A kölcsönállományt igyekeztek kezelni, csökkenteni és némileg hitelkihelyezéssel is ellensúlyozni, azonban az újra és újra megugró hadügyi kiadások ismét növelték az államadósságot. Ugyanakkor a hadügyi kiadások jelentős része – ahogyan más államokban is – a kora újkori gazdaság bővüléséhez járult hozzá. A katonák és lovak élelmezése, felszerelése, a hadi eszközök beszerzése békeidőben is jelentős keresletet teremtett, és ezzel serkentette a piac, a modern mezőgazdasági és ipari tömegtermelés kialakulását.

THE HABSBURG MONARCHY AND ITS FINANCES IN THE EIGHTEENTH CENTURY

by Antal Szántay

SUMMARY

The Habsburg Monarchy in the eighteenth century was a shifting conglomerate of countries and provinces attached to each other by dynasty and ruler. The first part of the study accordingly explores the territorial changes of the Monarchy as the consequence of military and diplomatic efforts. The maintenance of an army of ever increasing numbers required prodigious material resources even in peacetime, and more in times of war. The second part of the study examines the institutions of the central economic and financial administration and their leaders, before surveying the most important contemporary theories of the economy and the state (cameralism, physiocracy, the reception of Adam Smith, etc.). The final section deals with the surviving financial data and involves an analysis of the structure of the budget, and the balance of loans and investments, on the basis of the information available for the 1780s.

A MAGYAR VÁRMEGYÉK SZEREPE A HABSBERG MONARCHIA HADEREJÉNEK FINANSZÍROZÁSÁBAN

Egy 1730. évi felmérés tapasztalatai

A Habsburg Monarchia állandó haderejének megalakulása, majd Magyarország 17. és 18. századi szerepe annak finanszírozásában bő évszázada foglalkoztatja a magyar és osztrák történészeket. Jól ismert, magyar nyelven is hozzáférhető a haderő szervezetének változása és fizetési táblázatai.¹

Magyarország hozzájárulása a sereg fenntartási költségeihez Zachar József kutatásai alapján elérhető az érdeklődők számára.² A császári katonák és tisztjeik török elleni felszabadító háború idején elkövetett kilengéseit, valamint azok társadalmi robbanást előidéző következményeit elsősorban R. Várkonyi Ágnes írásaiból ismerjük.³ Az állandó hadsereg becikkelyezésének történetét Szabó Dezső tárta fel.⁴ A 17. és 18. századi rendi adómegajánlás szisztémáját Iványi Emma és Szijártó M. István publikációi világították meg.⁵ Az udvar oldalán jelentkező gazdálkodási folyamatokról, modernizációs és bevételnövelési kísérletekről ugyan csak a 19. század végétől áll rendelkezésünkre szakirodalom.

A 20. század utolsó negyedétől napvilágot látott vármegyei közgyűlési regesztakötetek a haderő, valamint a megyehatóságok kapcsolataiba engednek betekintést. A megyék pénzügyi működését még e kiadványok sem tették maradéktalanul megismerhetővé. Ez részben a feldolgozott források típusával magyarázható. A közgyűlési jegyzőkönyvek a 18. század első felében még mindössze a hatóság döntéseinek szűkszavú kivonatát tartalmazták, másrészt csupán öt megye (Esztergom, Fejér, Pest, Somogy és Tolna) néhány évének, esetleg évtizedének határozatai váltak megismerhetővé. Az évszázados múltfeltáró munka ellenére,

---

¹ *Újhelyi Péter*: Az állandó hadsereg története I. Lipót korától Mária Terézia haláláig (1657–1780). Bp. 1914. 41–65., 127–128., 144–145., 228. és *Schramek László*: Az állandó hadsereg eltartásának kérdései a 18. század első felében Pest megye példáján keresztül. Bp. 2011. 206–239.

² *Zachar József*: A cs. (kir.) állandó hadsereg pénzügyei (1683–1792). *Századok* 129. (1995) 857–872.

³ *R. Várkonyi Ágnes*: A Habsburg-abszolutizmus és a magyarországi jobbágyosság a XVII–XVIII. század fordulóján. *Századok* 99. (1965) 679–720.

⁴ *Szabó Dezső*: Az állandó hadsereg becikkelyezésének története III. Károly korában 1708–1715. *Had-történelmi Közlemények* 11. (1910) 23–51., 349–387., 549–587.

⁵ *Iványi Emma*: Esterházy Pál nádor közigazgatási tevékenysége (1681–1713). Bp. 1991. 134–223.; *Szijártó M. István*: A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792. Bp. 2005. 210–268.; *Uő.*: A magyar rendek adómegajánlási joga és 18. századi adómegajánlási rend kialakulása. In: *Uő.*: Nemesi társadalom és politika. Tanulmányok a 18. századi magyar rendiségről. Bp. 2006. 185–216.

még mindig számos fehér folt terpszkedik ismeretanyagunk térképén. Az alábbiakban e területek szűkítésére kívánunk kísérletet tenni a megyék adószedési gyakorlatának bemutatásával.

A 18. század első felének uralkodói – I. Lipót, I. József és III. Károly – egyre növekvő összegű készpénzt igényeltek országaiktól a soha véget nem érő háborúk finanszírozásának, és az ezzel párhuzamosan egekbe szökő államadósság visszafizetésének fedezetéül. A pénzügyi igényeket a Hadbiztosság tájékoztatása alapján az Udvari Kamara foglalta írásba egy kívánatos és minimális adóösszeg meghatározásával.⁶

Itt szükséges a korabeli adórendszer logikáját megvilágítani. A Habsburg Monarchia katonai és pénzügyi vezetői a moderntól teljesen eltérő szemléletmóddal rendelkeztek. A döntéshozók a kivetendő adó nagyságát a 17. és 18. században a hadsereg fenntartási igényeihez igazították. Igaz, a 18. század első felében már nem sikerült a katonai kiadásokat a hadiadóból fedezni, amelyek békeévekben az állami kiadások legalább felét, háború idején akár 90%-át is elérhették.⁷

A magyar megyék szolgáltatásai az állandó hadsereg részére

A kora újkori törvények és az uralkodói rendeletek alapján tisztázódtak, hogy a mindenkor uralkodó és a hadügyi igazgatás tisztviselői a készpénzadó mellett mely szolgáltatások teljesítését várták el a megyéktől. Elsőként kell megemlíteni, hogy a lakosság a november 1-jétől április 30-ig terjedő időszakban szállást, tűzifát, gyertyát, természetbeni ellátást (kenyeret és bizonyos időszakokban húst, illetve sört vagy bort) biztosított a sereg részére. A katonák lovainak járó napi széna és zab takarmányt ezt egészítette ki.⁸ III. Károly 1731-ben elrendelte, hogy az alakulatok mind nagyobb hányada telente laktanyában nyerjen szállást. A kaszárnyák építését azonban a megyéknek kellett biztosítaniuk. A rendelkezést Mária Terézia 1755-ben megismételte.⁹

⁶ *Franz Mensi*: Die Finanzen Österreichs von 1701 bis 1740. Wien 1890. 13.

⁷ *Michael Hochedlinger*: „Onus militare.” Zum Problem der Kriegsfinanzierung in der frühneuzeitlichen Habsburgermonarchie 1500–1750. In: *Kriegsführung und Staatsfinanzen. Die Habsburgermonarchie und das Heilige Römische Reich vom Dreißigjährigen Krieg bis zum Ende des habsburgischen Kaisertums 1740*. Hrsg. Peter Rauscher. Münster 2010. 81–138., itt: 117.

⁸ *Timon Béla*: Az 1838/39. évi regnicolaris deputatio katonai vonatkozású munkálatai. A cs. kir. hadsereg elhelyezése és ellátása Magyarországon. Bp. 1938. 48–49.; *Schramek L.*: Az állandó hadsereg i. m. 48–53.

⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL) C 32 Helytartótanácsi Levéltár, Acta militaria (a továbbiakban: C 32) Lad. A. Fasc. 8 (numerus nélküli fasciculus). 8v. és uo. 240. cs. Idealta No. 1. 32r. és 44r.–45r.

A kvartélyok építése ellen számos törvényhatóság tiltakozott lakosainak anyagi terhei miatt. A teljesség igénye nélkül megemlíthetjük Heves,¹⁰ Fejér,¹¹ Nógrád,¹² Baranya,¹³ Nyitra,¹⁴ Szepes,¹⁵ Győr¹⁶ és Pozsony¹⁷ megyéket. Az intézkedés 1731/32-ben tiltakozást váltott ki a tehetősebb nyugati országrészben éppúgy, mint az újranepestülő, egykori hódoltsági vidékeken. Komárom megye 1755-ben Mária Terézia rendeletét azonban példaszerűen hajtotta végre.¹⁸

Mindemellett a falusiak az év egészében a katonákat és málhájukat, továbbá a tüzérségi felszerelést térítésmentesen szállították, hogy csupán a legfontosabbakat említsük.¹⁹ A forspontozás terhei különösen a Magyarország déli határainál vívott háborúk idején váltak elviselhetetlenné.

A török hódoltság korának emlékeként a falusiaknak ingyen kellett közmunkát adniuk a megújuló és mind modernebbé váló erődök karbantartásához. A tényleges fizikai munka kötelezettségét az 1729. évi I. tc. szüntette meg. E szolgáltatás ekkor még nem enyészik el teljesen, mivel az országgyűlés helyette a mindenki számára kényelmesebb készpénzmegváltást ajánlja meg évi 24 000 Ft értékben. Mária Terézia végül erről 1751-ben az országgyűlés egy újabb, 700 000 Ft értékű adóemeléséért cserébe lemondott.²⁰

A békeévekben a nyári táborokban állomásozó több ezred erejű katonai egységek ellátásának biztosítása állította komoly kihívás elé a megyei közigazgatást.²¹

Az alábbiakban arra teszünk kísérletet, hogy a hadiadó-kivetés gyakorlatát megvilágítsuk egy 1730. évi, a Helytartótanács által elrendelt felmérés alapján. Vizsgálódásunk a megyékre koncentrálni fog, mivel a 18. század első felében e törvényhatóságok rendelkeztek az országos adóketési és fizetési alapot képező portaszám több mint 80%-ával, sőt ez a szám hosszú időn át a 90%-ot is meghaladta az 1. táblázat adatai szerint.

¹⁰ MNL OL C 32 Lad. A. Fasc. 8. Heves 25r–v.

¹¹ Uo. Fejér, 27r.

¹² Uo. Nógrád 29r.

¹³ Uo. Baranya 31r–v. és 59r.

¹⁴ Uo. Nyitra 74r–v.

¹⁵ Uo. Szepes 39r –v.

¹⁶ Uo. Győr 57r.

¹⁷ Uo. Pozsony 72r.

¹⁸ MNL OL C 32 240. cs. Idealia No. 1. 51r.

¹⁹ *Timon B.*: Az 1838/39. évi regnicolaris deputatio i. m. 58–59.; *Schramek L.*: Az állandó hadsereg i. m. 54–57.

²⁰ *Szijártó M. I.*: A diéta i. m. 247.; *Schramek L.*: Az állandó hadsereg i. m. 111.; *Nagy János*: Rendi ellenzék és kormánypárt a 18. századi országgyűléseken. Politika- és társadalomtörténeti elemzés az 1751. évi diéta példáján. Doktori (PhD) értekezés. Bp. 2017. 134–138.

²¹ *Schramek L.*: Az állandó hadsereg i. m. 141–146.

1. táblázat A contributio fizetésének aránya megyék és városok között²²

		1702	1717	1730	1741	1751
Magyar megyék	portaszám	5543,5	5483,5	5051,25	5005,5	4901
	arány	82,47%	91,77%	92,02%	88,46%	86,70%
Városok	portaszám	514	492,25	438,25	464,25	521,5
	arány	7,64%	8,23%	7,98%	8,21%	9,23%
Horvát–szlavón területek	portaszám	664	-	-	173,25	173,25
	arány	9,89%	-	-	3,06%	3,06%
Egyéb	portaszám	-	-	-	15,25	57
	arány	-	-	-	0,27%	1%
Összesen	portaszám	6721,5	5975,25	5489,5	5658,25	5652,75
	arány	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%

Forrás: lásd a jegyzetben²³

Az 1730. évi adóügyi felmérés

Az 1730. évi adatgyűjtés egy rutineljárás eredményeként látott napvilágot, amelynek gyakorlata a török elleni felszabadító háborúig nyúlt vissza. A törvényhatóságok képviselői 1691-től a nádor elnöklete alatt maguk osztották fel a *concursum*-nak nevezett tanácskozáson az országra eső hadiadót a teherbíró képességüket kifejező arány, a portaszám alapján.²⁴ A tanácskozások a Rákóczi-szabadságharcot követően, az 1710-es években is folytatódtak, azokat akár az országgyűlések évében is megtartották.²⁵ E fórumokon a törvényhatóságok küldöttei rendszeresen ismertették a rájuk zúduló természeti csapásokat és problémákat, amelyekre hivatkozva terheik könnyítését, azaz portaszámuk leszállítását kérték. Az országgyűlések mellett tehát ez a fórum dönthetett a vármegyei teherviselő erejéről. Az arányszámok 1700 és 1765 között tizenháromszor módosultak, majd ezt követően 1802-ig egyszer sem.²⁶

²² Amennyiben a törvényhatóságok egyenként összeadott portaszámait eltértek a korabeli, vagy köz-zétett országosan összesített adatoktól, akkor mindig az előbbivel számoltuk. A táblázat 1741. és 1751. évi oszlopában egyéb címen néhány a Határőrvidéktől adóügyi szempontból visszacsatolt terület szerepel.

²³ Az 1702. évi adatokat lásd *Iványi E.*: Esterházy Pál i. m. 421–425., 1717. évi adatok.; Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési iratainak regesztái. Közigazgatási és politikai iratok III. 1717–1730. Összeáll. Borosy András – Kiss Anita – Szabó Attila. Bp. 2003. 49–62.; Az 1730. évi adatokat lásd MNL OL A 1 Kancelláriai Levéltár Originales Referadae (a továbbiakban: A 1) No. 54/1729. 5–18. p., 1741. és 1751. évi adatok; *Fényes Elek*: A magyarországi adó- és financia-rendszer 1849-dik évig. In: Egyetemes magyar encyclopaedia I. Szerk. Török János. Pest 1859. 611–616.

²⁴ *Iványi E.*: Esterházy Pál i. m. 149–200.

²⁵ *Szijártó M. I.*: A magyar rendek i. m. 203.

²⁶ *Berzeviczy Gergely*: A parasztek állapotáról és természetéről Magyarországon. *Tessedik Sámuel – Berzeviczy Gergely*: A parasztek állapotáról Magyarországon. Szerk. Ortutay Gyula – Zsigmond Gábor. Bp. 1979. 386.

Ehelyütt a porta vagy kapu tartalmát illene röviden tisztáznunk, de az sajnos már a kortársak számára is homályos maradt. A fogalom számos jelentésváltozáson ment keresztül I. Károlytól a 17. század közepéig.²⁷ Utolsó definícióját az 1647. évi XXXVI. tc. alkotta meg. Eszerint négy darab négy- vagy hatökrös ekével rendelkező jobbágyháztartás, vagy nyolc darab fél ekével, azaz kettő ökörrrel rendelkező gazdaság, illetve tizenhat zsellér tett ki egy portát. A 17. század második felében e meghatározást nem újították meg, illetve ennek alapján országos összeírást nem végeztek. A megyék portaszámát időről időre megváltoztatták anélkül, hogy a fogalom tartalmát ismerték vagy ismertették volna. Balassa Ferenc helytartótanácsos 1763-ban a portán alapuló hazai adórendszert a rendetlenség kifejezéssel illette.²⁸

Ha országgyűlés és concursus nem tanácskozott, akkor a Helytartótanács rendelkezett a portaszámok módosításának jogával, mivel a hivatal életét szabályozó első instrukció az adó igazságos felosztását és behajtását is feladatává tette.²⁹

A megyék adóterhek aránytalanságával kapcsolatos panaszai az 1720-as években folyamatosan özönlöttek a Helytartótanácshoz, ezért a portaszámok módosítása az évtized második felében a testület napirendjén maradt. A diéta 1728. szeptember 23-án rendelte el egy bizottság felállítását a kérdés rendezése céljából.³⁰ A deputáció az országgyűlés végéig nem jutott eredményre. A portaszámok módosítását ezért a Nesselrode főhadbiztos elnökletével tartott konferencia 1729. december 1-je és 4-e között végezte el. A tanácskozáson részt vett a Haditanács és az Udvari Kamara két-két tanácsosa, valamint a Magyar Kancellária részéről Koller József. A magyar adózást felügyelő Helytartótanács tehát csak a végeredményről tájékoztathatta a törvényhatóságokat. Az egyeztetés alkalmával az ország 5488,5 portájának mennyiségén nem módosítottak, mindössze 120,5 egységet helyeztek át a törvényhatóságok között a magyarországi kerületi hadbiztosoktól származó, valamint az országgyűlésen megismert információk alapján.³¹ III. Károly ideiglenes hatállyal, az 1729. november 1-jétől 1730. október 31-ig tartó pénzügyi évre jóváhagyta a módosítást, de további panaszok esetében újabb változtatást helyezett kilátásba.³²

A megyék és városok természetesen ismételen nagy számban tiltakoztak a változtatások ellen.³³ III. Károly ezért elrendelte, hogy a Helytartótanács a

²⁷ *Juhász Lajos*: A porta története 1526–1648. Századok 60. (1936) 497–578.

²⁸ *Kállay István*: Adalékok a nádori porta fogalmának változásához. Levéltári Közlemények 43. (1972) 400.

²⁹ *Ember Győző*: Magyarország közigazgatása 1711–1765. Levéltári Közlemények 54. (1983) 20.

³⁰ *Szijártó M. I.*: A diéta i. m. 88.

³¹ MNL OL A 1 54/1729. 2–3. p.

³² MNL OL C 13 Helytartótanácsi Levéltár, Benigna mandata (a továbbiakban: C 13) 1729. dec. 7.

³³ MNL OL A 1 22/1730.

panaszokat vizsgálja meg, valóságtartalmukat tárja fel, és az adóterhek átcsoportosítására vonatkozó véleményét terjeszse fel.³⁴

A Helytartótanács az uralkodótól kapott utasítás szellemében látott neki feladatának, megvizsgálta a korábban beérkezett panaszokat, amelyekből a megyék teherbíró képessége nem vált nyilvánvalóvá. Ezért kérdőívet kívánt küldeni az összes portával rendelkező közigazgatási egységnek az alábbi tartalommal:

1. A törvényhatóság a hadiadót porták, dicák, házi porciók alapján vagy valami más módon veti-e ki és hajtja be?

2. Miből áll egy porta, dica vagy házi porció?

3. A hadiadóból mekkora összeg esett egy adóegységre az elmúlt és a folyó esztendőben?

4. Ha nem porták, dicák vagy házi porciók után vetik ki a hadiadót, akkor mi alapján?

5. A házi kiadásokat milyen bevételből fedezik?

A válaszok beküldési határidejének 1730. augusztus 21-ét kívánták megjelölni.³⁵

A kérdőív alapján egyértelmű, hogy a Helytartótanács elsősorban nem a megyéket ért, anélkül ismételt sorscsapások felsorolására volt kíváncsi, hanem az adórendszer működését kívánta alaposan ismerni. III. Károly a kérdőív kiküldését 1730. július 24-én hagyta jóvá, az augusztus 21-ig tartó válaszadási határidővel együtt.³⁶ A pozsonyi kormányshoz 1730. július 28-án adta ki a jóváhagyott körlevelet.³⁷

A törvényhatóságok egyenként megfogalmazták helyi adórendszereik működési elvét, esetlegesen annak közelmúltban bekövetkezett változásait. A Helytartótanács lajstromai szerint mintegy 47 megye küldte el válaszáat a felszólításra. Bodrog és Kraszna válasza hiányzott. A vonatkozó időszak levéltári dokumentumainak átvizsgálását követően utóbbi adatszolgáltatása előkerült, Veszprém és Gömör megyék levele lappang valahol. Igaz, gyakorlatukra a Helytartótanács a felmérést lezáró jelentésében egyértelmű utalást tett. Tolna pedig válaszában érdemi információt nem szolgáltatott, mivel követői személyesen keresték fel a Helytartótanácsot pozsonyi székhelyén, és rendszerüket szóban ismertették.³⁸ Ez utóbbi közigazgatási

³⁴ MNL OL C 13 1730. jún. 12.

³⁵ MNL OL A 23 Litterae Consilii Regii Locumtenentialis Hungarici, 111/1730.

³⁶ MNL OL C 13 1730. júl. 24.

³⁷ MNL Pest Megyei Levéltár IV. 1-c/2. 1730. aug. 30. No. 1. Pest-Pilis-Solt vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Királyi és helytartótanácsi rendeletek. Intimata inutilia. A többi törvényhatóság is válaszleveleiben egyértelműen júl. 28-án kelt határozatra hivatkozik.

³⁸ MNL OL C 20. Helytartótanácsi Levéltár Litterae mensium (továbbiakban: C 20) Tolna megye 1730. aug. 19. 69r., a levél tárgya: de statu suo constitutivo. Az alábbiakban e fond esetében kizárólag az ettől eltérő tárgykört jelezzük.

egységgel kapcsolatos következtetések a megye adóösszeírási gyakorlatából vonhatóak le.

Kézelfogható, egyidejűleg keletkezett adattal tehát 49-ből 48 törvényhatóság esetében rendelkezünk. Ez a mennyiség a Dráva és Erdély közötti Magyarország megyéinek 98%-át teszi ki. A legelső levelet Vas megye közgyűlése szövegezte meg 1730. augusztus 7-én, az utolsót a Jász-kun kerület tanácskozása 1730. október 14-én.

A felmérés kiterjedt Magyarország egészére, sőt a Partium négy törvényhatóságára (Kővár vidék, Közép-Szolnok, Kraszna és Zaránd megyék) is. A horvát megyék azonban kimaradtak a felmérésből, mivel azok nem tartoztak a terület joghatósága alá.³⁹

A Helytartótanács a beérkezett válaszokat 1730. november 6-ig értékelte, összegző s egyben lesújtó véleményét ekkor küldte el a Magyar Kancelláriára. A felvetett kérdőpontokat ugyanis – álláspontjuk szerint – kevesen érintették. Többen csak felszínes választ adtak, mások saját adórendszerüket sem ismerik, és kényük, kedvük szerint tárgyalják az adóügyeket. Végül jó néhányan egyáltalán nem válaszoltak.⁴⁰

A Helytartótanács azt a végkövetkeztetést vonta le, hogy az országnak nincs megfelelő arányos adózásra szolgáló alapja. Több város nem küldött választ, vagy csak hiányosat. Ilyenkor a nyilvánvaló ismeretek alapján döntöttek a portaszámról.⁴¹ A terület a körülményekre tekintettel csak ideiglenes portaszám módosításra látott lehetőséget. A portaszámok 51,5 egységnyi csökkentését javasolták Zala, Veszprém, Abaúj, Gömör, Szatmár, Közép-Szolnok, Borsod, Ung megyék, Bazin, Breznóbánya, Eger, a Hajdú kerület és Polgár városok esetében.⁴² Ezzel ellentétben Győr, Tolna, Baranya, Somogy, Békés, Arad megyék, a Jász-kun kerület, Buda, Esztergom, Modor, Nagyszombat Pozsony, Pest, Sopron, Szeged és Szentgyörgy városok terheit az előbbi összeggel megemelték.⁴³

³⁹ Ember Gy.: Magyarország közigazgatása i. m. 21.

⁴⁰ MNL OL X 7828. Másolatok gyűjteménye Litterae Consilii Regii Locumtenentialis Hungarici (A 23) (a továbbiakban: MNL OL X 7828) 22637. filmdoboz (a továbbiakban: fd.) 294. felvétel (a továbbiakban: felv.). „Cum tamen memorata puncta pauci attigissent, alii superficialiter solum informassent, aliique constitutiva sua ignorare, adeoque repartitiones suas opinative duntaxat tractare. Alii vero penitus nihil rescripsissent, in ingressu statim operis ideo quod status uniuscuiusque ad enucleandum justam proportionem consequenter, quid, cui ad semovendum compertum praegravium justo defalcandum. Respectivo alleviatis vero quid adhuc superaddendum foret, cognosci nequiverit, commissionem non inmerito haerere oportuit.”

⁴¹ MNL OL X 7828 22637. fd. 295. felv. „Fundamento itaque eruendae universalis proportionis destitutum Regium hoc Consilium pro rationibus, ex quibus huic quid defalcandum, alteri vero addendum sit, propria partium confessata, intuitu nonnullarum civitatum vero, quae superficialiter solum, vel plane non informassent notitiam et famam publicam assumere necessitabatur.”

⁴² MNL OL X 7828 22637. fd. 295–298. felv. A 51,5 portából 11,5 esett a városi településekre, a többi a megyékre.

⁴³ MNL OL X 7828 22637. fd. 298–302. felv.

Az adóegységek javasolt átrendezése elsősorban a szabad királyi városok hozzájárulását növelte volna meg.

2. táblázat A Helytartótanács 1730. évi javaslata a portaszámok átrendezésére vonatkozóan a törvényhatóságok típusai szerint

	Elvétel	Hozzáadás	Egyenleg
Megye	-40,0	+23,5	-16,5
Városi település	-11,5	+28,0	+16,5
Összesen	-51,5	+51,5	0,0

Forrás: lásd a lábjegyzetben⁴⁴

A Helytartótanács összefoglaló értékelésében megalapozottnak tartotta a városok adóterhének emelését. Az indoklás szerint egyrészt így megállíthatják a falvakból a városokba költözést.⁴⁵ Másrészt némely város egy vagy több faluból saját bevétellel rendelkezett, amelyek a házi költségeiket fedezték. Mindezek mellett a lakosoktól úgynevezett *Gaab* járadékot szedtek, és a hadiadót is az előírtnál nagyobb összegben hajtották be.⁴⁶

A Helytartótanács álláspontja szerint a rosszul közölt információk miatt az adózók közötti arányos adókimetést megteremteni nem lehetett. Ez csak úgy lett volna megvalósítható, ha országosan egységes adózási elveket vezetnek be.⁴⁷

A Kancellária egyetértett a pozsonyi testület értékelésével, de a portaszámok módosítását egy, Polgár várost érintő kivételtől eltekintve elvetette. A mezőváros ugyanis 1727. évi újranépesülése óta csupán egy év adómentességet nyert el, majd három porta után fizette a contributiót. A hazai szokások szerint azonban még két év adómentesség járt volna a településnek. A Kancellária ezért a porták közül Pestre kettőt, Budára egyet terhelt, mivel mindkét város igen népes, sőt Pest bírósági székhely jellegéből fakadóan nagy jövedelemre tett szert. A többi

⁴⁴ MNL OL X 7828 22637. fd. 295–302. felv.

⁴⁵ Uo. 303. felv. „Ex quo incolae comitatenses eo, ubi levius onus sentirent se recipere asuevissent, indubium autem sit liberas et regias civitates respectu comitatuum longe tollerabilius se habere, adeoque profugo ejusmodi comitensi populo passim receptaculo deservire, successive vero comitatus depopulari. Ideo ut publico huic praejudicio obex ponatur, modalitate praescripta cognitis et erutis earundem constitutivis onus viribus harum ad instar comitatensium incolarum universaliter appropportionetur.”

⁴⁶ Uo. 303. felv.

⁴⁷ Uo. 302. felv. „Quandoquidem ob universaliter et dilucide non communicatum statum suum inter comitatus, civitates contribuentes, districtus aliaque separatas portas habentia loca recta proportio erui nequiverit. Nec secus erui posse videatur, nisi idaea singulari unumquemque manucente inviati constitutiva per totum regnum uniformia producant. Ad haec seorsive quid dicarum obtingat, exponatur per magistratus comitatuum aut civitatum subscripta et taliter se habere sub fide Majestati Vestrae Sacratissimae debita recognita Regio huic Consilio submittantur.”

törvényhatóság terheit az előző évben megállapított szinten kívánták tartani, minthogy a Helytartótanács is elismerte, hogy az általános kiigazítás alapja hiányzik. Mindezek mellett javasolták, hogy a Magyar Kamara a városok adóságállományának mérséklésén fáradozzon. III. Károly a Kancellária álláspontját tette magáévá. A megyék és városok adóegységeinek kiigazításának céljából indított eljárás 1730. november 27-én tehát eredménytelenül lezárult.⁴⁸ Az erről szóló határozatot december 1-jén küldték meg a Helytartótanácsnak.⁴⁹

A megyék hadiadó rendszere 1730-ban

Az eredménytelenül lezárult adóigazgatási eljárás számos tanulságot rejt. Egyrészt a Helytartótanács kérdőíve is azt sejteti, hogy a megyék adórendszere lényegesen tarkább, mint ahogy azt eddig sejtettük. Az utókor valószínűleg azt értékeli a legfontosabbnak, hogy nem közvetett adatokból vonunk le következtetéseket, hanem a rendszert maguknak a használónak kellett leírniuk.

A beérkezett válaszok alapján a megyék adószedési gyakorlatát tipizálni lehet. Az elemzés során nem kizárólag a törvényhatóságok által használt elnevezéseket és fogalmakat vettük figyelembe, a leírt eljárásrend nagyobb súllyal esett latba. Nyilvánvaló, hogy mint minden utólagos kategorizálás, az alábbi is önkényes. Tovább árnyalja az eredményt, hogy csupán egy év adószedési praxisa áll előttünk, tehát hosszú időszakra érvényes következtetések levonását nem teszi lehetővé.

Jövedelem és vagyonadó (dica)

A hazai történeti és közigazgatási szakirodalom az úgynevezett dicális adórendszert tekinti a 18. századi megyei adókiivetés elterjedt gyakorlatának. A leírások alapján a megyék a rájuk eső adóterhet a területükön élő adófizetőkkel egy teherbíró képességet kifejező egység, a dica alapján fiztették meg. Dicát képezett a nem nemes személyek száma, állatállománya és gabonatermése.⁵⁰

⁴⁸ MNL OL A 1 61/1730. 5–6.

⁴⁹ MNL OL C 13 1730. dec. 1.

⁵⁰ *Carolus Pauly*: Constitutio Rei Urbanae Regni Hungariae. TOM. I. Pars. I–II. Vienna 1817. 153.; *Schwartner Martin*: Statistik des Königreichs Ungern. Ofen 1811. 331. 84 §.; *Bizáki Puky Károly*: Politikai igazgatás avagy a magyarországi tekintetes nemes vármegyék politikai szerkezetének és igazgatások módjainak úgy nem különben azon nemes megyék, melly politikai igazgató székke által, és miképpen való kormányoztatásoknak rövid leírása. Pest 1828. 43.; *Zsoldos Ignác*: A szolgabírói hivatal. Pápa 1842. 8.; *Fényes E.*: A magyar encyclopaedia i. m. 617. hasáb; *Marczali Henrik*: Magyarország II. József korában I. Bp. 1881. 72.; *Grünwald Béla*: A régi Magyarország. Bp. 2004. 173.; A magyar egyenes adók történeti fejlődése. Bp. 1895. 25.; *Bakács István*: A dicális összeírások. A történeti statisztika forrásai. Szerk. Kovács József. Bp. 1957. 78.; Magyar történelmi fogalomgyűjtemény. Szerk. Bán Péter. Eger 1980. 808.; *Peter George Muir Dickson*: Finance and Government under Maria Theresia,

A fentebbi leírás ugyan számos részletre nem tér ki, mégis jól ragadja meg az adórendszer lényegét.

A vizsgálat idején mintegy 26 megye (Abaúj,⁵¹ Arad,⁵² Baranya,⁵³ Bars,⁵⁴ Békés,⁵⁵ Borsod,⁵⁶ Csanád,⁵⁷ Esztergom,⁵⁸ Gömör,⁵⁹ Győr,⁶⁰ Hont,⁶¹ Közép-Szolnok,⁶² Kraszna,⁶³ Nógrád,⁶⁴ Pest,⁶⁵ Somogy,⁶⁶ Szabolcs,⁶⁷ Szatmár,⁶⁸ Tolna,⁶⁹ Torna,⁷⁰ Túróc,⁷¹ Ugocsa,⁷² Ung,⁷³ Veszprém,⁷⁴ Zala⁷⁵ és Zólyom⁷⁶) és a Jász-kun kerület alkalmazta a díkális adókvetést.⁷⁷

Az említett 27 törvényhatóság 1991,25 porta után fizetett adót, amely a megyék által fizetett kontribúció valamivel több mint 39,42%-át, az egész ország által fizetendőnek pedig 36,25%-át tette ki.

A fent felsorolt megyék esetében sem a gyakorlat, sem a szakkifejezések használata nem egységes. Abaúj, Arad, Baranya, Borsod, Közép-Szolnok, Pest, Szabolcs, Torna és Ugocsa nem *díca* névvel illették a rendszerüket. Abaúj taxának titulálja a saját rendszerét, másutt viszont egyszerűen azt állítják, hogy vagyonszeírás alapján vetik ki a lakosok által fizetendő járandóságot. A hatóságok gyakorlatának egy

---

1740–1780. I–II. Oxford 1987. II. 256.; *Horváth Gergely Krisztián*: Társadalmi és gazdasági hierarchia a díkális adórendszerben. Moson vármegye adókulcs-tervezete (1838). Korall 19–20. (2005) 160. passim.

⁵¹ MNL OL C 20 Abaúj 1730. aug. 8. 48v.

⁵² Uo. Arad 1730. aug. 10. 72r.

⁵³ Uo. Baranya 1730. aug. 11. 84v.

⁵⁴ Uo. Bars 1730. szept. 11. 85r.

⁵⁵ Uo. Békés 1730. aug. 28. 205r.

⁵⁶ Uo. Borsod 1730. aug. 11. 136v.

⁵⁷ Uo. Csanád 1730. aug. 16. 277v.

⁵⁸ Uo. Esztergom vm. 1730. aug. 18. 27r–v.

⁵⁹ MNL OL X 7828 22637. fd. 296–297. felv.

⁶⁰ MNL OL C 20 Győr vm. 1730. okt. 3. 23r.

⁶¹ Uo. Hont 1730. aug. 7. 35r.

⁶² Uo. Közép-Szolnok 1730. aug. 12. 197r.

⁶³ Uo. Kraszna 1730. szept. 13. credentialis levél, 123r.

⁶⁴ Uo. Nógrád 1730. aug. 21. 91r.

⁶⁵ Uo. Pest vm. 1730. szept. 15. 146v.

⁶⁶ Uo. Somogy 1730. okt. 6. 92r.

⁶⁷ Uo. Szabolcs 1730. aug. 25. 160r.

⁶⁸ Uo. Szatmár 1730. aug. 28. 272r–v. és 278v.

⁶⁹ MNL Tolna Megyei Levéltára IV. 5-a. Tolna vármegye adószedőjének iratai. Országos összeírások. Ö. 291. 153v.–154r. (Földvári járás összesítője.)

⁷⁰ MNL OL C 20 Torna 1730. aug. 14. 236v. és 238v.

⁷¹ Uo. Túróc 1730. aug. 12. 202v.

⁷² Uo. Ugocsa 1730. okt. 4. 37r–v.

⁷³ Uo. Ung 1730. aug. 25. 165v.

⁷⁴ MNL OL X 7828 22637. fd. 296–297. felv.

⁷⁵ MNL OL C 20 Zala 1730. szept. 10. 72v.

⁷⁶ Uo. Zólyom vm. 1730. aug. 8. 51r.

⁷⁷ Uo. Jász-kun kerület 1730. okt. 14. 15r. és 159r.

kalap alá helyezése azonban nem a modern kutatótól származik, mivel a rendszerek azonosságát a Helytartótanács is kézenfekvőnek tekintette.⁷⁸

Az adózás alá vont termények köre megyénként némi eltérést mutatott, ami egyébként a helyi mezőgazdaság termékkörét tükrözte. A teljesség igénye nélkül szinte minden megyében adóköteles volt a gazdálkodó személye, és felnőtt – legalább 12–16 éves – férfi rokona, továbbá az igavonó állatok. A saját tulajdonként tartott lovakat és ökröket a kölcsönzöttekhez képest kétszeres adóteherrel sújtották. A tejet adó tehenekre és juhokra szintén kétszeres fizetési kötelezettséget vetettek ki a meddő állatokkal összevetve.

A gabonafélék közül a legtöbb megyében adót kellett fizetni a búza, rozs, árpa, zab, köles, tönköly és kétszeres (vegyesen vetett búza és rozs) után. Baranyában, Komáromban, Szatmárban, Ugocsában, Somogyban a kukorica is adóköteles termény volt. Baranyában, Borsodban, Nógrádban, Szabolcsban, Hevesben és Ugocsában a dohánytermés is dicafizetési alapot képezett. Szabolcs, Szatmár és Győr megyékben a káposzta után kellett kontribúciót fizetni. Másutt a hüvelyesek közül a borsót és lencsét vonták adóztatás alá. Arad és Békés megyékben a jobbágyok személye mellett kizárólag az állatállomány után kellett adót fizetni.

Pest megye a nádori portáinak számát igyekezett vagyonszeírás alapján szétosztani települései között. Az adózók 1200 Ft értékű gabona és bortermése, továbbá állatállománya képezett egy portát. Emellett 128 adózó házaspár képezett egy elszámolási egységet. A terményeket hatósági áron számították át jövedelemre, amelyről a nemesi tisztviselők is elismerték, hogy sokszor a piaci ár feletti. Ennek háttérében az állt, hogy az 1720. évi concursus során megállapított portaszámokat előbb a Helytartótanács 1724-ben, majd a fentebb említett bizottság 1729-ben megemelte.⁷⁹

Zólyom megye szintén a porta fogalmával bonyolítja a rendszert, mivel településeit 61 1/128 házi portára (porta domestica) osztotta fel. Minden kapu 128 dicából állt, amelyet viszont a többi törvényhatósághoz hasonlóan bizonyos számú haszonállatállat és termény képezett.⁸⁰

A dicális rendszer imént vázolt keretei közé Esztergom megye már-már alig szorítható be. Itt a dicálás alapját az 1715. évi regnicolaris összeírásból vették. Az egyes településekhez tartozó földek kapacitását összevetették a termőképességükkel. Ez (tudniillik a számított gabonajövedelem) a jobbágyok fejadójával és vagyonával egy 75 Ft-os alapot képezett, amely egy dicát tett ki.⁸¹

⁷⁸ MNL OL X 7828 22637. fd. 298. felv.

⁷⁹ MNL OL C 20 Pest vm. 1730. szept. 15. 147r.

⁸⁰ Uo. Zólyom vm. 1730. aug. 8. 50v.–51r.

⁸¹ Uo. Esztergom vm. 1730. aug. 18. 27r.–v.

A Helytartótanács felmérést értékelő levelében kizárólag a dicális rendszert tekintette értékelhetőnek, amely az adózók terheinek összehasonlítására lehetőséget adott.

A dicális, avagy vagyon- és jövedelemösszeíráson alapuló rendszer földrajzi elhelyezkedése alapvetően az egykori hódoltságú területekre, vagy annak peremére csoportosítható. Ez alól talán a kicsiny Torna megyét említhetjük meg kivételként.

Jobbági földeken alapuló adórendszer (*porta domestica*)

A dicális rendszer alkalmazási területét elhagyva egyre nehezebben megragadható adószedési szisztémákkal találkozunk. A Helytartótanács által első helyen említett adóztatási egységet a portát, a legtöbb megye *domestica* (házi) jelzővel egészítette ki. Árva, Heves, Liptó, Nyitra, Pozsony, Sáros, Szepes és Trencsén megyék sorolhatók e körbe. Most közülük csupán Pozsony, Sáros és Szepes gyakorlatát elemezhetjük, mivel a többi törvényhatóság nem írta le adókövetési gyakorlatát.⁸² E három törvényhatóságéhoz hasonló gyakorlatot követtek Komárom és Vas megyében. Az öt közigazgatási egység 1021,5 porta után fizetett adót, amely az országos terhek 18,59, illetve a megyékre eső kontribúció 20,22%-át tette ki.

Komárom megyében ugyan *dica* néven említették az adóegységet, azonban az nem a megtermelt termény és állatállomány nagyságán alapult. A közterhek kivetéséhez az adókötelesek által megművelt földterület nagyságát vették figyelembe. Egy adóegységet 120 köből gabonát befogadó föld és 25 állator ellátó legelő alkotott. A készpénzjövedelem esetében 75 Ft-ra számoltak egy dicát, amelyre 24 Ft 21 dénár adót vetettek ki.⁸³

Pozsony vármegye házi portáit 40 jobbági, 60 házas zsellér és 120 házatlan zsellér alkotta. Emellett portát képezett a minősége szerint három-három osztályba sorolt szántó (400, 534 és 640 köből befogadó képességű), rét (800, 1068 és 1280 kaszás méretű) és szőlő (400, 534 és 640 kapás nagyságú).

Egy 1717. évi megyei összeírás határozta meg Szepesben az adóegység tartalmát. Eszerint egy portát 6 jobbágycsalád vagy 600 köbőlnyi első osztályú termőföld tett ki. A második kategóriába sorolt föld esetében 800, a harmadikban 1000 és a negyedikben 1200 köből alkotott egy portát. Ezen kívül a vagyonnal rendelkező zselléreket három osztályba, majd ez alapján portákba osztották. Közülük osztályuktól függően 100, 120 vagy 150 fő tett ki egy kaput. A vagyontalan zsellérek közül 400-at soroltak egy adózási egységbe. 1717-ben mintegy 30 házi portát alakítottak ki, amelyek számát az azóta eltelt években megfontolás alapján (*opinative*) felülvizsgálták, és kettőt levontak.⁸⁴

⁸² Uo. Pozsony vm. 1730. aug. 12. 173v.

⁸³ Uo. Komárom vm. 1730. aug. 25. 167r-v.

⁸⁴ Uo. Szepes 1730. szept. 7. 54r-v.

Sáros megyében 64 negyed vagy 16 egész telek alkotott egy adózási egységet, azaz házi portát.⁸⁵ Vas megyében az adóegységet 1730-ban portio domestica néven illették, amely alatt négy egész telkes, nyolc féltelkes vagy tizenhat negyed telkes jobbágy, illetve 32 zsellér háztartást értettek.⁸⁶ A sárosi és vasi rendszer hiányossága, hogy a jobbágytelkek mérete nem definiált, és gyanakodhatunk arra, hogy az uradalmanként eltérő lehetett.

Az öt vármegye adórendszerének közös vonása, hogy azok valamiféleképpen a jobbágyok által használt föld nagyságához kötődnek. Az öt törvényhatóság közül négy a korabeli Észak-Magyarországon helyezkedett el, amelyek megpróbálták definiálni az adóegységként használt földterület kiterjedését. Semmiképpen nem szabad e rendszer kapcsán arra gondolnunk, hogy az öt megye nemesi társadalma földadót vezetett volna be, ezzel megszegve a *ne onus inhaereat fundo*, azaz az adó ne a földön alapuljon elvet. Sokkal inkább a földesúri, jobbágyi telkek után fizetendő adóztatás gyakorlatát láthatjuk itt. Azaz a kiváltságosok hasonló elvek szerint kívánták szedni a magán és az állami jövedelmeket is.

A földek méretét figyelembe vevő rendszer már kevésbé teszi lehetővé az egy családra eső terhek nagyságának megállapítását.

Tisztviselői döntésen alapuló rendszer

Mintegy tizenkét törvényhatóság (Árva,⁸⁷ Bács,⁸⁸ Bereg,⁸⁹ Bihar,⁹⁰ Heves,⁹¹ Kővár vidék,⁹² Liptó,⁹³ Máramaros,⁹⁴ Nyitra,⁹⁵ Trencsén,⁹⁶ Zaránd⁹⁷ és Zemplén⁹⁸) is a tisztviselők döntésére bízta a közterhek arányos kivetését. Ez azt jelentette, hogy a megyei és/vagy uradalmi tisztviselők tanácskozása döntötte el a települések által fizetendő hadiadó mértékét. A szisztéma kialakulása szinte megyéről megyére eltérő okokkal magyarázható.

⁸⁵ MNL OL C 20 Sáros 1730. aug. 17. 310r.

⁸⁶ Uo. Vas 1730. aug. 7. 27r.

⁸⁷ Uo. Árva 1730. aug. 28. 230r–v.

⁸⁸ Uo. Bács 1730. szept. 12. 99v.

⁸⁹ Uo. Bereg 1730. aug. 31. 313v–314r.

⁹⁰ Uo. Bihar 1730. aug. 17. 314r.

⁹¹ Uo. Heves 1730. aug. 25. 180r.

⁹² Uo. Kővár vidék 1730. aug. 11. 121v.

⁹³ Uo. Liptó 1730. aug. 18. 23r.

⁹⁴ Uo. Máramaros 1730. aug. 44v–45r.

⁹⁵ Uo. Nyitra 1730. augusztus 16. 279v–280r.

⁹⁶ Uo. Trencsén vm. 1730. aug. 18. 25r.

⁹⁷ Uo. Zaránd 1730. aug. 25. 135r.

⁹⁸ Uo. Zemplén 1730. aug. 28. 210r–v.

Árva megye 17/18-át egy uradalom tartotta kézben, csupán a maradék területen osztozkodtak kisebb nemesi birtokok. Itt nyilvánvalóan megkerülhetetlen volt az uradalmi officialisok véleményének kikérése.

Bács, Bihar, Máramaros és Zaránd megyék, továbbá Kővár vidék az országos vándormozgalmak főútvonalán feküdtek. A közigazgatás vezetői az ideiglenesen helyben tartózkodó népességet tudták közteherviselésre kötelezni. Bács és Zaránd ráadásul a katonai határőrvidékek határán feküdt, ahonnan rendkívül könnyű volt átszökni a magyar polgári közigazgatás számára elérhetetlen régióba.

Bereg megyében a közterhek felét két hatalmas uradalom – a munkácsi és a szentmiklósi – fizette, a megyei tisztikar a fennmaradó részt a négy járás települései között osztotta fel. Az uradalmak azonban nem járultak hozzá ahhoz, hogy a szolgabírák felmérjék a falvaikat, sőt érdemi adatot sem szolgáltatottak róluk.

Heves és Nyitra megyékben a rosszul értelmezhető összeírások befejezését követően álltak át a tisztviselői döntések rendszerére. Előbbi a fentebb ismertetett dicális rendszert hagyta el 1726-ban, utóbbiban a helytelenül bejegyzett vagyontárgyak okoztak zavart. Azt persze nem közli a közgyűlés, hogy miért jegyezték fel az összeírások során téves adatokat. Mindkét törvényhatóságban a települések helyzetét jól ismerő nemesek és tisztviselők döntöttek a rájuk eső házi porták számáról.

Liptói aprófalvas vidékein a megyei tisztviselők a terméseredmények ismeretében döntöttek a porták számáról. Zemplénben a lipitóihoz hasonló helyzet alakult ki. Itt a települések egy porciós számot kaptak, amelyet a szolgabírák és esküdtek a terméseredmények ismeretében módosíthattak. Zemplénben a szinte áttekinthetetlen helyzet ellenére is megbecsülték az egy adófizetőre eső terhek nagyságát, miszerint egy jobbágy évente személye után 8, marhánként 3, egy tehén után 6, borjú után 3 Ft, egy pozsonyi mérő őszi gabona után 20, egy sertés után 30 krajcár, egy akó bor után 3 Ft adót fizetett.

Trencsén megye tisztviselői lejegyezték, hogy régóta használják a házi porták rendszerét, de annak mibenlétéről ismeretekkel nem rendelkeztek. Itt a megyékre eső porták számát a természeti csapások ismeretében egy bizottság vizsgálta felül.

E tucatnyi törvényhatóság jellemzője volt, hogy képtelen volt adóigazgatási rendszerének szabatos leírását adni. A terhek arányos kivetése, az egy adózó fizetési kötelezettségeinek megállapítása szinte lehetetlen. E rendszert képviselő megyék adóalapja 1459,5 portát tett ki, ez a megyékre eső teher 28,89, az országosnak 26,57%-át tette ki.

Egyéb rendszerek

A fennmaradó négy megye a korábbiaktól eltérő gyakorlat szerint vetette ki a hadiadót. Csongrád megyében a hat adófizető település gazdasági erejét megvizsgálták, és megállapították, hogy mennyi nádori porta után tartoznak adót fizetni.

Az arányok tisztázásában a megyei tisztviselők mellett a földesurak, sőt – a megye által nem ismertetett formában – a nép is részt vett.⁹⁹

Az 1730. évi felmérés idején is használt, ideális porciónak nevezett adóalapot Moson megyében 1700/1701-ben alakították ki. Ez azonban nem jelentett mást, minthogy a települések által fizetendő porciósámat, azaz teherviselési arányukat fixálták.¹⁰⁰

A szomszédos Sopron megyében szintén rögzítették a települések és uradalmak egymáshoz viszonyított adófizetési arányát, amelyet itt portio domesticának neveztek. Erről a nemesek és a főrendűek kötöttek megállapodást. A természeti csapások vagy más szükséghelyzet esetén módosítottak az arányokon.¹⁰¹

Fejér megyében az 1715. és 1720. évi országos összeírások tapasztalatából okulva a kontribúciót a településekre a családfők arányában vetették ki. Eszerint itt egy jobbágyra 29 Ft 47 dénár adó esett.¹⁰²

A négy törvényhatóságból tehát háromban fixálták a települések egymáshoz viszonyított adóterhének arányát. A negyedik pedig kizárólag az adófizetők számarányát vette figyelembe. E területek 579,25 portával rendelkeztek, amely a megyék közterhének 11,27, az országénak pedig 10,54%-át tette ki.

A hadiadó-kivetés megyei rendszerének értékelése

A hadiadó kivetésére vonatkozó kérdőív áttekintése alapján úgy tűnik, hogy legalább három jelentős adóztatási gyakorlat élt 1730-ban Magyarország területén. Az első az egykori hódoltság területén a vagyoni és jövedelmi viszonyokat figyelembe vevő, úgynevezett dicális rend. A második típus a jobbágyok által hasznosított termőföldökre építő szisztéma volt. Végül harmadikként a megyei tisztviselők döntésén alapuló rendszert említhetjük meg.

3. táblázat A megyék által használt adórendszerek egymáshoz viszonyított aránya

Megnevezés	Törvényhatóságok száma	Portaszám	Megyei adók aránya	Országos adó aránya
Vagyoni és jövedelmi adó	27	1991,25	39,42%	36,25%
Jobbágyi földek	5	1021,25	20,22%	18,59%
Tisztviselői döntés	12	1459,50	28,89%	26,57%
Egyéb	4	579,25	11,47%	10,54%
Megyék összesen	48		100,00%	91,95%
Városi porták	43	442,00	-	8,05%
Ország összesen	91	5493,25	-	100,00%

Forrás: lásd a lábjegyzetben¹⁰³

⁹⁹ MNL OL C 20 Csongrád 1730. szept. 4. 23r.

¹⁰⁰ Uo. Moson 1730. aug. 21. 98r. és 107r.

¹⁰¹ Uo. Sopron vm. 1730. aug. 22. 126r.

¹⁰² Uo. Fejér 1730. aug. 16. 273r–v.

¹⁰³ A megyék korabeli portaszámát lásd MNL OL A 1 54/1729 6–18. p. Ettől valamelyest eltérő adatok olvashatók Fényes Elek i. m. 611–616. között. A kancelláriai anyagban szereplő portaszámokat

Mind a törvényhatóságok, mind a nádori portáik számát tekintve a legelterjedtebb adóztatási rendszernek a vagyoni és jövedelmi felméréseken alapuló, úgynevezett *dicális* rendszer volt. Míg a 27 megye a törvényhatóságok 56%-át képviselte, az általuk fizetendő adó csupán az országos kontribúció alig 40%-át tette ki. Ez természetes is, mivel a török hódoltságot követő benépesülés és a gazdaság újjáépülése még messze nem fejeződött be.

A megyei tisztviselők döntésén alapuló adórendszer csaknem ugyanennyire elterjedt volt. Ezt elsősorban azokon a vidékeken alkalmazták, amelyek kibocsátóként, vagy tranzitútvonalként az országos vándormozgalomban szerepet kaptak.

A megművelt föld nagyságán alapuló rendszert módosabb megyékben alkalmazták, ezért viselt ez az öt, egykori hódoltságon kívüli megye ekkora súlyt az országos adóteherből. Talán nem tévedünk hatalmasat, ha megállapítjuk, hogy a szakirodalom által *dicálisnak* nevezett vagyoni és jövedelmi elemeket figyelembe vevő adórendszer 1730-ban még nem volt egyeduralkodó az országban, jóllehet már a legjelentősebbnek számított. A Helytartótanács a rendszert csupán bő negyven év elteltével, 1773-ban tette kötelezővé.

Az eljárás során nem csupán a Helytartótanács gyakorolt kritikát a kaotikus viszonyok miatt, hanem olykor a megyehatóságok is megjegyzésekkel illették a mások által használt *dicális* rendszert. Ennek egyik gyengeségét abban látták, hogy ahhoz viszonylag állandó népesedési és természeti viszonyok szükségeltettek. Máramaros a rendszeres áradások és más természeti csapásokban látta a rendszeres összeírások elmaradásának okát.¹⁰⁴ Kővár vidék, Bihar, Zaránd, Bács és Bodrog vármegye stabil rendszert a vándormozgalom miatt nem tudott kialakítani.¹⁰⁵ Csongrád ugyan bevezette az adófelosztás tartós változatát, összeírások folytatására azonban nem gondolt, nehogy a lakosság a Határőrvidék területére szökjön.¹⁰⁶

Trencsén megye közgyűlése úgy fogalmazott, hogy az összeírások teli voltak a nép hazugságaival.¹⁰⁷ Heves megyében a problémát finomabban fogalmazták meg, miszerint a nép elhallgatta vagyonát.¹⁰⁸ Nógrád ugyan a vagyonösszeírást követően vetette ki a hadiadót, azonban ott a parasztkapitányok járták a falvakat és erdőket, hogy a letagadott javakat összeírhassák, a falusi bírakat pedig botütéssel fenyegették.¹⁰⁹ Fejér megye levelében úgy fogalmazott, hogy összeírás-

---

használtam a megyék összesítésekor.

¹⁰⁴ Uo. Máramaros vm. 1730. aug. 8. 44v.

¹⁰⁵ Uo. Kővár vidék 1730. aug. 11. 121v., Bihar 1730. aug. 17. 314r., Zaránd 1730. aug. 25. 135r., Bács 1730. szept. 12. 99r.

¹⁰⁶ Uo. Csongrád 1730. szept. 4. 23r.

¹⁰⁷ Uo. Trencsén vm. 1730. aug. 18. 25r.

¹⁰⁸ Uo. Heves 1730. aug. 25. 180r.

¹⁰⁹ Uo. Nógrád 1730. aug. 21. 91r–v.

ból pontos arányt megállapítani nem lehetett.¹¹⁰ Berzeviczy Gergely 1802-ben megfogalmazott leírása e kritikákkal egybecseng, amely szerint a dicális összeírások kizárólag hazugságot tartalmaznak, a jobbágyok vagyonuk túlnyomó többségét letagadták. Kiegészíti ezt azzal a megjegyzéssel, hogy a településre eső adó lakosok közötti felosztása akár a földesúri befolyás hatására, akár anélkül rendkívül önkényesen történt.¹¹¹ Tessedik Sámuel az adózás, katonai elszállásolás és előfogatok biztosításával kapcsolatos falvakon belüli visszásságokat szintén széles körben elterjedt jelenségként emlegette.¹¹²

Kölcsey Ferenc a korabeli statisztikai adatok alapján – amelyeknek alapvetően hitelt adott – kénytelen volt feltételezni, hogy a jobbágyok hivatalos és tényleges terménymennyisége eltért egymástól.¹¹³ Berzeviczy utóbbi véleményét azonban egyértelműen megerősítette, mivel „a tekintetes vármegye által helységenként felosztott terhek a helybeli előljárók által manipuláltak, s ezen manipulálás minden további normális felosztás nélkül szabad kéj szerint történik.”¹¹⁴ Az összeírók (általában a szolgabírák) figyelme csupán arra irányult, hogy a falusi bírák a bevallások alkalmával az adóköteles tételek között a korábbinál alacsonyabb értékeket ne adjanak meg.¹¹⁵

A Helytartótanácshoz felterjesztett jelentések arról is tanúskodnak, hogy a nagy uradalmaknak elegendő erejük volt ahhoz, hogy a megyei hatóságok működését területükön korlátozzák. A hadiadó beszédese és megyei pénztárba történő befizetése még megfelelt az 1723. évi LXIII. tc. 1–4. §-ainak. Az összeírások megakadályozása azonban ellenkezett a jogszabály 7. §-ával, amelyre a Bereg megyei munkácsi és a Zalában fekvő muraközi uradalom estében láttunk példát. Mária Terézia úrbéri rendelete az uradalmi adószedést elméletben megszüntette, ennek gyakorlata azonban 1848-ig alig változott.¹¹⁶ Komárom városát szintén nem lehetett összeírni, mivel az egy szerződés értelmében megyéje adójának meghatározott hányadát fizette. A közgyűlési tisztviselők uradalmak feletti joghatóságát III. Károly rendelete 1730. december 1-jén megerősítette.¹¹⁷ Erős a gyanúnk, hogy a hadiadó arányának települések közötti rögzítése elsősorban a nagybirtokok érdekét szolgálta. Sopron megye levelében ki is jelenti, hogy az

¹¹⁰ Uo. Fejér 1730. aug. 16. 273r.

¹¹¹ *Berzeviczy G.*: A parasztkok állapotáról i. m. 387.

¹¹² *Tessedik Sámuel*: A parasztember Magyarországon. In: *Tessedik Sámuel – Berzeviczy Gergely*: A parasztkok állapotáról Magyarországon. Szerk. Ortutay Gyula – Zsigmond Gábor. Bp. 1979. 144.

¹¹³ *Kölcsey Ferenc*: A szatmári adózó nép állapotáról. In: Kölcsey Ferenc összes művei II. Szerk., s. a. r., jegyz. Szauder Józsefné – Szauder József. [H. n.] 1960. 31.

¹¹⁴ *Kölcsey F.*: A szatmári adózó nép. i. m. 35–36.

¹¹⁵ *Zsoldos I.*: A szolgabírói hivatal i. m. 8.

¹¹⁶ *Kállay István*: A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711–1848. Bp. 1980. 192.

¹¹⁷ MNL OL C 13 1730. dec. 1.

adó uradalmak közötti felosztásáról a nemesség (*nobiles*) és az előkelők (*proceres*) megegyeztek.¹¹⁸

A megyei adóztatás változékonyságáról vagy állandóságáról szinte csak morzsányi információval rendelkezünk. A helytartótanácsi adatgyűjtés e téren is csupán bepillantást enged a 18. század első harmadának közigazgatási törekvéseibe.

A törvényhatóságok jelentős hányada a Rákóczi-szabadságharcot követően alakította ki az 1730. évben érvényes adórendszerét. Esztergom és Fejér megyék az 1715. és 1720. évi összeírások adatait vették figyelembe. Ez előtt is szedtek hadiadót, de annak formáját már nem írták le.

Heves megye 1725-ig a dicális rendszert használta, azt követően módosította gyakorlatát, és áttért a házi porták szisztémájára. Szepes megye egy 1717. évi összeírás alapján vezette be a jobbágyi földek adóztatását.

Pest megye az 1720-as években megpróbált az összeírások alapján egyfajta portarendszert kialakítani, amelynek azonban 1731-től már nyomát sem látjuk az összeírásokban és adókvetésekben.¹¹⁹ A felvillantott néhány példa azt mutatja, hogy nem mindenütt volt olyan tartós az adórendszer, mint Nógrád, Moson vagy Trencsén esetében.¹²⁰

A legtöbb helyen megfogalmazták a katonaság eltartásához kötődő panaszokat is. Vas megye nehezményezte, hogy 17. század lovasságot és egy ezredtörzset kell elszállásolnia. Az ingyenmunka eltörlését és készpénzben történő megváltását pedig tehernövekedésnek tartotta, mivel itt karbantartásra szoruló vár nem helyezkedett el. Sőt, a lakosság 209 000 Ft-ot meghaladó kölcsönt vett fel, hogy adóját kifizethesse. A helyzet odáig fajult, hogy a lakosság szökdösött lakóhelyéről.¹²¹

A katonai terhek miatti eladósodás más vidékeket is sújtott. Mosonban a lakosság 169 195 Ft hitelt vett fel, hogy adóját fizethesse.¹²² Nógrádban szintén kölcsönért kellett folyamodni a hadiadó kifizetése érdekében.¹²³ Bars megyében az átvonuló katonáknak járó széna biztosítása érdekében kellett hitelt felvenni.¹²⁴ A sort még hosszan lehetne folytatni olyan megyékkel, amelyek lakosaik adósságát emlegetik, a kölcsönök eredetét azonban a katonaság ellátásának terheivel nem lehet mindig közvetlenül összekapcsolni.

¹¹⁸ MNL OL C 20 Sopron vm. 1730. aug. 22. 126r.

¹¹⁹ MNL PML IV. 23-a. CP II. Pest-Pilis-Solt vármegye adószedőjének iratai. Adószedői összeírások. No. 148. és No. 165. stb.

¹²⁰ MNL OL C 20 Nógrád 1730. aug. 21. 91r., Moson 1730. aug. 21. 107r., Trencsén vm. 1730. aug. 18. 25v.

¹²¹ Uo. Vas 1730. szept. 18. 161r-v.

¹²² Uo. Moson 1730. aug. 21. 109v.

¹²³ Uo. Nógrád 1730. aug. 21. 92r.

¹²⁴ Uo. Bars 1730. szept. 11. 86r.

A Helytartótanácsához juttatott levelek olyan – sokszor helyi jelentőségű – terheket is megemlítenek, amelyek az utókor figyelmét eddig elkerülték.

Fejér megye 1724 és 1727 között 197,5 ölnyi fát juttatott a komáromi helyőrség részére, amelynek egységára 1 Ft 70 dénárt tett ki. A lakosok a fát az uradalmi erdőkben készpénzért vették meg, de értékét adóként nem írták jóvá részükre.¹²⁵

Nyitra megye Lipótvár, Érsekújvár és Nyitra helyőrsége számára készített gyertyát saját költségen 2865 Ft 25 dénár értékben. Az ugyanezen erdőkbe juttatott 528 öl tűzifa ára 1584 Ft-ot tett ki, a sereg azonban csupán az összeg felét térítette meg. A tisztviselők úgy vélték, hogy egy lóporció értéke télen akár 6–8 Ft-ot is elérhet, miközben elszámolási ára csupán 3 Ft. Álláspontjuk szerint a lakosság akár 18 000 Ft veszteséget is szenvedhetett egy-egy elszállásolási időszakban.¹²⁶

Sopron megye részére a lovak és újoncok eltartása okozott váratlan többletkiadásokat. A hadbiztosi körzet központja Sopronban nyert elhelyezést. A regruták és katonalovak hivatalos szemláját a körzeti hadbiztos végezte, eltartásuk azonban a megyét terhelte. A fűből és fél adag (3 font) zabból álló nyári lóporció 10 300 köből szemes takarmány veszteséget okozott a lakosoknak.¹²⁷ A sort még hosszasan lehetne folytatni. A felmérésben részt vevő törvényhatóságok mindegyike adókönnyítést szeretett volna elérni, ezért gyanakodhatunk arra, hogy a közölt adatok kozmetikázottak, esetleg célzottan válogatottak. Arra azonban mindenképpen felhívják a figyelmet, hogy a hivatalos hadiadóteher mellett más, rejtett költségek is a lakosok vállalt nyomták.

A háziadó kivetése Magyarországon

A 18. század első harmadában a nemesi közgyűlések napirendjét és választott tisztviselői munkaidejét az állami adók beszedése, a jogszolgáltatás, a katonák téli ellátása töltötte ki. Az apparátus fizetését, a székház karbantartását és az egyéb kiadásokat a megye a házipénztárból fedezte. Az 1730. évi felmérés utolsó kérdőpontja foglalkozott e kiadások fedezetével.

Máramaros, Ung és Ugocsa megyék, továbbá Kővár vidék nem vetett ki háziadót, hanem a hadi pénztárból fedezték minden kiadásukat.¹²⁸ Ez ellentétben állt az 1715. évi törvények előírásaival, mivel akkor elrendelték, hogy az adószedők

¹²⁵ Uo. Fejér 1730. szept. 13. 140r.

¹²⁶ Uo. Nyitra 1730. aug. 16. 281v. és 284v.

¹²⁷ Uo. Sopron vm. 1730. aug. 22. 128v.

¹²⁸ Uo. Kővár vidék 1730. aug. 11. 123r., Máramaros 1730. aug. 8. 45v., Ung 1730. aug. 25. 164r., Ugocsa 1730. okt. 4. 38r.

külön-külön adjanak számot a hadi és a házi kiadásokról.¹²⁹ Borsod és Pozsony megyékben – legalábbis a válaszlevelek tanúsága szerint – elegendő volt a taksa fizetésre kötelezettek adója a működési költségekre.¹³⁰

Közép-Szolnok, Bihar és Zaránd megyék nem tértek ki a házi pénztár jövedelmeire válaszukban. A többi megyében a házi pénztár bevételeit a nemesek, iparosok, zsidók taksája, és a többi adózóra a hadiadóhoz hasonló alapon kivetett közteher képezte. A legkisebb költségvetéssel működő megye Csanád volt, amelynek évente mindössze 400 Ft kiadása keletkezett.¹³¹ A gyanúsán alacsony számadat hátterét nem ismerjük. Valószínűleg a kiadások jelentős hányadát más forrásból, például hadi pénztárból fedezték.

A megyei kasszából is fizettek azonban katonai célú kiadásokat. Hont és Győr megye az átvonuló katonák által okozott többletköltségeket térítette meg lakosainak e forrásból.¹³² Nyitra megyében a nyári hónapokban az átutazó katonáknak adott ellátást fizették a házi pénztárból, mivel a biztosság azt téríteni nem szokta.¹³³ Zemplénben a kaszárnyák előfutárának számító kvártélyházak karbantartását fedezték a házi pénztárból.¹³⁴

4. táblázat Néhány megye 1730. évi hadi- és háziadójának összevetése

Megye	Hadiadó	Házi kiadások	Házi kiadások a hadiadó százalékában
Vas	161 245 Ft 91 d	18 171 Ft 99 d	11,27
Zólyom	34 959 Ft 27 kr	4989 Ft 56 d	14,27
Baranya	43 841 Ft 66 d	18 181 Ft 77 d	39,19
Fejér	21 412 Ft 23 kr	5245 Ft 35 d	24,50
Heves és Külső-Szolnok	47 547 Ft	8973 Ft 35 kr	18,87
Csongrád	12 753 Ft 57 kr	3246 Ft 3 kr	25,45
Zala	88 129 Ft 14 kr	10 263 Ft 24 kr	11,65
Somogy	41 412 Ft 33 kr	7742 Ft 40 kr	18,70

Forrás: lásd lábjegyzetben¹³⁵

¹²⁹ Corpus Juris Hungarici (CD kiadás). Szerk. Pomogyi László. Bp. 2000. 1715. évi XLIX. tc. 6. §. és 1715. évi LVII. tc. 1. §.

¹³⁰ MNL OL C 20 Borsod 1730. aug. 11. 135r. és Pozsony vm. 1730. aug. 12. 179r.

¹³¹ Uo. Csanád 1730. aug. 16. 277v.

¹³² Uo. Hont 1730. aug. 7. 35v. és Győr vm. 1730. okt. 3. 24v.

¹³³ Uo. Nyitra 1730. aug. 16. 280v.

¹³⁴ Uo. Zemplén 1730. aug. 28. 211r.

¹³⁵ Uo. Vas 1730. aug. 7. 27r–v., Zólyom vm. 1730. aug. 8. 51v–52v., Baranya 1730. aug. 11. 84v., Fejér 1730. aug. 16. 273r–v., Heves 1730. aug. 25. 173v. és 176v., Csongrád 1730. szept. 4. 23r., Zala 1730. szept. 10. 73r–v., Somogy 1730. okt. 6. 91v. Ft = Forint, kr = krajcár, d = denar.

A megyék működési költsége és az adózókra rakott többletterhek rendkívül nagy szórást mutat. Vas és Baranya megyék 18 000 Ft-nál is jelentősebb összeget költöttek hivatalukra, Csongrád ennek csupán 1/6-át. A hadiadó nagyságához képest a legnagyobb összeget Baranyában fizették a lakosok, a legkevesebbet pedig Vasban. A háziadó terhek tekintetében is hasonlóan nagy eltérések mutatkoztak, mint a kontribúció esetén.

Összegzés

A Habsburg Monarchia a 18. század első felében folyamatos pénzzavarral küzdött, katonai költségvetése szinte sosem állt egyensúlyban, a hadiadó-bevételek szinte sosem fedezték a kiadásokat. A különbözetet hitelfelvétellel egyenlítette ki a központi kormányzat. A Dráva és Erdély közötti Magyarországra a Habsburg Monarchia hadiadójának mintegy 22–27%-át vetették ki, amely összeg a hadseregre fordított kiadásoknak mindössze 8,5%-át fedezte a századfordulón. Igaz, a magyar kontribúció súlya a 18. század első felében számottevően emelkedett.

5. táblázat Magyarország és megyéinek részesedése a Habsburg Monarchia katonai kiadásaiból

	1702	1717	1730	1741	1751
Habsburg Monarchia katonai kiadásai (Ft-ban)	23 540 466	21 246 683	18 832 961	17 450 000	14 704 725
Habsburg Monarchia hadiadó bevételei (Ft-ban)	9 000 000	9 634 091	9 104 348	10 742 000	14 700 000
Magyarország hadiadója (Ft-ban)	2 000 000	2 615 976	2 500 000	2 500 000	3 200 000
Magyarország hadiadójának részesedése a Habsburg Monarchia hadi kiadásaiból	8,50%	12,31%	13,27%	14,33%	25,47%
Megyék aránya Magyarország adójából	82,47%	91,77%	92,02%	88,46%	86,70%

Forrás: lásd a jegyzetben¹³⁶

¹³⁶ 1702. évi adatot lásd *Hochedlinger, M.*: *Kriegsfinanzierung* i. m. 118. és *Zachar József*: *Habsburg-uralom, állandó hadsereg és magyarság 1683–1792*. Bp. 2004. 76.; 1717. évi adatokra lásd *Mensi, F.*: *Die Finanzen Österreichs* i. m. 524. és *Zachar J.*: *Habsburg-uralom* i. m. 81.; 1730. évi adatokra lásd *Mensi F.*: *Die Finanzen Österreichs* i. m. 658–659. és *Szijártó M. I.*: *A diéta* i. m. 594–595.; 1741. évi adatokra lásd *Dickson, P. G. M.*: *Finance and Government* i. m. II. 181. és *Zachar J.*: *Habsburg-uralom* i. m. 89., illetve *Szijártó M. I.*: *A diéta* i. m. 594–595.; 1751. évi adatokra lásd *Dickson, P. G. M.*: *Finance and Government* i. m. II. 385. (a hadi kiadások összege 1752. évi adat), *Zachar J.*: *Habsburg-uralom* i. m. 91.

Korábban már láttuk, hogy a magyar megyék az országra eső köztehernek legalább 4/5-ét fizették, amelynek súlya folyamatosan emelkedett a 18. század első felében.

A törvényhatóságok az ismertetett állandó államháztartási deficit mellett a nádori porták számán alapuló hadiadó összegének leszállításáért szüntelen küzdelmet folytattak. Ennek hátterében az állt, hogy a helyi hatóságok a vándormozgalmak, természeti csapások miatt az általuk fizetendő adó összegét aránytalanul nagyra érezték. Az említett adóegységek számának meghatározása különböző fórumokon – országgyűlés, concursus vagy egyéb tanácskozáson – történhetett. Az arányok a 18. század első két harmadában néhány évente módosultak is. A Magyar Kancellária és a Helytartótanács között 1729/30-ban folytatott levélváltás e folyamatba engedett bepillantást. Ez utóbbi testület kiegészítő felmérése pedig Magyarország adórendszerére vetett némi fényt.

A két kormányzéknek az arányos adófizetés megvalósításáért hozott erőfeszítéseit 1730-ban eredmény nem kísérte, azaz a városok és megyék néhány apró kivételtől eltekintve ugyanakkora közterhet fizettek 1731-től, mint előtte. A megyék és városok által a Helytartótanácsához címzett jelentések azonban világossá tették, hogy a megyék legalább négyféle rendszerben hajtották be lakosságuktól a kontribúciót. A megyék egy jelentős hányada a települések népessége, gabonatermése és állatállománya alapján vetette ki a hadiadót. A megyei tisztikarok az említett termények betakarított mennyisége, a családfők és haszonállatok száma alapján újabb ideális adózási egységeket alakítottak ki, amelyet leggyakrabban dicának neveztek. A rendszer alapját képező összeírások valóságtartamát azonban mind a kortárs tisztviselők, mind az 1848 előtti közigazgatási szakirodalom megkérdőjelezte.

Néhány megye a jobbágyi kezelésben álló földek nagysága alapján vetette ki a közterheket, megint másutt a tisztviselők kényének, kedvének volt kiszolgáltatva a lakosság. A megyék adórendszere tehát 1730-ban tarka képet mutatott.

Hasonlóan sokszínű adatokra bukkanhatunk, ha az adózók átlagos közterhét szeretnénk kiszámolni. Hont megyében a hadi- és háziadó együttes összege a 67 Ft-ot is elérte egy átlagos adózó családfő esetében.¹³⁷ Nógrádban a hadiadó teher egy 9,25 dikával rendelkező átlagos család esetén 40 Ft 14 dénárt tett ki. Ezt egészítette ki az adóegységenkénti 50–60 dénár háziadó, amely 4,5–5 Ft-ot tett ki.¹³⁸ A Helytartótanács Zalában 70–100 Ft-ra, Veszprémben 70 Ft-on felülre, Abaújban pedig 80–120 Ft-ra becsülte az átlagos adózók éves terhelését. Szatmár és Gömör megyében rendkívülinek minősítették, hogy már a tizenkét éves gyermekek is dica

¹³⁷ MNL OL C 20 Hont 1730. aug. 7. 38v.

¹³⁸ Uo. Nógrád 1730. aug. 21. 92r–v.

alapot képeztek.¹³⁹ Vasban egy portio domestica után 181 Ft 43 dénár adót kellett fizetni.¹⁴⁰ Eszerint egy teljes jobbágy valamivel 45 Ft feletti, egy féltelkes 23 Ft, negyedtelkes 12 Ft, egy zsellér 6 Ft adót fizetett az államnak évente.

A Helytartótanács 1730. évi felmérése alapján Magyarország adórendszere szinte áttekinthetetlenül színes volt, az adózók terhelése megyéről megyére eltért és ennek mértéke utólag gyakran ki sem következethető. A modern történészeknek tehát szinte megyéről megyére kell megírniuk a kora újkori Magyarország adózási történetét, az egyszerűsítő sémákkal pedig le kell számolnunk.

THE ROLE OF THE HUNGARIAN COUNTIES IN FINANCING THE MILITARY FORCES OF THE HABSBURG MONARCHY

The Experiences of a 1730 Survey

by László Péter Schramek

SUMMARY

The greatest challenge faced by the eighteenth-century administration was the provisioning of the army, an enterprise which, on account of the lacking military infrastructure, involved practically the entire population. Non-noble society provided various services for the military, all of which have been extensively analysed in the scholarly literature. Among these, the provision of winter quarters and forehorses constituted the most burdensome obligation.

The practice of county taxation in the eighteenth century, on the other hand, has received relatively modest attention. As far as can be known, it was still the poll tax commonly known as *dica*, a system combining elements of wealth and income, that was applied in the counties. In 1730, the Lieutenancy wanted to obtain a comprehensive overview of the system of taxation then in use in the counties. The reports sent in response to the queries help to identify several parallel practices, only one of which was the system known as the *dica*. The paper explores the circumstances which led to the survey, and emphasises the most important conclusions that can be drawn from its analysis.

¹³⁹ MNL OL X 7828 22637. fd. 296–298. felv.

¹⁴⁰ MNL OL C 20 Vas vm. 1730. aug. 7. 27r.

BIRODALMAK ÉS SASOK: NAPÓLEON ÉS AUSZTRIA

Beszámoló az International Napoleonic Society kongresszusáról

Az International Napoleonic Society idén Bécsben tartotta éves konferenciáját, amely 1997 óta 16. alkalommal került megrendezésre. A szervezetet Ben Weider, a lengyel származású kanadai üzletember, gyűjtő, a francia Becsületrend lovagja, a napóleoni idők kutatásának lelkes támogatója és tudományszervezője alapította. Jelenlegi elnöke J. David Markham történész. A rendezvénynek 2018. július 9. és 12. között az Eschenbach Palota adott helyet.

43 előadás hangzott el a világ minden tájáról érkezett résztvevőktől, s hazánkat négy kutató képviselte. A konferenciát François Saint-Paul, Franciaország ausztriai nagykövete nyitotta meg, aki a demokratikus vita fontosságát hangsúlyozta, és azt ajánlotta a konferencia résztvevőinek, hogy ezt soha ne adják fel.

Az első szekció Tóth Ferenc (MTA Történettudományi Intézet) elnöklete alatt zajlott. Susan Conner (USA) Napóleon fiának születési körülményeit mutatta be. Kiemelte, hogy a Sasfiók születését követően hét percig nem sírt fel és fején deformálódás látszott, bizonytalan volt, hogy életben marad-e.

Agnieszka Fulińska (Lengyelország) a schönbrunni fogolyról, a Sasfiókról szóló pletykákat mutatta be. A többnyire angol sajtóból összegyűjtött hírek széles spektrumban, néha egészen regénybe illő – főként kitalált – történetekről szóltak. Magyar vonatkozás, hogy egy magyar grófnővel is hírbe hozták a császár fiát.

Glenda Pérez López (Kuba) a Sasfiók bécsi neveltetéséről szólt, aki katonai oktatásban részesült. Nevelője, Moritz von Dietrichstein német herceget akart belőle faragni. Apjáról nem titkolóztak előtte, de rossz példaként állították elé. Ennek ellenére az egykori római király nagyon szerette őt: „apám képe a szívemben van, ha onnan el akarják távolítani, a szívemet is el kell”.

A szekció utolsó előadását Romain Buclon (Franciaország) tartotta Napóleon hatalmának átalakulásáról. A forradalom császárából valódi egyeduralkodó lett. Az előadó példaként a pénzverést említette: 1808-ban még köztársaság, 1809-ben már császárság szerepelt a 20 frankos érmén. A forradalmi legitimitációját lassanként elvesztette, hatalmát monarchikus alapokra helyezte, aminek fontos állomása volt a Mária Lujzával kötött házassága és saját dinasztiajának megalapítása.

A második szekciót Klaralinda Ma-Kircher (Ausztria) nyitotta, aki a franciák 1809-es bécsi megszállásának fontos mozzanatait mutatta be. Kevésbé ismert Jakob Eschenbacher története, aki egy ágyút ázott el az udvarán, de elárulták és a franciák kivégezték. Róla kapta nevét 1863-ban az Eschenbach Gasse és a konferenciának helyet adó palota. Az előadó kiemelte, hogy Bécs nem ellenségként, hanem

érdeklődéssel várta a franciákat, akik megszüntették az addigi cenzúrát, így lehetővé vált több, addig tiltott darab, többek között Schiller drámáinak bemutatása.

Ferdi Wöber (Ausztria) az 1809-es év titkos hírszerzéséről és a cenzúrájáról tartott előadást. Ferenc császár országát az egyik legjobban szervezett titkosrendőri szervezettel rendelkezőnek nevezte. Kiemelte a bécsi francia szimpatizánsok megfigyelését, illetve a katonai és politikai hírszerzés fontosságát és eseményeit, illetve bemutatta a Metternich által kiépített és mozgatott titkos hírszerző szervezetet.

Andrzej Kosim (Lengyelország) az 1808–1809-es orosz–svéd háborút lezáró béketárgyalásokról szolt. Az orosz sikert hozó háború következtében IV. Gusztávot elmozdították helyéről, s egy ideiglenes kormányzat vette át a hatalmat, amely Björnsterna ezredest küldte Napóleonhoz, hogy közvetítsen az oroszok felé. Napóleon azonban, mivel orosz szövetségére szüksége volt a Habsburg Monarchia elleni háborúban, nem lépett fel a svédek oldalán, így végül az oroszok annektálhatták Finnországot a svédektől.

A szekció végén Slawomir Konik (Ausztria) a wagrami, Jaromír Kovárník (Csehország) a znaimi (znojmoi) csatáéren végzett feltárásokról és a tömegsírok leleteinek elemzéséről tartottak előadást. Az antropológiai vizsgálat mellett a mellékletek (például gombok) alapos és szerteágazó elemzése segítségével pontosan meg lehetett határozni az eltemetett katonák egységét, csatában betöltött szerepét, még egy tiszt pontos azonosítása is lehetővé vált. Konik rámutatott, hogy az általa feltárt tömegsírok esetén az osztrák hadsereg táborának árkait használták az elesett katonák eltemetésére.

A konferencia második napját Bill Chew (Belgium) nyitotta a rabszolga-kereskedelem eltörlése körüli tárgyalásokról szóló előadásával. Anglia 1807-ben hozta meg erről szóló döntését, és ezt követően erős abolitionista nyomást helyezett szövetségeseire, elsősorban Spanyolországra és Portugáliára, majd a bécsi kongresszuson Franciaországra is. A rabszolgaságban anyagilag érdekelt országok esetében ehhez azonban nehéz és rögös út vezetett, de végül a humanitárius szempontok a gazdaságiak elé kerültek.

Betje Klier (USA) a lengyel bonapartisták egyik legismertebb családjáról, a Maczewski testvérekről tartott előadást. A katonákat, diplomatákat és művészeket magában foglaló családtagok közül a hangsúlyt a kalandos életű Constantinra helyezte, aki tagja volt annak a maroknyi csoportnak, aki 1817–1818-ban Texasban megalapította a rövid életűnek bizonyult bonapartista kolóniát, Champ d'Asile-t.

A következő előadó, Paul van Lunteren (Hollandia) 1813 nyarának diplomáciai csatáiról, Metternich „kényes táncáról” beszélt. Az oroszországi hadjárat és az 1813-as tavaszi harcok után a kimerült harcoló felek közötti közvetítés céljával fellépve – Napóleon szerint azonban csak színjátékot játszva – manőverezte Metternich az Osztrák Császárságot a franciaellenes táborba.

A szekció második felében John Clubbe (USA) Beethoven, Napóleon és a bécsi politika háromszögének összefüggéseit tárta fel, Alasdair White (Belgium) a belga állam létrehozásával kapcsolatos politikai zavarokat mutatta be, végül

Peter Hicks (Franciaország) a Stürmer báróról és a Szent Ilona szigetén osztrák küldötteként végzett tevékenységéről számolt be.

A délutáni szekció katonai kérdésekkel foglalkozott. Michael Wenzel (Ausztria) a wagrami csata eddig ismeretlen arcáról számolt be. Előadása középpontjában a tüzérség kérdése állt, mivel az asperni csatában a francia vereséget főként a jelentős osztrák tüzérségi fölény okozta, de Napóleon – ezt felismerve – komoly erőforrásokat mozgósítva Wagram idejére olyan mértékben erősítette meg saját tüzérségét, hogy ő került fölénybe, és a döntő pillanatokban egy óriási üteggel tűzcsapást tudott mérni az ellenségére.

John H. Gill (USA) a znaimi ütközetet és az 1809-es háború végét elemezte. Az 1809-es háború utolsó, egyben harmadik legnagyobb összecsapása idején Ferenc császár is a morva kisvárosban tartózkodott. Károly főherceg, a császári-királyi sereg főparancsnoka jelentős létszámfölénye ellenére enerváltan vezette csapatait, így a franciák ki tudták csikarni a győzelmet. Az ütközet révén kibontakozó vezetési válság fontos körülményként esett latba Ferenc császár döntésében, melynek értelmében elfogadta a schönbrunni béke kemény feltételeit.

Klasszikus, levéltári forrásbázisú előadásban mutatta be Matej Čapo (Szlovákia) Pozsony 1809-es francia megszállását és ennek következményeit. Megjegyzendő, hogy egyébiránt kiváló előadásában Pozsonyt anakronisztikus módon Bratislavának nevezte, holott az elnevezés csak 1837-ben látott napvilágot Šafárik félreértelmezése révén.

Őt követte Wayne Hanley (USA), aki Ney és Murat marsall rivalizálását és ennek hadműveletekre gyakorolt hatását elemezte. Ney bizonyítani akart, mivel korábban nem harcolt Napóleon oldalán, legnagyobb sikereit az akkorra már száműzött, Napóleon riválisának számító Moreau alatt érte el. A két marsall ellentéte lehetőséget adott Mack számára, hogy kitörjön a záruló francia gyűrűből Ulm alatt. Az előadó szerint Ney minden tekintetben jobb parancsnoknak bizonyult Murat-nál.

A következő előadásban Joan Blythe (USA) Milton *Elveszett paradicsom*ának (1667, 1674) csatajeleneteit és Napóleon austerlitz győzelmét (1805) hasonlította össze, meglehetősen képzelőerőről téve tanúbizonyságot.

A szekció végén Thomas Hemman (Németország) az 1813–1814-es háború fontos, de kevésbé ismert oldalát, a várharcokat mutatta be. Napóleon az oroszországi hadjáratából visszavonulva az egykori porosz erődökben jelentős helyőrséget hagyott hátra, hogy lassítsa az ellenség előrenyomulását és lehetőleg komoly erőket kössön le. Az összesen 25 erődöt érintő harcokban a szövetséges seregek 25%-a vett részt, igaz nem a legjobb csapatok. Napóleon az erődök őrségeiben kevés franciát, inkább szövetségeseinek egységeit helyezte el. Példaként Küstrint említette, ahol egy francia száz ellenséget kötött le. Kiemelte az erődök stratégiai szerepét, a hadszínteret átszelő folyókon lévő hidak és a hadműveleti vonalak biztosításában, valamint az Oroszországból visszavonulóknak megmenekülésében. Az előadó szerint Napóleon jól döntött az erődök védelme kapcsán.

A konferencia harmadik napját Lázár Balázs nyitotta meg a Magyar Királyság hadkiegészítési rendszerének bemutatásával. Előadásában kitért a császári-királyi hadsereg egészének hadkiegészítésére, kiemelve a magyar és a lajtántúli birodalomrészek különbségeit. A magyar rendek ellenállása miatt Mária Terézia és II. József több – katonai vonatkozással bíró – reformintézkedést már meg sem próbált bevezetni Magyarországon. Legfontosabb az összeírásos hadkiegészítő rendszer (konskripció) bevezetésének elmaradása 1771/1781-ben. A magyar rendek a hadiadó és az újoncmegajánlás jogát szilárdan kezükben tudták tartani. Károly főherceg 1802-ben elindított egy hadseregreformot, amelynek részeként a magyar országgyűlés 1802-ben elfogadta az állandó hadkiegészítést, de csak három évre, majd minden visszaállt a régi kerékvágásba, a Magyar Királyság területén a hadsereget toborzással és az országgyűléseken megajánlott, a rendek által kiállított újoncok segítségével egészítették ki. A magyar rendek fenntartották a jogot maguknak, hogy igazán nagy kontingenst csak egyedi politikai alku árán állítsanak ki.

A következőkben David Wright (Egyesült Királyság) a württembergi könnyűcsapatokat, Ciro Paoletti (Olaszország) az Itáliai Királyság hadseregét, majd Vladimir Brnardic (Horvátország) a horvát határőrök francia megszállás alatti francia szolgálatát mutatta be. Horvát területeken a határőrcsapatokat francia mintára szervezték át. Két ezred Oroszországban is harcolt 1812-ben, majd egy újabb ezred 1813-ban. Napóleon nem bízott a horvát katonákban, de meg akarta nyerni őket, így egy párizsi parádén a Gárdával együtt szemléltette meg őket. A horvátok megszerették a francia császárt, de ez nagyon sokuk életébe került 1812–1813-ban.

A szekciót két magyar előadás zárta. Jelen sorok írója a császári-királyi hadsereg tábornoki karának magyar tagjait vizsgálta meg. A magyar honos és magyar nemzetiségű tábornokok aránya nagyságrendileg megegyezik az ország területéről kiállított katonák arányával. A legfeltűnőbb jelenség, hogy a délszláv nemzetiségűek kis arányban voltak jelen, amit a határőrcsapatok regularizálásának 18. századi folyamatával magyarázhatunk, mivel csak a század végén értek el tömegével magasabb rangokat a határőr háttérű tisztek, így a korszakban arányuk csak lassan növekedett, a tetőzésük a 19. század második felére tehető.

Réfi Attila előadása Meskó József altábornagy életét mutatta be. A kiváló, szolgálatát huszárként kezdő Meskó a Mária Terézia-rend két keresztjét is elnyerte. Legjelentősebb haditettét 1809-ben vitte végbe, amikor a győri sánctáborba szorult inszurgensek élén kitört, és seregét a francia vonalakon keresztül Komáromba vezette. Katonai pályafutása a drezdai csatában ért véget, amikor a hadvezetés hibájából hadosztályát a franciák túlereje elsöpörte, ő maga pedig sebesülten fogságba esett. Az előadó aláhúzta, hogy a katonai szakirodalom tévesen interpretálja az esetet a hadosztály fegyverletételének, mivel Meskó csak a visszavonulást fedező maroknyi katona élén, végkimerülés közeli állapotban, sebesülten esett fogságba.

A délutáni szekció Xavier Riaud (Franciaország) előadásával kezdődött Napóleon fogászati kezeléseiről és fogászairól, majd Marc Moermann (Belgium) előadása hangzott el a waterlooi csata orvosi ellátásáról. Karl Jakob Skarstein (Norvégia) a mondovi ütközetet mutatta be. Terry Crowdy (Egyesült Királyság) a kémek marengói hadjáratban betöltött szerepéről beszélt, Carlo Giovelliben azonosítva a fontos szerepet játszó híres kémeket. Végül Francesco Saggiorato (Olaszország) a toszkániai Arno département példáján keresztül szemléltette a francia határőrizeti rendszert.

Az utolsó nap első szekcióját Franca Pirola és Maria Sirago (Olaszország) nyitotta Murat, mint nápolyi király és az Egyesült Államok konfliktusának bemutatásával. Az amerikai–nápolyi kereskedelmi kapcsolatfélével már nagyon korán, 1783-ban megtörtént, majd Messina szabad kikötőjén keresztül szépen fejlődött a következő negyed században. Murat 1809-ben a kontinentális zárlat jogcímén amerikai kereskedőhajókat fogatott el Nápoly kikötőiben, amiből diplomáciai konfliktus alakult ki.

A politikum területén maradván Morten Ottosen (Norvégia) Tirol és Norvégia 19. század eleji történetét állította párhuzamba. Tirolt 1805-ben Bajorországhoz csatolták, míg Norvégia 1814-ben svéd fennhatóság alá került. Mindkét esetben fegyveres ellenállás bontakozott ki, amit az új megszállóknak kellett leverni. Tirol esetében azonban a bajor fennhatóság már 1813-ban megszűnt, míg Norvégia 1905-ig svéd uralom alatt maradt.

Christoph Hatscheck (Ausztria) a császári–királyi hadsereg csapatzászlóinak változásait elemezte a francia háborúk időszakában. A zászlókon megjelenő szimbólumok, elsősorban az uralkodócsalád hatalma alatt álló területek címerei szinte minden béke után, illetve az Osztrák Császárság proklamálásakor változtak az 1792-es, 1804-es, 1806-os és 1816-os új zászlóminták kialakításakor.

Rafe Blaufarb (USA) Napóleon korai katonai karrierjéről számolt be a tábornoki kinevezésig, egy rendkívül érdekes szemszögből. Komparatív módszer segítségével öt csoportot állított fel: a hazájukért harcoló – de politikailag passzív, a politikailag aktív, a tapasztalt „profik”, a fiatal tehetségek és a tiszteletbeli tábornokokat. Napóleon – szerinte – a politikailag aktív, egyébként általában rossz katonákat magában foglaló csoportba tartozott. Fő indoka szerint Bonaparte tábornoki kinevezése előtt nem harcolt külső ellenség ellen, csak felkelőkkel szemben. Ez azonban csak részben igaz, mert 1793-ban Toulonban angol és spanyol reguláris csapatok is harcoltak. Az azonban kétségtelen, hogy a korai jakobinus szimpátiája és antiroyalista elkötelezettsége a Direktórium alatt megbízható parancsnokká tette, így elsősorban a politikai bizalom adott lehetőséget az 1796-os kinevezéshez.

Ezt követően Mark Hay (Egyesült Királyság) az Orániai-ház hatalmának hollandiai visszaállítását, a szekció végén Thomas Schuler (Németország) Bajorország és Napóleon viszonyának alakulását mutatta be.

A délutáni szekciót Martin Klöffler (Németország) nyitotta a délnémet területeken 1797–1798-ban végzett térképészeti felmérésekről. Megfelelő minőségű térképek hiányában a bajor kormányzattal megegyezve Ferenc császár elrendelte, hogy készítsék el a terület térképét. A munkálatokat a kiválóan képzett Schmidt vezérőrnagy, tábornoki főnök vezetésével mintegy 30 mérnök tiszt végezte. A szűkös határidő a térképek pontosságát ugyan negatívan befolyásolta, de a józsefi katonai felmérés módszerei alapvetően jól használható, 1:57600-as méretarányú térképeket eredményeztek.

Ezt követően David Hollins (Egyesült Királyság) az osztrák forrásokon keresztül a francia háborúk korának historiográfiai jelenségére, a franciaközpon-túságra, illetve a mai kor szemüvegén át történő vizsgálódás hibáira hívta fel a figyelmet. Két fontos példa köré csoportosította az előadását. A korabeli tüzér-séget Napóleon miatt a francia minta alapján vizsgálják, holott a császári-királyi hadsereg is ugyanazt a Gribeauval-féle rendszert használta, és helyenként több szempontból is hatékonyabb volt a franciáknál. A tábornoki rendszer tekintetében valójában a „hadúr-végrehajtó” viszonyrendszerű Napóleon-Berthier kettős zsákutcát jelentett, az osztrák rendszer, különösen az 1813–1814-es háborúban viszont az általános fejlődés fontos állomását alkotta.

Marian Hochel (Csehország) a cseh kastélyokban található korabeli Napóleonnal kapcsolatos műtárgyak ikonográfiájába nyújtott betekintést.

A szekció magyar előadója, Tóth Ferenc Besse János Károly életútját elemezte a francia közgyűjteményekben fellelt irathagyaték alapján. Az első francia nyelvű magyar irodalomtörténet megalkotója a francia társadalmi integráció új magyar útját mutatta, mivel a korábbi katonai (huszár) háttérrel ellentétben ő a kulturális, tudományos utat választotta. Az ógyallai származású köznemes fiatalon az 1790-es nemzeti mozgalomban vett részt, majd porosz és nápolyi, végül francia szolgálatba állt. Decaen tábornok kíséretében több évet töltött Mauritius szigetén, majd tudományos munkákon dolgozott, életének második felében pedig jelentős utakat tett meg – többek között Algériában, Moldvában és a Kaukázuban –, és fontos küldetéseket teljesített.

A konferencia záró előadásában Allon Klebanoff (Izrael) az 1809-es hadjárat zenei történeti érdekességébe nyújtott betekintést. Bécs 1809-es francia bombázásakor három korszakos jelentőségű zeneszerző tartózkodott a városban: Haydn, aki a francia megszállás alatt halt meg, Beethoven, illetve a 12 éves Schubert, aki-nek konviktusbeli szobájához közel egy francia bomba csapódott be.

A szekciók végén a hozzászólások és kérdések révén számos alkalommal érdekes és tanulságos vita bontakozott ki, a konferencia gazdag programját pedig kulturális rendezvények, kirándulások tették még tartalmasabbá.

Nagy-L. István

MAGYARORSZÁG ÉS A RÓMAI SZENTSZÉK II.

Vatikáni magyar kutatások a 21. században

Szerk. Tumor Péter – Szovák Kornél – Fedeles Tamás

MTA-PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport, Bp.–Róma 2017. 462 oldal

Az 1990-es évek végétől az egyháztörténeti kutatások fellendülésével és fiatal történészek nagyszabású tervei és munkakedve révén újra lehetett gondolni a Fraknói Vilmos által 1913-ban létrehozott Római Magyar Történeti Intézet munkájának továbbvitelét, a vatikáni magyar kutatások folytatását. Minderre 2012-től intézményes keretben is lehetőség adódott a Tumor Péter vezetésével létrejött MTA-PPKE Lendület Egyháztörténeti Kutatócsoport révén. A 2017-ig tartó, a szentszéki–magyar kapcsolatok feltárására irányuló kutatási program számos fontos és új eredménnyel gazdagította az egyháztörténetet, és ez a siker arra sarkallta a csoportot, hogy továbbfolytassák munkájukat, újabb nagyszabású kiadványsorozatot felvállalva. Új néven, 2017. július 1-jétől Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoportként újabb 5 évre szóló programot hirdettek meg, amelynek főbb irányelveit a VIII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson mutatták be a csoport senior és fiatal kutatói. Az ott elhangzott előadások sorakoznak most ebben a tanulmánykötetben, amely céljaiban és formátumában tudatosan kapcsolódik a 2012-ben megjelent, és az akkor induló Lendület projekt programadójának szánt *Magyarország és a római Szentszék – Források és távlatok. Tanulmányok Erdő biboros tiszteletére* című kötethez.

A csoportvezető és egyben sorozat- és kötet szerkesztő Tumor Péter előszavában kronológiai rend alapján a megvalósítandó vatikáni történeti kutatásokban három nagy korszakot körvonalaz: a 14–15. századot (erősen késő középkori hangsúllyal), a kora újkort 18. századi kitekintéssel és a 20. századot, s a tanulmányok is ehhez igazodnak nagyjából azonos terjedelemben. A kötet tehát előtanulmányokat, előkutatások részeredményeit, perspektívák előre vetítését ígéri, ennek ellenére kiérlelt és komoly kutatásokat tükröző tanulmányok is bekerültek. Ebből a szempontból kiemelkedik a Fedeles Tamás által írt, szinte kismonográfia-szerű tanulmány a középkori blokkban, amely 8 fejezetben, térképekkel illusztrálva és forrásközléssel adatolva mutatja be István fia Péter kollektori működését az 1370-es években számadásai, feljegyzései, egyéb dokumentumok és oklevelek alapján. Mivel 1342-től a magyar és a lengyel királyság egy kollektori körzetet alkotott, így a lengyel kutatás is számon tartja az 1372-ben XI. Gergely pápától kinevezést nyert adószedőt. Fedeles mintaszerűen ötvözi a nemzetközi kutatások eredményeit a sajátjaival, értékeli és újragondolja István fia Péter tevékenységét. Az Anjou-kort egy másik írás is képviseli, Maléth Ágnes – készülő disszertációja egy részeként – vizsgálja az I. Károly uralkodása alatti magyar–szentszéki diplomáciai kapcsolatokat a Vatikáni Titkos Levéltár iratanyaga alapján. A Szentszék beneficiális politikáját a források rendszerezésével elemzi, statisztikája szerint 1301–1342 között 230 egyházi javadalommal kapcsolatban történt intézkedés, 70%-ban XXII. János pápa idejéből. Megállapítja, hogy nem lehet egyértelműen a pápai vagy a királyi akarat dominanciáját kimutatni, sokkal inkább a beneficiális politika párhuzamossága érvényesült.

Szovák Kornél tanulmánya a magyarországi török-kérdésnek a 15. századi pápai kérvényekben való megjelenéséről adatokban gazdag, élvezetes olvasmány. A supplicatiók a mindennapi életre vonatkozó színes, a bullák hivatalos világába be nem kerülő információkat is tartalmaznak, az itt közölt több tucatnyi példa rávilágít a határvédelem kérdéseire, a török elleni küzdelmek jellegére, a pusztítások mértékére. Nemes Gábor – aki a kutatási program azon céljához igazodik, hogy a vatikáni–magyar kapcsolatok története az egyes egyházmegyék vonatkozásában is vizsgálható – a Győr egyházmegyeiek jelenlétét méri fel a késő középkori Rómában. Maga a kutatási irányvonal nem új, már Fraknói is egyházmegyénként képzelte

el a vatikáni források közlését. Nemes tanulmánya első felében az 1910-es években tervezett győri egyházmegyei kiadvány meghiúsulásának okait taglalja, majd a győri egyházmegyeiek római jelenlétéről készít egy előzetes és korántsem teljes áttekintést a benyújtott kérvények és a Szentlélek-társulatba beiratkozó magyar zarándokok adatai bevonásával. A középkori részt Lakatos Bálint erősen filológiai jellegű, a pápai udvar ranglistáiról szóló tanulmánya zárja egy új forrástípust, a szertartáskönyveket, szertartásmesteri naplókat szemlélve. A pápához érkező követek fogadásának, elhelyezésének, ceremóniakon való részvételüknek szigorú hierarchiáját sokszor kísérték személyes viták, a Lakatos által említett 19 rangvita esetből kettőnek volt magyar vonatkozása (1487-ban a skótokkal, 1494-ben a nápolyiakkal).

A második, kora újkori rész tanulmányai bőséges forrásanyagra támaszkodhattak: Kanász Viktor egy bűneset, egy 16. századi gyilkosság hátterét tárja fel. Fráter György esztergomi érsek megölésének ügyét 1552–1554 között vizsgálta egy négy bíborosból álló testület III. Gyula pápa megbízásából. A kuriális per politikatörténeti elemzéséhez az eddig is ismert vatikáni források mellett Kanász egy új dokumentumegyüttest is bevon, amelynek kritikai kiadását tervezi a következőkben. Az Erdélyi Fejedelemség és a Szentszék hullámzó kapcsolatát a jezsuita Giovanni Argenti erdélyi tevékenységén keresztül érzékelteti Kruppa Tamás, aki kutatótársaival közös korábbi forráskiadványai révén sok adatot ismer az Erdélyben megtelepedő jezsuiták és az erdélyi hatalmi elit, valamint társadalom közötti konfliktusról. Az 1605–1606-os évek belpolitikai eseményei – Bocskai István fejedelem, az erdélyi rendek és a jezsuiták szemszögéből is kifejtve – értelmezhetők a jezsuiták ellen folyó korabeli propagandaháború részeként is, maga Argenti is használja a „nemzetközi” jezsuita művekben használt védekező és támadó érveket.

Kisvarga Gábor írása, kissé eltérve az eddig bemutatott témáktól, a történeti-filológusi forráskiadó munka nehézségeiről szól. A fiatal kutató Galla Ferenc egyháztörténész (1888–1977) kéziratban maradt, töredékes monográfiájának kiadásán dolgozik. A hódoltsági missziókról szóló Galla-mű rossz állapotú, kiegészítésre szoruló manuscriptum, rekonstruálása nagy türelmet igényel, előzményként és mintaként azonban támaszkodhat Fazekas István kitűnő Galla-kiadására a ferences misszionáriusokról. Kisvarga úgy véli, hogy Galla fontos eredményeinek hamarabbi közreadásával az egyháztörténeti kutatások ma jóval előrébb tartanának, ezt jól alátámasztja a szemléltetésként csatolt hosszabb, Benlics Máté ferences tartományfőnök püspökségéről írt fejezet is. A Lakatos Bálint által bemutatott 15. század végi rangvitákhoz hasonlóakat a 17. század végi diplomaták is tudtak produkálni. Mihalik Béla Vilmos a bécsi udvar római követének, Georg Adam von Martiniz grófnak a diplomáciai „botladozásait” veszi sorra. Működése idején (1695–1699), elsősorban precedencia, de politikai színezetű ügyek miatt is, majdnem kenyértörésre került sor a Habsburg Birodalom és a Vatikán között, mindez hatással volt a magyar és erdélyi ügyekre is a török kiűzésének utolsó fázisában.

Tusor Péter nagyszabású projektterve a kötet középpontjába állítva valóban programadó tanulmányként jelöli ki az egyháztörténeti kutatások új irányát: a magyar püspökök kánoni kivizsgálási jegyzőkönyveinek feltárását 1605–1711 között. Az ehhez szükséges historiográfiai áttekintést, mind a nemzetközi, mind a hazai kutatásokra – utóbbiak közül most csak Vanyó Tihamér és Galla Ferenc nevét emelném ki – vonatkozóan, rendkívüli alaposággal végzi el Tusor. A jegyzőkönyvek különleges vatikáni forrástípust képeznek, módszeres és átfogó feldolgozásuk azonban nem egyemberes feladat. A katolikus megújulás egyházi elitjének tervezett proszopográfiájába egy a tanulmány végén közölt dokumentumválogatás révén nyerünk betekintést. Ha a Tusor Péter által felvázolt tervek sikerül megvalósítani, az valóban az Istituto Storico Fraknoi örökség látványos továbbfolytatása lesz. Tóth Tamás az előbb említett 1711-es időhatárt tágitja egészen 1780-ig, a 18. század püspökei életrajzáinak és az egyes egyházmegyéek történetének megírását is tervebe véve. A tanulmány részeként közreadott püspökök és segédpüspökök listája (egyházmegyéek szerint), rendkívül hasznosnak bizonyulhat a 18. századi egyháztörténeti kutatások számára.

A kutatócsoport harmadik vizsgált korszaka a 20. század. A vonatkozó szentszéki magyar kutatások egyikét Tóth Krisztina végzi: a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációja jegyzőkönyveit felhasználva a magyar királyi főkegyúri jogra vonatkozó vatikáni álláspont változásait ismerteti az 1918 utáni új politikai helyzetben. Gárdonyi Máté érdekes forráscsoportját a Konzisztoriális Kongregációhoz benyújtott úgynevezett ad limina jelentések – a megyéspüspökök kötelező (általában a pápánál tett látogatással és zarándoklaltal együtt) beszámolóit – és az azokat kiegészítő nunciusi kommentár képezi. Gárdonyi az 1928-ban leadott 8 püspöki jelentést és Cesare Orsenigo apostoli nuncius véleményét elemzi, megállapítva, hogy azok forrásértékét az egyházmegyék helyzetét és problémáit jól adató részletek alkotják. Végheő Tamásnak a magyar görögkatolikusok két világháború történetéről szóló tanulmánya annak a bizonyítéka, hogy látszólag apró és jelentéktelennek tűnő ügyek sem kerültek el a Szentszék figyelmét. A rakcai görögkeleti parókus ugyanis nem az ógörög, illetve ósláv liturgikus nyelven, hanem magyarul végezte a szertartást, amit a Szentszék nem tűrhetett. A kivizsgálás iratai a görögkatolikusok nehézségeit is jól érzékeltetik a társadalmi feszültségekkel terhes időszakban. Végül Fehér Lilla az 1945 után elmenekült magyar egyháziak (az 1960-as években kb. 800 magyar papról van adat Nyugat-Európában) kapcsolatait, azon belül is a Rómában a Magyar Katolikus Tudományos és Művészeti Akadémia alapításának és 1962-es megszűnésének körülményeit tárgyalja.

A 15 tanulmányból, 11 mellékletből, 7 forrásból és 4 térképből álló tanulmánykötet erényei közé sorolható a sokféle vatikáni és hazai egyháztörténeti forrástípus bemutatása és felhasználása, köztük számos olyan, amelyek nem voltak még ismertek a kutatásban. A forrásokból egyébként szinte minden tanulmányhoz csatoltak rövidebb-hosszabb ízelítőt a szerzők, akik újabb dokumentumcsoportok bevonásával is számolnak: hamarosan megnyitják ugyanis a Vatikáni Levéltár 1939–1958 közötti anyagát. Ugyancsak pozitívum az a kötetből kiérezhető elv és törekvés, hogy a kutatócsoport külső és belső tagjai ismerik és messzemenően támogatják egymás kutatásait. A már kiforrott tanulmányok, de a programot felvázolók is sok olyan eredményt tartalmaznak, amelyek az egyháztörténeten túl a politika-, diplomácia, gazdaság- és művelődéstörténet területén is jól hasznosíthatók lesznek.

Végül két apró kritikai megjegyzés: a kötet egységes szerkesztési elvei nem mindig érvényesültek maradéktalanul, elsősorban a fiatal kutatók hosszabb kutatás módszertani felvezetőiben sokszor ismétlődnek ugyanazok az információk. A másik az előadóról a konferencián készült fotók minősége, a nem túl éles fekete-fehér fényképek nem illenek a tartamilag kiváló tanulmánykötetbe.

Viskolcz Noémi

Tóth Gergely

SZENT ISTVÁN, SZENT KORONA, ÁLLAMALAPÍTÁS A PROTESTÁNS TÖRTÉNETÍRÁSBAN (16–18. SZÁZAD)

MTA Történettudományi Intézet, Bp. 2016. 236 oldal

A Szent Korona megtestesíti egy ország és egy hosszabb korszak közgondolkodását az államiságról – ez nem vitás. Tóth Gergely 2017-ben méltán Klaniczay-díjat nyert új könyve mégis ritka témafelvetést ígér: mi köze a protestánsoknak a Szent Koronához? Miért lehet érdekes egy felekezet olvasata a kora újkorból? A korona szimbólumértéke köztudott, de a koronázás ősi szokása szerint a rituálé központi szereplője az esztergomi érsek, aki még sohasem helyezte

azt protestáns főre. A koronázási ékszerek pontos és részletes leírását azonban éppen egy lutheránus nemes úr, Révay Péter koronaőr tollából ismerjük. Ráadásul Révay önmagát is javítva másik kiadás is megjelentetett, és mindegyiknek külön recepciója született. Tóth Gergely kötetében meggyőzően bizonyítja, hogy a protestánsok külön recepciója született volna meg a *koronaéletrajz* műfaja, amely évszázadok alatt a filológiai és történeti magyarázatok sokasága miatt a misztikus, legendák ködébe vesző szimbólum iránti reflektálatlan, megkérdőjelezhetetlen hódolat helyébe lépett. Nem érdektelen kérdés, hogy miként vélekedhettek a reformáció korának magyarországi protestáns gondolkodói a Koronáról, annak szimbolikájáról, milyen értékekkel ruházták fel, s milyen kulturális hagyományhoz kötötték narrációjukban?

1978 óta a magyar földre hazatért korona ismét nagy érdeklődésre tart számot, s bizony az iránta érdeklődők ritkán jutnak el a történetírók fogalmi apparátusának elemzésén keresztül mondandójukhoz. Nevezzük áltudománynak, alternatív történelemszemléletnek, de az bizonyos, hogy a Szent Korona misztikája mindig is sokakat megérintett. A téma aktualitása egyértelmű, lévén, hogy nemcsak szakmai, de hétköznapi szinten is (lásd internetes blogok) komoly igény mutatkozik a magyar történelem megoldatlan rejtélyeinek megvitatására. A központi kérdések néhány nagyobb témakör köré csoportosulnak: 1. a korona vándorútja (származása, elrablásai, hazahozatalai), 2. tárgyi és technikai háttér (a korona részei, a zománcképek készítése), 3. emblematikai értelmezése (melyik kép, forma, ékkő, pánt stb. mit ábrázol, mire utal, milyen máig tartó jelentést közvetít), 4. a koronázások története (ki kit, s mivel kent fel, mire jogosít fel ez a koronázásfajta).

Az első két téma bizonyos alap kutatások után viszonylag hamar rövidre zárható lenne, ha nem kerülnének elő újra meg újra a történetírói forráskritikát mellőző elméletek a korona potenciális eredetéről (hun, szittyá, kaukázusi, székely stb.). A harmadik a legjáratlanabb út, hiszen a szimbólumok lefordítása kulturálisan kötött, s ezért számos irányba el lehet indulni: görögkeleti és nyugat-római, szkítiai és ősmagyar, vallási és világi képzetek sokasága jöhet a felszínre. Ez ugyanis részben művészet-, részben eszmetörténeti távlatokat idéz meg: a Korona szimbólumai, mitikus, apostoli, metaforikus és egyéb rejtett értelmezései Révaytól a legpopulárisabb rétegekig érnek, s kétségtelenül ingatag talajra téved az, aki ezeket az irányokat szeretné szintetizálni. A negyedik témával érdemben foglalkozik a Lendület Szent Korona Kutatócsoport, s munkájuk kezdete óta bőséggel adnak közre forrásokat, gyűjtik és rendszerezik a tárgyi emlékeket, tartanak népszerűsítő és szakmai konferenciákat. A kutatócsoport tagjaként Tóth Gergely jelen kötet egy alapvető jelenséget vizsgált meg, amit eddig ritkán érintettek: a magyarországi történetírók teóriáinak alakulását. A protestáns értelmiség koronaképzeteinek historiográfiáját egy kiemelt nézőpontból vizsgálta: milyen források alapján szólalt meg az adott történetíró, s a Szent Koronának Szent Istvánhoz fűződő történetét hogyan szemléltette. Tanulságos látni azt a folyamatot, ahogyan az egyes korok kutatói egymástól eltérő lehetőségek talaján foglalkoztak a koronával, hiszen az impozáns történetírói névsor tagjai közül is csak páran láthatták azt valóságában, de elmélete mindenkinek volt róla.

Tóth Gergely könyvének címe három témát ígér, ami valójában négy fogalom köré szövődik: a) Szent István-kép változásai a 10–18. század folyamán, b) a Szent Korona jelképeiről alkotott, többnyire történetírói vélekedések, viták rekonstruálása, illetve c) az államalapításról alkotott nézetek d) összekapcsolva a Patrona Hungariae és a Mária-tisztelet változó értékeléseivel. Ezeknek a száznak a változatos egybeszövésével – melyből hol egyik, hol másik dominál – tette mérlegre a könyv szerzője a kora újkori magyarországi protestáns történetírók nézeteit. A hét fejezet felépítése címszavakban: katolikus alapok, evangélikus kétségek; kálvinista ártértelemezés, nemzetközi protestáns összegzés, mely itthon visszhangtalan maradt (Schwarz Gottfried életműve); az erdélyi unitáriusok mítoszképzése; s végül a 18. század végén érdektelenné, meghaladott múlttá váló, egykor évszázados történeti problémák – ez ilyen módon egyháztörténet, vagy még inkább a Thomas Kuhni értelemben vett paradigmák

egymás leváltásának gyönyörű tablója. Egymást előző/utolérő nézetek, folyondárként előbukkanó képzetek kavalkádjá.

Tóth Gergely mindig forrásokhoz kötve szól arról, amit és ahogyan az éppen elemzett forrása beszél/tet, és azt, ahogyan annak a recepciója működik, s végül ami ebből a mai történettudomány értékelése és ön maga véleménye. Rámutat az adott kor tudósának forrásaira, nézőpontjának, szemléletének az eredőire és ebből következő vakfoltjaira, majd a történész-elődök narrációjának központi fogalmaira, s arra hogy ezek miként öröklődnek nemzedékről nemzedékre, s gyakran bűvópatakként egészen addig, míg már a közzélekedés szintjén kerülnek elő – átalakulva és toposszá formálódva. Amikor ugyanis egy kultusz még nem reflektált, működik. Mihelyt egy „történész” nyomába ered a mítosz forrásának, lassan megkérdőjeleződik a forrás léte, s marad csak a „történeti hagyomány”. Ebben a kötetben számos esetben kísérik figyelemmel amint egyes tézisek megdőlnék, vagy átalakulnak (amint Révaytól Schödel kritikáján át akár Schwarzsig eljutunk).

Az egyháztörténet sziluettje és azon belül a magyar keresztyén egyházak, felekezetek történelmi horizontja világlik elő a historiográfiai áttekintésből. A kora újkorban ugyanis – és ezt Tóth Gergely monográfiája meggyőzően bizonyítja – ez egy teljesen egyértelmű kontextualizációt jelent: a régiségben megszólaló, forrásokat vizsgáló, történeti babérokra törfő író (Inchofertől Decsy Sámuelig) forrásadottságait a felekezeti viszonyrendszer nagyban meghatározta, s nem lehet a téziseit sem a kulturális adottságaitól, felekezeti irányultságától függetlenül tárgyalni. A 16–18. században nem létezett felekezeti semleges oktatás, sem ilyen mecenatúra: a történetírói elfogultság tehát nem szubjektív elem, hanem korfüggő adottság. Tóth elbeszélői narrációja a bonyolult összefüggések láncolatának felfejtésekor mindennek ellenére gyakran nevelteti meg olvasóját egy-egy hétköznapi frázisával: Bél Mátyás inszINUATÍV Révay-recepciója mint „bűvészmutatvány”, az unitárius Uzoni István fantazmagóriája pedig „letaglózó élményként” tételeződik.

A forrásközponitú vizsgálat minden fejezetben és részegységben hasonló logikai lépésekben haladt előre: a könyv egy-egy fejezete önmagában is érthető. A több szálon futó, történetírói elméleteket egymással dialektikusan ütköztető historiográfiai monográfia szépen láttatja, hogyan építkezett egy adott szerző fogalmi hálója, milyen ideológiai előfeltevések irányították a kérdező, kutató történetst, vagy éppen a kulturális emlékezet torzító mechanizmusai (például a Szilveszter-bulla elfogadottsága, vagy éppen a Regnum Marianum-képzet esetén) miként befolyásolták az értékelést. Egy ilyen, eszmetörténeti nézőpontokat is tagláló vizsgálatnál arra is figyelemmel kell lenni, amit nem tartalmazhat ez a kötet. Például a Szent Korona-tan szerteágazó és évezredes értelmezési múltját látva érzékelhető, hogy annak vizsztatérisai egy szinuszgörbe periódusaival írhatók le. Míg a katolikus eszmetörténettel foglalkozók már régóta feltárták a Mária országa-gondolatrendszer összetevőit és műfajait (Bene Sándor, Knapp Éva, Tüskés Gábor), addig az ehhez szervesen illeszkedő Szent István-kép, s ennek a protestáns recepciója a kutatás mostohagyereke.

Az első királyunkról kialakult kálvinista nézőpontok közül három példát említenék a 17. századból, melyek Tóth Gergely témaválasztását alátámasztják. Pozitív szerep jutott István királynak didaktikus műfajokban. A kálvinista Lisznyai Kovács Pál *Magyarok Cronikája* című művében (Régi Magyar Könyvtár [a továbbiakban: RMK] I. 1421.) a megkeresztelkedéstől órá mindig a *Szent* jelzővel hivatkozott. Negatív szerepet kapott a király a Tóth Gergely által is idézett szerzőkön túl számos 17. századi kegyes lelkész prédikációjában (Czeglédi István, Kabai Bodor Gellért, Debreceni Ember Pál), akik a szentség, a katolikus szentek neve napjának az ünneplésével, illetve a kalendáriumban szerepeltetett római, illetve szláv elnevezésekkel hatalmas indulattal szembefordultak, hiteltelentíve azok csodáit és közbenjáró szerepét (nem említve királyunkat, akit pedig éppen Pázmány hatására emeltek be 1631-ben a szentek lexikonába). Végül pedig elő sem került több esetben: egy történeti áttekintésű

prelimináriában (RMK I. 1179), hitvitákban (RMK I. 1180) és heraldikai (RMK I. 1797) vagy emblematikai tárgyú kötetekben.

Hasonlóan nem került elő érvként első koronás királyunk neve – és a hozzáfűződő kereszténység felvétele (katolikus oldalról), vagy a pogányságról a pápistaságba való átmenet (protestáns oldalról) az úgynevezett felső-magyarországi hitvitákban – mint törvényhozó, csak keresztyén uralkodóként, de ebben a Szent Koronához fűződő gondolatkörben nem érveltek a felek. Pedig a páterek (Kiss Imre és Sámbar Mátyás) és a pataki és egyéb kálvinista tanárok (Kézdivásárhelyi Matkó István és Pósaaházi János) közti ősi, évekig tartó vitákban a szellemi agónia tétje a vera Ecclesia pozíciójának kijelölésén állt vagy bukott (ki vetett búzát s konkolyt, kié a hegyen épített város). Az 1660–70-es években zajló hitviták során – Garadnai Erika 2015-ös doktori disszertációjának elemzése szerint – erre nyomós oka volt mindkét félnek. Szent István mint apostoli király szerepelt ugyan névvel, de ekkor még integráló erőként, a közös, magyar katolikus múlt a lehetséges nemzeti katolikus király jövőjét vetítette előre analogikusan, s ez Rákóczi Ferenc konvertálásánál is szerepet játszott. Ezért a közzélekedést – pláne a Rákóczi-birtokon zajló hitvitákban – nem nevesítették. Azaz meglátásom szerint nem Szent István alakját kellett egy protestáns mintafejedlemmé formálni, hanem egy általánosabb szent király-képzet kettős kisajátítása játszódott le a 17. században: egy barokk szent és egy „magyaros magyar”, „evangéliumi igazság” alapján álló, „angyali tudós, bölcs király” képzetének irányába.

Látszólag a 16–18. századi hungarus értelmiségjei vizsgálták a magyar Szent Koronát, s ők adják Tóth Gergely könyvének főszereplőit, de ők bizony nem gyakorlati, hanem csak elméleti szakemberekként mérkőztek egymással. Elsőként a koronaőr Révay (1613–1659), majd őt követően az 1790-ben több helyen kiállított Korona vizsgálata után az újabb megszólalók (Weszprémi István, Kazinczy Ferenc) állíthatták fel tényleges autopszia után a tételleiket. A korona bujdosását követő hazatérései (1464, 1608, 1790) látványos megnyilatkozásokat produkáltak: már nemcsak a felségjelvény szimbólumértékéről szólhattak, de számos történeti kérdéstről, kétségről is leránthatták a leplet. (Ilyen eset Katona István meghátrálása a katolikus nézetek terén.) A történettudományos fordulatok ismét más időszakokhoz kötődnek. A középkori Szent Korona-eszme és az ország-felajánlás új keretben az ellenreformáció idején éledt fel. Ennek mérföldkövei I. Lipót korában Nádasdy Ferenc Mária-emblémája és Révay *Commentarius*ának katolikus második kiadása, illetve az ezekből kinövő Schwarz Gottfriednak innen eredeztetett szemlélete. Vagy a Hartvik-legenda történeti forrásértékének megkérdőjelezése, illetve a magyar őstörténet kutatásának kérdései az 1740 körüli középkori forrásfeltárásokhoz kapcsolódva (Anonymus, Johannes Skylitzés). S ahogy Tóth Gergely megfogalmazta: „a »csendes üldözés« időszakának elmúltával a történeti irodalomban is csökkent a vallásháborús léghő”, jóllehet a Szilveszter-bulla hamisítvány jellegét katolikus szerző (Karácsonyi János) csak Schwarz után másfél száz évvel fogadta el.

A középkori Magyar Királyság államalapításának vélt vagy valós dokumentumairól folytatott diskurzus széles műfaji skálán jelent meg: tudományos történetírói vitában latin nyelven a vizsgált periódus teljes spektrumán, de számos egyéb módon, regionális és nemzetközi hitviták argumentumai (az úgynevezett felső-magyarországi hitviták vagy Schwarz Gottfried hallei hungarológiai írásai), forráskiadások (Szilveszter-bulla, Lucius, Anonymus), egyetemi disputák, biobibliográfiák (Czvittinger, Bod lexikonjai) jelzik ezt az érdeklődést. Az elemzések kezdetben rejtetten, allúzióként, majd már cáfolatként (a redargutio alapjaként) jelentek meg, végül forráskiadás lábjegyzetében vagy előszavában hivatkoztak a kutatás vagy az értelmezés előzményeire. Ennek a stemmája, a historiográfiai témák, források és módszerek nagy ágrajza szépen követhető a kötet alapján. A nagyívű történeti körképben kiemelt szerep jut a Tóth Gergely által felfedezett Schwarz Gottfriednek, aki a protestáns történetkritika

összegzője lett az *Initia* című művével, mely minden addig érintett témát tematizált, és mai mércével mérve is zömmel helyesen kezelte.

A kötet záró, 7. fejezete a mai történettudomány nézőpontjából tette mérlegre a még relevánsnak tekintett egykori nézeteket. Ez azért is izgalmas megoldás, mert ha valaki magára ölti az apológia proszopónját – legyen akár Schwarz Gottfried, vagy csak Szerémi György, netán Pap Gábor –, könnyen rabjává válik a nyelvének, s történelemszemlélete a nyitottságát, vitathatóságát veszítve hitvallássá válik, maga az értekező pedig az Eszme profétájává nemesül. Amit Tóth Gergely vizsgál, mindig legalább két nézőpontból bemutatható elbeszélés: katolikus és protestáns, akkori és mai értékelés, ismert és ma sem bizonyítható. A szerző történész, tehát nem a kinyilatkoztatás hangján szólal meg, és még csak nem is disputál, hanem abból a kontextualizáló megközelítésből jellemzi hőseit, miszerint sok esetben még ma sem tudunk minden Koronát illető kérdésben bizonyossággal szolgálni, s emiatt a szerző fenntartotta a lehetőséget a jövőbeni korrekcióra.

A kötet nagy erénye, hogy felszínre hozott számos elméleti kísérletet, melyek a 16–18. század történeti érdeklődését és tudományos nézőpontjait szemléltetik a Szent Korona kapcsán. Ezzel pedig sikerült újra ráirányítania a figyelmet letűnt korok tudományos felfedezéseire, történelmi útkereséseire, a 16–18. századi protestáns történetírás szakmaiságára, és máig előremutató eredményeire. Ezen kutatók kérdésfeltevései generálták ugyanis egyes axiómaként elfogadott tételek felülvizsgálatát, források hitelességének kutatását. A legfrissebb eredmények publikálásáért a Lendület Szent Korona Kutatócsoporté és benne Tóth Gergelyé az érdem.

Csorba Dávid

Hahner Péter

ÁLLAMFÉRFIAK

Fouché és Talleyrand párhuzamos életrajza

Osiris, Bp. 2015. 787 oldal

Hahner Péter a francia forradalom legismertebb hazai szakértője, és eddig is több, a magyar szakirodalom számára fontos kötetet publikált a témában. A most ismertetésre kerülő monográfiájában a francia forradalom és Napóleon korának két közismert, ellentmondásos és jobbára negatív megítélésű személyiségének, Charles-Maurice de Talleyrand-Périgordnak (1754–1838) és Joseph Fouchénak (1759–1820) életútját elemzi. Politikai rendszerek jöttek-mentek a 18–19. század fordulójának Franciaországában, de úgy tűnt, ez a két személy előbb-utóbb megtalálta a helyét bennük, és elpusztíthatatlanul, mindent túlélve része maradt a francia közéletnek. Személyük megítélése alapvetően kedvezőtlen, gyakran politikai rendszerek köpönyegforgató kiszolgálóinak, árulóknak bélyegzik őket.

Hahner Péter arra vállalkozott, hogy a történeti köztudatban élő legendák és sztereotípiák mögé nézve árnyalja a Talleyrand-ról és Fouchéről kialakult nem túl hízelgő képet. Az eredmény egy vaskos, közel 800 oldalas monográfia, amelynek 746 oldalas főszövege tekintélyes mennyiségű, elsősorban francia nyelvű forrás, valamint francia, angol és magyar szakirodalmi munkák, továbbá szépirodalmi művek felhasználásával mutatja be a két életutat. A könyv tehát igen széles szakirodalmi és forrásbázison alapul, a szerző pedig alaposan és részletekbe menően tárgyalja főhőseinek életútját, amit azért érdemes hangsúlyozni, mert itthon az egyetemes történelem tárgykörében születő munkákat néha kevésbé értékelik, mint

a magyar történelemmel foglalkozókat. Hahner kötete azonban azt igazolja, hogy az egyetemes történeti témák megírásának is van létjogosultsága, és magyar szerző is alkothat színvonalasat, mondhat újdonságot más országok történelmével kapcsolatban.

Az alcímet olvasva az olvasónak akaratlanul is Plutarkhosz *Párhuzamos életrajzok* című munkája jut eszébe, joggal. A görög történetíró ókori görög és római politikusok, hadvezérek életét, pályáját állította egymás mellé és vetette össze, Hahner pedig Talleyrand és Fouché életútjával teszi ugyanezt. Fontos különbség közöttük, hogy míg Talleyrand a francia arisztokrácia tagjaként kiváltságainak köszönhetően került a politika közelébe, a polgári származású Fouché önerőből küzdötte fel magát a miniszteri székig. Élettörténetükben számos hasonlóság is felfedezhető: nagyjából egy időben születtek, mindketten egyházi pályán indultak el. A legendárium szerint mindkettőjüket egy egészségügyi probléma – Talleyrand-nak dongalába, Fouchénak gyenge gyomra – akadályozta meg abban, hogy apjuk hivatását (katona, hajóskapitány) válasszák, habár egyetérthetünk Hahnerrel abban, hogy ezek a problémák inkább ahhoz járulhattak hozzá, hogy gyermekkorukban megtapasztalják az „alkalmatlanság” érzését, ami később nagyobb tettek végrehajtására sarkallhatta őket (63–64.). A politikai karrierjük hullámzása is kiváló lehetőséget nyújt a párhuzamba állításhoz: mindketten aktívan kapcsolódtak be a francia forradalom eseményeibe, amit néhány éves mellőzöttség követett. Mindketten a thermidori köztársaság alatt tértek vissza a politikába, és ekkor kapták meg azt a miniszteri széket, amelyet később a konzulátus és a császárság idején is betöltöttek: Talleyrand a külügyminiszterét, Fouché rendőrminiszterét. 1815 után a két életút merőben más irányt vett, és míg az egykor rettegett Fouchéra száműzetés és viszonylag hamar bekövetkező halál várt, Talleyrand-nak még politikai és diplomáciai feladatokat tartogatott az élet.

Hahner erre a párhuzamosságra építette fel a könyv szerkezetét: a Talleyrand és Fouché történeti megítéléséről szóló fejezet (Chateaubriand Saint Denis-ben) után először a két főszereplő családi hátterét, neveltetését, gyermek- és ifjúkorát mutatja be (Két szorgalmas fiatalember), majd a francia forradalomban játszott szerepükre tér ki: Talleyrand a monarchia időszakában (Talleyrand forradalma 1789–1792), Fouché pedig a jakobinus köztársaság alatt töltött be pozíciót (Fouché forradalma 1792–1794). Politikailag aktív időszakukat – némi fáziskéséssel – többéves mellőzöttség, Hahner szavaival élve a mélypont követte. Előbb Talleyrand angliai és főleg amerikai tartózkodásáról olvashatunk (Talleyrand a mélyponton 1792–1796), majd pedig arról, hogyan telt Fouché életében a konventbiztosi megbízás alóli felmentést követő három év (Fouché a mélyponton 1794–1797). A thermidori köztársaságról kezdődően 1815-ig Talleyrand és Fouché élete a korábnál jobban összefonódott, amit az is mutat, hogy a következő három fejezet már nem különválasztva, hanem egymás mellett tárgyalja kettőjük tevékenységét (A direktórium miniszterei 1797–1799, Napóleon miniszterei 1799–1807/10, Napóleon kegyvesztettjei 1807/10–1815). Az utak szétválnak című fejezet mutatja be a két, párhuzamosságokkal teli életút nagyon is különböző végét, végül az Összegzés summázza a kötet tanulságait.

Hahner álláspontja Talleyrand és Fouché életét, karrierjét illetően már a címből kiderül: államférfiak voltak. Ez az árulóhoz vagy az erkölcstelen gazemberhez képest jóval pozitívabb minősítés; olyan személyeket sejtet, akiknek életműve jelentősebb és időtállóbb, mint az olyan politikusoké, akik nem látnak túl a napi ügyeken. Ez azonban nem jelent értékítéletet, vagyis a szerző nem ideális államférfiként mutatja be őket. Célja nem a főszereplők rehabilitálása, hanem a róluk kialakult kép árnyalása: a legendák és anekdoták mögé nézve lefejtani a téves állításokat, de nem elhallgatni a bűnöket sem. Az első fejezetben részletesen vázolja a Talleyrand és Fouché nevéhez tapadó sztereotípiákat és azok gyökereit, ismerteti megítélésüket és annak változásait a nemzetközi és magyar szakirodalomban. Később több történeti közhely esetében rámutat arra, hogy a rendelkezésre álló információk alapján joggal feltételezhető, hogy valójában másképp zajlottak az események. Ilyen például a Thermidor című alfejezet (269–282.), amelyben a szerző a különböző történetírói vélekedések összevetése és

értékelése után azon álláspont mellett teszi le a voksát, amely szerint Fouché nem vezetője, hanem csak az egyik tagja volt annak a csoportosulásnak, amely megbuktatta Robespierre-t. Sőt, nagyon valószínű, hogy Fouché lánya halála miatt nem is vett részt a Nemzeti Konvent ülésén thermidor 8-án és 9-én (276. és 282.). Bár vannak a történeti tudatban tévesen rögzült történetek, Fouchénak két olyan cselekedete is volt, amelyek alól soha nem kaphat felmentést: XVI. Lajos kivégzésének megszavazása és 1700–1900 ember kivégeztetése lyoni konventbiztossága idején (230.). Noha utóbbit illetően Hahner leírja, hogy ez a szám mérsékelte a más városokban kivégeztetékéhez képest, hogy Fouché inkább visszafogni próbálta a vérengzést, mint fokozni, és hogy Fouchét Robespierre éppen azért hívta vissza, mert kevesellte a kivégzéseket, nem menti fel az alól, hogy annyi ember haláláért igenis felelős.

A könyv olvasása közben érdemes megfigyelni Talleyrand és Fouché azon döntéseit, hogy melyik politikai rendszerben vesznek részt és meddig. Ezek alapján úgy tűnik, nem voltak azok az elvtelen, bármilyen politikai rendszert kiszolgáló gazemberek, akinek sokszor beállítják őket. Talleyrand-nak nagyon is határozott és koherens elképzelése volt arról, milyen legyen az új Franciaország. Szeme előtt egy alkotmányos monarchia lebegett, és minden olyan politikai rendszerben szerepet vállalt, amelyről úgy vélte, idővel megvalósíthatóvá teszi az általa optimálisnak tartott berendezkedést. 1807-ben elsőként ismerte fel, hogy Napóleon agresszív külpolitikája már nem szolgálta Franciaországot, hanem inkább ártott neki. Nem egy bajban, hanem egy hatalmas csúcsán lévő császárnak intett búcsút, mert annak politikája nem abba az irányba tartott, amelyet helyesnek vélt. Talleyrand tehát hűséges maradt, csak nem politikai rendszerekhez vagy személyekhez, hanem ahhoz az elképzeléséhez, amelyet Franciaország számára ideálisnak tartott. Ugyanez Fouché tevékenységében is felismerhető, csak ő nem a kül-, hanem a belpolitika területén igyekezett szolgálni Franciaországot. Erős államot szeretett volna, amely azonban feleslegesen nem avatkozik bele erőszakkal a társadalom életébe. A korszak, amelyben élt, nem ilyen politikai rendszereket termelt ki, és nyilván tisztában volt azzal, hogy ha ezekben a rendszerekben funkciót vállal, személyének negatív megítélésén nem fog változtatni, hogy tudatosan törekedett a terror és az erőszak minimalizálására.

Mivel maga a szöveg igen terjedelmes, a szerző megengedhetett magának hosszabb-rövidebb vargabetűket, ügyelve azonban arra, hogy a kitérők hozzájáruljanak az olvasottak jobb megértéséhez és egyensúlyban legyenek a lényegi mondandóval. Így olvashatunk röviden általában a forradalom és a francia forradalom értelmezéséről, megismerkedhetünk a 18–19. század fordulójának francia rendőri szervezetével, Talleyrand amerikai tartózkodása kapcsán bepillantást nyerünk az Egyesült Államokba emigrált franciák hétköznapijaiba. Hahner Péter magabiztosan kalauzolja az olvasót a francia forradalom szövevényes történetében. Részletesen mutatja be az eseményeket és folyamatokat: sok adatot közöl, de nem terheli túl velük az olvasót, és a korszakot kevésbé ismerők számára is követhetően írja le a történeteket.

A kötet gondos és alapos szerkesztői munkáról tanúskodik, ami egy 800 oldalas könyv esetében kiemelendő. Nagyfokú odafigyelésre volt szükség, hogy a szöveg egységes, a tudományos apparátus pedig következetes legyen. Természetesen, ha valaki kifejezetten hibákat szeretne keresni, fog találni, de közel sem olyan mennyiségben, hogy az olvasmányélményen rontana. Nagyban segíti a vaszkos kötetben való eligazodást a könyv végén található részletes névmutató. Ugyanakkor a szerzőnek a tudományos apparátust illető két döntésével nem értek egyet: az egyik az, hogy a felhasznált művek hivatkozásként alkalmazott rövidítéseit sehol sem oldja fel, a másik pedig, hogy a bibliográfiában a tételeket tematikus egységekben közli. Így ugyanis rendkívül nehézkesen lehet visszakeresni a hivatkozásokban szereplő műveket: az olvasónak végig kell pásztáznia a bibliográfiában az egyes csoportokat, adott esetben meg kell tippelnie, melyik blokkba tartozhat a keresett kötet. És ha véletlenül kimaradt a bibliográfiából, akkor legfeljebb a lábjegyzetek átnézésével bukkanhat rá a keresett munka pontos adataira. A kötet terjedelme miatt talán jobb lett volna szíglás hivatkozási rendszert

alkalmazni, mert annak segítségével jóval gyorsabban és egyszerűbben lehetne visszakeresni a hivatkozott műveket.

Az *Államférfiak* összességében egy jól felépített, olvasmányosan megírt, érdekes és alapos történeti munka, amelyet nem csak történészek forgathatnak haszonnal. Talleyrand és Fouché történetének végigkövetése során ugyanis általánosabb és aktuálisnak is mondható kérdések is felmerülhetnek az olvasóban. Mit jelent a politikában az erkölcs és az árulás? Vajon egy politikus a rendszernek, egy személynek vagy az országának tartozik-e hűséggel? Életutak vagy több évtizedes pályafutások értékelésekor mennyit nyomjon a latban egy konkrét dicső, vagy dicstelen cselekedet? A könyv Talleyrand és Fouché részletes, a hibákat/bűnöket nem mentegető életrajzával, a személyüket övező mítoszok háttérének bemutatásával, egyes legendák lerombolásával egyrészt megadja a lehetőséget az olvasónak, hogy önálló véleményt formáljon róluk, másrészt igazolja, hogy a főszereplők valóban azok voltak, ami a könyv címében szerepel: államférfiak.

Vajnági Márta

Ormos István

EGY ÉLETÚT ÁLLOMÁSAI

Kmoskó Mihály 1876–1931.

METEM – Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, Bp. 2017. 508 oldal

Az Osztrák–Magyar Monarchia megszűnése, az első világháborút követő forradalmak, majd a trianoni békediktátum, s az azt követő konszolidáció alapjaiban rendítette meg a monarchiabeli értelmiségiek életkilátásait. Az átfogó struktúra radikális átalakulása olyan következményekkel járt, amely arra kényszerítette őket, hogy újrafogalmazzák identitásukat, s a Monarchia romjain kialakult nemzetállamok állampolgáraként válasszanak maguknak új életstratégiát. Ormos István munkája ebben az összefüggésben mutatja be a szlovák családban született, magát magyarnak valló katolikus pap életének jelentősebb mozzanatait és fordulópontjait. Nem teljes életrajz, hanem a nagy struktúra összeomlására reagáló, különféle kötődéseitől vezetett értelmiségi elbizonytalanodásának, sokszor ad hoc jellegű döntéseinek és kapkodásának olyan összefoglalása, amely mindezeket a társadalom általános útkeresésének a háttérével mutatja be.

A megjelent kötet két külön munkát tartalmaz: Ormos István monográfiáját Kmoskó Mihályról (7–250.) és Kmoskó Mihály *Jelentését* az 1916-ban tett hivatalos szíriai útjáról (253–329.). Az összesen 1460 lábjegyzet mellett az exkurzusok (valójában mini-tanulmányok, 331–371.), a bibliográfia (373–418.), a képek és térképek (100 illusztráció és 5 térkép a forrásokkal, 419–480.), valamint a névmutató (481–508.) segíti az olvasót az első világháború környéki lépésváltás egyes kérdéseinek megismerésében. Az alábbi ismertetésben külön mutatom be a Kmoskó monográfia, illetve a *Jelentés* néhány jelentősebbnek tekintett részét.

Kmoskó Mihály, a budapesti egyetem professzora, az MTA levelező tagja, aki tökéletesen megtalálta helyét és jól beilleszkedett az első világháború előtti Magyarország intézményrendszerébe. A világháború végét kísérő események következtében azonban teljesen elbizonytalanodott (Ormos szóhasználatában: megzavarodott) és elveszítette a talajt a lába alól. A csehszlovák állam megszületésével átállt az új állam oldalára, s a röviddel ezelőtt

Bratislavának átnevezett Pozsonyba utazott, hogy az újonnan alakuló állam felsőoktatásában szerepet vállaljon. Reményei azonban meghiúsultak, és csalódottan tért vissza Budapestre, ahol egyébként a tudományegyetem Hittudományi Karának hivatalban lévő dékánja volt. Előzetesen be nem jelentett távozása és visszatérése évekig tartó fegyelmi vizsgálat tárgya lett, hiszen valójában a hazaárulás egy formájáról volt szó (183.). Másfelől ezzel világossá vált előtte, hogy visszatéréssel lezárta azt a lehetőséget is, hogy a csehszlovák tudományos élet felelős képviselője legyen. Ormos a fellelhető dokumentumok elemzésével, a párhuzamosan folyó egyéb „hűség”-vizsgálatok és a politikai fejlemények tükrében mutatja be, hogy a személye körüli „nemzethűség elleni vétkezésre” vonatkozó vizsgálat mennyire megviselte, mennyire elbizonytalanította Kmoskót.

Magyarország az első világháború után vált egyik napról a másikra magyar nemzetállammá, amelyben immár elveszítve a „legnagyobb kisebbség” pozícióját, a magyarok lettek az államalkotó nemzet valódi többségi képviselői. A rendelkezésre álló anyagokra támaszkodva Ormos megállapítja, hogy Kmoskó emiatt is úgy érezte, hogy szlovákként oka van a félelemre. Feltámadó, lázas közéleti és politikai tevékenysége részben őszinte meggyőződésből fakadt, de a magyar haza iránti elkötelezettségét is bizonyítani kívánta. S mindez alkalmas volt arra is, hogy ballépését jóvátegye.

Az eredetileg sémi filológusként ismert Ormos István mértéktartással viszonyul kutatása tárgyához, aki egykori tanszékvezető elődje volt, s akinek életével és működésével több előadásban már korábban is foglalkozott. Módszere az egyik előző kiváló munkájában (Max Herz Pasha 1856–1919. His life and career. Kairó 2009. 282., 284.) kipróbált, széles forrásanyagon nyugvó filológiai vagy inkább mikrofilológiai megközelítésen alapszik, amelynek segítségével az elmondásra választott események egyfajta kontingens rendjét fogalmazza meg. Ez a kutatási program látványosan érvényesül Kmoskó élénk politikai tevékenységének tárgyalása során, amely a szlovák emigráció háttérében teljesedett ki, és célja a független Szlovákia megteremtése volt. A szlovák állam létrehozására irányuló, kezdetben nemzetközi támogatást is élvező törekvések, vezető személyiségek (például Jehlicska Ferenc) és események bemutatása a gazdag filológiai alapot követően szinte eleven mozgásukban ragadja meg a hétköznapi történeteket, és hosszú (rövid!) olvasással töltött éjszakát biztosít az olvasónak. De ugyanez a türelmes aprómunka hitelesíti a Kmoskó anyanyelvével kapcsolatos kérdésfelvetést is.

Kmoskó az őszösvetség tanára volt a katolikus hittudományi karon, s ekkor élesen szembesült az úgynevezett „modernizmus” kérdéskörével. Az egyházon belül súlyos problémaként jelentkezett, hogy egyes modern természettudományos felfedezéseket, illetőleg a Biblia szövegének újabb keletű, történeti-kritikai elemzése során nyert eredményeket beépítsék az egyház tanításába. Nyilvánvaló, hogy az ebből keletkezett súrlódások is hozzájárulhattak ahhoz a meglepő körülményhez, hogy Kmoskó, miután egymást követően két professzúrárt is betöltött, elhagyta a hittudományi kart, és a bölcsészettudományi karon lett a sémi filológia tanára. Ugyancsak ezzel függ össze, hogy kutatási területet váltott. Tudós kutatóként eredetileg a keresztény szír irodalommal foglalkozott – eredményeit az európai tudományosság napjainkig számon tartja (ő állapította meg például a Vatikáni Könyvtár egyik dokumentuma alapján, hogy Ps.-Methodius apokalipszisét eredetileg szír nyelven fogalmazták meg), de az első világháború után a korai magyar történelem (az úgynevezett „magyar őstörténet”) keleti forrásai kutatásának szentelte magát.

Kmoskó helyzetét árnyalja, hogy egy időben – mintegy 6 éven át – intenzív antiszemita működést fejtett ki. Különösen ismert a *numerus clausus* törvény létrejöttében játszott szerepe. Ormos részletesen elemzi megnyilatkozásait az egyetemekre bocsátandó diákság számának korlátozásával kapcsolatos tanácskozáson. A történelmi helyzet vetette fel a *numerus clausus* [= zárt szám] gondolatát abban az értelemben, hogy az egyetemi tanulmányokat megkezdő diákok számát valamilyen okból korlátozni kell. Hogy ne iratkozhasson be

bárki az egyetemre pusztán az érettségi bizonyítvány birtokában, ahogy egyébként az akkor érvényben lévő, 1883-ban hozott törvény alapján megethette volna. Ez a törvény ugyanis az érettségi bizonyítvány megléte esetén mindenkinek biztosította az egyetemre való *szabad beiratkozás* jogát Magyarországon (202.). Ormos felhívja a figyelmet arra, hogy a *numerus clausus* kifejezés eredeti és Magyarországon kialakult értelmezése alapvetően különbözik egymástól. Eredetileg kizárólag a *korlátozás* jelentésében használatos, ahogy ma is él, például a mai Németországban az orvosképzés területén. „Az magyar sajátosság – írja –, hogy ez a szókapcsolat később kizárólag a *zsidó* hallgatók számának korlátozásának megjelölésére vált használatossá.” (202. 744. jegyz)

A korlátozásra vonatkozó törvényalkotás dokumentumai szerint a kiválasztás szempontjai okozták a legnagyobb zavart. Ezek között szóba jöttek a *vallás, a nemzetiség, faj, előmenetel és erkölcs*, vagy ezek különféle kombinációja. Kmoskó kiegészítő javaslatával támogatta az egyetemi tervezetet, s ennek egyik lényegileg új pontja, hogy a majdan bevezetésre kerülő korlátozásokon *belül* ama szempontot is érvényesítendőnek tartja, hogy zsidók csak az ország teljes lakosságán belüli számarányban nyerhessenek felvételt (203–204.). Mindenesetre Ormos szerint megállapítható „hogy hivatalos szinten legelőször Kmoskó vetette föl javaslatként a zsidó hallgatók számának korlátozását, ami végül is a *numerus clausus* törvény lényege lett” (205.).

További izgalmas aspektusa Kmoskó életének, hogy az alapvetően hagyományos nevelésben részesült katolikus pap egyre nagyobb érdeklődéssel fordult az országot sújtó társadalmi feszültségek felé, s olyan véleményeket fogalmazott meg azok okairól, s a jövő kilátásairól, amelyek az ő társadalmi rétegében felettébb szokatlanok voltak azokban az időkben.

A kezünkben tartott kötet első része tehát ennek a szeszélyes sorsú embernek az életét tárgyalja újonnan feltárt dokumentumokra támaszkodva, amelyek egyébként nagy számban lehetnek föl különböző levéltárakban. A számtalan részadat érdekessé teszi az egész művet, sok-sok információval világítja meg a kor társadalmi életének legkülönfélébb aspektusát, különös tekintettel az első világháború végét övező, majd azt követő viszonyokra, a nemzetiségi kérdésre, a nemzeti érzés alakulására az egykori nemzetiségek között, miután a békebeli Monarchia „befogadó” hangulatának ezt követően egycsapásra vége lett.

A kiadvány másik része Kmoskó Mihály beszámolója 1916-ban tett hivatalos szíriai útjáról. Ez a magyar egyházpolitika, illetőleg az osztrák–magyar külpolitika olyan fejezetét érinti az első világháború kapcsán, amely szinte teljességgel ismeretlen a magyar történetírás előtt, s az osztrák történetírás is alig tud róla. Arról van szó, hogy ennek során német kezdeményezésre német–osztrák–magyar próbálkozások történtek arra, hogy a hadbalépést követően az Oszmán Birodalom által a területéről kiutasított antant-alattvaló (francia és olasz) katolikus papokat, szerzeteseket és apácákat, akik jelentős mértékben iskolákat működtettek, saját egyházi emberekkel helyettesítsék a Központi Hatalmak. Ezzel részben az egyházi misszió folytatását szándékozták garantálni, részben pedig már a háború utáni helyzetre tekintve próbáltak gazdasági és politikai befolyást biztosítani maguknak az Oszmán Birodalomban. Intenzív szervező munka kezdődött, majd első lépésként a korábról már helyi tapasztalatokkal bíró Kmoskó Mihályt küldték ki a helyszínre, hogy tájékozódjon, s mérje föl a tényleges helyzetet.

Kmoskó hat hónapot töltött a Közel-Keleten, és részletes beszámolóban foglalta össze a tapasztalatait. Ez a munka a modern arab történeti tanulmányok szempontjából is figyelemre méltó. A szerző rendszerezi az utazása során begyűjtött, vagy aktuális forrásokból származó ismereteket, adatokat és tényeket közöl, s az azokkal kapcsolatos értékeléseit is papírra veti. Fejezetei: I. Szíria jelen belpolitikai állapota, alfejezetei: arab kérdés, zsidókérdés, kereszténykérdés. II. A katolikus missziók állapota Szíriában. (Alfejezetei: Jeruzsálemi Pátriárkátus, Bejrúti Apostoli Delegatúra, Latin intézmények.) III. Mik a mi tennivalóink a keleti missziók terén?

Szubjektívizmustól nem mentes összefoglaló, de ettől válik élővé, izgalmas beszámolóvá, amelyben az Oszmán Birodalom utolsó évtizedének, a hadban álló birodalom belső

viszonyainak, világháborús szerepének egyfajta tükrét pillanthatjuk meg. Félelmetes, ha arra gondolunk, hogy a lakosság számarányát tekintve az összes hadviselő fél közül az Oszmán Birodalomnak ez a területe (Szíria, Jordánia, Libanon és Palesztina/Izrael) szenvedte el a legnagyobb megpróbáltatásokat és veszteségeket az első világháború során – az egész világon –, és a történelmi érdeklődés mégis csak legújabbán fordult e kor felé. Ismert ugyan, hogy a későbbi fejlemények okán az arab és közel-keleti történetírás mindezidáig általában véve a két világháború közötti, majd a második utáni helyzettel foglalkozott elsősorban, s az első helyi lefolyását – eltekintve az „arab felkelés” epizódjától – nem méltatta kellő figyelemre. Haszonnal forgatható jelentés, amiben a szerző így foglalja össze az ifjútörök mozgalom szíriai kudarcát: „A parlamenti rendszer nem vált be. Az araboknak fogalmuk sem volt arról, mi a *hurrija*, az alkotmányos szabadság, és mi a *hukúmat an-nijába*, a népképviselői kormány, amelyről a gomba mód keletkező újságok annyit szavaltak” (259.). Másutt történeti kontextusba helyezi a törökellenes szíriai arab (egységesen muszlim és keresztény) nemzeti gondolat születését és történeteket, epizódokat villant fel, amelyek mind életszerűbben elevenednek meg a tolla alatt. Kmoskó beszámolója roppant érdekes dokumentum, amely fényt vet Magyarország első világháború alatti történelmének egy szinte teljesen ismeretlen aspektusára, amely ugyanakkor szervesen illeszkedik jelentős korabeli, Keletrre tekintő szellemi, gazdasági és politikai törekvésekbe (például „turanizmus”). Fontos forrás, aminek feldolgozására mihamarabb szüksége lehet a közel-keleti történeti kutatásnak.

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy Ormos István munkája a nagy átfogó struktúrák összeomlását megtapasztaló értelmiségi hol optimista, hol kétségbeesett válságmegoldó stratégiáit tárta fel Kmoskó Mihály élete fordulópontjainak vizsgálata során. A struktúra és az egyéniség egymást feltételező kölcsönhatását gazdag forrásanyagra támaszkodva tette izgalmas, a szempontokat kritikusan váltogató, történelmi tapasztalatként átélhető élménnyé.

Első látásra talán szűk területre korlátozódik a kiadvány, de a látszat most is mintha csalna: hatalmas adatgazdagsága okán haszonnal forgathatják mindazok, akiket érdekel az 1900 és 1930 közötti korszak turbulens magyar történelme.

Tüske László

Ujváry Gábor

KULTURÁLIS HÍDFŐÁLLÁSOK

A külföldi intézetek, tanszékek és lektorátusok szerepe a magyar kulturális külpolitika történetében I–II.

(Kodolányi János Főiskola Történeti Műhelyének Kiadványai 6., 7.)

Ráció, Bp. 2013., 2017. 303 oldal, illetve 359 oldal

Ujváry Gábor a magyar kulturális külpolitika két világháború közötti történetét több mint két évtizede kutatja. A témában számos tanulmánya, több önálló kötete jelent meg. Most arra vállalkozott, hogy átfogó feldolgozását adja választott kutatási témájának. Célja, hogy a magyar kulturális külpolitika alapját jelentő külföldi magyar intézetek, illetve a külföldi egyetemeken magyar tanszékeinek és lektorátusainak a dualizmus korától a második világháborúig való történetét összefoglalja, vázlatos kitekintést nyújtva napjainkig. A vállalkozás súlypontját a két Történeti Intézet (Bécs 1920/1921, Róma 1895), a Collegium Hungaricumok (Bécs 1924, Berlin 1924, Róma 1927), illetve a berlini tudományegyetem Magyar Intézetének

(1916) története képezi. A három kötetre tervezett vállalkozás első két kötetét már kézben tarthatja az olvasó, így lényegében már csak a római intézetek története hiányzik.

Az első kötet tartalmazza a két világháború közötti kor magyar kultúrpolitikájának a bemutatását, amelynek ismerete nélkülözhetetlen a külföldi magyar kulturális és tudományos jelenlét váratlan felvirágzásának megértéséhez (I. 65–123). Itt kerül sorra a kor kultúrpolitikája vezető – mai napig sok vitát kiváltó – fogalmainak a tárgyalására, úgy mint a kultúrfőlény és a neonacionalizmus; itt kerül felvázolásra az az intézményrendszer, amely működtetni fogja majd az intézeti és lektorátusi hálózatot. Bármilyen koncepciózus is az 1920-as évek kultúrpolitikájának megteremtője, Klebelsberg Kuno (kultuszminiszter 1922–1931), mindez nem előzmények nélkül történik meg. Az első tudományos intézetek már a dualizmus korában létrejöttek: a Fraknoi Vilmos által alapított Római Magyar Történeti Intézet (1895) és a csak rövid időt megélt Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet (1917–1918). Ugyanígy az első magyar nyelvet külföldi egyetemen oktató lektorátusok és tanszékek alapítása is az 1918 előtti időszakra nyúlik vissza (például Bécs, Uppsala, Helsinki, Párizs). A meglévő minták továbbfejlesztése és kiaknázása, működőképes rendszerbe foglalása Klebelsberg érdeme, akinek koncepciózus ténykedése és érdekérvényesítő képessége nélkül aligha jöhetett volna létre az intézeti hálózat ebben a formában. A meglehetősen költséges rendszer létrehozása mögött az a felismerés állt, hogy a politikai elszigeteltségbe került új Magyarország egyik kitérési pontját a kulturális diplomácia kínálhatja.

Miközben a külföldi magyar intézetekről meglehetősen sokat olvashatunk, csupán a szűkebb szakmai nyilvánosság előtt ismert, hogy a két világháború közötti időszakban történt meg a magyar nyelvet külföldön oktató lektorátusok és magyar tanszékek széles körű kiépítése. Mindez a kor másik, utóbbi években sok vitát kiváltó történész-miniszternek, Hóman Bálintnak a nevéhez fűződik (kultuszminiszter 1932–1942). Hóman az intézeti hálózattal szemben tudatosan részesítette előnyben ezt az intézménytípust, amelyek működését nem egyszer kétoldalú, a kulturális élet több területét szabályozó kulturális egyezmények megkötésével igyekezett megalapozni. A szerző által feltárt adatok szerint Hóman minisztersége utolsó évében (1942) 7 külföldi magyar egyetemi intézet, 31 lektorátus, 6 magyar tanszék, 2 magyar előadói státusz és 1 magyar tanulmányi központ működött (I. 121.). Az adatok önmagukért beszélnek.

Ezen intézménytípusnak a „mintája” a berlini egyetem Magyar Intézete volt, amely porosz állami támogatással jött létre még az első világháború alatt 1916-ban, egész nyilvánvalóan egyfajta gesztusként a „fegyverbarát” Magyarországra felé. Az I. kötet az intézet alapításának és két világháború közötti működésének részletes történetét tartalmazza. Az intézet története abban erősíti meg az olvasót, hogy egy sikertörténethez mindig több tényezőre van szükség. Jelen esetben a porosz állami mellett legalább annyira fontos volt, hogy Gragger Róbert (1887–1926) személyében megfelelő vezetőt sikerült találni az intézet élére, aki nem csupán a megfelelő tudományos készségekkel rendelkezett, hanem jó szervező is volt, és kellő diplomáciai érzékkel rendelkezett ahhoz, hogy az egyetemi élet hínáros vizében elhajózzon, illetve a magyar és porosz kultúrpolitika útvesztőjében eligazodjon. A Magyar Intézet mellett Berlinben 1924-ben Collegium Hungaricum alapítására is sor került, amely a más városokban már működőkhöz hasonló feladatokat kapott (magyar állami ösztöndíjasok fogadása minden tudományterületről, valamint magyar kulturális értékek közvetítése). A két intézmény, amelynek vezetése kezdetől fogva összefonódott, igen hatékonyan támogatta egymás működését. A nemzetiszocialista hatalomátvétel a berlini magyar intézetek működési körülményeit is megváltoztatta. Az 1933 utáni nehézségekről is kap ízelítőt az olvasó a Gragger utódaként működő Farkas Gyula és német tanársegéde, Herman Klocke közötti konfliktus bemutatása kapcsán, amelynek kirobbanása a Hóman Bálint és Székfű Gyula által írt Magyar történet német nyelvű kiadási tervéhez kapcsolódott. Ennek ügyében a tanársegéd kapcsolataira támaszkodva ugyanis főnökével való különösebb egyeztetés nélkül járt el.

Amíg Berlin jelentőségét a berlini egyetem adta meg, teljesen más okok miatt kapott kulcspozíciót Bécs Klebelsberg intézeti koncepciójában: itt őrizték (és őrzik még mindig az 1926-ban aláírt badeni levéltári egyezménynek köszönhetően) az 1526 és 1918 között működő Habsburg Monarchia, benne Magyarország történetére vonatkozó források jelentős részét. A kora újkori és újkori Magyarország története e forrásanyag feldolgozása nélkül megoldhatatlan feladat. Ezért merült fel már 1917-ben, a Magyar Történelmi Társaság elnöki székébe frissen kerülő Klebelsbergben egy történelmi intézet alapításának ötlete Bécsben, amely egy nagyobb intézeti háló részét alkotta volna: egy budapesti előkészítő intézettel, illetve a konstantinápolyi és a római intézettel egységes szervezetbe fogva. A terv az első világháború miatt lekerült a napirendről, de nem véletlen, hogy alig kezdenek rendeződni a magyarországi politikai viszonyok, az intézet 1920 végén, illetve 1921 elején Bécsi Magyar Történelmi Intézet név alatt megkezdte működését (alapítási éve körül némi bizonytalanság uralkodik, a két első ösztöndíjas Mályusz Elemér és Hajnal István mindenesetre már 1920 augusztusában a városba érkeztek). Az intézet megalapítása fontos részét képezte Klebelsberg koncepciójának, amely nagy hangsúlyt helyezett az utolsó másfél évszázad fejlődésének megismerésére, hogy ezáltal jobban érthetővé váljon mindaz, ami Magyarországgal az utóbbi néhány évben történt. Klebelsbergnek szerencséje volt annyiban, hogy Bécs esetében is megfelelő emberi tényező állt rendelkezésre. A császárvárosban a volt közös ügyes levéltárosok, Károlyi Árpád (a Haus-, Hof- und Staatsarchiv nyugalmazott igazgatója), Szekfű Gyula (ugyanezen levéltár volt levéltárosa) és Eckhart Ferenc (a Hofkammerarchiv volt levéltárosa) a levéltári felszámoló bizottság tagjaiként biztos szakmai hátteret jelentettek, s ez lehetővé tette egy tudományos koncepció viszonylag gyors kidolgozását. A Bécsi Magyar Történelmi Intézet létrejötté tulajdonképpen ezen koncepció – amelynek legfontosabb eleme a Magyarország újabb kori történetének forrásai sorozat volt – megvalósítását szolgálta. Bár a sorozat sok tekintetben torzóban maradt, a megjelent mintegy negyven kötete mindmáig a 18. és 19. század történetének alapforrását képezi. Ujváry munkáját olvasva egyértelművé válik, hogy mindez nem jöhetett volna létre az előbb megnevezett levéltárosok, továbbá más kiváló történészek, mint például Domanovszky Sándor vagy Mályusz Elemér közreműködése nélkül, de az egészet alapvetően mégis egyetlen ember, Klebelsberg Kuno akarata mozgatta.

A II. kötet gerincét a Bécsi Magyar Történelmi Intézet története adja. Külön fejezet foglalkozik az intézet igazgatóival (Károlyi Árpád 1921–1928, Eckhart Ferenc 1928–1929, Angyal Dávid 1929–1935, Miskolczy Gyula 1935–1948). Az igazgatók sorából most egyetlen személyt szeretnék kiemelni, az alapítóigazgató Károlyi Árpádot (1853–1940), aki nemcsak jelentős szerepet játszott a Monarchia levéltári örökségének egységét megóvó badeni szerződés tető alá hozásában, hanem kiváló szervezőnek is bizonyulva megteremtette a történelmi intézet működési feltételeit, és megszervezte az intézetet. Mindemellert – elhagyva korábbi kutatási területét, a 16–17. századot – alapvető forráskiadásokat készített Batthyány Lajos főbenjáró peréről, az április törvényekről, illetve megkezdte Széchenyi István naplóinak a kiadását.

A szerző külön fejezetben tárgyalja az intézet működését biztosító támogatási rendszert (akkor sem volt fenékgig tejfel az élet). Hasonlóképpen külön kerül elemzésre az ösztöndíjasok csoportja, akiknek a számát, a hiányos statisztikai kimutatások miatt nem lehet megállapítani. A Történelmi Intézet esetében csupán az intézet fennállásának első évtizedében fél évnél tovább 53 esetben 30 magyar kutató dolgozhatott a bécsi közgyűjteményekben. Külön fejezetben mutatja be Ujváry Gábor az intézet tudományos eredményeit és programjait, elsősorban a már említett forráskiadási sorozatra, Magyarország újabb kori történetének forrásaira koncentrálván. Az intézet történetébe beágyazva kerül sor az 1924-ben alapított Collegium Hungaricum történetének bemutatására, amely a Történelmi Intézettel ellentétben minden tudományterület képviselői előtt nyitva állt, ha külföldi tanulmányokat akartak folytatni. A II. kötet azonban nem egyszerűen a Bécsi Magyar Történelmi Intézet és a Collegium

Hungaricum szűk értelemben vett történetét tartalmazza, annál sokkal szélesebb mezőn mozogva ezen intézmények sorsát Ausztria és Magyarország két világháború közötti kulturális kapcsolatainak történetébe ágyazza be. És a történet nem ér véget 1945-ben, egy külön fejezetben igen komoly kitekintés olvasható az 1945 és 1963 közötti évekre vonatkozóan, illetve arra nézve is, hogy mi történt 1963, az új Collegium Hungaricum megnyitása után.

A kötet utolsó nagy egysége egy közel százoldalas adattár, amely betűrendben tartalmazza a Bécsi Magyar Történeti Intézet tagjait az 1920/1921 és 1944/45 közötti időszakból. Az adattár minden személy esetében magában foglalja az illető személy bécsi kutatásainak körülményeit, a kutatások nyomán készült publikációkat, illetve az ezekről készült ismertetéseket. Az adattár jelentőségét és fontosságát nem lehet eléggé hangsúlyozni. E sorok írója bécsi működése idején sokat használta már az adattár első változatát is, amely jelen kötet első kiadásában látott napvilágot (Tudományszervezés – történetkutatás – forráskritika. Klebelsberg Kuno és a Bécsi Magyar Történeti Intézet. Győr 1996). A most további információkkal kiegészített adattár még megbízhatóbb képet fest az Intézet tagságának tudományos működéséről. A historiográfia felfogható önálló részdiszciplínaként is, de ugyanakkor mindenkinnek magának is művelnie kell saját szűkebb témájára vonatkozóan. Ehhez megkerülhetetlen segítséget nyújt Ujváry Gábor fentebb említett összeállítása minden Bécsbe készülő kutató számára, de a két kötetet minden történelem iránt érdeklődő figyelmébe is ajánljuk. A kötetek felhívják a figyelmet a kultúrpolitika jelentőségére, s a bennük összefoglaltak fontos tanulságokat tartalmazhatnak a mai kulturális külpolitika alakítói számára is.

Fazekas István

Gali Máté

BERZEVICZY ALBERT

A márványarcú miniszter

Szépmíves Könyvek, Bp. 2017. 550 oldal

Gali Mátének a Veritas Történetkutató Intézet tudományos segédmunkatársának megvédett disszertációját 2017 őszétől könyv formájában is kézbe vehetik az olvasók.

Berzeviczy Albert személyisége több szempontból is felkeltheti a kutatók figyelmét. A Ravasz László által „a szaktudós és polyhistor között egy egészen kivételes jelenségként” (538.) jellemzett Berzeviczy a tudomány területén alkotott maradandót, illetve a kulturális életben folytatott jelentős szervezőmunkát. Emellett a politika világában is befolyásos szerepet töltött be az 1880-as évektől 1936-ban bekövetkezett haláláig. 1903 és 1905 között – Tisza István kormányában – vallás- és közoktatásügyi miniszter volt, míg a két világháború között a külpolitikában vett részt aktívan: a Népszövetség és az Interparlamentáris Unió fórumain képviselte a magyar érdekeket. Életéről azonban – ahogyan az a könyv bevezetőjéből is kiderül – eddig nem készült átfogó feldolgozás.

A szerző négy fejezetből álló munkájában az életpályájának első világháborúig tartó szakaszát kronologikusan, Horthy-kori tevékenységét tematikusan tárgyalja. Véleménye szerint ugyanis Berzeviczy két világháború közötti szerzteágazó közéleti működése miatt az időrendi szerkezet áttekinthetetlen lenne. Úgy vélem, hogy helyesebben járt volna el, ha mindkét részre vonatkozóan a tematikus elrendezés mellett dönt. Ezt nem feltétlenül az említett indokból tartom szükségesnek, hiszen az áttekinthetetlenséget az alfejezetek további, kisebb

egységekre bontásával kiküszöbölhette volna. Viszont egy tematikus fejezetekből álló, akár Berzeviczy különböző szerepeire (pártpolitikus, tudós, magánember stb.) összpontosító biográfia jobban megvilágíthatná az életrajz összefüggéseit, és elősegíthetné a személyiségben és az egyéni gondolatvilágban bekövetkezett törésvonalak érzékeltetését.

Egy biográfia felépítésének kérdése szorosan összefügghet a szerzőnek a műfaj módszertanáról alkotott elképzeléseivel. Az életrajzírás nehézségeiről és módszereiről az utóbbi időben számos tanulmány látott már napvilágot, ennek ellenére Gali nem fejtette ki a problémára vonatkozó elgondolásait, tapasztalatait. Sajnálatosnak tartom továbbá azt is, hogy a szerző nem hívta segítségül vizsgálatához a személyes forrásokkal (visszaemlékezések, naplók, levelek) foglalkozó módszertani jellegű munkákat, holott írásában jórészt Berzeviczy „egodokumentumaira” támaszkodik.

A könyv első fejezetében Berzeviczy (politikai) szocializációjának színtereit (család, iskolák stb.) ismerhetjük meg. A szerző ezekről maga is elismeri bevezetőjében, hogy alapvetően befolyásolták a közéleti karrierjét (18.), ám ennek mikéntjét már nem fejteti ki a későbbiekben. Berzeviczy ősi, nemesi családból származott, amely Sáros megye közéletében kiemelkedő szerepet játszott. Gali megemlíti a sárosi dzsentrit, de elmulasztja Berzeviczy családjának és környezetének elemzését a középosztályi mentalitás kérdésének összefüggésében. Berzeviczy politikai pályafutásának szempontjából fontos momentumnak tartom, hogy édesapja (Berzeviczy Tivadar) Deák-párti országgyűlési képviselőként gyakran elvitte magával a képviselőházba, illetve azt, hogy a fiatal Antal a megyei közigazgatásban al- és főjegyzői tisztséget töltött be.

Ilyen családi háttérből érkezve Berzeviczy 1881-ben indult el elsőként az országgyűlési választáson az eperjesi kerületben a Szabadelvű Párt színeiben. Ettől kezdve – egy kisebb megszakítással 1906–1910 között – 1912-ig kormánypárti honatyaként működött (utána a főrendiház tagja lett), és figyelemre méltó karriert futott be a képviselőházi jegyzőségtől az elnökségig. Berzeviczyt, aki mindig alapos felkészültséggel lépett a Tiszelt Ház közönsége elé, kiváló szónoknak tartották kortársai. Megítélésem szerint ebben mindenképpen közrejátszott a fiatal korábban szerzett „politikai szaktudás”. A kötetben Gali a parlamenti felszólalások és egyéb publicisztikai munkák alapján részletes betekintést nyújt Berzeviczynek a korszak legfőbb vitatémáiban (közjogi, nemzetiségi, zsidó- és dzsentrikérdés) képviselt nézeteibe, azt azonban hiányolom, hogy a dzsentriről alkotott véleményét érdemben nem veti össze a kortárs diskurzussal (107–111.). Ez utóbbihoz pedig kiváló szakirodalmi kapaszkodó lehetett volna Kövér Györgynek a középosztály-programokkal foglalkozó tanulmánya, amelyben nem melleleg Berzeviczy vélekedése is nagyító alá kerül.

Képviselői működésével párhuzamosan a szerző tárgyalja Berzeviczy kultúrpolitikai előmenetelét is. Bejárta a különböző lépcsőfokokat a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban: a miniszteri tanácsostól az államtitkári pozíción át egészen a miniszteri székig. Miniszterként az 1868-as népiskolai törvény revízióját kívánta megvalósítani, ám ezt nem sikerült elérnie, javaslata nem jutott el a parlamenti tárgyalásig. Gali Máté bevezetőjében egy rövid utalás olvasható a Berzeviczy miniszteri munkásságával kapcsolatos szakirodalmi megosztottságra. Mann Miklós sikertelennak értékelte miniszterségét a reform bukása miatt, míg Felkai László jelentősnek vélte Berzeviczy eredményeit (13.). A szerző Mann nézetéhez hasonló eredményre jutott annak hangsúlyozásával, hogy Berzeviczy kormányzati szerepe inkább előkészítő jellegűnek tekinthető (202–203.).

Gali részletes áttekintést ad Berzeviczy tudományos tevékenységéről is, amely 1906-ban, politikai teendőinek felfüggesztésével élénkült meg igazán. Ennek egyik előzménye az volt, hogy 1905-ben megválasztották az Magyar Tudományos Akadémia elnökévé. A szerző ezzel kapcsolatban azt állítja, hogy az Akadémián ebben az időszakban „antiliberális szellemiség” nyert teret, amely erőteljes nacionalizmusban nyilvánult meg, és amelyet Trefort Ágoston is képviselt. Gali szerint Berzeviczy elnökségének hátterében ez a tendencia állhatott, hiszen a

politikus „mindvégig a magyar szupremácia és »kultúrfölény« elkötelezett hívének” bizonyult (213.). Ezen a ponton azonban önellentmondásba keveredik a szerző, hiszen Berzeviczyt a könyv más részeiben liberálisként említi. Ebből pedig az következne: vagy nem volt „antiliberális” az a bizonyos áramlat, vagy Berzeviczy mégsem tekinthető liberálisnak. Az eszméletörténeti kontextus segítségével e homályos fogalomhasználatot kikerülhetne volna a szerző. Másrészt Berzeviczy esetének a korábbi elnökök választási körülményeivel való összehasonlítása valószínűbb magyarázatot adhatott volna (például politikai kapcsolatok vagy a korábbi miniszteri tisztség szerepe) az elnöki pozíció megszerzésének miéjtjére.

Feltétlenül megemlítendő, hogy egyik alfejezetében Gali kitekint főhőse magánéletére és mindennapjaira is. Megismerhetjük Berzeviczy „kétlaki” életmódját (Budapest–Berzevice), úti-naplóin keresztül pedig külföldi útjait is. A szerző – egy nagyobb tematikus ugrással – szintén itt vázolja fel a politikus-tudósról alkotott korabeli képet. A kortársak Berzeviczyt egy kimért, hűvös személyként írták le. Egyénisége miatt ragasztotta rá Szilágyi Dezső – a könyv címében is visszaköszönő – a „márványarcú” jelzöt, amit később átvett Mikszáth Kálmán és Herczeg Ferenc is.

A politikus Horthy-kori tevékenységének bemutatásánál – a (kultúr)diplomáciai működése mellett – a szerző két kérdésre igyekszik választ adni. Egyfelől arra kíváncsi, hogy miképpen maradt meg liberális eszmeiségénél Berzeviczy, amikor a politikai légkör erre már egyre kevésbé volt alkalmas. A korkérdésekről (például neonacionalizmus, numerus clausus módosítása) alkotott nézeteivel szemlélteti, hogy Berzeviczy kitarított a szerző által konzervatív-liberalizmusnak nevezett eszmeiség mellett, a felsőházi vitákban és a sajtóban védelmébe vette a kiegyezési rendszert, illetve a Tisza-kultusz vezéregyénisége lett. Másfelől arra a tézisre kíván reagálni, miszerint az Akadémia (a Tanácsköztársaság bukását követően újra betöltötte ezt a tisztséget) és a Kisfaludy Társaság elnökeként a konzervatív művészeti áramlatokat képviselte a modern irányzatokkal szemben. A szerző ezt a vélekedést – többek között – Berzeviczynek a Kisfaludy Társaság ünnepi ülésén elmondott beszéde és az annak nyomán Ady Endre költészetéről kibontakozó 1927-es vita alapján megerősíti.

A könyv tehát részletes áttekintést ad Berzeviczy Albert sokrétű tevékenységéről és gazdag életművéről. Tanulságos lett volna felvetni azt a kérdést – például egy összegző fejezetben –, hogy Berzeviczy mit tartott igazi hivatásának. Miképpen tekintett önmagára? (Kultúr)politikusként vagy tudósként inkább? Ezzel kapcsolatban sajnos csak saját benyomásaira támaszkodhat az olvasó.

Gali Máté alapos kutatással gazdag forrásanyagot tárt fel Berzeviczy Albert életével kapcsolatban. Ennek a széleskörű forrásbázisnak a segítségével dolgozott, és a kútfők tekintetében egyedül a sajtóanyagnál támadhat néhol hiányérzete az olvasónak. Bár a szerző bevezetőjében azt állítja, hogy igyekezett különböző politikai irányultságú lapokat felhasználni, ez a törekvése nem minden esetben ért célt. Például nem tudjuk meg, hogy miképpen fogadta az ellenzéki sajtó a miniszteri kinevezését (165–166.). Az elkészült adatgazdag és informatív műhöz azonban további apróbb kritikái megjegyzéseket szükséges hozzáfűzni. Az említett szakirodalmi hiányosságokon túl úgy gondolom, hogy Berzeviczy írásainak, beszédeinek sok esetben csupán tartalmi ismertetése mellett azok értelmezésére és magyarázatára is érdemes lett volna nagyobb figyelmet fordítani.

Nem szerencsés, hogy a könyvből hiányzik a bibliográfia. Részben emiatt, részben pedig a szerzők neveit nem tartalmazó névmutató következtében a hivatkozások nehezen visszakereshetők. A pozitívumok között azonban feltétlenül meg kell említeni, hogy a kötet gazdagon és igényesen illusztrált.

Összességében elmondható, hogy a könyv – fentebb említett hiányosságai ellenére – Berzeviczy Albert életén keresztül egy újabb érdekes olvasatát nyújtja a dualizmus és a két világháború közötti időszak (kül)politikájának és kulturális életének.

Matolcsi Réka

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Ágoston Gábor PhD, Associate Professor

Georgetown University, Department of History, Washington

B. Szabó János PhD, tudományos munkatárs

Budapesti Történeti Múzeum, Budapest

Csorba Dávid PhD, főiskolai docens

Sárospataki Református Teológiai Akadémia, Rendszeres Teológiai és
Egyháztörténeti Tudományok Intézete, Sárospatak

Fazekas István PhD, egyetemi docens

ELTE BTK Történeti Intézet, Budapest

Kenyeres István PhD, főigazgató

Budapest Főváros Levéltára, Budapest

Korpás Zoltán PhD, vezető tanácsadó – üzletfejlesztési vezető

ISG Personalmanagement Kft., Budapest

Matolcsi Réka PhD-hallgató

ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest

Nagy-L. István PhD, igazgató

Gróf Esterházy Károly Múzeum, Pápa

Oross András PhD, levéltári delegátus

Bécsi Magyar Levéltári Kirendeltség, Bécs

Pálffy Géza az MTA doktora, tudományos tanácsadó és kutatócsoport-vezető

MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest

Sashalmi Endre az MTA doktora, egyetemi tanár
PTE BTK Történettudományi Intézet, Pécs

Schramek László Péter PhD, igazgató
Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára, Budapest

Szántay Antal PhD, egyetemi docens
BCE TK Szociológia és Társadalompolitika Intézet, Budapest

Tüske László PhD, főigazgató
Országos Széchényi Könyvtár, Budapest

Vajnági Márta PhD, egyetemi adjunktus
ELTE BTK Történeti Intézet, Budapest

Viskolcz Noémi PhD, igazgató
ME BTK Történettudományi Intézet, Miskolc

E szám írásai a szerzők jóváhagyásával
megjelennek a Századok internetes felületén és adatbázisában.

CONTENTS

MILITARY REVOLUTION – FISCAL STATE – FISCAL-MILITARY STATE IN EUROPE FROM THE SIXTEENTH TO THE EIGHTEENTH CENTURY

<i>István Kenyeres</i> : Introduction	937
<i>János B. Szabó</i> : Military Revolution Misunderstood. The Dynamics of Expansion of a Global Paradigm of Military Historical Origins	939
<i>Gábor Ágoston</i> : Changes in the Ottoman Military Organisation in the Sixteenth to Eighteenth Centuries	961
<i>Zoltán Korpás</i> : The Fiscal-Military State and the Catholic Monarchy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries	981
<i>Endre Sasbalmi</i> : Russia in the Seventeenth and Eighteenth Centuries as a Fiscal-Military State	1013
<i>István Kenyeres – Géza Pálffy</i> : The Fiscal and Military Transformation of the Habsburg Monarchy and the Kingdom of Hungary in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. Models and Their Possible Interpretations	1033
<i>András Oross</i> : Paying the Garrisons of the Hungarian Border forts in the Middle of the Seventeenth Century	1077
<i>Antal Szántay</i> : The Habsburg Monarchy and its Finances in the Eighteenth Century	1095
<i>László Péter Schramek</i> : The Role of the Hungarian Counties in Financing the Military Forces of the Habsburg Monarchy. The Experiences of a 1730 Survey	1127

CHRONICLE

Empires and Eagles: Napoleon and Austria. Report on the Congress of the International Napoleonic Society (<i>István Nagy-L.</i>).....	1151
---	------

BOOK REVIEWS

- Tusor Péter – Szovák Kornél – Fedeles Tamás (szerk.): Magyarország és a római Szentszék II. Vatikáni magyar kutatások a 21. században (*Noémi Viskolcz*) 1157
- Tóth Gergely*: Szent István, Szent Korona, államalapítás a protestáns történetírásban (16–18. század) (*Dávid Csorba*) 1159
- Habner Péter*: Államférfiak. Fouché és Talleyrand párhuzamos életrajza (*Márta Vajnági*) 1163
- Ormos István*: Egy életút állomásai. Kmoskó Mihály 1876–1931. (*László Tüske*) 1166
- Ujváry Gábor*: Kulturális hídfőállások. A külföldi intézetek, tanszékek és lektorátusok szerepe a magyar kulturális külpolitika történetében I–II. (*István Fazekas*) 1169
- Gali Máté*: Berzeviczy Albert. A márványarcú miniszter (*Réka Matolcsi*) 1172
- AUTHORS OF THIS ISSUE 1175